

**KURULUŞU, YAPISI VE UYGULAMALARIYLA
MECLİS-İ ÂLÎ-İ TANZİMAT
(1854-1861)**

Muhammed Yasin TAŞKESENLIOĞLU

**Doktora Tezi
Prof. Dr. Sakıp Selçuk GÜNAY
Tarih Anabilim Dalı
2014
Her Hakkı Saklıdır**

**ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

Muhammed Yasin TAŞKESENLIOĞLU

**KURULUŞU, YAPISI VE UYGULAMALARIYLA
MECLİS-İ ÂLÎ-İ TANZİMAT (1854-1861)**

DOKTORA TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Sakıp Selçuk GÜNAY**

ERZURUM-2014

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TEZ BEYAN FORMU

12/12/2014

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "KURULUŞU, YAPISI ve UYGULAMALARIYLA MECLİS-İ ÂLÎ-İ TANZİMAT (1854-1861) " adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

Tezim/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

Tezimin/Raporumun 1 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

MUHAMMED YASİN TAŞKESENLİOĞLU

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Selçuk Selçuk GÜNAY danışmanlığında, M. YASİN TAŞKESENLİOĞLU tarafından hazırlanan bu çalışma 24 / 11 / 2014 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından YAKIN GAĞ TARİHİ Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Selçuk Selçuk GÜNAY İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Besim ÖZCAN İmza:

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Yunus ÖZGER İmza:

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. İskender YUMAZ İmza:

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. Halim ŞAHİN İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. / /

Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	VI
ABSTRACT	VII
KISALTMALAR DİZİNİ	VIII
TABLolar DİZİNİ	X
TEZİN MAHİYETİ VE KAYNAKLARI.....	XI
ÖNSÖZ.....	XVII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİNDE MERKEZİ DANIŞMA MECLİSLERİ VE MECLİS-İ ÂLÎ-İ TANZİMAT

1.1. MERKEZİ DANIŞMA MECLİSLERİ.....	21
1.1.1. Meclis-i Vükelâ	21
1.1.2. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye.....	22
1.1.3. Dâr-ı Şûrâ-yı Bâbîali	26
1.1.4. Meclis-i Âlî-i Umûmî.....	28
1.2. MECLİS-İ ÂLÎ-İ TANZİMAT'IN KURULUŞUNA ETKİ EDEN OLAYLAR.....	30
1.2.1. Siyasi Ortam ve Büyük Devletlerin Rolü.....	30
1.2.2. Tatbik Mührü Meselesi ve Rüşvetle Mücadele.....	35
1.3. MECLİS-İ ÂLÎ-İ TANZİMAT'IN KURULUŞU.....	37
1.3.1. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın Yapısına Dair Nizamnameler.....	41
1.3.1.1. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın Vazifelerine Dair Nizamname	42
1.3.1.2. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın Dahili Nizamnamesi.....	43
1.3.2. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın Yasama Yetkileri	48
1.3.2.1. Meclis-i Âlî-i Tanzimat Döneminde Kanun ve Nizamnamelerin Hazırlanması.....	48
1.3.2.2. Yayınlanan Kanunların Dağıtılması	57
1.3.3. Meclis-i Âlî-i Tanzimat Bünyesinde Kurulan ve Meclis Üyelerinin Katıldıkları Islahat-Teftiş Komisyonları	62

1.3.4. Meclis-i Âlî-i Tanzimat Kararıyla Kurulan Komisyon ve Meclisler ile Bunlarda Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın İdari Denetim Yetkisi	65
1.3.5. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın Yargı Yetkisi	66
1.3.6. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın Ticari İmtiyazlardaki Yetkileri	70
1.4. OSMANLI MERKEZ VE TAŞRA MECLİSLERİNİN YENİDEN DÜZENLENMESİ: 1856 MECLİS NİZAMNAMESİ	72
1.5. DÖNEM HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME: TANZİMAT DÖNEMİ DEVLET ADAMLARI ARASINDA YOL AYRIMI-BİRİNCİ VE İKİNCİ KUŞAK TANZİMAT RİCALİ	76

İKİNCİ BÖLÜM

MECLİS-İ ÂLÎ-İ TANZİMÂT'IN BÜROKRATİK YAPISI

2.1. BAŞKAN VE ÜYELER.....	87
2.1.1. Başkanlar	87
2.1.2. Üyeler	96
2.2. MÜFTÎ	102
2.3. KALEM ODASI.....	103
2.3.1. Kâtib-i Evvel	104
2.3.2. Kâtib-i Sani	105
2.3.3. Ser-Halife	105
2.3.4. Müsevvidler.....	105
2.3.5. Mübeyyizler	106
2.3.6. Mukayyidler	106
2.3.7. Mukayyid Refiki	107
2.4. DİĞER KATİPLER.....	107
2.5. TERCÜME ODASI.....	107
2.6. DİĞER GÖREVLİLER	108
2.7. RÜTBELER.....	108
2.8. MAAŞLAR	110
2.9. DAİRE VE ODALAR.....	116
2.10. ÇALIŞMA GÜNLERİ	117
2.11. ÇALIŞMA USULLERİ	118

2.12. BÜROKRATİK HİZ.....	121
2.13. MECLİS-İ ÂLÎ-İ TANZİMAT MÜHRÜ	121
2.14. MECLİS-İ ÂLÎ-İ TANZİMAT TARAFINDAN TANZİM EDİLEN MECLİS DEFTERLERİ.....	122
2.14.1. Tezkire Defterleri	122
2.14.2. Mazbata Defterleri.....	123
2.14.3. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın Nezaretler ve Daireler İçin Tanzim Ettiği Defterler	123
2.14.4. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a Verilen Muharrerat Defteri	124
2.14.5. Nizamata Defteri	125
2.15. GELEN VE GİDEN EVRAKIN MUHTEVASI	126
2.16. MECLİS-İ ÂLÎ-İ TANZİMAT'IN DİĞER KURUMLAR İLE İLİŞKİLERİ	127
2.16.1. Meclis-i Vükelâ ile İlişkileri	127
2.16.2. Meclis-i Âlî-i Umûmî ile İlişkileri	127
2.16.3. Meclis-i Vâlâ İle İlişkileri	128
2.16.4. Nezaretler ve Daireler İle İlişkileri.....	129

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MECLİS-İ ÂLÎ-İ TANZİMAT'IN FAALİYETLERİ

3.1. KIBRISLI MEHMED PAŞA'NIN BİR ISLAHAT LAYİHASI.....	133
3.2. MERKEZ TEŞKİLATINA DAİR DÜZENLEMELER.....	135
3.2.1. İlmiye-Adliye'ye Dair Düzenlemeler.....	135
3.2.1.1. Kazalardaki Rütbelere Hakkında Nizamname	136
3.2.1.2. Naiblik Hakkında Nizamname	136
3.2.1.3. Şer'îye Mahkemeleri Hakkında Nizamname	137
3.2.2. Askeriye'ye Dair Düzenlemeler	137
3.2.2.1. Rütbelere Hakkında Nizamname	137
3.2.2.2. Gayrimüslimlerin Askerliği Meselesi.....	138
3.2.3. Evkâf-ı Hümâyûn Nezareti'ne Dair Düzenlemeler	144
3.2.3.1. Vakıf Odaları'nın Kaldırılması.....	144
3.2.3.2. Kanun Niteliği Kazanan Mazbatalar	145

3.2.4. Maârif-i Umûmiye Nezareti'ne Dair Düzenlemeler	146
3.2.4.1. Meclis-i Muhtelit	146
3.2.4.2. Maârif-i Umumiye Nezareti'nin Kuruluşu	147
3.2.4.3. Mekteb-i Mülkiye'nin Kuruluşu.....	147
3.2.4.4. 1857 Matbaa Nizamnamesi ve Kitap Basımı Hakkında Düzenleme	149
3.2.5. Hazine-i Hassa Nezareti'ne Dair Düzenlemeler	150
3.2.5.1. Osmanlı Madenleri Hakkında İlk Girişimler.....	150
3.2.5.2. Maden Nizamnamesi	153
3.2.6. Zabtiye Nezareti'ne Dair Düzenlemeler.....	155
3.2.6.1. Dîvân-ı Zabtiye ve Meclis-i Tahkik	156
3.2.7. Maliye Nezareti'ne Dair Düzenlemeler	157
3.2.7.1. İlk Bütçe Nizamnamesi	157
3.2.7.2. Meclis-i Muhasebe	159
3.2.7.3. Vergiler Hakkında Düzenlemeler.....	161
3.2.8. Ticaret Nezareti'ne Dair Düzenlemeler	164
3.2.8.1. Meclis-i Maâbir'in Kuruluşu	164
3.2.8.2. Ticaret Mahkemelerinin Kuruluşu	166
3.2.9. Belediye Teşkilatına Dair Düzenlemeler	167
3.2.9.1. Şehremaneti'nin Kuruluşu.....	168
3.2.9.2. Altıncı Daire-i Belediye'nin Kuruluşu	171
3.3. DİĞER FAALİYETLER.....	173
3.3.1. İdari ve Mülki Alanda Düzenlemeler.....	173
3.3.2. Men'î İrtikâb Kanunu.....	176
3.3.3. 1858 Ceza Kanunnamesi.....	177
3.3.4. 1858 Arazi Kanunu ve Tapu Nizamnamesi	178
3.3.5. Mecelle İçin İlk Girişim: Metn-i Metin Komisyonu.....	182
3.3.6. İmar ve Bayındırlık Alanında Düzenlemeler	183
3.3.6.1. Limanlar ve Nehirler	184
3.3.6.2. Karayolları.....	185
3.3.6.3. Ormanlar.....	187
3.3.6.4. Demiryolları	189
3.3.6.4.1. İzmir Demiryolu	191

3.3.6.4.2. Köstence-Çernavoda Demiryolu.....	193
3.3.7. Kırım-Kafkas Muhacirlerinin Sevk ve İskanı	195
3.3.8. Bosna Hersek İsyanları ve Bosna Çiftlikât Kanunu.....	202
3.3.9. İnhisarlar Hakkında Düzenleme.....	207
3.3.10. Hapishanelerin Islahı.....	207

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MECLİS-İ ÂLÎ-İ TANZİMAT'IN MECLİS-İ VÂLÂ İLE BİRLEŞMESİ ve YASAMA İŞLERİNİN SEYRİ

4.1. MECLİS-İ ÂLÎ-İ TANZİMAT VE MECLİS-İ VÂLÂ'NIN BİRLEŞMESİ..	213
4.1.1. Dış Sebepler	213
4.1.2. İç Sebepler.....	214
4.1.3. Birleşme: Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin Kurulması.....	218
4.2. MECLİS-İ AHKÂM-I ADLİYE KAVÂNİN VE NİZÂMÂT DAİRESİ	221
4.3. ŞÛRÂ-YI DEVLET DÖNEMİ.....	223
4.3.1. Şûrâ-yı Devlet'in Kuruluşu	223
4.3.2. Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi.....	229
4.4. MECLİS-İ ÂLÎ-İ TANZİMAT'TAN SONRA YASAMA.....	234
KAYNAKÇA	240
EKLER.....	259
EK 1. BELGELER	259
EK 2. RESİMLER.....	266
ÖZGEÇMİŞ.....	268

ÖZET**DOKTORA TEZİ****KURULUŞU, YAPISI VE UYGULAMALARIYLA MECLİS-İ ÂLÎ-İ
TANZİMAT (1854-1861)****Muhammed Yasin TAŞKESENLIOĞLU****Tez Danışmanı: Prof. Dr. Sakıp Selçuk GÜNAY****2014, 268 sayfa****Jüri: Prof. Dr. Sakıp Selçuk GÜNAY****Prof. Dr. Besim ÖZCAN****Doç. Dr. Yunus ÖZGER****Yrd. Doç. Dr. İskender YILMAZ****Yrd. Doç. Dr. Hasan ŞAHİN**

Meclis-i Âlî-i Tanzimat; Sultan Abdülmecid zamanında, 1854 yılında, hükümet merkezi olan Bâb-ı Âlî’de kurulan bir meclistir. Yüksek bir danışma meclisi olmasıyla birlikte yaklaşık sekiz yıllık faaliyet döneminde birçok kanunun ve nizamnamenin hazırlayıcısı olmuştur. Üstlendiği yasama fonksiyonunun yanı sıra yüksek rütbeli devlet adamlarını yargılayabilme özelliği ile çağdaşlarından daha ayrıcalıklı bir görünüm arz etmiştir. Tanzimat döneminin önde gelen devlet adamları tarafından yönetilen bu meclis, döneminin reform hareketinin adeta en önemli merkezi haline gelmiştir. Böylece hem tanzimat hareketinin kanunlaştırma sürecine ivme kazandırmış hem de Osmanlı modernleşme sürecinin bir parçası olmuştur. Sultan Abdülaziz’in tahta çıktığı 1861 yılı içinde yetkilerinin bir kısmı lağvedilen Meclis-i Âlî-i Tanzimat’ın, yasama yetkisi de Meclis-i Ahkâm-ı Adliye adıyla yeni kurulan meclise devredilerek meclis kapatılmıştır. Ancak padişahın mutlak otoritesi altında bulunan yasama yürütme ve yargı güçleri ilk kez bu dönemde ayrılmaya başlamış, Danıştay ve Yargıtay gibi kurumların kurulmasında ve parlamenter sisteme geçiş sürecinde Meclis-i Âlî-i Tanzimat önemli bir rol oynamıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Tanzimat, Meclis-i Âlî-i Tanzimat.

ABSTRACT**Ph. D. DISSERTATION****FOUNDATION, STRUCTURE AND PRACTICES OF HIGH COUNCIL
OF TANZIMAT (1854-1861)****Muhammed Yasin TAŞKESENLIOĞLU****Tez Danışmanı: Prof. Dr. Sakıp Selçuk GÜNAY****2014, 268 sayfa****Jüri: Prof. Dr. Sakıp Selçuk GÜNAY****Prof. Dr. Besim ÖZCAN****Assoc. Prof. Dr. Yunus ÖZGER****Assist. Prof. Dr. İskender YILMAZ****Assist. Prof. Dr. Hasan ŞAHİN**

High Council of Tanzimat was established in Bâb-ı Âlî, the civic centre, in 1854 during the reign of Sultan Abdülmecid. As well as being a higher advisory council, it also served as preparatory for many laws and regulations in its eight-year operating cycle. In addition to its legislation functions, it offered a privileged perspective from its contemporaries by its property of judging high ranked officials. Managed by the leading statesmen of the tanzimat period, it became the most important centre of the reform movement of the period. Thus, it both gave impetus legalization course of tanzimat movement and became a part of the modernization process of the Ottoman Empire. Legislation power of High Council of Tanzimat, some powers of which were repealed in 1861 with Sultan Abdülaziz's succession, was transferred to a new assembly named Meclis-i Ahkâm-ı Adliye and it was abolished. However, legislative, executive and judicial powers which were then under the absolute power of the Sultan first began to separate in this period, and High Council of Tanzimat played an important role during the transition to parliamentary system and establishment of institutions like State Council and Supreme Court.

Key Words: Ottoman Empire, Tanzimat, High Council of Tanzimat.

KISALTMALAR DİZİNİ

AÜDTCF	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İktisad Fakültesi Dergisi
AÜSBF(D)	: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi (Dergisi)
Bkz	: Bakınız
CH	: Ceride-i Havâdis
ÇTTAD	: Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi
DİA	: Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed	: Editör
HÜEBF	: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
Hz	: Hazırlayan(lar)
İHAD	: İslâm Hukuku Araştırmalar Dergisi
İÜEF	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İÜHFD	: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
İÜHFM	: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası
İÜOFD	: İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi
KB	: Kültür Bakanlığı
KTB	: Kültür ve Turizm Bakanlığı
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
Nr	: Numara
OTAM	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
Sad	: Sadeleştiren
TA	: Tercüman-ı Ahvâl
TAD	: Tarih Araştırmaları Dergisi
TALİD	: Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi
TCTA	: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi
TDSBD	: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi
THTAD	: Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları Dergisi
TİB	: Türkiye İş Bankası
TODAİE-AİD	: Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü-Amme İdaresi Dergisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu

TV : Takvîm-i Vakayi
Vd : Ve diğeri
YTY : Yeni Türkiye Yayınları

TABLolar DİZİNİ

Tablo 2.1. 1854 Yılında Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın Başkan ve Üyelerinin Maaşını Gösterir Tablo	111
Tablo 2.2. 1854 Yılında Meclis-i Âlî-i Tanzimat Memurlarının Aldığı Maaşları Gösterir Tablo	111
Tablo 2.3. 1858 Yılında Meclis-i Âlî-i Tanzimat Memurlarının Aldığı Maaşları Gösterir Tablo	112
Tablo 2.4. 1859-1860 Yıllarında Meclis-i Âlî-i Tanzimat Başkan, Üyeleri ve Memurlarının Aldığı Maaşları Gösterir Tablo	114
Tablo 2.5. Meclis-i Âlî-i Tanzimat Tarafından Gönderilen Tezkire ve Buyurulduların Kurum Adlarına ve Hicri Yıllara Göre Dağılımı.....	130
Tablo 3.1. Meclis-i Âlî-i Tanzimat Nizamât Defteri Fihristi'ni gösterir Tablo:	210
Tablo 3.2. Meclis-i Âlî-i Tanzimat Nizamât Defteri Kayıtları Dışında Meclis-i Âlî-i Tanzimat Döneminde Hazırlanan Kanun, Nizamname ve Talimatnamelerin Listesini Gösterir Tablo	212

TEZİN MAHİYETİ VE KAYNAKLARI

Kuruluş sebepleri, teşkilatı ve yaptığı faaliyetler ile Osmanlı kanunlaştırma hareketinin bir parçasını oluşturan Meclis-i Âlî-i Tanzimat, aynı zamanda yasama, yargı ve yürütme güçlerinin birbirinden ayrılmaya başladığı sürecin bir nüvesi niteliğindedir. Bu konu hakkında bu güne değin yeterli akademik çalışmaların yapılmaması, bu tezin hazırlanmasındaki en önemli sebeplerden birisidir. Kanunlaştırma süreci hakkında eksik kalan bir parçayı tamamlama gayesi ile yapılan bu çalışmada Osmanlı kanunlaştırma hareketinin seyrine katkıda bulunulmuş olacaktır. Ayrıca Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın bu tezde etraflıca ele alınması, parlamenter sisteme geçiş aşamalarından birisini de ortaya koymuş olacaktır.

1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı'ndan itibaren 1854 yılına kadar geçen süre zarfında kanunlaştırma hareketinin en etkili kurumu Meclis-i Vâlâ idi. Bu tarihte meclisin ikiye ayrılması ile ortaya çıkan Meclis-i Âlî-i Tanzimat, adında tanzimat lafzının bulunduğu ilk ve tek meclis olma özelliğini taşımaktadır. Bu bakımdan dönemi itibariyle çağdaş meclislere nazaran çok daha geniş yetkilerle donatılan bu meclis, tanzimat hareketini yürütme görevini 1861'de birleştiği Meclis-i Vâlâ'dan devralmıştır. Dolayısıyla fonksiyonunu icra ettiği süre içinde merkezde yasama gücünü kullanarak tanzimatın kanunlaştırma sürecini yürüttüğünden Meclis-i Âlî-i Tanzimat, dönem için önemli bir yasama meclisi vazifesi görmüştür.

1854 ile 1861 yılları arasında idari bir yasama ve kısmen de yargı organı olarak görev yapan Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ı, bu doktora tezine konu edilirken, öncelikle bazı yönleri ile ele almak ve metodolojik olarak meclisin Osmanlı teşkilat tarihindeki konumunu tespit etmek gerekmektedir. Bunun için Osmanlı Devleti'nde danışma organı olan dîvân-ı hümayûn, meşveret ya da şûrâ meclisleri ve 1861 yılına kadarki dönemde merkezi meclislerin fonksiyonları hakkında kısaca bilgi verilmesi Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın hangi geleneğin bir ürünü olduğunu göstermek açısından önemlidir. Ayrıca padişahın yasama gücünü kullanması açısından danışma görevini üstlenen Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın yasa taslakları hazırlama görevinin, Osmanlı Devleti'nde *yasanın* yerini belirlemek suretiyle daha açıklayıcı bir hal alacağı açıktır. Osmanlı Devleti'nin parlamenter sisteme geçiş aşamalarından birisi olarak kabul edildiğinden, yasama, yürütme ve yargı güçlerinin padişahın mutlak otoritesi altında birbirinden ayrılmaya

başladığı süreç içinde Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kurulması önemli bir yer edinmektedir. Bu güçlerin birbirinden ayrılmaya safhalarında Bâb-ı Âlî'nin, reformcu devlet adamları vasıtasıyla bürokratik gücünü artırması da Meclis-i Âlî-i Tanzimat gibi merkezde kurulmuş olan danışma meclisleri ile gerçekleştirilmiştir.

Burada bu hususların incelendiği bu tezin hazırlanmasında başvurulan kaynakları ana hatlarıyla değerlendirmek faydalı olacaktır.

1.Arşiv Belgeleri

Tezin ortaya çıkmasında şüphesiz Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'ndeki belgeler birinci el kaynak vazifesi görmüştür. Arşiv belgeleri Meclis-i Âlî-i Tanzimat hakkında başvurulan ana kaynak niteliğindedir. Özellikle meclis adına ve sadaret tarafından düzenlenen defterler meclisin teşkilatını ve faaliyetlerini ortaya çıkarmakta çok önemli bir yere sahip olmuştur.

a) Defterler

Bu defterler içinde *Bâb-ı Âsafî Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri* içinde bulunan *Meclis-i Tanzimat Defterleri (A.DVNSMTAN.d.)* adlı defter, meclisin kendi yapısına ve işleyişine ait çıkarılan nizamnameler ile birlikte 1854-1861 yılları arasında hazırlanan kanun ve nizamnamelerin suretlerinin yazıldığı meclise ait defterdir*. Bu defterden meclisin yasama faaliyetlerini takip etmek mümkündür. Yine Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından hazırlanan ve *Bâb-ı Âlî Evrâk Odası Ayniyât Defterleri (BEO.AYN.d.)* tasnifinde bulunan her bir nezaret ve için ayrı ayrı tertip edilmiş olan nizamname defterleri, meclisin faaliyetleri bölümünde istifade edilen kaynaklar arasındaki aynen kayıt defterleridir. *Vilâyet Gelen-Giden Defterleri (BEO.VGG.d.)* içerisinde 672 ve 673 numaralı defterler ve ayrıca *Bâb-ı Âlî Evrâk Odası Ayniyât Defterleri* içerisinde yer alan 1718, 1719, 1720 ve 1721 numaralı ayniyat defterleri Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a gelen ve meclisten gönderilen belgelerin aynen kayıt defterleridir ve bu defterlerden Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın yapısı ve uygulamaları ile ilgili bilgilere ulaşılmıştır. Nitekim meclis başkan ve üyeleri ile maaşlarına ait bilgiler için başvurulan *Maliye Masârîfât Defterleri (ML.MSF.d.)* gibi Osmanlı Arşivi'ndeki diğer defter tasniflerinden de meclis hakkında gerekli bilgiler edinilmiştir.

* Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın bürokratik yapısının incelendiği bölümde bu defterden ayrıca bahsedilecektir.

b) İrâdeler ve Diğer Tasniflerdeki Belgeler

İrâde ya da tam adıyla irâde-i seniyye padişahın emri manasına gelen ve bu emrin Mâbeyn Başkâtibi tarafından Sadrazam'a bildirildiği belgedir¹. Klasik dönemdeki padişahların hatt-ı hümayûnları 1832 yılından itibaren yerini irâdelere bırakmış, padişahın devlet işlerinde emir ve buyrukları bu şekilde bildirilmeye başlanmıştır. Bu anlamda Meclis-i Vükelâ, Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Âlî-i Tanzimat gibi alt daireler veya kurumlardan Sadrazam'a arz edilen mazbatalar da, buradan Mabeyn-i Hümayûn'a arz tezkiresi ile birlikte sunulmuştur. Tezkirenin altına da Mâbeyn Başkâtibi tarafından padişah adına hüküm niteliğindeki irâdesi yazılarak ilgili maslahat için nihai karar verilmiştir². Dolayısıyla irâdeler içerisinde Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından padişaha sunulmak üzere sadaret makamına arz edilen çok sayıda mazbata ve tezkire yer almaktadır. Özellikle *Dâhilîye İrâdeleri* bu belgelerin yoğunlaştığı tasniftir. Aynı derecede öneme sahip bir diğer irade tasnifi ise 1853 yılından itibaren kaydedilmeye başlanan *Meclis-i Mahsûs (İ.MMS.) İrâdeleri*'dir. Bu irâdeler içinde Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kuruluşu, nizamnameleri ve uygulamalarına ait çok sayıda belge mevcuttur. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'tan sonraki yasama işlerinin takip edilmesinde irâdelerin *Kanun ve Nizamât (İ.KAN)* tasnifi özellikle Şûrâ-yı Devlet dönemine ait belgelere ulaşılmasında başvurulan tasniflerdendir. İlgili yıllar arasındaki *Dosya Usulü İrâdeler (İ.DUİT)* de taranarak diğer fonlarda bulunamayan bilgilere ulaşılmıştır. Bunların dışında sadaret, Bâb-ı Âlî Evrâk Odası, Bâb-ı Âsafî ve Cevdet Tasnifi'ne ait çeşitli fonlarda müteferrik olarak Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın faaliyetleri hakkında bilgiler sunan çok sayıda belge vardır.

2. Gazeteler

Arşiv belgelerinde ulaşılan bilgileri tamamlayıcı mahiyette olan döneminin gazeteleri de bu çalışmada başvurulan en önemli kaynaklardandır. Devletin resmi gazetesi olan *Takvîm-i Vakayi* ve yarı resmi gazete hüviyetindeki *Ceride-i Havâdis*'ten, meclis üyelerinin atamaları, çıkarılan kanunlar ve bu kanunların hazırlanış şekilleri ile ilgili bilgiler hakkında istifade edilmiştir. Meclisin Meclis-i Vâlâ ile birleştiği yıl olan 1861'de yayın hayatına başlayan *Tercüman-ı Ahvâl* de nisbeten daha az olmak

¹ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, TTK Yayınları (3. Baskı), Ankara, 2013, s.183.

² Kütükoğlu, *Diplomatik*, s.183.

üzere istifade edilen gazetelerdendir. Zaten bu dönemi takip edebilecek başka bir gazetenin varlığı da söz konusu değildir.

3. Resmi Yayınlar ve Kanunlar Hakkında Hazırlanan Eserler

Bu dönem hakkında devletin iki önemli resmi yayını mevcuttur. Bunlardan ilki Düstûr adlı eserdir. Ahmed Cevdet Paşa'nın girişimleriyle Tanzimat döneminde çıkarılan kanunların kitaplaştırılması suretiyle oluşturulan Düstûr, Meclis-i Âlî-i tanzimat dönemi kanunlaştırması hakkında önemli bir kaynak vazifesi görmüştür. Tertipler halinde basılan eserin konumuzu ilgilendiren en önemli tertibi Birinci Tertip Düstûr'dur. İki cilt halinde yayınlanan eser, tanzimat döneminde çıkarılan neredeyse bütün kanunları ihtiva eder³. Düstûr gibi devletin resmi yayınları arasında değerlendirilebilecek olan *Devlet Salnâmeleri*'nin hicrî 1272 ile 1280 yılları arasında yayınlananları da Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın başkan ve üyelerinin isimlerine ulaşılacak için taranmış olup, ancak yıl içerisindeki değişikliklerin bu yıllıklarda yer almaması Salnâmeler'den yeterince istifade edilememesi sonucunu doğurmuştur.

Düstûr ile karşılaştırılmalı olarak ele alınan diğer iki eser ise kanunların isimleri ile tarihlerinin verilmesinin yanı sıra buldukları kaynakların da gösterildiği Karakoç Sarkis'in *Külliyât-ı Kavânîn* adıyla hazırladığı eser⁴ ile Ahmet Ziya Bey tarafından hazırlanan *Tanzimattan Cumhuriyete Yasalarımız Dizini 1839-1923* adlı⁵ eserlerdir.

4. Tanzimat Dönemi'ndeki Eserler

Tanzimat döneminde Vak'anüvislik yapmış olan iki devlet adamının bıraktıkları eserler Meclis-i Âlî-i Tanzimat hakkında arşiv belgeleri dışında sıkça başvurulan kaynaklar arasında yer almıştır. Bunların ilki bilindiği üzere Ahmet Cevdet Paşa'dır ki Paşa; Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliğine atanarak ilmiye sınıfından kalemiyyeye geçiş yapmış ve bu dönemden itibaren kanun ve nizamnamelerin hazırlanmasında önemli görevler üstlenmiştir. Cevdet Paşa'nın kaleme aldığı *Tezâkir* ve *Ma'rûzât* adlı eserleri⁶ Osmanlı kanunlaştırması ve Meclis-i Âlî-i Tanzimat hakkında geniş bilgiler içerir.

³ *Düstûr*, I.Tertib, I, İstanbul 1289; *Düstûr*, I.Tertib, II, İstanbul 1289.

⁴ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, M. Âkif Aydın-Fethi Gedikli-Mehmet Akman-Ekrem B. Ekinci-M. Macit Kenanoğlu (Hz.), TTK Yayınevi, I-II, Ankara 2006.

⁵ *Tanzimattan Cumhuriyete Yasalarımız Dizini 1839-1923*, Ahmet Ziya (Hz.), Nuri Onat (Çev.), Ankara 1990.

⁶ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Cavid Baysun (Hz.), TTK Yayınları (3.Baskı), I-IV, Ankara 1991; Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Yusuf Halaçoğlu (Hz.), Babiâli Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

Özellikle Tezâkir, döneminin siyasi ve bürokratik yapısı hususunda bu tezde yararlanılan en önemli eserlerdendir. Bu anlamda kullanılan diğer eser Lütî Efendi'ye ait olan Tarih-i Lütî'dir⁷. Tanzimat'ın başlangıcından itibaren gerek Meclis-i Vâlâ gerek de Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kuruluşu, nizamnameleri ve üyeleri hususlarında Tarih-i Lütî'deki bilgilere başvurulmuştur.

5. Çağdaş Kaynaklar

Çağdaş araştırma eserleri içinde Meclis-i Âlî-i Tanzimat'dan müstakil olarak bahseden iki değerli çalışma mevcuttur. Ali Akyıldız'ın, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)* adlı eseri⁸ tanzimat devri devlet teşkilatı içinde Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın teşkilatı hakkında öz bilgiler vermiştir. Nitekim bu tez konusunun seçilmesinde de bu eser belirleyici olmuştur. Tezin ön hazırlıkları bu eser ile oluşmuştur. Bu alanda yapılmış ikinci önemli çalışma ise Mehmet Seyitdanlıoğlu'nun *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)* adlı eseridir⁹. Söz konusu çalışma bu tezin oluşmasında en etkili eser mahiyetindedir. Meclis-i Vâlâ'nın 30 yıllık zaman dilimindeki teşkilatını ortaya koyan Seyitdanlıoğlu, Meclis-i Âlî-i Tanzimat hakkında da müstakil olarak bilgiler vermiş ve ana hatlarıyla meclisin teşkilatını incelemiştir. Zira Meclis-i Âlî-i Tanzimat 1854 yılında kurulduğunda Meclis-i Vâlâ'nın yasama yetkisi Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a devredilmiştir. 1861 yılında ise yeniden Meclis-i Vâlâ ile birleşmiştir. Bu bakımdan bu tez, bir nevi adı geçen eserin konusunun bir bölümünü teşkil etmektedir. Seyitdanlıoğlu'nun çalışması, birinci el kaynakların dışında bu tezde sıkça başvurulan eserlerin başında gelmektedir. Ayrıca yabancı araştırmacılar da Osmanlı modernleşmesindeki bürokratik dönüşümü incelemiş ve kanunlaştırma süreci içerisinde Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın yeri hakkında bazı bilgiler vermişlerdir. Bunlardan başlıcaları Carter V Findley'in *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform Bâbiâli (1789-1922)* adlı eseri¹⁰ ve Stanford J. Shaw ile Ezel Kural Shaw'ın hazırladıkları *Osmanlı*

⁷ *Vak'anüvis Ahmed Lütî Efendi Tarihi*, Yücel Demirel (Çev.), VI-VII-VIII, Yapı Kredi Yayınları (1.Baskı), İstanbul 1999; *Vak'anüvis Ahmed Lütî Efendi Tarihi*, Münir Aktepe (Hz.) İÜEF Yayınları (1.Baskı), IX, İstanbul 1984; *Vak'anüvis Ahmed Lütî Efendi Tarihi*, Münir Aktepe (Hz.), TTK Yayınevi, X, Ankara 1988; *Vak'anüvis Ahmed Lütî Efendi Tarihi*, Münir Aktepe (Hz.), XI-XII, Ankara 1989. *Vak'anüvis Ahmed Lütî Efendi Tarihi*, Münir Aktepe (Hz.), XIII, Ankara 1990.

⁸ Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, Eren Yayınları, İstanbul 1993.

⁹ Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, TTK Yayınları (2.Baskı), Ankara 1999.

¹⁰ Carter V Findley, *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform Bâbiâli (1789-1922)*, Latif Boyacı-İzzet Akyol (Çev.), İz Yayıncılık (1.Baskı), İstanbul 1994.

İmparatorluğu ve Modern Türkiye adlı eser¹¹ bu tezde başvurulan kaynaklar arasındadır. Yine Stanford Shaw'ın tanzimat dönemindeki merkezi meclisler hakkındaki makalesi alanında neredeyse ilk derli toplu çalışma hüviyetindedir¹².

Tanzimat'ın yüzüncü ve yüzellinci yıldönümleri vesilesiyle Milli Eğitim Bakanlığı ve Türk Tarih Kurumu tarafından çıkarılan eserler¹³ ile Danıştay'ın kuruluşunun yüzüncü yılında Türk Tarih Kurumu tarafından çıkarılan *Yüzyıl Boyunca Danıştay* adlı eser¹⁴, tanzimât dönemi incelenirken gerek Meclis-i Âlî-i Tanzimat hakkında gerek de tezin diğer kısımları hakkında başvurulan diğer çalışmalardandır. Esasen Danıştay'a giden süreçte bir yasama organı olarak ilk kez faaliyet gösteren Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın önemli bir yeri vardır. Buradan hareketle İsmail Hakkı Göreli'nin *Devlet Şûrası* adlı eseri¹⁵, bu süreci ilk kez bir değerlendirmeye tabii tutan çalışma niteliğindedir.

Tanzimat dönemi kanunlaştırma faaliyetleri hakkında Hıfzı Veldet'in *Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat* adlı çalışması¹⁶, bu konuyu araştıranlar için adeta bir yol gösterici kaynaktır. Zira bu tezde de bu çalışmaya yer yer başvurulmuştur.

Bunların dışında yakın dönemlerde idari yargı ile yasamayı kapsayan ve daha çok hukuk alanına giren çalışmalar ile birlikte çoğunlukla yukarıda zikredilen eserlerden istifade edilerek hazırlanan çalışmalardan da yeri geldikçe bu tezde faydalanılmıştır.

¹¹ Stanford J-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Mehmet Harmancı (Çev.), E Yayınları (2.Baskı), II, İstanbul 2006.

¹² Stanford J. Shaw, "19. Yüzyıl Osmanlı Reform Hareketinde 1876 Öncesi Merkezi Yasama Meclisleri", Püren Özgören (Çev.), *Tarih ve Toplum*, 13 (76), İstanbul Nisan 1990, s.203-208; Stanford J Shaw, "19.Yüzyıl Osmanlı Reform Hareketinde Merkezî Yasama Meclisleri II", Püren Özgören (Çev.), *Tarih ve Toplum*, 13 (77), İstanbul Mayıs 1990, 296-303.

¹³ *Tanzimat I-II*, MEB Yayınları (2.Baskı), Ankara 1999; *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, 31 Ekim-3 Kasım 1989*, TTK Yayınevi (1.Baskı), Ankara 1994.

¹⁴ *Yüzyıl Boyunca Danıştay*, TTK Basımevi, Ankara 1968.

¹⁵ İsmail Hakkı Göreli, *Devlet Şûrası*, Ankara 1953.

¹⁶ Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I*, MEB Yayınları (2.Baskı), Ankara 1999, 139-209.

ÖNSÖZ

XIX. yüzyılda modernleşme dönemini yaşayan Osmanlı Devleti, Tanzimat Fermanı'nın 1839'da ilanı ile, yoğun bir şekilde kanunlaştırma hareketine başlamıştır. Fermanla Sultan Abdülmecid'in tebaasına vadettiği kanunlar, devleti dağılmaktan kurtarmak ve eski gücüne yeniden kavuşturmak amacıyla yapılmıştır. Osmanlı Devleti bu kanunlaştırma hareketini merkezde kurulan ve padişaha danışma niteliği taşıyan meclisler vasıtasıyla gerçekleştirmeye çalışmıştır. Henüz Tanzimat Fermanı ilan edilmeden Sultan II. Mahmut tarafından kurulan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, fermanın ardından kanunlaştırma hareketinin en etkili meclisi vasfını almıştır. Yüksek bir yasama ve yargı meclisi olarak 1854 yılına kadar çalışan meclis, yasama yetkisini bu yıl içinde kurulan Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a devretmiştir. Meclis-i Âlî-i Tanzimat, tıpkı Meclis-i Vâlâ gibi merkezi bir yüksek danışma meclisi olmasının yanı sıra üst düzey devlet adamlarını yargılama yetkisi de verilen idari bir denetim organı halini almıştır. Yaklaşık 8 yıllık çalışma süresi zarfında bir çok kanunu hazırlayan Meclis-i Âlî-i Tanzimat, böylece Osmanlı modernleşme sürecini kendi döneminde yürüten bir kurum niteliği kazanmıştır. 1861 yılında Meclis-i Vâlâ ile Meclis-i Ahkâm-ı Adliye adı altında birleşen meclis, kısa zaman zarfında etkisi uzun yıllar devam eden bir çok gelişmeye imza atmıştır. Ayrıca Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın yasama yetkisi, Osmanlı Devleti yıkılana kadar çeşitli organlar tarafından padişah adına kullanılarak kanunlaştırma hareketi devam etmiştir.

Bu çalışmada teşkilatı ile birlikte Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın ele alınması yukarıda zikredilen sürece katkı sağlayacağı gibi reformcu devlet adamlarının bu sürece ne derecede etkide bulduklarını da ortaya çıkarmış olacaktır.

Çalışmanın giriş kısmında Osmanlı Devleti'nde dîvân ve meclis geleneğinden bahsedilerek bu yapıda kurulan merkezi kurumların tarihi gelişimine ana hatlarıyla değinilmiş, ardından kanunlaştırma sürecine dair tarihi arkaplan irdelenmeye çalışılmıştır. Kanun kavramının Osmanlı Devleti'nde kaynağı ve mahiyeti irdelenerek tarihi tekamülü ortaya konulmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda kanunlaştırma süreci ile alakalı olarak kanunname, nizamname, layıha ve mazbata gibi kavramların terminolojik açıklamaları bu bölümde yer almıştır.

Bunun yanı sıra Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile başlayan dönemin yapısına ve Osmanlı merkez bürokrasisinde Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a kadarki süreçte kanunlaştırma hareketinin fonksiyonlarına ana hatlarıyla yer verilmiştir.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kurulmasına kadar geçen süre zarfındaki bürokratik deneyim ile yasama, yürütme ve yargı güçlerinin merkezde hangi kurumlar vasıtasıyla kullanıldığı birinci bölümde ele alınmıştır. Böylece 1839 ile 1854 yılları arasındaki süreçte Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kuruluşunu hazırlayan şartlar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Birinci bölüm, bürokratik deneyimin ve modernleşme eğilimi içindeki gereksinimlerin ardından Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kuruluş evresindeki siyasi ortamı konu edinmekle birlikte meclisin kuruluşuna etki eden olayları da muhteva eder. Ayrıca meclisin kuruluşu, ilk teşkilatı ile bu teşkilata dair yine meclis tarafından hazırlanan işleyiş nizamnameleri de ele alınmıştır. Diğer taraftan meclisin yetki ve sorumlulukları da bu bölümde incelenmeye çalışılmıştır. Bunların yanı sıra Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından hazırlanan ve bütün Osmanlı topraklarında uygulamaya konulmak suretiyle meclisin teşkilatını ve yapısını da etkileyecek olan 1856 Meclis Nizamnamesi de bu bölümde yer almıştır. Padişah'a danışma mahiyeti taşıyan merkez meclislerindeki bu dönüşümün, tanzimatçı devlet adamlarına yansımaları ve yeni bir tanzimatçı sınıfın ortaya çıkması da yine bu bölümde ele alınan konulardandır.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın başkanları, üyeleri, diğer çalışanları ile maaşlar ve çalışma usulleri gibi meclisin bürokratik yapısı ikinci bölümde incelenmiştir. Bu bölüm ile Osmanlı merkez kurumları içerisinde meclisin yeri ele alınmış, bu kurumlarla ilişkileri de incelenmiştir.

Üçüncü bölüm, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın görev yaptığı süre içinde yaptığı faaliyetler ile ilgilidir. Kanunlaştırma hareketlerinin 1854 ile 1861 yılları arasındaki seyrinin ortaya koyulduğu bu bölümde, aynı zamanda meclisin bir yasama meclisi olarak Osmanlı bürokrasisindeki etkinliği ve Tanzimat hareketine olan katkıları da yer almıştır.

Son bölüm ise 1861 yılındaki Meclis-i Vâlâ ile birleşme sürecinin incelendiği bölümdür. Diğer taraftan Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın başta yasama olmak üzere yetkilerinin 1861'den sonraki dönemlerde hangi kurumlar tarafından kullanıldığı da bu bölümde incelenen konular arasındadır. Nitekim yetkileri ve bürokratik yapısı

daraltılarak önce Meclis-i Ahkâm-ı Adliye bünyesinde oluşturulan Kavânîn ve Nizamât Dairesi tarafından yürütülen yasama işleri, 1868 yılında Şûrâ-yı Devlet'in kurulmasıyla bu kuruma devredilmiş ve bir süre sonra da Şûrâ-yı Devlet'in alt dairelerinden biri olarak ihdas edilen Tanzimat Dairesi, devletin yıkılışına kadar yasama işlerinin görüldüğü alt dairelerden biri olarak varlığını sürdürmüştür.

Bu çalışma, Tanzimat döneminde kurulan önemli bir merkezi danışma ve yasama meclisini konu edindiğinden, dönemin yapısını ve kanunlaştırma hareketlerini yasama gücü kapsamında incelemiş olup XIX. yüzyıl Osmanlı tarihine, bilimsel veriler ışığında katkı sağlamak maksadını taşımaktadır. Bu vesileyle çalışmanın ortaya çıkmasında emeğini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Sakıp Selçuk Günay'a, değerli hocam Prof. Dr. Besim Özcan'a ve görüş ve önerilerinden istifade ettiğim Doç. Dr. Yunus Özger hocama minnettarım. Ayrıca manevi desteklerini sürekli hissettiğim aileme ve emeği geçenlere teşekkürü bir borç bilirim.

Erzurum-2014

M.Yasin TAŞKESENLIOĞLU

GİRİŞ

Osmanlı Devleti klasik düzeni içinde yasama, yürütme ve yargı güçlerinde en etkili kişi şüphesiz padişahı¹. Kurumsal manada ise bu güç Dîvân-ı Hümâyûn'un elindeydi². Şeriat hükümleri dışında tutulan ve padişah etrafında şekillenen kurallar ya da kanunlar, Dîvân-ı Hümâyûn ile kurumsal bir nitelik kazanırdı. Bu cümleyi şöyle de kurmak mümkündür ki padişah, bu organ vasıtasıyla hukuk kurallarını koyan birinci derecede önemli kişiydi³. Dîvân-ı Hümâyûn Fatih devrine kadar padişah başkanlığında toplanan, klasik yapısı bozuluncaya kadar da yasama, yürütme ve yargı güçlerini bünyesinde toplayan bir görünüm arz etmişti. Dîvân'ın başındaki padişah, bu güçlerin de mutlak kullanıcısıydı. Yürütmenin başında, yargının kısmen uygulayıcısı ve aynı zamanda şeriat hükümleri hariç olmak üzere de yasamanın başındaki kişi padişahı. Şer'î alanda en üst mevkiye bulunan Şeyhülislâm'ı bizzat göreve getirip görevden azletme yetkisi ile bu alanda da söz sahibiydi⁴. Dîvân-ı Hümâyûn, diğer bütün yetkilerdeki en üst mercii olduğu gibi idari olarak da en yetkili organdı. Resmi atamalar, dini, vakıf, eğitim ve tüm idarî hizmetlerin denetimi, nüfus listeleri yaptırmak, buhranlı dönemlerde tedbirler almak ve mahkeme sayısını artırmak gibi idari görevler de dîvânın elindeydi⁵. Bazı yapısal değişim ve dönüşümlerin ardından Dîvân-ı Hümâyûn, XVIII. yüzyılda etkisini tamamen yitiren bir teşkilat halini almıştır. Merkezde devlet meselelerini görüşen bir yüksek danışma mercii, bu dönemden sonra ilk kez Sultan III.

¹ İlk Türk devletlerinden itibaren padişahın devletin en üst derecesinde yetki sahibi olması anlayışı İslâm devlet anlayışında da kendini göstermiş, İslâm devlet başkanları kendilerini hakiki şarî olan Allah'ın yeryüzündeki vekilleri olarak görmüşlerdir. Bu minval üzere padişah, hükümdar ya da devlet reisi, şer'î şerife aykırı olmamak kaydı ile devlet yönetiminin her alanda en üst rütbedeki kişisi olmuştur. İlgili tahliller için bkz. A.Selçuk Özçelik, "İslâm Hukukuna Göre Hükümdarın Hukukî Durumu", *Tahir Taner'e Armağan-İÜHF*, İstanbul 1956, 159-160 vd.

² Ahmet Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, Birey ve Toplum Yayınları (2.Baskı), Ankara 1986, 72; Hz. Ömer devrinden beri İslâm devletlerinde devlet işlerinin görüşülmesi için çeşitli adlar altında dîvânların kurulduğu bilinir. Emevi ve Abbasiler'de de varlığını sürdüren bu gelenek Gazneliler tarafından sürdürülerek Büyük Selçuklu aracılığıyla Anadolu Selçuklularına geçmiş, Osmanlı döneminde Orhan Bey zamanından itibaren dîvân toplantıları yapılmıştır. Fatih Sultan Mehmed zamanında klasik yapısına kavuşan bu teşkilat "Dîvân-ı Hümâyûn" adını almıştır. Bir teşkilat olarak en iyi dönemini Kanunî ile yakalamış, sonraki dönemlerde etkisini yitirerek XIX. yüzyılda sadece elçilerin ağırlanması, ulûfe dağıtımı ve yeni tayin edilen devlet ricalinin eskiden beri süregelen bir adet olarak padişah tarafından arzlarında kabulü merasiminden ibaret kalmıştır. Bkz. Recep Ahışhalı, "Divan-ı Hümâyûn Teşkilâtı", *Osmanlı I-XII*, YTY, VI, Ankara 1999, 24-25; Dîvân-ı Hümâyûn teşkilatı ve geçirdiği evreler için ayrıca bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, TTK Yayınevi (3.Baskı), Ankara 1988, 1-110.

³ Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, 83.

⁴ Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, 35.

⁵ Necati Gültepe, "Osmanlılarda Bürokrasi: Merkezin Yönetimi", *Osmanlı I-XII*, V, 242; Ahmet Akgündüz, "Osmanlı Kanunnamelerinin Şer'î Sınırları", *Osmanlı I-XII*, VI, 408.

Selim'in 14 Mayıs 1789 tarihinde tahta çıkışının akabinde yeniden oluşturulmuştur. Sultan, tahta çıktıktan yaklaşık bir ay sonra iki yüz civarında yüksek rütbeli yöneticinin katıldığı Meclis-i Meşveret'i toplamak suretiyle merkezde istişare ve karar organı mahiyetindeki dîvân teşkilatına yeni bir görünüm kazandırmıştır⁶. Buna karşın Sultan II. Mahmud döneminde kurulup, tanzimat boyunca gelişen ve devletin yıkılışına kadar da varlığını sürdüren Meclis-i Vükelâ'nın başlıca yetkisi yürütme gücü olmakla birlikte bu meclis, yasama ve yargıyı hatta bazı durumlarda yürütmeyi dahi tanzimat dönemiyle özdeşleşen Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Âlî-i Tanzimat gibi danışma meclisleriyle paylaşmak durumunda kalmıştı. Dolayısıyla Meclis-i Vükelâ'ya klasik dönem Dîvân-ı Hümâyûn'unun yerini almış bir meclis gözüyle bakmak yanlış bir kanı olacaktır. Pakalın, Meclis-i Vükelâ'yı Dîvân-ı Hümâyûn'un yerine koymakla birlikte ilkinin görevlerinden olan tevcihlerin ve muhakeme işlerinin yapılması gibi işlerin Meclis-i Vükelâ'nın görevleri arasında olmamasına dikkat çekmiştir⁷. Ancak şöyle bir yorum yapılabilir ki Dîvân-ı Hümâyûn'da toplanan yasama, yürütme ve yargı güçleri tanzimat döneminde tek bir organın elinde olmaktan ziyade merkezde kurulan padişaha danışma meclisleri tarafından güçlerin dağılımı suretiyle padişah adına peyderpey icra edilmiştir. Dîvân-ı Hümâyûn'daki üyelerin yerlerini XIX. yüzyılda yeni bir sınıf olarak ortaya çıkmış olan bürokratlar olsa da kararlardaki son söz her dönemde olduğu gibi padişaha bırakılmıştır. Dolayısıyla klasik dönemin dîvân kavramı XIX. yüzyılda meclis kavramına devşirilmiştir⁸. Daha genel bir ifade ile bu teşkilat XIX. yüzyıldan itibaren gücünü Bâb-ı Âlî olarak bilinen ve devletin saray dışındaki yönetim merkezi olan bürokratik güce bırakmıştır⁹.

“Meclis” kavramı da Dîvân-ı Hümâyûn devrinde henüz siyasi ve idari bir teşkilat olmazdan evvel önemli meseleler için toplanılan bir mekan adı olarak “şûrâ” mahiyetinde kullanılagelen bir ifadedir. Yani anlamsal bir bütünlük arzemesi açısından meclis ve şûrâ, önemli meselelerin konuşulduğu bir oturma mekanı anlamını

⁶ Stanford J. Shaw, *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, Hür Güldü (Çev.), Kapı Yayınları (1. Baskı), İstanbul 2008, 98.

⁷ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, MEB Basımevi, İstanbul 1971, 463.

⁸ Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, TTK Yayınları (2.Baskı) Ankara 1999, 2.

⁹ Merkezi gücün dîvândan Bâb-ı Âlî'ye geçişi hakkında bkz. Muzaffer Doğan, “Divân-ı Hümâyûn'dan Bâb-ı Âlî'ye Geçiş”, *Osmanlı I-XII*, VI, 199-210.

taşımaktadır¹⁰. Tanzimat döneminde meclis geleneği, merkezde nezaretlerin üstünde kurulan meclisler ve nezaretlere bağlı olarak çalışan meclisler olmak üzere iki şekilde varlık göstermiştir. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın 1854 yılında kuruluşuna kadar geçen süreyi bu anlamda bir deneyim ve Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın yapısının ve işleyiş şekline alt yapı oluşturan bir birikim olarak değerlendirmek lazımdır. Tanzimat Fermanı henüz ilan edilmeden ihdas edilen Meclis-i Vâlâ, fermanın ilanı ile başlayan sürecin içinde tanzimat gereklerini yerine getirmek adına nezaretler üstü kurulan meclislerin en önemlisi ve yapısal olarak Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a en çok benzeyenidir. Üyelerin; meclis toplantılarında verdiği oyların ekseriyet esas alınarak görüşülen maddelerin onaylanması ya da reddedilmesi¹¹, bir konu hakkında fikir beyan etme özgürlüğü ve oy eşitliğinin sağlanması, mecliste rütbe veya siyasi gücüne göre değil de isim sırasına göre konuşulabilecek olması, önemli her layihayı bütün meclis üyelerinin daha önceden görüp inceleyebilecek olması¹² gibi ilk kez Meclis-i Vâlâ zamanında uygulanan kararlar daha sonra Meclis-i Âlî-i Tanzimat toplantılarında da uygulanacaktı. Tanzimat Fermanı ilan edilmeden kurulan nezaret meclislerinden Meclis-i Umûr-ı Nâfia'nın yapısında da benzer uygulamalar görülür. Aynı dönemlerde kurulmuş olan Meclis-i Muhâsebe-i Mâliye'nin yapısı da bir süre sonra Meclis-i Vâlâ örnek olarak yeniden düzenlenmişti¹³. Bunlara ek olarak tanzimattan itibaren meclislerde birer *Müfîtin* bulunması, kararlarda eşitlik durumunda başkanın oyunun belirleyici olması gibi özellikler Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın yapısında ve işleyiş tarzında da yer almıştı¹⁴. Bu arada şunu da ifade etmekte yarar vardır ki meclis geleneğinin tanzimat döneminde bir ivme kazanarak merkezde neredeyse her alanda bir meclis oluşturulması, bunların bir kısmının nezaretlerin üzerinde üstün yetkiler ile donatılması bir bakıma Mustafa Reşid Paşa'nın sayesinde. Bu açıdan tanzimat dönemi kendinden önceki dönemlerden farklılık gösterir. Zira daha önceki dönemlerde zikredilen danışma organlarının oluşmasında padişah çok daha fazla etkin olmuş iken bu dönemde bir devlet adamının girişimleri daha fazla ön plana çıkmaktadır. Nitekim Reşid Paşa, devletin ilk zamanlarından beri

¹⁰ Bir danışma ve istişare organı olarak Şûrâ Meclisi hakkında bkz. Carter Findley, "Madjlis Al-Shûrâ" *Encyclopedia of Islam*, Leiden 1986, 1082-1086.

¹¹ Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTK Yayınları (2.Baskı), Ankara 1985, 208.

¹² *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Yücel Demirel (Çev.), VI-VII-VIII, Yapı Kredi Yayınları (1.Baskı), İstanbul 1999, 1036-1037.

¹³ Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, Eren Yayınları (1.Baskı), İstanbul 1993, 277.

¹⁴ Meclis-i Umûr-ı Nâfia hakkında bkz. Akyıldız, *Merkez Teşkilâtında Reform*, 258-265.

var olan *usûl-i meşveret* geleneğini tanzimat döneminde müesseseleştiren önemli bir kişi olarak addedilmektedir¹⁵.

Devlet ve toplum düzenini tesis etmek maksadıyla, genel ve özel alanlarda çıkarılan yasalarla ilgili kullanılan birden çok tabir vardır¹⁶. Hukuki uygulamaya yönelik kullanılan bu tabirler; kanun, kanunname, nizamname, talimat veya talimatname gibi çeşitli isimler almıştır. Bu tabirlerin her biri esasta bazı ince çizgilerle bir diğerinden ayrılır. Bu bakımdan tanzimat dönemi kanunlaştırma hareketleri ile ilgili adı geçen ifade veya tabirler hakkında bazı açıklamalar yapmakta fayda vardır.

Osmanlı Devleti, ilk devirlerden itibaren *yasak* kelimesini şeriat dışı hukuk kaidelerini kapsayan bir düzenleme şekli olarak görmüştür. Uzun bir süre *yasâğ-i padişâhî* adıyla örfi hukuk kuralları kastedilmiştir. Daha sonra bu kavramın yerini *kanun* almaya başlamıştır¹⁷. Kanun, batı dillerindeki kullanımından farklı olarak¹⁸ Türklerde genel bir mahiyet taşıyan kurallar bütününe verilen addır. Hıfzı Veldet'e göre kanun; "*bir devlette salâhiyettar makam tarafından bütün millet için mer'î olmak üzere konulan müeyyideli kaidelere*" verilen adı ifade eder¹⁹. Bir başka görüşe göre de dini hükümlerden ayrı olarak cemiyet düzenini korumak için ululemin koyduğu ve örf diye adlandırılan emirlere verilen ada kanun denir²⁰. Örf ise padişahların şeriat dışı alanda aklına dayanarak İslâm yararını gözeterek koyduğu kurallar olarak tanımlanır²¹. Bu

¹⁵ Şerif Mardin, "Tanzimat Fermanı'nın Manâsı; Yeni Bir İzah Denemesi", *Tanzimat:Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.), TİB Yayınları (1.Baskı), İstanbul 2011, 154; Yukarıda zikredilen eser bundan sonraki dipnotlarda kısaca *Tanzimat* olarak kullanılacaktır. Meşveret geleneğinin İslâm devletlerindeki yeri hakkında bir izah için bkz. Bernard Lewis, "Meşveret", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi Prof.Dr. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı*, (12), İstanbul 1982, 775-782.

¹⁶ Ali Fuat Başgil, eski devirlerde hukukî düzenin şer'î, kanun ve nizam olmak üzere üç esası olduğunu ifade ediyor. Bkz. Ali Fuat Başgil, *Türkiye Teşkilat Hukukunda Nizamname Mefhumu ve Nizamnamelerin Mahiyeti ve Tâbi Olduğu Hukukî Rejim*, Kenan Basımevi, İstanbul 1939, 34.

¹⁷ Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, 83.

¹⁸ Fransızlarda mahiyet itibarıyla terimsel farklılıklar gözetilerek *code* ve *loi* gibi ifadelerle bazı kanunlar birbirinden ayırt edilmişken Türklerde böyle bir ayırım söz konusu olmamıştır. Bkz. Muhammed Tayyib Kılıç, *İslâm Hukukunda Kanunlaştırma Olgusu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri (İslâm Hukuku) Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008, 36,37.

¹⁹ Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I*, MEB Yayınları (2.Baskı), Ankara 1999, 141-143.

²⁰ Robert Anhegger-Halil İnalcık, *Kanunname-i Sultani ber Muceb-i Örf-i Osmani-II. Mehmed ve II.Bayezid Devirlerine Ait Yasakname ve Kanunnameler*, TTK Yayınları (2.Baskı), Ankara 2000, IX-X.

²¹ *Türk Hukuk Tarihi*, Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu, Gülnihal Bozkurt (Hz.), Savaş Yayınevi (9. Baskı), Ankara 1999, 186; Örfi hukuk tabiri ilk kez Fatih döneminde yaşamış olan tarihçi Tursun Bey tarafından şu ifadelerle tabir edilir: "...Yani bu tedbir ol mertebede olmazsa belki mücerred tavr-ı akl üzere nizam-ı âlem-i zâhir için mesela tavr-ı Cengiz Han gibi olursa sebebine izafe ederler siyaset-i sultânî ve yasâğ-i pâdisâhî derler ki örfümüzce ana örf derler". Bkz. Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, İstanbul 1330, 13; Latinize edilmiş nüshasına bkz. Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, Mertol Tulum (Hz.), İstanbul 1977, 12.

kurallar, ilk Türk-İslâm devletlerinde şekillenen, Osmanlılarda da varlığını devam ettirip şeriatın yanında yerini alarak devlet düzenini oluşturan başlıca amillerden biriydi²². Osmanlı Devleti'nde örfi hukuk padişah etrafında şekillenerek şer'î hukukun yanında padişahların kanun koyuculuğu hakkını kullanmasına paralel olarak gelişmiştir. Padişah kanun koyucudur. Kanun, şer'î hükümlere aykırı olmamak kaydı ile örfün alanı dahilinde padişah adına çıkardı. Üstelik örfi hukuktan doğan kanun koyma hakkı sadece Osmanlılara hasredilmiş bir uygulama da değildi. Moğollar, İran, Irak ve Hindistan'daki İslâm devletlerinde de benzer uygulamaların örneklerine rastlamak mümkündür²³. Ayrıca padişah, şeriatın koyduğu hükümleri kaldırma yetkisine sahip değildir.

Klasik dönemde padişah, kanun koyucu olarak tasarlanan düzenlemeyi bir hatt-ı hümayûnda ya da fermanda ortaya koyardı. Daha sonra ferman gereği harekete geçilip, ilgili devlet adamlarınca hazırlanan düzenleme ya da layihalar, gerektiğinde Şeyhülislâm'dan fetva alınıp şeriata uygunluğu ortaya konulur, tekrar padişaha sunulurdu. Böylece örfi hukukun verdiği imkan ile kanun hazırlanmış olurdu²⁴. Zira Fatih Sultan Mehmed de kanunnamesini aynı şekilde bir hatt-ı hümayûn ile ilan ederek bunun şeriata uygunluğunu da belirtmiştir²⁵. Padişahın örfi hukuka bağlı olarak kanun koyma yetkisi klasik dönemde geniş bir kapsama erişerek devlet işleriyle ilgili birçok düzenleme bu yetki dahilinde yapılmıştır. Hatta ulemanın bu durumu benimsemesi neticesinde yasadaki padişahın gücü İslâm hukununun koyduğu bazı ceza kurallarını bile -şeriatın verdiği hakla- değiştirebilmiştir. Örneğin hırsızlığa ve zinaya karşı örfi hukuk hakkı kullanılarak para cezası verilebilmiştir²⁶. Barkan'a göre kanunlar devlet düzeninin oluşturulması için elzemdirler ve başta siyasi, ictimai, mali, ticari ve askeri alanda olmak üzere birçok alana yayılırlar²⁷. Dolayısıyla kanunlar, bu özelliklerinden dolayı devletlerin yıkılışına kadar süregelmişlerdir²⁸. Tanzimat döneminde çıkarılmış olan kanunların birçoğunun mahiyeti de böyledir. Tanzimat dönemi kanunlaştırma süreci ıslahatın ilk zamanlarındaki gibi tek bir alanla sınırlı kalmaktan sıyrılarak daha

²² Halil İnalçık, "Osmanlı Hukukuna Giriş - Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları", *AÜSBFD*, 13 (2), Ankara 1958, 103.

²³ M. Âkif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Yayınları (7.Baskı), İstanbul 2009, 67.

²⁴ *Türk Hukuk Tarihi*, 187.

²⁵ Halil İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu", *Tanzimat*, 104.

²⁶ *Türk Hukuk Tarihi*, 186; Kaynağını örften alan Osmanlı kanunlarının İslâm esaslarının dışında koyduğu bazı kanunlar hakkında bkz. Neşet Çağatay, "İslam Hukukunun Ana Hatları ve Osmanlıların Bunun Bazı Kurallarını Değişik Uygulamaları" *Bellekten*, 51 (200), Ağustos 1987, 625-636.

²⁷ Ömer Lûtfi Barkan, "Kanun-nâme", *MEB İslam Ansiklopedisi I-XIII*, VI, İstanbul 1977, 185.

²⁸ CL. Huart, "Kanun", *MEB İslam Ansiklopedisi*, VI, 167-168.

kapsayıcı bir özellik kazanmıştır. Buradan hareketle Tanzimat Fermanı'nda toplumun hayrını gözetmek maksadıyla şeriat yanında birtakım yeni düzenlemeler yapılmasına karar verilmişti. İnalçık'a göre dönemin başlangıcı olarak kabul edilen fermandaki kanun vurgusunu böyle anlamak gerekmektedir. Buradaki amaç, Müslümanların ya da tebaanın iyiliği için devletin birtakım pratik uygulamalarla problemlerin üstesinden gelme işiydi ve bunu, padişahın yetkisi dahilinde olan kanun ile yapmak hedeflenmişti. Haliyle bu alanda kanunu hazırlama görevi de ulemaya değil, bürokratlara verilmişti²⁹. Nitekim İslâm hukukunun devlet başkanına -padişaha- verdiği yasama, yürütme ve yargı fonksiyonlarını kullanma ve gereklerini yerine getirme yetkisi, Osmanlı Devleti'nde klasik dönemden sonra yeni bir güç olarak Bâb-ı Âlî kurumlarına geçerken, bu kurumlar yukarıda zikredilen yetkileri padişah ya da devlet başkanı adına kullanmışlardır³⁰. Böylece tanzimat bürokratlarına tevdi edilen reformları yapma işi, bu vasıta ile idarenin peyderpey saraydan Bâb-ı Âlî'ye geçişini hızlandırmış, parlamenter sistemin kapısını aralamaya başlamıştı.

Kanunname ise gerek kamu hukukuna gerek özel hukuka ait kanunların bir araya toplanması anlamındadır³¹. Padişah otoritesi tarafından koyulan kanunların toplanmış haline verilen ad kanunnamedir³². Ayrıca kanunnamelerin süreleri genelde kanunu koyan padişahın ömrü ile sınırlıdır. Çünkü tahta çıkan her padişahın kendinden önceki kanunnâmelerden hükmünün devam etmesini istediklerini onaylaması gerekiyordu³³. Aksi halde kanunnâmeler hükümsüz kalırdı. Genel ve özel olarak ikiye ayrılabilen kanunnâmelerin ilki bütün Osmanlı coğrafyasında geçerli olanları, ikincisi ise belirli bir bölgede geçerli olanları ifade etmektedir. Klasik dönemin bu anlayışı XIX. yüzyıl kanunlaştırma hareketinde de örneklerine rastlanır cinstendir. Nitekim Tanzimat Fermanı'ndan sonra bir taraftan kuşatıcı ve ülke çapında kanunlar yapılırken diğer

²⁹ Halil İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu", 104; Uriel Heyd, Kanun ve şeriat arasındaki farkı izah etmeye çalışırken şu ifadeleri kullanıyor: "*Şeriatın yaklaşım tarzının şekli ve nazari olduğu hallerde; kanun, pratik ve amelî temayül göstermektedir. Şeriatın, dinî ve ahlâkî idealleri vurguladığı ve ferdin maslahatını düşündüğü hallerde; kanun, tesiri tercih etmekte ve devletin menfaati ile alakalı olmaktadır. Nihayet, Şeriât, İlâhî vahye dayandığından değişmez kabul edilmekte; kanûn ise, lüzum görüldüğünde değişebilen, değişmesi gereken muvakkat kanunlardan ibarettir.*" Bkz. Uriel Heyd, "Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat", Selahaddin Eroğlu (Çev), *AÜİFD*, (26), 1983, 643. Bundan dolaydır ki devletin modernleşmesini pratik çözümlerde arayan tanzimatçılar bunu kanunlarla halletme yoluna girmişlerdir.

³⁰ Talip Türcan, "İslâm Hukukunda Yasamanın Yargı Yoluyla Denetlenmesi", *İHAD*, (3), 2004, 147.

³¹ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, 163.

³² Barkan, "Kanun-nâme", 185.

³³ M.Macit Kenanoğlu, "Osmanlı Kanunnâmeleri Neşriyatı Üzerine Bir Tahlil", *TALİD*, 3 (5), 2005, 143; Kanunnameler hakkında yapılan neşriyatın derlendiği bir literatür çalışması için aynı makaleye bakınız.

taraftan Lübnan, Girit ve Tuna gibi bazı bölgeler için de tıpkı klasik dönemdeki gibi hususi kanunlar çıkarılmıştır. Kanunname tabiri *Arazi Kanunname-i Hümayûnu* ve *Ceza Kanunname-i Hümayûnu* adlarıyla hicri 1274 yılında çıkarılan iki kanunda görülür. Bu kanunlar *hümayûn* lafzından da anlaşılacağı üzere padişah adına ve onun tasarrufunda çıkarılmıştır. Ancak tanzimat döneminde padişah, örfi yetkisini kısmen ve kendi iradesi ile paylaştığından, kanunnâmeler, padişahın kanun yapma yetkisini yine padişah adına kullanan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, Meclis-i Vükelâ ve Meclis-i Âlî-i Tanzimat gibi nezaretler üstü danışma meclisleri tarafından hazırlanmıştır.

Nizamname hakkında da bazı görüşler aktararak kavramın ne anlama geldiğine işaret etmek gerekiyor. Çünkü Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın hazırladığı birçok düzenlemede kanundan ziyade nizamname tabiri kullanılmıştır. Ayrıca kanunlaştırma hareketinin en yoğun olduğu tanzimat döneminde nizamname tabirinin kullanılmasının altında yatan hukuki farkın ortaya konulması, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın ve hatta bu devir merkezi yasama organlarının işlevsel özelliklerini kavramak adına faydalı olacaktır. Bir görüşe göre nizamname; kanunların uygulanma yolunu göstermek ve emrettiği ile men ettiği yönleri tespit etmek üzere yapılmış kaidelere verilen addır³⁴. Aynı yoldan hareket eden başka bir görüşe göre ise nizamnamenin oluşması için, kaidenin devlet buyruğu olmasının yanı sıra uygulayıcı ya da düzenleyici bir mahiyet taşıması gerekir³⁵. Bu haliyle devletçe yürürlüğe konulan kaideler nizamname halini alır. Nizamname ile kanun arasındaki fark teşri ve icrai terimlerinde yatmaktadır. Ölçü, miyar vermek, prensip-kaide koymak anlamlarına gelen teşri, devlet buyruğu halini alınca kanun olur. Fakat nizamname de devlet buyruğu olmasına rağmen, tanzim etmek, dizmek, düzeltmek, tertibe koymak manalarındaki *nizamdan* türeyerek icrai bir vaziyet alır. Dolayısıyla bu yönüyle kanundan ayrılır³⁶. Yani nizamname, belirlenen kaide sonucunda ne şekilde hareket edileceğini tespit ederek³⁷ daha icrai bir görünüm arzeder.

³⁴ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, 704.

³⁵ Başgil, *Nizamname Mefhumu*, 23.

³⁶ Başgil, *Nizamname Mefhumu*, 23-24; Başgil, nizamnamenin mahiyeti hususunda kanundan ayrılan yanlarını izah etmeye çalışırken aynı eserin 36. sayfasında yukarıdaki düşünceleri ile çelişen başka tespitlere yer vermiştir. Nitekim Başgil, teşri ve tanzim kavramları üzerinden hareket ederek kanunu teşriye hasredip, nizamnameyi icrai vaziyetinden dolayı kanundan ayırmaya çalışmışsa da 36. sayfada “*şer’i karşısında kanun da nizamnamede tanzimî ahkâmıdır*” ifadelerini kullanmıştır. Her iki kavram arasındaki fark, Alman ve Fransız amme hukukunda tartışmalara neden olmuş ve aralarındaki farkı ortaya koymak için bir takım görüşler ortaya atılmıştır. Bu tartışmalar için aynı eserin 25-33. sayfalarına bkz.

³⁷ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi Yayınları (26.Baskı), Ankara 2010, 986.

Tanzimat döneminde nizamname, kanun ile beraber aynı irade tarafından ve aynı usul ile hazırlanmasına karşın, koyulan kanunun gerçekleştirme şeklini belirleyen bir anlam taşımıştır³⁸. Başgil, tanzimat döneminde çıkarılan kanunların ve nizamnamelerin birbirinden ayrı olarak kendi faaliyet sahalarına sahip olduklarını belirtmiştir. Başgil; can, mal ve namus güvenliği ile vergi ve askerlik işleri hakkında yapılan düzenlemeleri kanun kapsamına almasına rağmen (Arazi Kanunu, Ceza Kanunu, Mecelle, Ticaret Kanunu gibi), teşkilat meseleleri, memurların vazifeleri, dairelerin muameleleri gibi teşkilata dair düzenlemeleri de nizamname kapsamında değerlendirmiştir³⁹. Başgil'in işaret ettiği bu ikinci duruma Meclis-i Âlî-i Tanzimat Nizamnamesi, Vilâyet Nizamnamesi ve Maâdin Nizamnamesi örnek olarak gösterilebilir.

Tanzimat dönemi kanunlaştırma hareketinin bu terminolojik karışıklığını biraz daha sade bir halde açıklamak gerekmektedir. Bu gün kanun ve nizamname ifadeleri için keskin çizgilerle ayrılmış iki farklı açıklama mevcuttur. Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan sözlükte kanun için “yasa, geçerli olan kural”⁴⁰ açıklaması yapılmışken, nizamname tabirine karşılık olarak “tüzük” terimi kullanılmıştır. Tüzük ise “herhangi bir kurumun veya kuruluşun tutacağı yolu ve uygulayacağı hükümleri sırasıyla gösteren maddelerin hepsi”⁴¹ olarak açıklanmıştır. Bütün bu bilgilerden hareketle kanunun daha kuşatıcı bir hal aldığı buna karşılık nizamnamenin ise daha sistematik ve devletin kurumlarına hasredilmiş bir uygulama olduğu sonucu çıkmaktadır. Dolayısıyla tanzimat dönemindeki bürokrasi öncülüğünde başlatılan modernleşme süreci, kanunlaştırma çabasını kurumsal bir tanzim anlayışı içinde gerçekleştirmiştir. Bunun bir yansıması olarak da Meclis-i Âlî-i Tanzimat, kanunlaştırma sürecinde yukarıda değinilen bütün alanlarda yasama faaliyetlerini

³⁸ Başgil, buna şu örneği vererek bu arada talimat ve tarifnamelerin de mahiyetini belirtmiştir: “1274’de neşredilen Kanunnamei Erazi ile esasî şer’an sabit olan erazi mülkiyetinin sureti iktisap ve tasarrufu tayin olunmuştur. 1275’de Tapu Nizamnamesi yapılarak bir taraftan erazi mülkiyetinin subutu suretleri, diğer taraftan da kanunun tayin ettiği esaslar dâhilinde mülkiyetin temini ve tanzimi ile mükellef memurların salâhiyetleri ve daire muameleleri düzene konulmuştur. Bundan sonra 1276’da Tapu Senedatı Hakkında Talimat ve on gün sonra bir de Tarifname neşrolunmuştur. Bu iki döküman sırf tapu dairelerinin iç nizamı yani tapu senetlerinin tanzimi suretiyle kayıt ve tescil muameleleri etrafında tapu memurlarına talimat vermiştir.” Bkz. 39.

³⁹ Başgil, *Nizamname Mefhumu*, 41.

⁴⁰ *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları (10.Baskı), Ankara, 2005, 1064.

⁴¹ *Türkçe Sözlük*, 2024.

üstlendiği gibi ortaya koyduğu kaideleri daha ziyade nizamname tarzında düzenlemiştir⁴².

Yukarıda izah edilmeye çalışılan kavramlar, teknik bakımdan birbirlerinden farklı yönleri olsa da temelde örfi hukuka dayanmaktadır. Zira örfi hukuk, padişah iradesinden ortaya çıktığı için *kanun*, *hüküm*, *irâde-i seniyye*, *berât-ı âli* kavramları ile *tüzük*, *yönetmelik*, *nizamname* kavramları hep aynı iradenin eseridir⁴³. Bu bakımdan XIX. yüzyılda devlet hukukunda ince çizgilerle birbirinden ayrılmış olsalar da dönemin algısı bakımından bir kavramın başka bir kavramın yerine rahatlıkla kullanılagelmiş olmasına dikkat çekmek gerekmektedir.

Kanunlaştırma hareketinin diplomatik sürecinde *emirnâme*, *kanûn*, kanunname veya *nizamname* nihai belge niteliğindedirler. Ancak hüküm vazifesi gören bu belgeler, bu halini alıncaya kadar belirli aşamalardan geçmek durumunda kalmıştır. Tanzimat döneminin merkezi yasama meclisleri, nihai halini alan hüküm belgelerinin oluşmasındaki ön çalışmaları yapan organlar olarak Osmanlı bürokrasisindeki yerini almıştır. Padişah tarafından onaylanması ile yürürlüğe giren kanun metninin oluşmasında, tanzimatın danışma organları olan Meclis-i Vâlâ, 1854 ve 1861 yılları arasında Meclis-i Âlî-i Tanzimat ve Meclis-i Vükelâ tarafından ya doğrudan doğruya ya da sadaret aracılığıyla padişaha arz edilmek suretiyle hazırlanan *mazbatalar* ve *layihalar* ön hazırlık vazifesi görmüşlerdir. Bunlardan Meclis-i Vükelâ tarafından hazırlananları doğrudan Mâbeyn-i Hümayûn Başkâbini'ne arz edilirken diğer merkezi meclislerde hazırlananlar sadarete takdim edilirdi. Meclislerinin müzakerelerinin neticesini göstermek amacıyla hazırlanan kanun mazbataları⁴⁴, kanun taslağının hangi aşamalardan geçtiğini ve muhtevasını izah eden belge niteliğindedirler⁴⁵. Mazbata ile birlikte takdim edilen bir diğer belge ise kanun taslağı mahiyetinde olan *layihadır*. Osmanlı diplomatikasında üst makama sunulan rapor ve ıslahat önerilerini içeren belgelere layiha dendiği gibi hazırlanan kanun müsveddesinin padişahın huzuruna arz edilmeden önceki son şekli de aynı adla anılmıştır⁴⁶. Merkezi meclislerin ve 1854 ile 1861 yılları arasında Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın yasama yetkilerinde hazırladıkları

⁴² Meclis-i Âlî-i Tanzimat Nizamât Defteri Fihristi için bkz. Tablo 6.

⁴³ Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, 84.

⁴⁴ Kütükoğlu, *Diplomatik*, 324 ve 335'de mazbata hakkında verilen bilgilere bkz.

⁴⁵ Bu tezin ilerleyen bölümlerinde Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından hazırlanan mazbatalardan sıkça bahsedilecektir.

⁴⁶ Kütükoğlu, *Diplomatik*, 335-337.

kanun müsveddesi layıha adıyla sadarete sunulur, nihai şeklini alması ile taslaklar kanunlaşmış olurdu.

Burada zikredilen ve farklı isimler altında oluşturulan kaidelerin tümüne kanunlaştırma denir. Türk hukuk literatüründe kanunlaştırma kavramı hem genel hem de özel anlamda kullanılmaktadır. Genel anlamda kanunlaştırma, kanun yapma (taknîn-legislation) faaliyetidir. Özel anlamda kanunlaştırma ise, dağınık bir halde mevcut olan yazılı veya yazısız bütün hukuk kurallarının sistemli bir şekilde bir araya getirilmesi (tedvîn-codification) faaliyetidir⁴⁷. Tanzimat Fermanı'ndan sonra çıkarılan kanunları başlıca iki kısma ayırmak mümkündür. Biri, Avrupa'dan iktibas edilip Osmanlı Devleti'nin bünyesine uydurularak çıkarılan kanunlar ki bunlara resepsiyon (reception) yoluyla alınan kanunlar denir. Diğeri ise yeniden düzenlenen veya ıslah edilen eski İslâmi normlu Osmanlı kanunlarıdır⁴⁸ ki bunlara tedvîn yoluyla hazırlanmış kanunlar da denilir.

Resepsiyon, Latince kökenli olup, almak, kabul etmek, geri istemek anlamlarına gelen *recipere* mastarından türetilen *receptio* kelimesinden gelir. Kısaca bir toplumun hukuki mevzuatının bir başka toplum tarafından kendi hukuku olmak üzere alınması anlamını taşır⁴⁹. Tanzimat döneminde özel hukuk alanına giren ticaret hukuku ve kamu hukuku resepsiyon yoluyla kanunlaştırma hareketlerinin ana sahası olmuştur⁵⁰. Bunların bir kısmı tamamen resepsiyona tabi tutulmuşken bazıları ise kısmi resepsiyon yolu ile alınmıştır⁵¹. Her iki alanda batıdan özellikle Fransa'dan etkilenme söz konusudur. Meclis-i Âlî-i Tanzimat dönemi içinde buna örnek olarak 3 Şubat 1855 tarihli Men'î İrtikâb Kanunu gösterilebilir. Nitekim bahsi geçen kanun meclisin ilk kanunlarından biri olmakla birlikte Fransız mevzuatından istifade edilerek hazırlanmıştı⁵². Yine -kısmi de olsa- resepsiyon yoluyla alınan kanunlara bir diğeri örnek olarak 1858 tarihli Ceza

⁴⁷ Kılıç, *İslâm Hukukunda Kanunlaştırma Olgusu*, 36-37; Gülnihâl Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi-Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*, TTK Yayınları (2.Baskı), Ankara 2010, 5.

⁴⁸ Ahmet Cevat Eren, *Tanzimat Fermanı ve Dönemi*, Alişan Akpınar (Hz.), Derin Yayınları, İstanbul 2007, 75.

⁴⁹ Ferit Ayiter, *Yabancı Kanunların Alınması ve Millî Hukuk*, İÜ Yayınları, İstanbul 1943, 170; Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, 5-6.

⁵⁰ Tanzimat sonrası kanunlaştırma hareketleri hakkında bir çalışma için bkz. Mehmet Gayretli, *Tanzimat Sonrasında Cumhuriyet'e Kadar Olan Dönemde Kanunlaştırma Çalışmaları*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008, 90.

⁵¹ Bkz. *Türk Hukuk Tarihi*, 265.

⁵² Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, 100.

Kanunu verilebilir. Cevdet Paşa başkanlığında Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın sekiz üyesinden oluşan bir komisyon tarafından hazırlanan kanun, 1810 tarihli Fransa Ceza Kanunu'nun tercümesinden istifade edilerek hazırlanmıştı⁵³. Aynı şekilde 1864 yılında hazırlanan Matbuat Nizamnamesi de 1852 tarihli Fransız Basın Kanunu örnek alınarak hazırlanmıştır⁵⁴. Osmanlı devlet adamları batıdaki kanun metinlerini çevirme işiyle bütün tanzimat dönemi boyunca ciddi bir şekilde ilgilenmişlerdir. İlerleyen bölümlerde görüleceği üzere kanun layihaları hazırlanırken batıda o konuda çıkmış olan kanunları çevirmek suretiyle istifade etme yolu tercih edilmiştir⁵⁵. Tedvîn ise sözlük anlamı olarak dîvân kökünden gelen ve dîvân şekline sokma, kitaplaştırma anlamında kullanılır⁵⁶. Örneğin 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi, batıdan etkilenmenin olmadığı tedvîn yoluyla çıkarılmış kanundur. Devlet, daha önce arazi hakkında yapılan düzenlemeleri ve çıkarılan kanunları İslâm hukuku ve örfi hukuk kapsamında değerlendirmeye tabi tutmuş ve batı hukuk tekniği ile sistemleştirmiştir⁵⁷.

Tanzimat dönemi ile özdeşleşen kanunlaştırma hareketinin bazı öğelerine böylece değinmekle birlikte bu hareketin altında yatan başlıca amilleri de sınıflandırmak gerekecektir. Tanzimatın en önemli merkezi meclislerinden olan Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın da kurumsal bir parçası olduğu Osmanlı merkez bürokrasisi ve devlet adamları bu çalışmanın içinde farklı başlıklarda kısmen değinileceği üzere son yüzyılda kanunlaştırma hareketine girişerek devleti mevcut durumundan kurtarmaya çalışmıştır. Ancak böyle bir sürecin yani kanunlaştırma sürecinin tanzimata özgü bir evreye girmiş olması içinde bulunulan şartlarla doğrudan alakalıdır. Nitekim siyasi konjonktür ile

⁵³ 1858 tarihli Ceza Kanunu ile bu kanunun maddelerinin bir kısmını aldığı diğer Ceza Kanunları ve hatta tanzimat döneminde hazırlanan bütün kanunlar hakkında hukukçular ile hukuk tarihçilerinin birbirlerinden çok farklı görüşleri mevcuttur. Meselâ, *Türk Hukuk Tarihi*, 263 ve Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, 100'de Ceza Kanunu'nun 1810 tarihli Fransız Ceza Kanunu'nun resepsiyonu ile hazırlandığı iddiasına karşın Ahmet Akgündüz, bu kanunun maddelerinin birçoğunun eski mevzuatın ve 1855 Men'i İrtikâb Kanunu'nun bir araya gelmesinden oluştuğunu, Fransa'dan sadece istifade edildiğini iddia eder. Bkz. Ahmet Akgündüz, "1274/1858 Tarihli Osmanlı Ceza Kanunnamesinin Hukuki Kaynakları, Tatbik Şekli ve Men'i İrtikâb Kanunnamesi", *Belleten*, 50 (199), 191. Bu tezde kanunların içeriği ve mahiyeti hakkında değerlendirmelerde bulunmak tezin kapsamının ve amacının dışına çıkacağından kanunların hukuki tahlili istisna olmak üzere sathice bir iki örnekle iktifa edilmiştir.

⁵⁴ Nesimi Yazıcı, "Tanzimat Dönemi Basını Konusunda Bir Değerlendirme", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu:31 Ekim-3 Kasım 1989*, TTK Yayınevi (1.Baskı), Ankara 1994, 76.

⁵⁵ İlber Ortaylı da yukarıdaki cümleleri "Tanzimat bürokratlarının değişik kaynaklara başvurma ve metin çevirip değerlendirme merakını en önemsiz bir nizamnamenin hazırlanışından 1876 Kanun-ı Esasi'nin hazırlanmasına kadar her hukuki belgede görmek mümkündür" ifadeleriyle izah etmiştir. Bkz. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları (26.Baskı), İstanbul 2008, 141.

⁵⁶ Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 1230.

⁵⁷ Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, 150.

beraber iktisadi ve sosyal hayattaki gereksinimler, hukuk birliği oluşturma abalaları ve dış devletlerden gelen baskılar Osmanlı devlet adamlarını Bâb-ı Âlî-Saray ikili gücü vasıtasıyla böyle bir yol izlemeye sevk etmiştir. Zira bir devletin elinde bulundurduğu üç temel fonksiyon olan yasama, yürütme ve yargı güçlerinin kullanımında da bir dönüşümün başlangıcı olarak görülen tanzimat dönemi, bu güçlerin birbirinden ayrılmaya başladığı dönem olarak bilinir. Klasik dönem Osmanlı merkez teşkilatında padişah ve Dîvân-ı Hümâyûn tarafından kullanılan yasama, yürütme ve yargı; bu zaman diliminde çağın iç ve dış gereksinimlerine binaen saray ve Bâb-ı Âlî arasında paylaşılarak kullanılacak ve bazı kurumlar vasıtasıyla icra edilecekti. Bu kurumlardan en önemlilerinden birisi de 1854 ila 1861 yılları arasında faaliyette bulunan Meclis-i Âlî-i Tanzimat'tır. Nitekim Tanzimat döneminin en yoğun kanunlaştırma sürecini yaşatan bu meclis, sarayın kontrolünde olmakla birlikte Bâb-ı Âlî kadroları tarafından yönetilen bir meclis olmuştur.

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyıl ortalarına doğru ciddi iç ve dış hadiselerle karşı karşıya kalmıştı. Mısır meselesi iç mesele olmaktan çıkıp uluslararası bir boyut kazanmıştı. Devlet, kendi valisiyle başa çıkamayacak kadar güçsüz bir görüntü sergiliyordu. Bu vaziyet diğer devletlerin de durumdan pay çıkarma yarışına girmesiyle ciddi sorunların baş göstermesine sebep oldu. arlık Rusyası, her ne kadar Osmanlı'ya yardım amaçlı olsa da yüzyıllardır hayalini kurduğu İstanbul Boğazı'na demir atmıştı. İngiltere ise Baltalimanı Antlaşması ile Osmanlı tarihinde o güne kadar eşi benzeri görülmemiş iktisadi bir tavizi koparmayı başarmış; Osmanlı sularında yaptığı ticarete mukabil ödediği vergiyi %12'den %3'e düşürmüştü. Bu problemler, Sultan II. Mahmud'un, hükümlanlığının son yıllarında devlet yapısıyla ilgili ciddi düzenlemeler yapmış olsa da, giriştiği reform hareketini tüm ülkeye teşmil etmek ve yeni bir kanunlaştırma hareketini başlatmak gayesini yarım bırakmıştı. Zira Mehmed Ali Paşa hadisesinin had safhaya ulaşması ve sonuçta sultanın vefatı, dönemde tasavvur olunan tanzimat hareketini hayatiyete geçirememiřti⁵⁸.

⁵⁸ Meclis-i Vâlâ'ya tanzimatın ilanından sonra üye tayini hususunda bir tezkirede geçen "...Dîvân-ı Deâvî Nâzırı Saadetlû Hacı Saib Efendi bendeleri dâhi kudema-yı ricâl-ı saltanat-ı seniyyeden ve kanun ve nizamî maddelerde vukuf ve ma'lûmât eshâbından olub asr-ı sâbıkda Tanzâmât-ı Hayriyyeye teşebbüs olunduğu hengâmda dâhî maslahatın içinde bulunarak..." ifadesi fermanın önce böyle bir girişimin olduğunun delili niteliğindedir. Belge için bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, *İrâde Dâhilîye (İ.DH.)*, Numara (nr.): 5/197 (Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri dipnotlarda kullanılırken arşiv belgelerinin tasnif kodlarında belgelerin dosya ve gömlek numaraları kullanılırken Dosya Numarası veya

Sultan II. Mahmud'un vefatı üzerine o esnada Paris'te bulunan Mustafa Reşid Paşa İstanbul'a geldi. Paşa'nın, tahta çıkan Sultan Abdülmecid'in huzuruna çıkması, Sultan II. Mahmud döneminde düşünülen fakat hayata geçirilemeyen tanzimat süreci için bir dönüm noktası niteliğindedir. Sadaret mührünü Rauf Paşa'dan zorla ele geçirmiş olan Hüsrev Paşa ile görüşükten sonra sultanın huzuruna çıkan Reşid Paşa, düşüncelerini sultana arz ederek bu yolda olumlu bir adım atmış oldu⁵⁹. Zira tanzimat Fermanı'nın ilanı için Sultan Abdülmecid'in ikna edilmesi ve böyle bir fermana sıcak bakması zaruri idi. Reşid Paşa, daha sonra üst düzey bazı devlet adamlarının mühürlerini taşıyan bir mazbatayı hazırlayarak sultana takdim etti⁶⁰. Yeni bir kanunlaştırma sürecine olan ihtiyaçtan dolayı mazbatada geçen "...*müddet-i vâfirenden beri ne ahkâm-ı celîle-i Kur'âniyyeye ve ne kavânîn-i münîfeye riâyet olunamayıp bir taraftan dahî türlü mevâdd-ı zulmîyye ve muamelât-ı şedîde zuhûra gelmesinden dolayı Memâlik-i Devlet-i Âlîyyeleri harabiyete yüz tutmuş...*" ifadeleri⁶¹ daha sonra fermanda da yer alacak ve tanzimat hareketine dayanak noktası teşkil ederek kanunlaştırma hareketinin fikri alt yapısını oluşturacaktır.

3 Kasım 1839 [25 Şaban 1255] tarihli Gülhane'de okunan meşhur hatt-ı hümayûn, beş asırlık Osmanlı Devleti tarihinde modernleşme sürecinin mihenk taşı niteliği taşımaktadır. Ferman, XIX. yüzyıl Osmanlı tarihinin en önemli hadisesi olarak addedilir⁶². Klasik devlet düzenini yavaş yavaş terk eden Osmanlı, artık her alanda kökten değişikliği bir düstur olarak benimseyecektir. Zira hatt-ı hümayûn ile devletin kötü gidişatının nedenleri etraflıca ortaya konulmaya çalışılmış, eski görkemli dönemlere kavuşmak için çareler aranmıştır.

Fermanın hemen başındaki ifadelerde Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan son yüz elli senesine kadar güçlü bir devlet olmasının sebebi, Kur'an hükümlerine ve kadim

Gömlek Numarası şeklinde açıklama yapılmayarak "/" simgesi dosya ve gömlek numaraları için ayırt edici olacaktır). Tanzimatın ön hazırlığını Lale Devri'ne kadar götüren iddialar da yok değildir. Enver Ziya Karal, Lale Devri'nde başlayan, fakat askeri ve kültürel ıslahattan öteye geçemeyip sathi kalan yenileşme hareketinin tanzimatın ilanı ile birlikte çok daha geniş bir faaliyet alanı bulduğuna işaret eder, bkz. Enver Ziya Karal, "Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri (1718-1839)", *Tanzimat I*, 13-30; Abdurrahman Şeref, Akif Paşa'nın direktmesi sonucu fermanın, Sultan II. Mahmud'un son senesinde iken ilan edilemediğini söylemiştir. Bkz. Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, Enver Koray (Sad.), KTB Yayınları (1.Baskı) Ankara 1985, 40.

⁵⁹ Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, 166-167.

⁶⁰ Mazbatanın transkripsiyonu için bkz. Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, 172-173.

⁶¹ Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, 172.

⁶² Halil İnalçık, "Tanzimat Nedir?", *Tanzimat*, 32.

kanunlara riayet edilmesine bağlanmıştı. Ancak son yüz elli senedir “Şer’i Şerîf” ve “Kavânîn-i Münîfe”ye uyulmadığından devletin zayıfladığı açıkça ifade ediliyordu. “Şer’i şerîf” vurgusu dini hükümlere ve “Kavânîn-i münîfe” ise padişahın yetkisi dahilindeki kadim örfî kanunlara işaret ediyordu. Sultan Abdülmecid, bu iki hususa da uyulmadığı için, yayınladığı ferman ile halkına yeni kanunlar yapılacağını vaad ediyordu⁶³. Böylece modern manada kanunlaştırma hareketi başlamış oldu. Yapılması düşünülen kanunlardaki esas hedefler; can, mal, ırz ve namus emniyetini tesis etmek ve askerlik ile vergi işlerini düzenlemektir. Düşünülen bu kanunları yapmak ve düzenlemek görevi Sultan II. Mahmud’un 1838’de kurduğu Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye’ye verilmişti⁶⁴. Bu görevleri hakkıyla yerine getirebilmesi için Meclis-i Vâlâ’nın üye sayısı artırılacak ve üyelere görüşlerini serbestçe ifade edebilmeleri için fikir hürriyeti verilecekti. Meclisten çıkan kanunları padişahın onaylayacağı sözü verilmişti. Böylece mutlak güç sahibi padişah ilk kez danışma organı mahiyetindeki bir kurumdan çıkan yasayı onaylamayı ve buna muhalif hareket etmemeyi taahhüt ediyordu⁶⁵. Fermanın vilayetlere duyurulması için hazırlanan hatt-ı hümayûnda Sultan Abdülmecid, bu taahhüdünü şöyle duyurmuştur:

“...*Hırka-i şerîf odasına girüb kibâr-ı ulemâ ve havâss-ı vükelâ ve viizerây-ı saltanat-ı seniyyem hazır olduğu halde hatt-ı hümayûnumda münderic olan kavânîn-i şer’iyyenin harf be-harf icrâsına ve mevâdd-ı esasîyyenin fîrûatına dair ekseriyyet-i ârâ ile karar verilen şeylere müsaade eyleyeceğime ve hafî ve celî haricen ve dâhilen tarik-i hümayûnuma ilka olunan şeyleri kavânîn-i müesseseye tevfiik ve tatbik etmedikçe kimesnenin lehine ve aleyhine bir hükm ve ferman etmeyeceğime ve vaz’ olunmuş ve olunacak kavânînin tağyirini tecvîz buyurmıyacağıma vallâhi deyû kasem-i billâh olunduğu...*”⁶⁶.

⁶³ Ferman metni için bkz. *Düstûr*, I.Tertib, I, İstanbul 1289, 4-7; Yavuz Abadan, “Tanzimat Fermanı’nın Tahlili”, *Tanzimat*, 76.

⁶⁴ *Düstûr*, I, 4-7; Stanford J.- Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Mehmet Harmanlı (Çev.), E Yayınları (2.Baskı), II, İstanbul 2006, 110; Meclise bu yetkinin verilmesi kimi yazarlara göre fermanın yarı anayasal bir nitelik kazanmasını güçlendiriyordu. Bkz. Seyitdanlıoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yasama”, *Tanzimat*, 377.

⁶⁵ Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, 181; Abadan, “Tanzimat Fermanı’nın Tahlili”, 72; Padişahın bu sözünde durduğu ve Meclis-i Vâlâ kararlarının hemen hepsini onayladığı Meclis-i Vâlâ iradelerini inceleyen Mehmet Seyitdanlıoğlu tarafından ıspatlanmıştır. Bkz. Seyitdanlıoğlu, *Meclis-i Vâlâ*, 46-47; Bu teminat, aynı zamanda yönetimin saraydan Bâb-ı Âlî’ye geçtiğinin de ilk göstergelerinden sayılabilir. Bkz. Türköne, “Tanzimat Fermanı ve Mehmet Sadık Rıf’at Paşa”, 280.

⁶⁶ Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, 181; Sultan Abdülmecid’in bu yemini kanunlaştırma hareketinde büyük bir önem arzetmektedir. Herhangi bir kanuna dayalı olmaksızın sarfedilen bu sözlerin

Sultan Abdülmecid'in hattındaki ifadeler tanzimat sürecinde çıkarılacak kanunların sultan tarafından taahhüt altına alınması ve kanunun üstünlüğü anlamına geliyordu. Ayrıca sultanın, tasavvur olunan tanzimat reformlarını hazırlamak için çıkarılacak kanunları kabul edeceği ve hilafında hareket etmeyeceği sözü müteaddid zamanlarda yinelenmiştir. Bununla birlikte bazı yazarlar, müsadere usulünün kaldırılması ve hükümdarlık haklarıyla ilgili hükümlerinden dolayı fermanın padişahın yetkilerini sınırlayıcı bir özellik taşıdığını savunmuşlardır⁶⁷. Teknik açıklamalara ve tanzimat sürecinin programına detaylıca değinmeyen fermanın esas itibarıyla vurgulanan unsur; kanun ve nizamın yeniden canlandırılmaya ve güçlendirilmeye çalışılacağı idi⁶⁸.

Yukarıda da değinildiği üzere fermanın ana gayesi, devleti eski gücüne kavuşturacak yeni kanunların yapılmasıydı. Devletin bunu gerçekleştirmek için şeriat hükümlerinin yanı sıra birtakım yeni düzenlemeler yapmaya karar vermesi, aynı zamanda bir modernleşme hamlesiydi. Dolayısıyla bu ferman yakın dönem Türk tarihinde modernleşmenin ve anayasal düzenin ilk büyük adımı olarak görülebilir⁶⁹. Zira tanzimat dönemi, devletin yeniden bir hukuk devleti niteliği kazanmaya başladığı dönemdir⁷⁰. Reformlar hukuki bir zemine dayanılarak, kanunlaştırma çerçevesinde yapılmaya başlanmıştır. Yani devlet, birtakım yeni hukuki prensipler ortaya koyarak modern bir hüviyet kazanmayı hedeflemiştir.

Tanzimatın her şeyden önce Avrupa'yı hoşnut edip devletin iç işlerine karışılmasını engellemek zorunda kaldığından ilan edildiği de iddia edilmektedir⁷¹. Ancak bu düşünceye katılmayan İnalçık ise ferman ile İslâm devletinin ve İslâm cemaatinin hayrının gözetildiğinin şüphe götürmez bir gerçek olduğunu ifade

anlamı, klasik dönemin ardından yeni bir sürecin başladığını resmen ilan etmektir. Barkan, padişahın teşriî yetkisini değerlendirirken şu çarpıcı ifadeleri kullanmıştır: “*Kanunların hazırlanmasında vaz veya ilânında mahallinde tedkikat yaparak teklif projelerini hazırlamaya memur edilen heyetlerin rolü büyüktür. Fakat bu rol, esas itibarıyla teşriî değil, teknik bakımdan hazırlayıcı ve istişarî bir mahiyettedir. Şekil itibarıyla ve neticede kanunlar kanun olmak sıfat ve kudretini münhasıran padişahın arzu ve iradesinden almaktadırlar.*” Ömer Lütfî Barkan, “Türkiye’de Sultanların Teşriî Sıfat ve Salâhiyetleri ve Kanunnâmeler”, *İÜHFD*, 12 (2-3), İstanbul 1946, 714. Buradan hareketle kanunlaştırma olgusunda padişahın yeni bir arzu irade sergileyerek bu salâhiyeti danışma organlarına tevdi etmesi tanzimat devrinin köktenci bir değişim özelliğine işaret etmektedir.

⁶⁷ Abadan, Tanzimat Fermanı'nın bir “charte” niteliği taşıdığını savunmuştur. Bkz. Abadan, “Tanzimat Fermanı'nın Tahlili”, 73.

⁶⁸ *Düstûr*, I, 4-7.

⁶⁹ İnalçık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu”, 109.

⁷⁰ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 141.

⁷¹ Edouard-Philippe Engelhardt, *Türkiye’de Çağdaşlaşma Hareketleri-Tanzimat*, Ö. Andaç Uğurlu (Ed.), Örgen-Nurer Uğurlu (Çev), Örgün Yayınevi (1.Baskı), İstanbul 2010, 53.

etmektedir⁷². Ferman tabandan gelen bir istek ya da baskı sonucunda değil Reşid Paşa başta olmak üzere bir yönetici grubunun görüşleri doğrultusunda ilan edilmişti. Modernleşme süreci Osmanlı Devleti'nde Ortaylı'nın da vurguladığı üzere otokratik bir seyir izlemişti⁷³. Bu modernleşmenin büyük bir parçası olarak tanzimat döneminde de bürokrasi koltuğundaki üst tabakada otokratik havayı görmek mümkündür. Bu husus fermanın, halkın desteğini alan reform hareketlerine nazaran, başarılı olma ihtimalini azaltıyordu⁷⁴. Bununla birlikte Tanzimat Fermanı, kopma noktasına gelen toplum bağlarını yeniden kuvvetlendirme çabası olarak da değerlendirilmiştir⁷⁵. Nitekim yeni yapılacak kanunlardan beklenen millet ile devlet arasındaki münasebetlerin tanzim ve ıslah edilmesiydi. Bunun için bir program belirlenmemiştir. Yani Tanzimat Fermanı, herhangi bir programı olan ve tertip üzere yazılmış, hangi kanunlara ihtiyaç duyulduğu, bunların nasıl hazırlanacağı ve sürecin nasıl işleyeceği hakkında açıklama yapmamıştı⁷⁶.

Fermanda açıkça vurgulandığı gibi “Kur'an ahkâmı”ndan uzaklaşmak bir diğer deyişle “Şer'i Şerif'e uymamak Osmanlı Devleti'ni zayıflatan başlıca amil olarak görülüyordu. Bu durumdan kurtulmanın çözüm yolu yeni kanunlar yapmaktan geçiyordu⁷⁷. Tasavvur olunan kanunlar, halkın refah seviyesini artırmak ve emniyetini sağlamak gibi hedeflerin gerçekleşmesi için bir vasıta rolündeydi⁷⁸. Kadim kanunlardan uzaklaşma modern manada kanunlaştırmayı başlatan başlıca amil olarak gösterilse de tanzimat devrinin kanunlaştırma hareketi başka amiller de barındırıyordu. Hıfzı Veldet, tanzimat devri Osmanlı kanunlaştırması ile ilgili beş faktör ortaya koymuştur. Tanzimat Fermanı'nı doğuran sebeplere dair Hıfzı Veldet'in tespitleri şöyledir⁷⁹:

⁷² İnalçık'a göre bu tanzim fikri örfi hukuka bağlı eski bir fikirdir. Osmanlı padişahları eskiden beri böyle uygulamalar yaparlardı. Fatih Sultan Mehmed de kanunnâmesini aynı şekilde bir Hattı Hümayûn şeklinde ilan etmiş ve şer'î şerife uygunluğunu belirtmişti. İnalçık, bu tür yenileşme çabalarını şeriatı bozma ya da tamamlama değil de müslümanların iyiliği için devletin pratik gayelerle giriştiği bir tanzim işi olarak görmektedir. Bkz. İnalçık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu”, 104.

⁷³ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 36.

⁷⁴ Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876)*, Osman Akınhay (Çev.), Papirüs Yayınları (1.Baskı), II, İstanbul 1997, 183.

⁷⁵ Cevdet Küçük, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Tanzimat”, *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri 13-14 Mart 1985*, TTK Yayınları (2.Baskı), Ankara 1994, 17.

⁷⁶ Abdurrahman Şeref, metnin akıcı ve açık yazılmakla birlikte gerek kıyaslama gerek çizdiği programın tertibi itibariyle gelişigüzel olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Şeref, *Tarih Musahabeleri*, 50.

⁷⁷ Sadece fermanda değil fermanın ilanından sonra Mustafa Reşid Paşa'nın hazırladığı bir meclis mazbatasında da hem Sultan Abdülmecid hem Mustafa Reşid Paşa yeni kanunlar yapılmadıkça devletin içinde bulunduğu durumdan kurtulamayacağı açıkça ifade ediyorlardı. Bkz. Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, 171.

⁷⁸ H. İnalçık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu”, 106.

⁷⁹ Hıfzı Veldet, “Kanunlaştırma Hareketleri”, 165-169; Bu son madde tanzimatın ruhuna aykırı gibi görünüyor. Fermanda sıkça şer'î hükümlere dikkat çekilmiş olsa da nihayetinde tanzimat kanunlarında

- a) Rasyonalizm ve tabii hukuk cereyanları ki bu Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıldan itibaren saray ve çevresinde baş göstermeye başlamıştı.
- b) XVIII. ve XIX. yüzyıllarda meydana gelmiş olan sistematik hukuk düşüncesi ki Avrupa'da meydana gelmiş olan bu düşünce Osmanlı Devleti'ne geç de olsa Fransa'dan mülhem olarak girmiştir.
- c) Yine bu yüzyıllarda ictimâî ve iktisadî münasebetlerin baştanbaşa değişmiş ve bunları karşılamak üzere yeni nizamlara ihtiyaç hâsıl olmuş bulunması.
- d) Merkezi idarenin kuvvetlenmesi; bunun da iki sebebi vardır; biri saltanatın gücünü artırmak, diğeri gayrimüslimler üzerinden siyaset yapan yabancı devletlere hoş görünmek.
- e) Her memlekette hukukun millileştirilme cereyanı ki bu amilde esas dindir. Gayrimüslimler için ise gayri millî bir unsur teşkil ediyordu.

Hıfzı Veldet'in beş başlıkta izah etmeye çalıştığı bu gereksinim, reformların tertipli bir şekilde ortaya koyulması adına şart olan kanunların yapılmasındaki arka planı görmek için önemlidir. İlerleyen bölümlerde görüleceği üzere Meclis-i Âlî-i Tanzimat döneminde hız kazanan kanunlaştırma hareketinde bu havayı sezme mümkünüdür.

Tanzimat hareketi boyunca, özellikle Meclis-i Âlî-i Tanzimat devrinden itibaren, Osmanlı Devleti'nin kanunlaştırma çalışmalarında batılı devletlerin yadsınamayacak derecede etkisi olmuştur. Bu etki iki yönlü olarak ele alınabilir. Biri büyük devletlerin kendi iradesi ile Osmanlı Devleti'ne nüfuzları ölçüsünde fiili müdahaleleridir. Bu çalışmada yeri geldikçe bu etki kendisini gösterecektir. Bir diğeri ise tanzimat reformlarını uygulama aşamasında Osmanlı devlet adamlarının büyük devletler ile olan münasebetlerine paralel olarak içten gelen bir arzu sonucu oluşmuş etkidir. Özellikle dönemin başlamasında en büyük paya sahip olan Reşid Paşa, büyük devletlerin Osmanlı modernleşmesine müdahil olmaları arzusundaydı. Paşaya göre devletin beklenen medeniyet seviyesine ulaşması, ancak İngiltere ve Fransa gibi devletlerden yardım alması ile gerçekleşebilirdi⁸⁰. Ancak Reşid Paşa şunu da çok iyi biliyordu ki; Osmanlı devlet yapısı bu zikredilen devletlerden farklı olduğu için gerçekleştirilmesi düşünülen reformları yapacak olan kurumların Osmanlı devlet yapısına uygun olması gerekiyordu. Örneğin bu amaçla kurulan Meclis-i Vâlâ'nın müstakil bir kuruluş olarak örgütlenmesi düşüncesi, dönemin Osmanlı devlet rejimine uygun değildi. Padişahın mutlak otoritesinin onu tüm kurumların üzerinde hakim kılmayı gerektiriyordu. Aksi bir durum

dine dayalı milli bir havayı tam manasıyla solumak çok zordur. Halil İnalçık, Tanzimat Fermanı'nda kanunların şeriata uygunluğunun sürekli vurgulanmış olmasını "şekil bakımından bir gelenekçilik" olarak yorumlar ve padişahın böyle bir yol izlemesinde ana hedefinin halife sıfatıyla bu geleneğe bağlı olan muhafazakar kesimi gözetmek olduğunu ifade eder. Bkz. İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", 105-106.

⁸⁰ Bayram Kodaman, "Mustafa Reşid Paşa'nın Paris Sefirlikleri Esnasında Takip Ettiği Genel Politikası", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri*, 73.

Sultan II. Mahmud döneminde yeniden başlayan merkezileştirme çabalarıyla örtüşmeyecekti. Avrupa’da mutlak monarşi ile yönetilen Avusturya ve Prusya, Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarzında danışma meclislerine sahiptiler. Bu ülkelerde yasama, Osmanlı Devleti’nde uygulandığı gibi, kralın onayına bağlıydı. Fakat İngiltere ve Fransa’daki benzer uygulamalarda meclis üyelikleri ya daimi idi ve üyeler başka bir göreve atansalar dahi meclis üyelikleri sonlanmıyordu ya da beş yıl gibi belli süreliğine seçiliyorlardı ve bu süre içinde görevlerinden azledilemiyorlardı. Bu durumu göz önünde bulunduran Reşid Paşa, padişahın meclisler üzerindeki otoritesini dikkate alarak Avusturya örneğini uygulamaya çalışmıştır. Mesela Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Âlî azalığına atanan Erzurum Valisi Esat Paşa bazı uygunsuzluklarından dolayı Sultan II. Mahmud tarafından derhal görevinden alınması padişahın mutlak gücünün meclisler üzerindeki etkisine güzel bir örnektir⁸¹. Padişahın mutlak otoritesi bu şekilde işlemeliydi. Yani meclislerdeki görevliler bağımsız ve padişahın soyutlanmış olarak hareket edemeyeceklerini bilmeliydiler. Avusturya örneği bu durumun önünü kapatmıyordu. Üstelik paşa, düşüncesinde yalnız değildi. Örneğin devrin önemli devlet adamlarından ve Meclis-i Vâlâ’da uzun süre başkanlık ve üyelik yapmış, ayrıca Meclis-i Âlî-i Tanzimat’ın da ilk üyelerinden olan Sadık Rifat Paşa da reformların uygulanmasında Avusturya’dan etkilenmiş bir kişiydi⁸². Destekçilerinin olması, paşanın reform meclislerini kendi düşünceleri çerçevesinde örgütlemesini kolaylaştıran bir unsurdu.

Osmanlı devlet adamlarının iradesi dışında gelişen bu ikinci etkide bazı görüşlere göre birinci derecede pay sahibi devlet Fransa’ydı⁸³. Tanzimat hareketi boyunca birçok kanun, Fransa Devleti’nin ihtilalden sonra yapmış olduğu kanunların tesiriyle yapıldı. Ancak birçok alanda başlatılan kanunlaştırmaların, yabancı devletlerin tesiriyle olsun olmasın bir tek hedefi vardı. O da devletin eski gücüne yeniden kavuşmasını sağlamaktı. Bu düşünceyi batılı devletlerin Osmanlı reform hareketlerine yaptığı müdahalelerden arındırmak suretiyle değerlendirmek gerekiyor. Çünkü reformu yürüten devlet adamlarında ortaya çıkan bu düşünce, batılı devletlerin Osmanlı içişlerine karışması ya da bu devletlere hoş görünme arzusundan ziyade bir hedefi temsil

⁸¹ Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, 104-105.

⁸² Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, 303.

⁸³ İnalçık, “Tanzimat Nedir?”, 50; Engelhardt, *Tanzimat*, 166; Ülkü Azrak, “Tanzimat’tan Sonra Resepsiyon”, *TCTA I-VI*, İletişim Yayınları, 3 (19), İstanbul 28 Ekim 1985, 603.

ediyordu⁸⁴. Bundan ötürüdür ki tanzimatçılar, gerek 1839 ve 1856 fermanından istifade etmeye çalışıp gayrimüslimler üzerinden siyaset yapan yabancı devlet adamları karşısında gerekse de süreçle paralel olarak Osmanlı topraklarında özellikle de Balkanlarda çıkan olaylar karşısında çıkardıkları kanunları uygulama yolundan sapmayıp gayri hukuki yollara başvurmamıştır⁸⁵.

Görüldüğü üzere Osmanlı modernleşme süreci; Tarih, İslâm Tarihi ve Hukuk Tarihi başta olmak üzere birçok bilim dalının ilgi alanı olmuştur. Modernleşme sürecinin en yoğun dönemlerinden birinin yaşandığı tanzimat dönemi hakkında farklı görüşler vardır. Bu görüşler, ana hatlarıyla birbirine yakın olmalarına karşın modernleşmenin kaynağı veya asıl sebebinin ne olduğu sorusuna verilen cevaplarda birbirinden farklılaşmaya başlamıştır. Yabancı etkisinin daha da hızlandığı bir dönem için bu tür yorumları değerlendirmek bu çalışmanın konusu olmamakla birlikte şunu ifade etmekte yarar vardır ki; Osmanlı Devleti'nin modernleşmeye duyduğu ihtiyacı geniş bir perspektifte ele almak süreci iyi çözümlenmek açısından şüphesiz çok daha akılcı bir yol olacaktır.

Bu açıklamalardan anlaşıldığı üzere Tanzimat Fermanı'nın ortaya çıkış süreci, içeriği ve Osmanlı sosyal, siyasal ve idari alanına etkisi konusunda araştırmacıların her birinin farklı görüşleri vardır. Esasen tanzimat aydınlarının dahi fermanla ilgili düşüncelerinde ittifak yoktur. Fermanın Osmanlı tarihinde bir örneğinin olmayışı, elçilik ve benzeri misyonla aydınların ayrı ayrı Avrupa ülkelerini gezip görmüş olmaları ve fermanı o ülke kanunlarıyla mukayese etmeleri sonraki dönemlerde oluşan bu görüş ayrılıklarının belki en önemli sebepleri olarak değerlendirilebilir. Ancak bütün bu tartışmalara rağmen fermanın, Osmanlı siyasi ve hukuki tarihinde ve de devlet anlayışında yeni bir dönemi başlattığı hususunda tüm araştırmacılar hemfikirdir. Burada bu çalışmayı ilgilendiren ana mesele fermanın ilanından sonra meydana gelen gelişmelerdir. Özellikle yasama yürütme yargı fonksiyonlarının merkezdeki devlet kurumları tarafından padişah adına kullanılmaya başlanması, Bâb-ı Âlî'nin yönetimde güçlenmesi gibi sonuçlarıyla ferman, merkezde süreci yönetecek olan etkili kurumların

⁸⁴ Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, 17.

⁸⁵ İbrahim Sivrikaya, "Osmanlı Devleti'nde Hukuku Kaidelerinin Gelişimi ve Tanzimat'dan Sonraki Uygulanışı", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, (1), İÜEF Yayınları, İstanbul 1972, 139.

oluşmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim Meclis-i Âlî-i Tanzimat da bu kurumlar içinde yasama fonksiyonunu kullanan merkezi meclislerden biriydi.

BİRİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİNDE MERKEZİ DANIŞMA MECLİSLERİ VE MECLİS-İ ÂLÎ-İ TANZİMAT

1.1. MERKEZİ DANIŞMA MECLİSLERİ

Modernleşme sürecinde Sultan II. Mahmud zamanında kurulan merkezi danışma meclisleri sürecin kurumsal ayağını temsil etmişlerdir. Bu meclislerden 1854 yılına kadar varlık gösterenleri incelemek, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın tarihi arka planını görmek adına faydalı olacaktır. Bu tarihten önceki merkezi danışma meclisleri, bir nevi Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın alt yapısını oluşturmuş, meclis geleneği de Sultan II.Mahmud döneminden itibaren devletin merkezi mekanizmasında yerini almaya başlamıştır.

1.1.1. Meclis-i Vükelâ

Sultan II.Mahmud'un merkezi devlet organlarında uygulamaya koyduğu en dikkate çarpan değişim Dîvân-ı Hümâyûn'un etkisini yitirmeye başlamasından sonra Sadrazamlık makamının Başvekalete tahvil edilmesidir. Bu değişiklik ile haliyle Sadrazam da Başvekil ünvanını almış oldu. Vekalet sistemi ile Başvekil, nezaretlere başkanlık eden bir memuriyet konumuna getirildi¹. Böylece Sultan III. Selim devrindeki Meclis-i Meşveret'in yerini Sultan II. Mahmud'un Sadrazamlık kurumunda yaptığı bu düzenleme ile Meclis-i Vükelâ² almaya başladı. Bâb-ı Âlî'de toplanacak olan meclis, nezaretlerin yürütme görevlerini kontrol edecek, ayrıca yasama işlerini görüşerek karara bağlayacaktı³. Ancak meşveret meclisleriyle aralarında temel bazı farklar mevcuttur. Meşveret meclislerinin belirli bir toplanma günü olmayıp padişahın hatt-ı hümâyûnu ile toplanmasına rağmen Meclis-i Vükelâ ve hatta tanzimat dönemi meclislerinin mesai günleri vardı⁴. Haftada iki gün toplanan Meclis-i Vükelâ, yasama ve yürütme erklerinde en yüksek mercideki kurum niteliğindeydi. Üyeleri; nazırlar, Şeyhülislâm,

¹ Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, 180.

² Bu meclis belgelerde ayrıca şu isimler ile de bilinir: encümen-i mahsûs (-ı vükelâ), meclis-i hass (-ı vükelâ), meclis-i (hass-ı) meşveret, meclis-i hass-ı âlî, meclis-i âlî-i vükelâ, meclis-i mahsûs (-ı vükelâ). Bkz. Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, 180.

³ Shaw, *Modern Türkiye*, 112.

⁴ Seyitdanhoğlu, *Meclis-i Vâlâ*, 17.

Serasker, Kaptan-ı Derya ve Meclis-i Vâlâ başkanından müteşekkildi. Fakat bazı durumlarda üye sayısı artabiliyordu veya azalabiliyordu⁵. 1854-1861 yılları arasında Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanı da Meclis-i Vükelâ'nın daimi üyeleri arasındaydı. Meclis-i Vükelâ, teşkilatındaki bazı değişiklikler ile birlikte, devletin yıkılışına kadar varlığını sürdürmüştür.

Sultan Abdülmecid tahta çıktıktan sonra Meclis-i Vükelâ, üyelerinin tamamı padişah tarafından atanmış yüksek bir yasama ve yürütme meclisi hüviyetinde çalışmalarına devam etmiştir. Meclis-i Vâlâ'nın veya alt kademelerdeki meclislerin -bürokratik hiyerarşiyi takip etmek suretiyle- hazırladıkları kanun ve nizamname layihalarının padişaha sunulmadan önceki son durağı Meclis-i Vükelâ'dır. Mecliste ele alınan layihalarının kabulü, reddi veya tashih edilmek suretiyle kabulü meclisin yetkisi dahilindedir. Bir şekilde kabul edilen layihalar Sadrazam'ın arz tezkiresi⁶ ile padişaha sunulur ve nihai karar verilirdi. Dolayısıyla nazırlar ve yüksek rütbeli devlet görevlilerinden oluşan Meclis-i Vükelâ padişaktan sonra yasama ve yürütme güçlerinde en etkin meclistir. İleride de görüleceği üzere Meclis-i Âlî-i Tanzimat, görev yaptığı dönemde Meclis-i Vükelâ ile yasama alanında süreci yöneten ikili bir yapı oluşturacaklardır.

1.1.2. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye

Tanzimat reformlarının havale edildiği Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye⁷, Gülhane Hattı'ndan kısa bir süre önce Sultan II. Mahmud tarafından kurulmuştu. 24 Mart 1838 [27 Zilhicce 1253] tarihinde kurulan bu meclis, Sultan II. Mahmud'un düşündüğü “*Tanzimat-ı Hayriyye'nin müzâkeresine mübâşeret etmek*” için çalışacaktı⁸. 3 Kasım 1839 tarihine kadar geçen sürede meclis, çeşitli nedenlerden ötürü ciddi bir çalışma yapamamıştır. Ancak Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile birlikte daha faal çalışmaya başlayan Meclis-i Vâlâ, takviye edilen üye sayısı ile ciddi bir yasama organı

⁵ Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, 182-183.

⁶ Sadrazam, arzı gerektiren konuları, 1830'lu yıllara kadar Padişah'a hitaben *telhisler* vasıtasıyla sunarken bu dönemden itibaren ilgili konular, Mâbeyn-i Hümâyûn Başkâtibi'ne hitaben yazılan *arz tezkiresi* ile sunulmaya başlanmıştır. Bkz. Kütükoğlu, *Diplomatik*, 246.

⁷ Tezin sonraki kısımlarında bu meclis kısaca Meclis-i Vâlâ olarak zikredilecektir.

⁸ Seyitdanlıoğlu, *Meclis-i Vâlâ*, 36; Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, I, 39; Talât Mümtaz Yaman, *Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaştırma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi*, İstanbul 1940, 70-71; Ahmed Rasim, *İstibdaddan Hakimiyet-i Milliyyeye*, İstanbul 1343-1924, 210-212.

olmuştu⁹. Tanzimat devrinden daha önceleri de, bilhassa klasik dönemdeki “dîvân” teşkilatının etkisini yitirmesiyle birlikte, müstakil bir yasama meclisi oluşturmak için çeşitli adımlar atılmıştır. Nitekim Engelhardt, Sultan III. Selim döneminde Nizam-ı Cedid yasalarının uygulanmasını gözetmekle görevli olan bir “gizli meclis” ten söz eder. Engelhardt’ın bahsettiği “Meclis-i Hassül- Has” denilen bu meclise yabancı elçiler tarafından “Şûrâ-yı Devlet” adı verilmiştir¹⁰.

Meclis-i Vâlâ’ya tanzimat işlerinde esas yüklenecek görev henüz belirtilmemişti. Meclisin yetkileri, görevleri ve yapısı için yapılacak olan nizamnameyi tespit etmek hususunda Mustafa Reşid Paşa çalışmalara başladı. Ona göre bu meclis batılı bir hüviyet taşımali idi. Bu sebeple batıdaki meclisleri inceledi. Reşid Paşa, daha önce de vurgulandığı üzere, İngiltere ve Fransa’daki meclisleri, meşrutiyet ile idare edilen hükümetlere has olduklarından dolayı, örnek almadı. Paşa, Avusturya ve Prusya’nın meclislerini örnek almayı tercih etti ki, bunlar mutlak hükümet meclisleri oldukları için Osmanlı Devleti’nin yapısına uygundular. Buna göre padişah, Avusturya ve Prusya’daki meclislerde olduğu gibi, Meclis-i Vâlâ’nın başkanını tayin ve azledebilecekti¹¹.

Meclis-i Vâlâ Nizamnamesi’ne göre; önemli her layihayı bütün meclis üyeleri daha önceden görüp inceleyebilecekti. Fikir beyan etmek isteyen üyeler ise rütbe veya siyasi gücüne göre değil, isim sırasına göre konuşabilecekti¹². Mecliste meseleler ve kanunlar görüşülürken parlamenter rejimlere özgü olan bazı yöntem ve uygulamaların örnek alınmasına da dikkat ediliyordu. Nitekim meclis üyelerinin birbirine olan rütbe üstünlüğü Tanzimat Fermanı’nın ilanından sonra yeniden yapılandırılan Meclis-i Vâlâ’nın oturumlarında göz ardı edilerek üye eşitliği sağlanmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda meclise atanan her üyenin daha önceki rütbesi dikkate alınmaksızın rütbesi diğerleriyle eşit seviyeye getirilmişti¹³. Üyelerin bir konu hakkında fikir beyan etme

⁹ Seyitdanlioğlu, *Meclis-i Vâlâ*, 39; Engelhardt, *Tanzimat*, 262. Seyitdanlioğlu, bu meclisin Dîvân-ı Hümâyûn’un yerini alan ve yasama, yürütme ve yargı yetkilerini padişah adına kullanan bir danışma meclisi olduğunu ifade ediyor; bkz. Seyitdanlioğlu, *Meclis-i Vâlâ*, 3; Meclis-i Vâlâ’nın üye sayısının artırılması hususunda bkz. *BOA*, *İ.DH.*, nr: 5/197; Bu vesikadan anlaşıldığına göre Şeyhülislâm Efendi de Meclis-i Vâlâ’ya atanacak üyeler hakkında tavsiyede bulunabiliyordu. Fakat bu, sadece tavsiye niteliği taşıyordu. Nitekim meclis için çıkan iradede Şeyhülislâm’ın tavsiye ettiği kişilerden bir kısmının Meclis-i Vâlâ’ya üyeliği münasip bulunmamıştır.

¹⁰ Engelhardt, *Tanzimat*, 262.

¹¹ Karal, “Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu’nda Batı’nın Etkisi”, *Tanzimat*, 127; Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, 104.

¹² Engelhardt, *Tanzimat*, 82.

¹³ Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, 191.

özgürlüğü ve oy eşitliği ilkesi sağlanmaya çalışıldı. Her üyenin verdiği oy sonucunda ekseriyet esas alınarak görüşülen maddelerin kararlaştırılması kararı alındı¹⁴. Aynı uygulama 1854 yılında kurulacak olan Meclis-i Âlî-i Tanzimat için de geçerli olacaktır. Böylece Meclis-i Âlî-i Tanzimat döneminde ve daha sonraki dönemlerde geliştirilerek esasları belirlenen daha sistemli bir meclis müzakere geleneğinin tanzimatın başlangıcında ilk yapısı oluşturulmuş oluyordu. Ayrıca mecliste görülecek meseleler bizzat padişah tarafından “kavânîn-i lâzime” olarak tarif edilmişti¹⁵.

İlk kurulduğu zamanlarda Meclis-i Vâlâ için sarayda bir yer tahsis edilmişti. Fakat fermanın ilanından sonra meclisin yeri yeni bir bürokratik merkez olarak gittikçe güçlenen Bâb-ı Âlî'ye taşındı¹⁶ ve kendisine bağlı bir kalem odası (Meclis-i Vâlâ Tahrirat Odası) kuruldu¹⁷. Devletin yasama, yürütme ve yargı güçleri ibtidai de olsa ilk kez Meclis-i Vâlâ'nın kuruluşu ve örgütlenişiyle birlikte birbirinden ayrılmaya başladı¹⁸. Ancak meclis, tanzimat işlerini yürütmekle mükellef olmasına karşın bu yükün altından kalkabilecek bir yapıya sahip değildi. Tanzimat ricali bu durumun farkında olduklarından meclisi tanzim etmek adına 1841 yılında yeni bir nizamname hazırladılar ve meclise üye alımı ihtiyacına binaen de yeni düzenlemeler getirdiler¹⁹.

Reformların hız kazanması Meclis-i Vâlâ için işlerin yoğunlaştığı bir dönemin başlangıcı demektir. Zira yasama ve yargı işlerinde Meclis-i Vâlâ'ya aşırı bir yük yüklenmişti. Esasen meclisin mevcut yapısı, düşünülen reformların çok altında kalmaya mecbur kalmıştı. Bunun yanı sıra gereksiz ve iş görmeyen üyeler mecliste istihdam edilmeye başlamıştı. Bu durum 1858 yılında yeni bir düzenlemeye gidilmesine dahi yol açtı. Üye sayısında sınırlama yapılırken mülki, askeri ve diğer işlerden anlayan kişilerin

¹⁴ İlgili layıha sureti için bkz. *Lûtfî Efendi Tarihi*, VI-VII-VIII, 1036-1038; Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, 208.

¹⁵ Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, 208.

¹⁶ Böylece iktidar yavaş yavaş saraydan Bâb-ı Âlî'ye geçmeye başlamıştır. Bkz. Shaw, *Modern Türkiye*, 111.

¹⁷ Carter V. Findley, *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform Bâbîâli (1789-1922)*, Latif Boyacı-İzzet Akyol (Çev.), İz Yayıncılık (1.Baskı) İstanbul 1994, 148-149.

¹⁸ Seyitdanlıoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Yasama”, 378; Recai Okandan, Meclis-i Vâlâ'nın kuruluşundan itibaren Şûrâ-yı Devlet'in dahi bağımsız bir yasama organı olmadığını, tamamen sultanın emri altında ve kanunların hazırlanması hususunda padişaha yardımcı bir organ olduğunu iddia etmektedir. Bkz. Recai Okandan, “Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri” *Tanzimat I*, 118-119. Esasen yasama gibi önemli bir gücün monarşik bir düzene sahip olan Osmanlı devletinde tamamen bağımsız olması beklenemezdi.

¹⁹ BOA., *Bâb-ı Âsafî Dîvân-ı Hümayûn Mühimme Kalemi (A.DVN.MHM.)*, nr: 1/9, 27 Cemaziyelevvel 1257 [17 Temmuz 1841]; Seyitdanlıoğlu, *Meclis-i Vâlâ*, 45-46.

işbaşına getirilmesi gereği benimsendi²⁰. Fakat mecliste zamanla siyasi çekişmelerin yaşanmasına engel olunamadı. Meclis başkanlığı ve diğer atamalarla ilgili tarafgir tutumlar meclisin hem çalışma düzenine hem de hizmet ettiği amacına zarar vermeye başladı. Yer yer başarılı çalışmalarda bulunan meclis genel itibariyle istikrarsız bir grafik çizmişti. Zira 1838’de kuruluşundan 1854’de Meclis-i Âlî-i Tanzîmat’ın kuruluşuna kadarki 16 yıllık sürecinde Meclis-i Vâlâ’da 22 başkan değişmişti²¹.

Bünyesinde görülen işlerin karmaşık olması meclisin kısımlara ayrılması zorunluluğunu doğurdu. Bu doğrultuda Meclis-i Vâlâ’nın görüşeceği meselelerin, bünyesinde kurulacak olan cemiyetlerde görüşülmesi ve incelenmesi düşünüldü. Üçer üyeden oluşan *mülkiye, maliye ve evkaf, askeriye, hariciye ve deavi* işlerini görüşen beş cemiyetin kurulması öngörülmüştü. Gerekli ön hazırlıklardan sonra askeri işler için kurulan cemiyetin iş yükünün az olacağı gerekçesi ile bu cemiyete “*kanun tatbiki lazım gelen mevaddı*” görüşme işi ilaveten verildi. Heyet-i Vükelâ’da kabul edilen bu nizamname, iradesi çıkararak yürürlüğe girmesiyle cemiyetler de kurulmuş oldu²². Bu cemiyetler Ekim 1858’de yerlerini “*Cemiyet-i Tedkîk-i Kavânin*” ve “*Cemiyet-i Hükm*” adında iki cemiyete bıraktı²³. Fakat bu düzenlemeden de verim alınamadı.

Meclis-i Vâlâ’nın çalışma alanı çok genişti. 1839 yılından 1854 yılına kadar bazı önemli kanunlar çıkarmayı başarmışsa da yasamanın dışında ilgilendiği meseleler meclisin işgücünü hantallaştırıyordu. Meclis-i Âlî-i Tanzimat kurulduktan sonra üstlendiği ihaleleri kontrol yetkisi, önceleri Meclis-i Vâlâ’nın yetkisi dâhilindeydi²⁴. Esasen meclis; idari, askeri, siyasi ve iktisadi birçok meseleyle ilgileniyordu²⁵. Osmanlı topraklarındaki en ufak meseleler dahi Meclis-i Vâlâ’ya geliyordu. Üstelik Tanzimat

²⁰ BOA., *İrâde Meclis-i Mahsûs (İ.MMS.)*, nr: 13/547; 1858 yılına ait bu düzenlemedeki “...*Meclis-i Vâlâ’ya her tarafın işi uğrayacağı cihetle...*” ifadesi Meclis-i Vâlâ’nın gördüğü işin ne kadar çeşitli olduğunu açıklıyor.

²¹ Seyitdanlıoğlu, *Meclis-i Vâlâ*, 45-46.

²² BOA., *İ.MMS.*, nr: 9/390. 24 Şaban 1273 [19 Nisan 1857] tarihli bu nizamname bir gün sonra heyet-i Vükelâ’dan geçmiş, bundan bir gün sonra da iradesi çıkmıştır. Fakat bu düzenleme uzun ömürlü olmamış ve 5 Ekim 1858 tarihinde düzenlemeden vazgeçilmiştir. Bkz. Seyitdanlıoğlu, *Meclis-i Vâlâ*, 51.

²³ Seyitdanlıoğlu, *Meclis-i Vâlâ*, 52; Shaw, “19.Yüzyıl Osmanlı Reform Hareketinde Merkezî Yasama Meclisleri II”, Püren Özgören (Çev.), *Tarih ve Toplum*, 13 (77), İstanbul Mayıs 1990, 296; İsmail Hakkı Görelî, *Devlet Şûrası*, AÜSBF Yayınları, Ankara 1953, 3-4.

²⁴ Örnek olarak İzmir’de bir vapur değirmeninin imtiyazı hakkında Meclis-i Vâlâ’ya gönderilen arıza hakkında bkz. BOA., *Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL.)*, nr: 263/21, 7 Muharrem 1270 [10 Ekim 1853].

²⁵ Meclis-i Vâlâ’nın yetkileri konusunda bkz. Seyitdanlıoğlu, *Meclis-i Vâlâ*, 113-125.

Fermanı'nda meclise verilen en önemli görev tanzimat gereklerini yerine getirmektir²⁶. Fakat iş yoğunluğu Meclis-i Vâlâ'nın asıl görevini engelleyen bir faktör oluyordu²⁷. Meclis-i Âlî-i Tanzimat kurulduktan sonra Meclis-i Vâlâ'nın önemi nispeten azalmıştır. 1854-1861 yılları arasında Meclis-i Vâlâ daha çok küçük devlet memurlarının azli ve atama işleri, adli ve mülki işler ile adi ve tali meselelerle ilgilenmiştir²⁸.

Meclis-i Vâlâ, görüldüğü üzere henüz Tanzimat Fermanı ilan edilmeden kurulmuş olan ve yasama, yürütme ve yargı güçlerinde danışma niteliği taşıyan merkezi bir meclisti. Bütün tanzimat dönemi boyunca varlığını sürdüren meclis, aynı zamanda dönemin en güçlü meclisi görünümündeydi. Fakat görevlerinin ve faaliyet alanlarının çok geniş olması zamanla meclisin yapısındaki değişiklikleri de beraberinde getirmiştir. Nihayetinde yasama yürütme ve yargı güçlerinin kullanımındaki bürokratik değişiklik Meclis-i Vâlâ'nın kurumsal değişimini de kaçınılmaz kılmıştır.

Meclis-i Vâlâ'nın ilgilendiği işlerin dışında kalan tanzim işlerini görüşmek üzere bir başka meclis de henüz ferman ilan edilmeden Sultan II.Mahmud döneminde kurulmuştu. Adı Dâr-ı Şûrâ-yı Bâbîâli olan bu meclis de tıpkı Meclis-i Vâlâ gibi bir merkezi danışma meclisi olarak kurulmuştu.

1.1.3. Dâr-ı Şûrâ-yı Bâbîâli

Meclis-i Vâlâ ile birlikte kurulan Dâr-ı Şûrâ-yı Bâbîâli'den beklenen *îmâr-ı mülk ü millet ve nizâm-ı ahvâl-i ahâli ve ra'yyeti* sağlamak, tanzimat için gerekli işleri görüşüp düzenlemeleri yapmaktır²⁹. Bir başkan ve altı üyeden oluşan meclisin kurulması için yapılan çalışmalarda Reşid Paşa ön plana çıkmaktaydı. Meclis-i Vâlâ'nın altında çalışan bu meclis, devletin askerlik işleri dışındaki bütün işleri görüşüp, aldığı kararları Meclis-i Vâlâ'ya bildirmekle mükellefti. Meclis-i Vâlâ, bu kararları değiştirmek ya da

²⁶ Tanzimat esaslarının uygulamaya başlandığı Trabzon vilayeti meclis üyelerinin seçim usulleri ve üyelerin sorumlulukları Meclis-i Vâlâ denetimindeydi, bkz. BOA., *Sadâret Mektûbî Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM.)*, nr: 6/62, 1264[1848]; Rumeli'de tanzimatın uygulanması için Meclis-i Vâlâ azasından ve daha sonra Şeyhülislâm olacak olan Arif Hikmet Efendi görevlendirilmişti, bkz. BOA., *Cevdet Dâhilîye (C.DH.)*, nr. 31/1526, 7 Rebiülevvel 1256 [9 Mayıs 1840]; Arif Hikmet Efendi'nin Rumeli Teftişi hakkında geniş bir çalışma için bkz. Mahir Aydın, *Ahmet Arif Hikmet Beyefendi: Bir Tanzimat Devri Şeyhülislâmı*, TTK Yayınları, Ankara 2013, 95 vd.

²⁷ Shaw, *Modern Türkiye*, 112.

²⁸ Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, 195.

²⁹ Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, 218.

aynen kabul etmek suretiyle sadarete sunacaktı³⁰. Meclis-i Vâlâ için geçerli olan ve daha sonra kurulacak olan Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ta da uygulanacak olan oturumlardaki düşünce serbestiyeti hakkı bu meclise de tanınmıştı. Örneğin bu uygulamaya aykırı harekette bulunduğu iddia edilen Erzurum Valisi Esat Paşa, Sultan II. Mahmud tarafından azledilmiştir³¹. Dolayısıyla diğer meclislerde ve hatta bütün tanzimat dönemi boyunca kurulan meclislerde olan padişahın atama ve azil yetkisi burada da mevcut idi. Ancak bu meclis uzun ömürlü olmayarak yaklaşık bir yıl sonra, tanzimatın ilanı ile birlikte lağvedilmiştir³². İlerleyen bölümlerde detaylıca ele alınmakla birlikte yeri gelmişken bir durumu izah etmekte fayda vardır. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın Dâr-ı Şûrâ'nın yerine ihdas edilmiş olduğu yönünde bazı düşünceler mevcuttur³³. Askeri işlerin dışındaki işler ile ilgilenen Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Âlî'nin yasama gücüyle olan bağlantısını, kısa ömürlü oluşundan ve derli toplu bir işleyiş nizamnamesinin olmayışından ötürü, tespit etmek zordur. Meclis-i Âlî-i Tanzimat Meclis-i Vâlâ'nın altında bir meclis değil, ondan daha fazla yetkilerle donatılmış, teşrifatta da Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanı, Meclis-i Vâlâ'nın başkanından daha üstte yer almıştır. Meclis-i Âlî-i Tanzimat bazı özellikleri ile Meclis-i Vükelâ'dan dahi üstün kılan özellikleri vardır ki Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Âlî, Meclis-i Vâlâ gibi merkezi bir yasama ve yargı danışma meclisi olan kuruluşa bağlı olarak kurulmuştur. Buradan yapılan düzenlemeler Meclis-i Vâlâ'da tedkik edildikten sonra sadarete arz ediliyordu. Örneğin Mekâtib-i Rüşdiye'nin kuruluşuna dair hazırlanan nizamname şu yollardan geçmiştir. Önce Meclis-i Umûr-i Nâfia ilgili kanuna dair bir layiha kaleme alarak Dâr-ı Şûrâ'ya takdim etmiş, burada görüşülen layihada görülen bazı aksaklıklar ifade edilerek meclise tekrar geri gönderilmiş, meclisten gelen yeni bir layiha sonucunda Dâr-ı Şûrâ hazırladığı mazbatayı Meclis-i Vâlâ'ya takdim etmiştir. Meclis-i Vâlâ bu kez Meclis-i Nâfia ile doğrudan yazışmak suretiyle son şeklini verdiği taslağı ilgili layiha ve mazbatayı da ekleyerek Sultan Abdülmecid'e arzetmiş, böylece bürokratik süreç tamamlanmıştır³⁴. Bürokratik sürecin işleyişinde Dâr-ı Şûrâ hazırladığı mazbatayı Meclis-i Vâlâ'ya sunarken ilerleyen bölümlerde sıkça görüleceği üzere Meclis-i Âlî-i Tanzimat'da

³⁰ Shaw, *Modern Türkiye*, 68; A. Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, 219.

³¹ Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, 104.

³² Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, 221.

³³ Mehmet Canatar, "Şûrâ-yı Devlet Teşkilatı ve Tarihi Gelişimi Üzerine Bazı Tespitler", *İlmî Araştırmalar Dergisi*, (5), İstanbul 1997, 107-139; Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, 429.

³⁴ İlgili yazışmalar için bkz. Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti-Tarihçe-i Teşkilât ve İcratı*, I, İstanbul 1338, 1-23; Ayrıca bkz. Ahmed Rasim, *İstibdaddan Hakimiyet-i Milliyeye*, 220.

hazırlanan mazbatalar ya Meclis-i Âlî-i Umûmî ya da doğrudan Meclis-i Vükelâ'ya takdim edilmiştir.

1.1.4. Meclis-i Âlî-i Umûmî

İlk kez ne zaman ihdas edildiği bilinmeyen Meclis-i Umûmî ya da Meclis-i Âlî-i Umûmî, tanzimat kanunlarını ve uygulamalarını görüşen üst düzey bir danışma organı mahiyetindeydi. Tanzimatın ilanından sonra Meclis-i Vâlâ üyeleri, vükelâ ve üst düzey devlet adamlarının katıldığı umumi bir meclis olarak Meclis-i Vâlâ'nın aldığı kararları görüp tartışmakla mükellefi³⁵. Bu meclis, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kurulmasından kısa bir süre sonra yeniden düzenlendi. Meclis-i Vâlâ'nın yasama işleri yeni meclise devredildiğinden Meclis-i Umûmî de artık bu yeni meclis ile çalışacaktı. Meclis-i Âlî-i Tanzimat kendi nizamnamesiyle birlikte, kendisinin üzerinde ve yaptığı nizamnameleri kontrol mekanizması olan “Meclis-i Âlî-i Umûmî Nizamnamesi”ni de hazırladı³⁶. Hazırlanan bu nizamname Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kendi nizamnameleriyle aynı tarihte işlem görerek yürürlüğe girdi. Sadrazam'ın başkanlığında toplanarak nazırlar ve üst düzey devlet adamlarından oluşan meclis, bugünkü bakanlar kurulundan ziyade Almanya'daki *Reichsrat* veya Çarlık Rusya'daki *Senato* gibi çalışıyordu³⁷.

Meclis-i Umûmî için yapılan nizamname Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın 7 üyesinin mührüyle 25 Rebiülahir 1271 [15 Ocak 1855] tarihinde Meclis-i Umûmî'ye sunulmuştur³⁸. Nizamname gereğince Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın hazırladığı layihalar bu meclis tarafından tedkik ve tasdik olunacaktı (madde 1). Üyeleri; Meclis-i Vükelâ, yüksek derecede devlet adamları, Meclis-i Âlî-i Tanzimat ve Meclis-i Vâlâ üyelerinden oluşan karma bir meclisti (madde 2). Meclisin tek görevi Meclis-i Âlî-i Tanzimat nizamname layihalarını müzakere etmekten ibaretti (madde 3). Maddelerin görüşme usullerinin açıklandığı nizamnamede eğer Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın hazırladığı layiha maddelerinin herhangi birine itiraz olunursa mecliste hazır bulunan Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyelerinden biri durumu açıklamakla yetkiliydi (madde 8). Nizamname

³⁵ Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, 185.

³⁶ BOA., *Bâb-ı Âsafî Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Meclis-i Âlî-i Tanzimat Defterleri (A.DVNSMTAN.d.) 01.*, 4-6; BOA., *İ.MMS.*, nr: 4/130; *Takvîm-i Vakayi (TV)*, nr: 519.

³⁷ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat (4.Baskı), Ankara 2012, 418.

³⁸ Nizamnamenin altına mühürleri bulunan meclis üyeleri şunlardır: Mehmed Emin Ali Paşa, (Kıbrıslı) Mehmed Paşa, Mehmed Rıfat Paşa, Mustafa Hıfzı Paşa, Mehmed Rüşdü Paşa, Fuad Paşa, İbrahim Edhem Paşa; Meclis-i Umûmî Nizamnamesi'nin bir tahlili için bkz. Yaman, *Kalem Tecrübesi*, 134-135.

layıhasında herhangi bir düzeltme veya değiştirme ihtiyacı hasıl olduğunda üzerine gerekli notlar alınacak ve daha sonra bunlar son halini almış bir şekilde düzenlenecekti (madde 9). Meclis-i Umûmî tarafından son şekli verilen taslak, Meclis-i Âlî-i Tanzimat ve Meclis-i Umûmî mazbatalarıyla birlikte padişaha arz edilecek, onun da onayı alındıktan sonra kesinleşmiş olacaktı. İradesi çıkan nizamname tekrar Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a gönderilip tabettirilmesi için Amedî Odası'na gönderilecekti (madde 15). Meclis-i Umûmî bu düzenlemeden itibaren Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın yasama yetkisini padişah adına kontrol eden bir görev üstlendi. Kanunlaştırmanın hız kazandığı dönemde yaptığı toplantılar ile Meclis-i Vükelâ ile Meclis-i Âlî-i Tanzimat arasında bir ara meclis olarak görev yaptı. Ancak meclis daha çok umumi yasa tasarılarında daha etkin görev almış bunların dışındaki tasarıları görüşmek için toplanma gereği duymamıştır. Buna dair örneklere bu çalışmanın ilerleyen bölümlerinde rastlamak mümkündür.

1854 yılına gelene kadarki merkezi danışma meclisler ana hatlarıyla ve yapısı itibariyle bu şekildeydi. Bunların dışında merkezde kurulan ve daha çok nezaretlere bağlı olarak çalışan Meclis-i Maarif gibi başka meclisler de vardır. İlerleyen bölümlerde yeri geldikçe bu meclislerden de bahsedileceği gibi bu tür meclisler padişaha danışma meclisi olmaktan ziyade ilgili kurumun birer alt komisyonu şeklinde çalıştıklarından bu bölümde ayrıca ele alınmaya gerek görülmemiştir. Zaten bu tür meclisler danışma niteliği de taşıyorlardı. Fakat merkezde kurulan ve yukarıda adı geçen meclisler Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kuruluşuna etki eden ve adeta bir deneyim mahiyeti taşıyan meclislerdi. Zaten Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın bürokratik örgütlenmesinde görev alan üyelerin büyük bir çoğunluğu bu meclislerde görev almış ve meclis tecrübesini edinmiş kişilerden oluşmaktaydı. Meclisin bürokratik yapısı incelenirken bu konuya değinilecektir.

Bu bilgiler, Sultan II. Mahmud'un son döneminden itibaren başlayan merkezi danışma meclisi örgütlenmesinde 1854 yılına kadarki meclislerin, bir anlamda Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kurumsal alt yapısını oluşturduğunu göstermektedir. Ancak meclisin kurulmasına etki eden başka faktörler de vardır. Döneminin iç ve dış siyasi gelişmeleri yeni bir yasama meclisine ihtiyaç duyulmasında yadsınamayacak derecede etki yapmıştır. Dönemi birkaç yönden irdelemek meclisin kuruluş sürecinin daha iyi idrak edilmesini sağlayacaktır.

1.2. MECLİS-İ ÂLÎ-İ TANZİMAT'IN KURULUŞUNA ETKİ EDEN OLAYLAR

Tanzimat Fermanı, devleti iç çöküşü önlemek ve devletin dış devletler nezdindeki eski itibarına kavuşmasını sağlamak maksadıyla hazırlanmıştı. Reformların istenilen hızda ve düzeyde olmaması, düşünülen kanunları hazırlayacak müstakil bir meclis oluşturma düşüncesini ön plana çıkardı. Bununla birlikte birtakım gelişmeler de sözü geçen meclisin kuruluşuna etkide bulunmuştu. Fakat bu gelişmeleri birer ana sebep olarak değerlendirmekten ziyade meclisin kuruluşuna etki eden ikincil sebepler olarak değerlendirmek gerekir. Çünkü gerek Meclis-i Vâlâ'nın gerek de bu yeni meclisin kurulmasındaki temel gaye devletin eski günlere kavuşmasını sağlayacak düzenlemelerin yapılması idi³⁹. Aşağıda değinilecek hususlar bu yeni meclisin kuruluşunu hızlandırmış olan ikincil faktörler olarak değerlendirilmelidir.

1.2.1. Siyasi Ortam ve Büyük Devletlerin Rolü

Meclis-i Âlî-i Tanzimat 1854 yılında kurulduğunda Osmanlı Devleti Çarlık Rusya ile savaş halindeydi. Kırım Harbi olarak bilinen 1853-1856 Osmanlı-Rus Harbi, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa isyanından sonra diplomatik manada devleti zor durumda bırakan yeni bir hadise olmuştu. Rus Çarı Nikola, Kudüs'teki kutsal yerlerde Ortodoksların hukukunu temin etme bahanesiyle Osmanlı Devleti'ni diplomatik yollardan sıkıştırmaya başlamış, Bahriye Nazırı Prens Menkıçof'u olağanüstü elçi sıfatı ile İstanbul'a göndermişti⁴⁰. Elçinin kabul edilemez tavırları ve istekleri karşısında zor durumda kalan Osmanlı diplomasisi Sadrazamlık ve Hariciye Nezareti makamlarında birtakım değişikliklere başvurmuş, İngiltere ve Fransa ile de yürüttüğü diplomatik ilişkileri tamamen Rusya meselesine odaklamaya başlamıştır. İstanbul'daki diplomasi trafiği Menkıçof'un talepleri doğrultusunda devleti zor durumda bırakmıştı.

Sinop'ta demirleyen Osmanlı donanmasının Ruslar tarafından ani bir baskınla yok edilmesi⁴¹ büyük devletleri Osmanlı yanında yer alarak Rus tehlikesini bertaraf etmek için birleşmeye zorlamış, bunun sonucunda müttefik güçler 1854'den 1856'ya

³⁹ F.H.A. Ubcini, *1855'de Türkiye*, Ayda Düz (Çev.), Tercüman Yayınları, I, İstanbul 1977, 133.

⁴⁰ Ali Fuad, *Rical-i Mühimme-i Siyasiye*, İstanbul 1928, 14.

⁴¹ Sinop baskını hakkında bkz. Besim Özcan, *Sinop Deniz Felaketi*, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Kültür Yayınları, İstanbul 2009.

kadar Osmanlı ordusu ile birlikte hareket etmiştir⁴². Savaş patlak vermeden İstanbul'dan ayrılan İngiltere Elçisi Lord Stratford Redcliff (Canning)'in yeniden İstanbul diplomasisine müdahil olmasıyla başlayan süreçte Reşid Paşa öncülüğünde Osmanlı diplomatlarının İngiltere ve Fransa ile olan münasebetleri savaşın seyrini değiştiren bir yapı arzitmeye başlamıştır. Nitekim Rus elçisinin istekleri sonucunda doğan diplomatik krizi halletmek üzere Reşid Paşa, Ali ve Fuad Paşalara bıraktığı siyasi gücü, patlak veren Kırım Harbi esnasında önce Hariciye Nazırı daha sonra da Sadrazam olarak tekrar geri almıştı⁴³. Bu arada tanzimat hareketine yeni bir ivme kazandıracak olan Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kuruluşu da bu devirde gerçekleşmiştir. Savaşın sonucunu getiren 1856 tarihli Paris Konferansı ile Osmanlı Devleti Avrupa devletler manzumesine katılmış olmakla birlikte bunu sağlayan en önemli etkenlerden biri ilan ettiği Islahat Fermanı metni ile konferansa katılmış olmasıydı.

Savaşın sonunda yayınlanan Islahat Fermanı'nda İngiliz Elçisi Canning'in yadsınamayacak derecede etkisi vardı⁴⁴. Elçi, 1856 yılı Ocak ayı boyunca Bâb-ı Âlî'deki Fransız Büyükelçisi Thouvenel ve Avusturya Büyükelçisi Prekesch ile görüşmekteydi. Bu dönemde Reşid Paşa'dan siyasi güçlerini geri alan ve Hariciye Nezareti uhdesinde olan Sadrazam Ali ve Fuad paşalar ile görüşen bu elçiler Islahat Fermanı'nın yayınlanması için onları ikna etmişlerdi⁴⁵. Kırım Harbi'nde Avrupa devletlerinin desteğini alarak Rusya'yı mağlub eden Osmanlı Devleti, bu fermanın ilanı ile aldığı yardımın bir nevi bedelini ödemişti⁴⁶.

Kırım Harbi'ni bitiren Paris Antlaşması'nda⁴⁷ yerini alan Islahat Fermanı'nın, tanzimat süreci doğrultusunda, Osmanlı bürokrasisini ve bu tez konusunu etkileyen bazı sonuçları vardır. Bunlardan biri devletin birçok yatırım alanında yabancı sermayenin nüfuz kazanması, bir diğeri ise gayrimüslimlerin Osmanlı bürokrasisindeki artışıdır. Ayrıca fermanın sonra Bâb-ı Âlî yönetimi, Avrupa devletlerinin zorlamalarıyla bazı

⁴² Devrin diplomatik gelişmeleri için bkz. Ali Fuat Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye*, Bekir Sıtkı Baykal (Hz.), I, TTK Basımevi, Ankara 1960, 1-81.

⁴³ Shaw, *Modern Türkiye*, 93.

⁴⁴ Poole, Canning için yazdığı eserde Islahat Fermanı'ndan bahsederken şu ifadeleri kullanıyor: "...Hemen her satırında Lord Stratford'un kaleminin izi görülür. Bütün bunlar (fermandaki vaadler) ta ne zamandır Babıali'ye kabul ettirmeye çalıştığı ve bir kısmını daha önce kabul ettirdiği devrimlerdir. Bu belge bütün meslek hayatının bir toplamıdır ve Türkiye'de adil bir idare kurulabilmesi için gösterdiği gayretlerin doruğudur..." Poole, *Canning'in Türkiye Anıları*, 168-169.

⁴⁵ Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, I, 69.

⁴⁶ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 132.

⁴⁷ Paris Antlaşması metni için bkz. *TV*, nr: 541, 26 Şaban 1272 [2 Mayıs 1856].

alanlarda düzenleme yapma yoluna gitmiştir. 1856 Islahat Fermanı'ndan sonra demiryolu, madencilik ve liman işletmesi gibi yatırım alanlarında İngiliz ve Fransız sermayesi ciddi manada egemen olmaya başladı. Yerel girişimci yoksunluğu ve büyük devletlerin siyasi güçlerini kullanmaları sebebiyle yabancı girişimciler birçok alanda faaliyetlerini artırma imkanı buldular. Meclis-i Âlî-i Tanzimat ve bunun bir nevi halefleri hüviyetinde olan Meclis-i Vâlâ Kavânin ve Nizamât Dairesi ile Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi'nin iş yükünün önemli bir kısmını yabancı yatırımcıların başvuruları ve imzalanan şartnameler oluşturmuştur. Islahat Fermanı'nın bir başka sonucu da gayrimüslim tebaanın Osmanlı devlet kurumlarında görev almaya başlamasıdır. Ferman ile birlikte gayrimüslimlere Osmanlı devlet kurumlarında memuriyet hakkı tanınmıştır⁴⁸. Bu karar Meclis-i Âlî-i Tanzimat hariç diğer merkezi meclislerin üyelerin seçiminde etkili olmuştur. Meclisin çalışma dönemi boyunca gayrimüslimlerden bir tek tercüme odasına gayrimüslim memur alınmıştır. Ancak 1861 yılında Meclis-i Vâlâ ile birleştikten sonra görevlerinden yasama yetkisinin verildiği Meclis-i Vâlâ Kavânin ve Nizâmât Dairesi ile Şûrâ-yı Devlet Tanzimat dairelerinde gayrimüslimlere üyelik verilmesiyle Osmanlı yasama gücü karma bir yapı tarafından temsil edilmeye başlandı. Ayrıca 1856 Fermanı'ndan kısa zaman sonra Meclis-i Vâlâ'ya gayrimüslim üye alınmaya başlandı⁴⁹. Ancak bu yüksek yargı ve yasama organlarına gayrimüslimler temsil ettikleri sınıfları oranında veya her gayrimüslim sınıfın birer temsilcisi ölçüsünde girmediler. Böyle bir kıstas yoktu. Zira meclislerde ilkin yalnızca bir gayrimüslim üye yer almıştır. Zamanla gayrimüslim sayısı özellikle Şûrâ-yı Devlet'in kuruluşundan itibaren artmış⁵⁰, meclis dairelerinde varlıklarını korumuşlardır. Diğer yandan Islahat Fermanı, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın gündemine hapisanelerin ıslahı gibi, özellikle gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti'ndeki hukuki durumları bakımından birtakım yeni meseleler getirmiştir. İleride de görüleceği üzere merkezde ve taşralarda ferman gereği Müslümanların ve gayrimüslimlerin hapis ve tevkif usullerinde birtakım yeni uygulamalar başlayacaktır.

⁴⁸ Böyle bir hakkın verilmesi fermanında şu ifadelerle yer almıştır: "...Saltanat-ı seniyyemizin memurîn ve hademesinin intihâb ve nasbı tensib ve irâde-i şâhâneme menût olarak tebe'a-i Devlet-i Aliyyemin cümlesi herhangi milletten olursa olsun devletin hizmet ve memuriyetlerine kabul olunacaklarından bunlar ehliyet ve kabiliyetlerine göre umum hakkında mer'iyü'l-icrâ olacak nizâmâta imtisâlen memuriyetlerde istihdam olunmaları..." TV, nr:539, 25 Cemaziyelahir 1272 [3 Mart 1856]; *Ceride-i Havâdis (CH)*, nr:777, 13 Cemaziyelahir 1272 [20 Şubat 1856]; *Düstûr*, I, 10; Böylece Islahat Fermanı'nda gayrimüslimlerin Meclis-i Vâlâ'da birer yıllığına görev almaları öngörülmüştü. Bkz. *Düstûr*, I, 13; Findley, *Bürokratik Reform*, 174-177.

⁴⁹ Seyitdanlıoğlu, *Meclis-i Vâlâ*, 51; Meclis-i Vâlâ'ya ilk kez Islahat Fermanı'nın ilanından 3 ay sonra gayrimüslim üye atanmıştır. Bkz. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, I, 71-72, 111.

⁵⁰ Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, I, 111.

Bu uygulamalar Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın hazırladığı mazbatalar sayesinde hayatiyete geçerek ıslah çalışmaları yeni bir ivme kazanmıştır. Aynı şekilde gayrimüslim çocuklarının Osmanlı okullarına alınması hususunda Islahat Fermanı'nın imkân tanınması, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın 1856'dan sonra eğitim işleriyle de ilgilenmesine neden olmuştur⁵¹.

Islahat Fermanı ile birlikte Osmanlı kanunlarının seyrinde bir ivme olmuştur. Bu dönemden itibaren, zaten birkaç yıllık geçmişi olan modern kanunlar yapma eğilimi ivme kazanarak batıdan resepsiyon tarzında alınan kanunların sayısında artış görülmüştür. Nitekim bu süreçle birlikte Mecelle'nin ve 1858 tarihli Arazi Kanunu'nun dışında tedvin yoluyla İslâmi normlu kanun ve nizamnameye rastlanmamaktadır⁵².

Bu dönemden itibaren Tanzimat devlet adamları arasındaki görüş ayrılıkları da iyice belirginleşmiştir. Reşid Paşa, fermanın hazırlanmasında ve ilanında etkisi olan yetiştirmeleri Ali ve Fuad Paşaları ciddi bir şekilde eleştirmiştir. Bu, paşa ve yetiştirmelerinin yol ayrımının kesinleşmesi demektir. Ayrıca Islahat Fermanı ile birlikte birinci kuşağın lideri konumunda olan Reşid Paşa, artık siyasi gücünü ikinci kuşağın temsilcileri olan Ali ve Fuad Paşalara bırakmıştır.

Özellikle Kırım Harbi ve Islahat Fermanı sonrasında Avrupa'nın Osmanlı üzerindeki etkisinde bir artış olmuştur. Reformların birçoğu batı örnek alınarak yapıldığı için bunda batı ile kurulan ilişkiler önem arz etmekteydi. Yukarıda zikredilen olayların gerçekleşmesi Osmanlı Devleti'ni batıya daha da yaklaştırmakta bir ivme olarak yerini almıştır⁵³.

Görüldüğü üzere Kırım Harbi sebebi ile Osmanlı'nın yanında yer alan müttefik devletlerin Osmanlı'daki reformları hızlandıracak yeni bir meclisin kurulmasında doğrudan bir müdahale olmasalar da etkilerinin olduğu söylenebilir⁵⁴. Meclis-i Âlî-i

⁵¹ Islahat Fermanı'nda geçen aşağıdaki ifadeler, mekteplerle ilgili yeni düzenlemelerin yapılacağına işaret ediyordu: "...Saltanat-ı Seniyyem tebe'asından bulunanlar mekâtib-i şâhânemin nizâmât-ı mevzû'alarında gerek sinnce ve gerek imtihanca mukarrer olan şeraiti îfa eyledikleri takdirde cümlesi bilâ-fark ve temyiz Devlet-i Aliyyemin mekâtib-i askeriyye ve mülkiyyesine kabul olunması..." bkz. TV, nr: 539.

⁵² Bir görüşe göre Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın görevi 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı'ndaki vaatlerin yerine getirilmesiydi. Bkz. Süleyman Arslan, "Tanzimat Döneminin Yarattığı Bir Yargı Organı Şûra-yı Devlet", *Prof.Dr. Jale G. Akipek'e Armağan*, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Konya 1991, 80; Orhan Özdeş, "Danıştay'ın Tarihçesi", *Yüzyıl Boyunca Danıştay*, Ankara 1968, 51; Ancak bütün olarak bu tez incelendiğinde bu iddianın meclisin 8 yıllık çalışmalarıyla tamamen örtüşmediği görülecektir.

⁵³ Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, I, 82.

⁵⁴ Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, I, 68.

Tanzimat Kırım Harbi'nin birinci yılında, İngiltere ve Fransa'nın Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa girdiği dönemde kurulmuştur. 1853 yılında savaşın çıkması ve bir yıl sonra büyük devletlerin Osmanlı yanında savaşa dahil olmalarından dolayı İstanbul buhranlı bir dönem yaşamıştır. Dolayısıyla devlet ricalinin gündemini bir yandan tanzimat süreci diğer yandan da Kırım Harbi meşgul etmiştir. Buradan hareketle Osmanlı'daki reformların uluslararası gelişmelerin ya da dış baskıların tesirinde kaldığı ifade edilebilir ki 1853 yılında Çarlık Rusya elçisi Mençikof'un çıkardığı diplomasi krizinde aktif rol almış ve olası bir savaşın çıkmasını önlemeye çalışmış olan İngiltere'nin Osmanlı Büyükelçisi Canning⁵⁵ Osmanlı'dan reform çalışmalarının hızlanması gerektiğini tavsiye etmiştir. Fakat büyük devletlerin meclisin kurulmasında ne denli bir rol oynadıkları tam bilinmemekle birlikte Osmanlı Devleti'ne bu konudaki yaptırımlarının incelenmesi gerekecektir⁵⁶. Zira Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kurulmasındaki gaye reformların daha hızlı ve sağlıklı bir şekilde yapılması idi⁵⁷.

Böylece şöyle bir yorum yapılabilir ki Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kuruluşu, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi ortamın etkisiyle şekillenmiştir. Kırım Harbi'nde ortaya çıkan siyasi bunalım devlet merkezinde tanzimat sürecinin daha sağlıklı bir şekilde yürütülmesi zaruriyetini doğurmuştu. Bu ortamın da etkisiyle tanzimatın öngördüğü yasaları çıkarmak için müstakil bir yasama meclisinin kurulması gereği ana etkenlerden birisi olmuştu. Ayrıca dış politikadaki bu bunalımın yanı sıra devlet adamları arasında meydana gelen ve tatbik mührü diye bilinen mesele de kuruluşu tetikleyen diğer bir etkidir.

⁵⁵ Canning'in Osmanlı Devleti ve Mençikof arasındaki diplomatik faaliyetleri için bkz. Stanley Lane Poole, *Canning'in Türkiye Anıları*, Can Yücel (Çev.), Yurt Yayınları (1.Baskı), Ankara 1988, 118-142. Canning olarak da bilinen ünlü elçi, ilk kez Türkiye Ortaelçisi Robert Adair'in yanında 1808 yılında kâtip olarak göreve başladıktan sonra çeşitli dönemlerde Türkiye'de bulunmuş, 1842 yılında başladığı Büyükelçilik görevini 1858 yılına kadar sürdürmüştür, bkz. Poole, *Canning'in Türkiye Anıları*, 10, 28 vd.

⁵⁶ Bu tezde büyük devletlerin elçileri vasıtasıyla Osmanlı üzerinde yürüttükleri diplomasi boyutları incelenmediğinden bu konuda herhangi bir araştırma yapılmamıştır. Diğer yandan Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti belgeleri üzerinde döneme ait yapılan araştırmalarda da büyük devletlerin yeni bir meclisin açılması gerekliliğine dair gönderdiği bir nota ya da belgeye ulaşılamamıştır. Ancak özellikle Lord Stratford Canning'in Osmanlı reformlarının hızlanması konusunda tavsiye niteliğinde ya da şikayetvari söylemleri vakidir. Örneğin Kırım Harbi'nden kısa bir süre önce bir programda Canning'in Sultan Abdülmecid'e reformların yavaş gittiğini ve bunun bir nedeninin de rüşvetin önlenememesi olduğu bilgisi mevcuttur. Bkz. Ubicini, *1855'de Türkiye*, I, 153.

⁵⁷ Yaman, *Kalem Tecrübesi*, 130; Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, 68; Seyitdanlıoğlu, *Meclis-i Vâlâ*, 47; Ubicini, *1855'de Türkiye*, I, 133.

1.2.2. Tatbik Mührü Meselesi ve Rüşvetle Mücadele

Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kuruluşuna etki eden önemli olaylardan biri Reşid Paşa ile Damat Mehmed Ali Paşa arasındaki siyasi çekişmeydi. Tanzimatın ilanından beri süre gelen bu iki devlet adamı arasındaki rekabet, birbirlerini rüşvet almakla suçlamaya kadar vardı. Reşid Paşa devlet içinde nüfuzunu artırdıkça Mehmed Ali Paşa'ya karşı üstünlüğünü pekiştiriyordu. Mehmed Ali Paşa ise sadareten alınmasının müsebbibi olarak Reşid Paşa'yı görüyordu. Siyasi üstünlük kurma çabaları her iki devlet adamı arasındaki husumeti derinleştirmişti. Bu arada tatbik mührü meselesi ortaya çıkınca Reşid Paşa, bunu bir fırsat olarak görüp M. Ali Paşa'ya dava açtırdı. Reşid Paşa, kurulması düşünülen geniş yetkilerle donatılmış yeni bir reform meclisini, rakibini yargılatmak için zemin olarak görüyordu⁵⁸.

“Tatbik mührü”⁵⁹ olarak bilinen mesele, M. Ali Paşa'nın Cezayirlioğlu Mıgırđıç adındaki bir tüccarla arasındaki rüşvet meselesiydi. İddiaya göre gümrükte Cezayirlioğlu Mıgırđıç'in evrakı içinde alınan bir meblağa karşılık olarak hazırlanan 3 tahvil üzerinde M. Ali Paşa'nın mührü bulunuyordu⁶⁰. Fakat üst düzey devlet adamlarını yargılayacak herhangi bir yargı organı olmadığından Meclis-i Vâlâ, sadece memurları yargılama hakkıyla yetkileri sınırlı bir meclis hüviyetindeydi. Böylece yeni reform meclisine, tanzimat hareketine aykırı davranan devlet adamlarını yargılama yetkisi verildi⁶¹. Yeni meclise yüksek rütbeli devlet adamlarını yargılama yetkisinin verilmesindeki amaç, M. Ali Paşa hakkındaki iddiaların aslını ortaya çıkarıp, gerekirse paşayı yargılamanın önünün açılmasını sağlamaktı. Bu meseleden dolayı rüşvetle mücadele padişah nezdinde de kabul gören bir girişim haline dönüştü. Sultan Abdülmecid tam da bu sıralarda yeni kurulacak olan meclisin ön hazırlığı sürecinde yayınladığı hatt-ı hümayûnunda rüşvet meselesine değinmiş ve tanzimatın gereklerinin

⁵⁸ Seyitdanlıoğlu, *Meclis-i Vâlâ*, 47-49; Tatbik mührü meselesine tezin Men'i İrtikâb Kanunu ve Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın Yargı Yetkisi başlıklarında detaylıca değinilecektir.

⁵⁹ Osmanlı devlet hizmetinde görev alan kişilere ait mühürlerin sahtelerinin önlenmesi, devlet muamelelerinde sahtekarlığın önüne geçilmesi için bu mühürlerin birer örneklerinin kayıt altına alınması ihtiyacı doğmuştur. Bunun üzerine Tatbik Mühürleri adı verilen bu örneklerin alındığı defterler tanzim edilmiş, böylelikle gelen evrakın altındaki mühürle defterdeki kaydedilen mühür karşılaştırılarak muamelede merkeze ulaşan yazıların sahit olup olmadığı tespit edilegelmiştir. Bkz. Kütükoğlu, *Diplomatik*, 96.

⁶⁰ BOA., *Sadâret Mektûbî Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı (A.MKT.MVL.)*, nr: 70/96, 4 Cemaziyelahir 1271 [22 Şubat 1855]; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Cavid Baysun (Hz.), TTK Yayınları (3.Baskı), I-IV/I, Ankara 1991, 36.

⁶¹ Bkz; *Meclis-i Âlî-i Tanzimat Usûl-i Dâhilîyesi Nizamnâmesi*, Madde 15.

ne kadar da yerine getirilse de rüşvetin ortadan kaldırılmadığı sürece hiçbir düzenlemede başarılı olunmayacağını özellikle vurgulamıştı⁶². Bunun yanı sıra dönemin tanığı Ahmed Cevdet Paşa'ya göre, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kuruluşunun gizli sebebi bu durumu ortaya çıkarmak ve M.Ali Paşa'yı yargılatmaktı⁶³.

Tanzimat devrinde, diğer dönemlerde olduğu gibi devlet adamları arasındaki siyasi çekişmeler devam ediyordu. Bu çekişme ve rekabetin sadece bir kısmı da Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kuruluş dönemine denk gelmişti. Bu yüzden de Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a üst düzey devlet adamlarını yargılama görevinin asli yasama görevine ilaveten verildiği düşünülebilir. Fakat meclisin kuruluş amacını bu meseleye dayandırmak çok da gerçekçi olmaz. Zira 8 yıl görev yapan üst düzey bir danışma meclisinin sırf M. Ali Paşa'yı yargılatmak için kurulduğu düşünülemez.

Ancak arşiv belgelerinde yer almayan, olayların perde arkasındaki siyasi hesapların meclisin kuruluşuna etki yaptığı iddiasını da göz önünde bulundurmak gerekiyor. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kuruluş aşamasında devlet adamları arasındaki siyasi çekişmelerin boyutları ciddi araştırmalar gerektirmekle birlikte, bu tez çalışmasının kapsamı dışına çıkmaktadır. Bu türden iddiaları, Reşid Paşa ile M.Ali Paşa arasındaki tatbik mührü meselesinin yanı sıra daha geniş bir perspektifte ele alan düşünceler de vardır. Bu düşünceye göre Reşid Paşa'dan yavaş yavaş ayrılmaya başlayan yeni bir tanzimatçı grubun, Meclis-i Vâlâ'dan ayrı olarak yeni bir yasama meclisi kurarak harekete bir ivme kazandırmaya çalışması sonucu bu meclis kurulmuştu⁶⁴. Fakat Reşid Paşa'nın yeni meclisin kurulmasında yadsınamayacak derecede etkisi vardı. Bu halde yeni tanzimatçıların Reşid Paşa'dan böyle bir yasama meclisi ile siyaseten ayrılmaları demek bu meclisin kurulmasında öncü olmalarını gerektirir. Yeni kuşağın böylesi bir faaliyette bulunduğu dair bir delil olmamakla birlikte Reşid Paşa, yeni mecliste siyasi rakibi M. Ali Paşa'yı yargılatmayı başarmıştı. Aşağıda da görüleceği üzere Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeleri genellikle yeni kuşak

⁶² TV, nr: 508, 19 Zilkade 1270 [13 Ağustos 1854]; TV, nr: 510, 18 Zilhicce 1270 [11 Eylül 1854].

⁶³ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I, 36; Ahmet Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye Hanım da Reşid Paşa Heyet-i Vükelâ içinde rüşvet bulaşmış bazı zatların bu halinden memnun olmadığı için vükelayı muhakeke edebilmek için Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ı kurdurmuş olduğuna inanıyordu, bkz. Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, Bedir Yayınları, İstanbul 1995, 108; İlginçtir, Tatbik Mührü meselesinden sonra M. Ali Paşa'ya Tanzimat reformlarının en yetkili meclisi olan Meclis-i Âlî-i Tanzimat'da meclisin çalıştığı süre boyunca bir kez üyelik görevi verilmiş, bir müddet sonra kendi isteği ile bu görevinden ayrılmıştır. Görev yaptığı süre Reşid Paşa'nın son zamanlarıdır.

⁶⁴ Stanford J. Shaw, "19. Yüzyıl Osmanlı Reform Hareketinde 1876 Öncesi Merkezî Yasama Meclisleri", Püren Özgören (Çev.), *Tarih ve Toplum*, 13 (76), Ankara Nisan 1990, 207.

tanzimatçılar arasından seçilmiştir⁶⁵. Bu durumda yeni meclisin kuruluş safhasından ziyade meclis kurulduktan sonra yeni kuşağın mecliste kümelenerek hüviyet kazandığı yorumu daha gerçekçi görünüyor.

1.3. MECLİS-İ ÂLÎ-İ TANZİMAT'IN KURULUŞU

Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ı kurma çalışmaları Sultan Abdülmecid'in 7 Eylül 1854 tarihinde yayınlanan hatt-ı hümayûnu ile başladı. Hatt-ı hümayûna göre padişah, tanzimatın ilanı ile birlikte hedeflenen reform hareketlerinde belli bir istikrarın yakalanmasına rağmen düşünülen reformların henüz yapılamadığından rahatsızdı⁶⁶. Padişah, istenilen düzeye gelinememesinin en önemli sebebini rüşvetin ortadan kaldırılmasına bağlıyordu ki rüşvet var oldukça ne kadar uğraş verilirse verilsin bir netice alınamayacaktı. O halde bu illetin ortadan kaldırılması lazımdı⁶⁷. Sultan Abdülmecid, 5-6 yetkin kişiden oluşacak yeni bir meclisin devleti kanun ve nizam bakımından istenilen seviyeye getireceğini umuyordu. Ayrıca hatt-ı hümayûndan anlaşılacağı üzere yeni kurulacak olan bu meclis rüşvetle mücadelede aktif rol üstlenecekti⁶⁸. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kurulacağına işaret eden hatt-ı hümayûnda bu yeni meclisin faaliyet alanı veya kararlaştıracağı hususlar dile getirilmiştir. Buna göre yeni meclisin sırasıyla kararlaştıracağı *mevadd-ı mühimme* şunlardı⁶⁹;

1- Şer'i mahkemelerde verilen kadim hükümlerin tamamen ve eksiksizce icra edilmesi ki bu husus ile Tanzimat Fermanı'na atıf yapılmış ve Meclis-i Âlî-i Tanzimat, fermenda *ahkâm-ı münîfe* olarak yer alan hükümlerin icra makamı olarak görülmüştür.

2- Ülkenin asayişinin temini ve tesisi işlerinde yeni kurulacak olan meclis bir kararlaştırma ve müzakere merkezi olarak addedilmiştir.

⁶⁵ Shaw, "Merkezî Yasama Meclisleri", 207.

⁶⁶ "...Nizamât-ı müteferria henüz bir kararsızlık halinde bulunduğu cihetle usûl-i idare-i mülkiyyenin her şu besinde bir nev'i noksan ve halel görünmekde ve bu hal ise maksad-ı sahihe vusûle mani' ve hail olmakda..." BOA., İ.DH., 306/19484, 14 Zilhicce 1270 [7 Eylül 1854]; TV, nr: 508,510; Hatt-ı Hümayûn'un transkripsiyon metni için bkz. *Vak'a-Nüvis Lâtîf Efendi Tarihi*, Münir Aktepe (Hz.) İÜEF Yayınları (1.Baskı), IX, İstanbul 1984, 104-105.

⁶⁷ BOA., İ.DH., nr: 306/19484, 14 Zilhicce 1270 [7 Eylül 1854]; TV, nr: 508,510.

⁶⁸ BOA., İ.DH., nr: 306/19484.

⁶⁹ BOA., İ.DH., nr: 306/19484; TV., nr: 508, 510. İlgili hatt-ı hümayûnda yukarıda açıklanan esaslar şu şekilde yer almıştır: "...Mahâkim-i şer'iyede ahkâm-ı münîfe-i şer'îât-ı garrânın tamamiyle icrâsı..., ... Hükümet ve zâbute-i memleketin kuvveti ve âsâyişi ve ma'mûmiyeti husûlü..., ... Kat'îyyen mesâlihde adâlet ve hakkâniyyet kâidesinin iltizâmı..., ... Umûr-ı maliyyenin mazbûtiyyeti..., ... Kâffe-i sunûf-ı tebâanın ıslâh-ı ahvâli..."

3- Meclis, devlet işlerinde adaletin ve hakkaniyetin tesis edilmesi için görüşmeler yapan ve yaptırım hakkına sahip olan bir görünüm arzedecektir.

4- Bu meclisin mali sorumluluğu da olacaktı ve devlet maliyesinin düzene koyulması için çalışmalar yapacaktı.

5- Aynı zamanda meclis, bütün Osmanlı tebasının müreffeh yaşaması için gerekli düzenlemeler yapacaktı.

Yeni meclisten sultanın beklentisi bu hususları tarafsızca müzakere uygulamaktı. Ayrıca Sultan Abdülmecid, teşkil edilecek meclisin vükelâ ve memurların menfaatlerinden ziyade bütün halkın menfaatleri için mesai sarfetmesini beklemekteydi. Bu beklenti daha önce kurulan meclislerden edinilen tecrübeye atfen yapılmıştı.

Hatt-ı hümayûndan bir gün sonra 8 Eylül 1854 [15 Zilhicce 1270] tarihinde Meclis-i Umûmî toplandı. Meclise; vükelâ, ulema, ricalden bazı devlet adamları, askeri zevat, milel-i salise (Rum, Ermeni ve Yahudi) Patrikleri ve Hahambaşı katıldılar⁷⁰. Toplantıda meclisin kurulmasına dair Sultan Abdülmecid'in hatt-ı hümayûnu okundu ve hazır bulunanlar tarafından kabul edildi.

Bu ön hazırlıktan bir süre sonra sadrazamın sahilhanesinde “Encümen-i Meşveret” teşkil eden vükelânın toplanma amacı hatt-ı hümayûn ve Meclis-i Umûmî’de işaret edilen meclisin başkan ve üyelerini tespit etmekte⁷¹. Devlet işlerini ıslah edecek ve Osmanlı topraklarında bayındırlık alanında bir ivme kazandırması düşünülen yasaları yapacak olan yeni meclisin üyelerinin de bu yükü kaldıracabilecek donanımda olmasına dikkat edilmişti. Yeni meclisin atanacak üyelerinde, kanun ve nizamnamelere, dahili ve harici işlere vakıf olması gibi özellikler aranıyordu. Ayrıca “ahvâl-i âlem” hakkında malumat sahibi olması da bekleniyordu. Bu son aranan özellik, yeni meclisin modern bir yapıya kavuşması için önemliydi. Zira tanzimatın ilanından itibaren Reşid Paşa ve avanesi, kendilerine göre daha muhafazakar devlet adamları ile siyasi rekabet içindeydiler. İlerleyen bölümlerde de değinileceği üzere reformları yapan merkezi meclisler, hariciye kadrolarından yetişmiş devlet adamlarının maiyetinde ihdas edilmiştir. Dolayısıyla meclislerde görev alacak kişilerde belirli bir kültürel birikime sahip ve daha yenilikçi olmaları özellikle aranan şartlandı. Ayrıca iffetli ve padişaha

⁷⁰TV, nr: 510, 18 Zilhicce 1270 [11 Eylül 1854]; CH, nr: 705, 18 Zilhicce 1270 [11 Eylül 1854]; *Lûtfî Efendi Tarihi*, IX, 104.

⁷¹BOA., *İ.MMS.*, nr: 2/79, 2 Muharrem 1271 [25 Eylül 1854].

bağlı olması da yine üye adaylarında aranan bir başka özellikti. Mutlak bir otoriteye bağlı ve danışma mahiyetindeki bu yeni meclis, her ne kadar Bâb-ı Âlî’de çalışacak olsa da saraya bağlı olması esastı. Üyelerde aranan şartlar arasında böyle bir vurgunun yapılmasının nedenini, rüşvetle mücadelenin ve özellikle tatbik mührü meselesinin gündemde olmasında da aramak gerekir.

Seçilecek olan üyelere aranan vasıflar bu şekilde belirlendikten sonra hatt-ı hümayûnda işaret edildiği üzere 5-6 kişilik bir heyetten oluşması düşünülen meclise ilk atamalar yapıldı. Üyeliklere eski Serasker Mehmed Rüşdü Paşa, taşra ahvaline vukufiyeti vesilesiyle Eski Selânik Valisi Hıfzı (Dede) Paşa, Ferik Edhem Paşa ve Fuad Efendi atandılar⁷². Görüldüğü üzere ilk üyeler yüksek rütbeli devlet adamlarından seçilmişti. Sadece Fuad Efendi’nin rütbesi düşüktü ve vezir rütbesine henüz haiz değildi. Ancak Reşid Paşa tarafından yetiştirilmiş ve hariciye kökenli olması Fuad Efendi’nin reform meclisinin ilk üyelerinden olmasını sağlamıştı. İlk meclise Hariciye Nazırı’nın başkanlık etmesi düşünülmüştü. Fakat Hariciye Nazırı olan Reşid Paşa’nın, her iki görevi birlikte yürütmenin bazı aksaklıklara neden olabileceği düşüncesiyle yalnız Meclis-i Âlî-i Tanzimat riyaseti kendisine verilir ise bunu kabul edebileceğini bildirmesi üzerine bu fikirden vazgeçilmiş ve Hüdavendigâr Valisi bulunan Ali Paşa meclis başkanlığına layık görülmüştür. Ali Paşa, 1852’de Sadrazam olan M. Ali Paşa’nın teklifi üzerine bu tarihten beri Dersaadet’ten uzaklaştırılarak önce Aydın Eyaleti, ardından da Hüdavendigâr Eyaleti’nde valilik görevini yürütmekteydi. Meclis müftüsü olarak da Meclis-i Vâlâ müftüsü olan Rüşdi Molla Efendi atanmıştı⁷³. Meclisin ismi ise “Meclis-i Âlî-i Tanzimat” olarak belirlendi⁷⁴. 8 Ekim 1854 [15 Muharrem 1271] tarihinde Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanı Ali Paşa diğer meclis üyeleri ile birlikte, adet olduğu üzere, Sultan Abdülmecid’in huzuruna çıkıp, ardından meclis için tahsis edilen Bâb-ı Âlî’deki Meclis-i Maârif dairesine giderek meclisin resmen açılışını yapmıştır⁷⁵. Dolayısıyla Meclis-i Âlî-i Tanzimat Lütfi Efendi’nin ifadesiyle *meclis-i*

⁷² BOA., *İ.MMS.*, nr: 2/79; *Lütfi Efendi Tarihi*, IX, 109.

⁷³ BOA., *İ.MMS.*, nr: 2/79; *TV*, nr: 512, Selh-i Muharrem 1271 [23 Ekim 1854].

⁷⁴ Meclis-i Mahsûs’un kararları Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Paşa tarafından Sultan Abdülmecid’e sunulmuş, bir gün sonra aynen onaylanarak iradesi çıkmış ve Meclis-i Âlî-i Tanzimat’ın kuruluş süreci tamamlanmıştır. Bkz. BOA., *İ.MMS.*, 2/79; Meclis-i Âlî-i Tanzimat kimi zaman araştırmacılar tarafından Meclis-i Vâlâ ile karıştırılmıştır, örneğin bkz. Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Babür Turna (Çev.), Arkadaş Yayınları, Ankara 2008, 171.

⁷⁵ *TV*, nr: 512.

mevcûdenin mâ-fevki olarak⁷⁶ yani bütün meclislerin üzerinde bir yapı kazanarak resmen 8 Ekim 1854 tarihinde açılmış oldu.

Meclis-i Vükelâ, 20 Ekim 1854 [27 Muharrem 1271] tarihinde yeni kurulan Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın çalışma usullerine dair, iç nizamnamesini beklemeden, bazı kararlar aldı⁷⁷. Buna göre Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın bütün meclislerin üstünde bir konumda olduğunun altı çiziliyordu. Meclisin müzakere edeceği meseleler Meclis-i Vükelâ'dan arz edilebileceği gibi Meclis-i Vükelâ'dan bağımsız olarak da gerek gördüğü hususlarda oturum yapıp kararlar alabilecekti. Ayrıca Meclis-i Vükelâ, Meclis-i Âlî-i Tanzimat için yapılacak olan nizamnamede beyan edilmesine hacet görmeden, memurlara ve *erbâb-ı vukûfa*, herhangi bir konuda kanun veya nizamname layıhası yapıp Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a sunma yetkisi verdi. Yani kanun layıhası yapma hakkı devlet müesseselerinin yanı sıra kişilere de tanınıyordu. “Kuyud-i Nizâmiye” yani mevcut ve daha önceki nizamname kayıtları için meclis, her bir nezaret ve memuriyet ile doğrudan haberleşip yazışabilecekti. Hatta daha önce Meclis-i Vâlâ'ya verilen yetkinin aynısı olarak, bu kurumların, nazırları dahil olmak üzere, herhangi bir görevlisi gerekirse meclise davet edilip ilgili konularda görüşme yapılabilecekti. Fakat Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın aldığı bütün kararlar ve hazırladığı nizamname layıhalarının padişahın izni ve kabulü olmadan hükümsüzlüğü özellikle vurgulanmıştı. Dolayısıyla Meclis-i Vükelâ'nın yukarıda değinilen tezkiresi sonucunda Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kuruluşu ile yasama ve yargı güçlerindeki görev dağılımı yapılmış oldu. Böylece yasama gücü Meclis-i Âlî-i Tanzimat'da iken Meclis-i Vâlâ yüksek bir yargı organı olarak kalmıştır. Yürütme de Bâb-ı Âlî'deydi⁷⁸. İki gün sonra padişahın onayı ile Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın görev alanı belirlenmiş oldu⁷⁹. Meclise çalışma yeri olarak Meclis-i Maârif odası tahsis edilerek Meclis-i Maârif başka bir yere taşındı⁸⁰. 19 Şubat 1855 [1 Cemaziyelahir 1271] tarihinde Meclis-i Âlî-i Umûmî, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın

⁷⁶ *Lûtfî Efendi Tarihi*, IX, 108-109.

⁷⁷ *BOA., İ.MMS.*, nr: 3/96, 27 Muharrem 1271 [20 Ekim 1854].

⁷⁸ *BOA., İ.MMS.*, nr: 3/96; Seyitdanlıoğlu, *Meclis-i Vâlâ*, 114; Fakat Meclis-i Vâlâ, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kuruluşunu müteakiben sadece bir yargı meclisi olarak kalmamıştır. Aynı zamanda Bâb-ı Âlî'ye yardımcı bir yürütme organı olarak da varlığını sürdürmekteydi. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın Usûl-i Dahiliyesi Nizamnamesinde bu açıkça ifade edilmişti; “*nizamâtın nüsha-i resmîyeleri müteallik olacağı mahalle verilmesiyle beraber birer suret-i memhuresi dahi kayd ve hıfz ve lede'l-iktizâ müracaat etmek üzere kâffe-i nizamât ve kavâninin merkez icrası olan Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye'ye i'tâ kılınacaktır.*” Bkz; *BOA., A.DVNSMTAN.d.01.*, 19.madde.

⁷⁹ *BOA., İ.MMS.*, 3/96, 29 Muharrem 1271 [22 Ekim 1854] tarihli irade.

⁸⁰ *BOA., Sadâret Mektûbî Kalemî Nezâret ve Devâir Evrâkı (A.MKT.NZD.)*, nr: 120/74, 18 Safer 1271 [10 Kasım 1854]; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, II, 22.

hazırladığı kendi nizamnamesini, rüşvetin önlenmesi için ilk düzenlediği kanun olan “Men’-i İrtikâb Kanunu” ile birlikte kabul etti⁸¹.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat kurulduğunda Sadrazam; Kıbrıslı Mehmed Paşa, Hariciye Nazırı ise Reşid Paşa idi⁸². Meclisin kuruluşunda özellikle Reşid Paşa’nın önemli bir payı vardı. İlerleyen bölümlerde görüleceği üzere meclise ilk başkan olarak atanan Ali Paşa’nın maaşının yükseltilmesi hususunda Maliye Nazırı’na baskı yaparak maaşını yeniden düzenletmişti. Kuruluşundan kısa bir süre sonra Reşid Paşa Sadrazam olacak ve Hüdavendigâr Valisiyken Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanlığına getirilen Ali Paşa da Hariciye Nazırı olacaktır⁸³.

Görüldüğü üzere Sultan Abdülmecid’in öncülüğünde, Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Paşa ve Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa girişimleriyle kuruluşu tamamlanan Meclis-i Âlî-i Tanzimat, üst düzey devlet adamları tarafından yönetilen bir yasama meclisi olmanın yanı sıra tanzimat sürecini ilgilendiren bütün konularda merkezi bir müzakere organı olarak teşkilatlandırılmıştır. Böylece 1854 yılına kadar geçen süre zarfında Meclis-i Vâlâ’nın yürüttüğü tanzimat işlerinin büyük bir kısmı bu meclise devredilmiş olmanın yanı sıra bu dönemde yönetimde yeteri kadar güçlü olmayan Ali Paşa ve Fuad Paşa gibi devlet adamları bu meclis vasıtasıyla merkezde daha güçlü bir konuma gelmeye başlayacaklardır. Meclis-i Âlî-i Tanzimat için hazırlanan nizamnameler meclisin ne kadar geniş yetkilerle donatıldığını gösterecektir.

1.3.1. Meclis-i Âlî-i Tanzimat’ın Yapısına Dair Nizamnameler

Meclis-i Âlî-i Tanzimat, kuruluşundan kısa bir süre sonra, biri vazifesi diğeri çalışma usulü hakkında olmak üzere iki nizamname kaleme aldı. Meclisin yapısını teferruatlıca ortaya koymak için bu nizamnameleri sırasıyla incelemek faydalı olacaktır⁸⁴.

⁸¹BOA., *İrâde Dosya Usûlü (İ.DUİT.)*, nr: 78/29; ilgili tezkire; BOA., *Bâb-ı Âsafî Âmedî Kalemi (A.AMD.)*, nr: 62/72.

⁸²*Lûtfî Efendi Tarihi*, IX, 109.

⁸³*Lûtfî Efendi Tarihi*, IX, 109.

⁸⁴BOA., *A.DVNSMTAN.d.01*, 1-3; *İ.MMS.*, nr: 4/130, 23 Cemaziyelahir 1271 [13 Mart 1855]; Meclis-i Âlî-i Tanzimat’ın “*vezâif-i mürettibesî*” ve “*usûl-i dahiliyesi*”ne ait nizamnamelerin, Meclis-i Âlî-i Umûmî Nizamnâmesi, yeni yapılacak nizamnamelere dair nizamname, Men’i İrtikâb Nizamnâmesi ve Ceza Kanunu Layıhası ile birlikte Meclis-i Âlî-i Tanzimat’dan Takvimhâne Nezareti’ne 12 Cemaziyelahir 1271 [2 Mart 1855] tarihinde gönderilerek bastırılması istenmiştir; BOA., *Bâb-ı Âlî Evrak Odası Ayniyât Defterleri (BEO.AYN.d.)*, Defter nr: 1718, Tezkire nr: 1; Ayrıca bkz. *TV*, nr: 519, 14 Cemaziyelahir 1271

1.3.1.1. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın Vazifelerine Dair Nizamname

13 Kasım 1854 [21 Safer 1271] tarihinde hazırlanan *Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın Vezâif-i Mürettibesi Nizamnâmesi*" 15 Şubat 1855 [27 Cemaziyelevvel 1271] tarihinde padişahın onayı ile yürürlüğe girdi⁸⁵.

Toplam 17 madde olan nizamname "*fasl-ı nizâmât* (10 madde)", "*fasl-ı icrâ-yı nizâmât* (4 madde)" ve "*fasl-ı muhâkemât* (3 madde)" olarak 3 fasıla ayrılmıştır. Meclisin kuruluş amacı; Devlet işlerini ıslah etmek, müzakere ve mütalaayı çoğaltmak, mevcut olan kanun ve nizamları inceleyerek bunlardan gereksiz olanların kaldırılması ve elzem olanlarının da eklenerek yeniden düzenlenmesidir (madde 1). Düzenlenmesi gereken kanunlar için gerekli talimatı Meclis-i Vükelâ verecekti. Fakat Meclis-i Âlî-i Tanzimat gerektiğinde herhangi bir emir veya direktif almadan da kanun layıhası yapabilecek ya da mevcut bir kanunu düzenleyip Meclis-i Vükelâ'ya sunabilecekti (madde 2). Mevcut olan bütün nizamname ve kanunları, ilgili nezaret, meclis veya daireden getirterek inceleyebilecek ve bunlar hakkında gerekli gördüğü müdahaleleri ve değişiklikleri yapabilecekti (madde 3). Nizamname yapma yetkisi sadece Meclis-i Âlî-i Tanzimat'da değildi. Her nezaret ya da daire kendi yetki alanına giren işleri birer layıha şeklinde meclise sunabilecekti. Fakat bu layıhalar ancak Meclis-i Âlî-i Tanzimat oturumlarında gerekli inceleme ve düzenleme sonucunda nizamname layıhası hükmü kazanabilirdi (madde 4). Meclis; mülki, askeri, bahriye ve maliyeye ait umumi düzenlemeler yapma hakkına sahip olmakla birlikte ilgili nezaret ve dairelerin adi ve günlük işleri kendilerine ait olacaktı (madde 5). Esasen ilkin meclis, yaptığı nizamnamede askeriye ve bahriyeye ait işlerin tanzim edilmesi görevini üstlenmemişti. Ancak Meclis-i Umûmî, nizamnamenin 5. maddesine bu iki kurumu da ekleyerek devletin bütün merkez kurumlarının tanzim işini Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a vermiştir⁸⁶. Nizamname layıhası hazırlama hakkı Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın dışında, ilgili nezaret ve dairenin yanı sıra vasıflı memurlar ve "erbab-ı vukuf ve ma'lumat" olan zevata yani konu hakkında yetkin kişilere de tanınmıştı (madde 6). Böylece tanzimat

[4 Mart 1855]; Ceride-i Havâdis'te nizamname kısım kısım tefrika edilmiştir. Bkz. *CH*, nr: 731, 20 Cemaziyelahir 1271 [10 Mart 1855]; *CH*, nr: 733, 6 Receb 1271 [25 Mart 1855]; *CH*, nr: 734, 11 Receb 1271 [30 Mart 1855].

⁸⁵ Nizamnamenin altına mühürleri bulunan Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeleri şunlardır: Mehmed Emin Ali Paşa, Kıbrıslı Mehmed Paşa, Mehmed Rifat Paşa, Mustafa Hıfzı (Dede) Paşa, Mehmed Rüsdü Paşa, Mehmed Fuad Paşa, İbrahim Edhem Paşa.

⁸⁶ *BOA.*, *İ.MMS.*, nr: 4/130.

dönemi veya merkezi meclisler dönemi boyunca ilk kez tebaaya yasamaya dahil olma hakkı verilmiş oldu⁸⁷. Ancak bunların tümü taslak niteliği taşıyordu. Bu taslakları görüşmek için yetki verilen kurum veya kişilere gerek duyulursa Meclis-i Âlî-i Tanzimat dairesine davet edilip kendileriyle müzakere yapılabilecekti (madde 7). Bu aşamalar sonunda hazırlanan taslak Meclis-i Vükelâ'dan geçse dahi nizamnamenin son halini almış olduğu anlamına gelmiyordu. Kanun niteliği taşıması için padişahın onayı gerekliydi. Ayrıca yasalaşmış olan kanunlar padişahın güvencesi altındaydı. Padişahın izni olmadan herhangi bir değişiklik yapmak dahi söz konusu değildi (madde 8-9-10). Yani kısaca son söz padişaha aitti. Dolayısıyla yasama erkini kullanan Meclis-i Âlî-i Tanzimat, bir danışma meclisi niteliğindedi.

Nizamnamelerin hazırlanmasında geniş bir faaliyet alanı verilmesine rağmen uygulanma aşamasında meclisin yetkisi kısıtlanmıştı. Meclis, kanunların sadece müzakere ve tanzimine memurdu. Yasalaşmış olan nizamnameleri yürütmekle mükellef değildi. Yürütme vükelânın ve ona bağlı memurların işiydi. Meclis ancak kanunların işleyişini tahkik edebilecekti ve gördüğü herhangi bir kusurlu durumu Meclis-i Vükelâ'ya bildirmekle memurdu. (madde 11, 12 ve 13).

Meclis-i Âlî-i Tanzimat kısmen idari yargı görevi ile de donatılmıştı. Vükelâ'dan kanunlara aykırı davrananları yargılama hakkı, daha önce örneği görülmediği üzere, meclise verilmişti. Vükelâ dışında devlet görevlilerini yargılamak bu yetki alanının dışındaydı (madde 15). Zira memurların yargılanması Meclis-i Vâlâ'nın görevidi. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın yüksek derecedeki devlet adamları hakkında verdiği yargı kararları ise bağlayıcı değildi. Nizamnamenin yapılışındaki usulün aynısı burada da geçerliydi. Yani muhakeme neticesinde alınan karar yahut verilen ceza Heyet-i Vükelâ'nın incelenmesinden ve padişahın onayından sonra geçerlilik kazanabilecekti (madde 16).

1.3.1.2. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın Dahili Nizamnamesi

Vazifeleri yukarıdaki gibi belirlenen Meclis-i Âlî-i Tanzimat, bu nizamname ile aynı tarihte (13 Kasım 1854) iç tüzüğünü de hazırladı. Toplam 32 maddeden oluşan nizamname “*fasl-ı müzâkerât* (12 madde), “*fasl-ı usûl-i muhâberât* (2 madde)”, “*fasl-ı*

⁸⁷ Shaw, “Merkezî Yasama Meclisleri”, 207.

karar-ı müzâkerât (8 madde)” ve “*fasl-ı usûl ve suret-i muhâkemât* (10 madde)” olarak 4 kısma ayrılmıştır. Tüzüğün ismi “*Meclis-i Âlî-i Tanzimat’ın Usûl-i Dâhiliyesi Nizamnâmesi*”dir⁸⁸.

Bu nizamnameye göre mecliste müzakereye katılan üyeler konunun lehine yahut aleyhine, fikirlerini açık bir şekilde söyleyebileceklerdi. Sonuçta çıkacak karar iki türlü olacaktı. Ya “*ekseriyet-i ârâ*” yani çoğunluğun oyu ile ya da “*ittifak-ı ârâ*” yani üyelerin tümünün oyu ile kabul ya da reddedilecekti (madde 1, 3). Ekseriyetten kastedilen üçte ikiydi. Yani salt çoğunluk değil de üçte ikilik bir çoğunluk verilen kararda bağlayıcı olacaktır (madde 4). Esasen meclisin yaptığı nizamnamede ekseriyet-i ârâ’da aranılacak esas, 7 oydan 5’inin ittifakı olarak gösterilmişti. Ancak Meclis-i Umûmî bu usûlü uygun bulmayarak yukarıda ifade edildiği şekilde yeniden düzenletti⁸⁹. Karar çıktıktan sonra o karara veya herhangi bir maddesine muhalefet eden üyelerin hangi maddeye hangi nedenden ötürü muhalefet ettiği husus dahi ayrıca belirtilecekti (madde 5). Bu madde de Meclis-i Umûmî tarafından uygun bulunmadı. Meclis-i Umûmî, üyelerin kabul etmedikleri herhangi bir nizamname maddesini neden kabul etmediklerini ayrıca belirtmeye gerek olmadığına ve sadece *ekseriyet-i ârâ ile kabul olundu* yazılmasının kafi geleceğine karar vererek düzeltmiştir⁹⁰. Taslak maddeleri görüşülürken teker teker okunacak ve okunan maddeler üzerinde ayrı ayrı müzakere yapılacaktı (madde 2, 6). Maddeler görüşülürken üye yeter sayısı aranacaktı. Meclis başkanı ile birlikte dört üyenin icabet etmediği oturumlarda yapılan müzakereler ve alınan kararlar geçerli olmayacaktı (madde 8).

Meclisin her oturumda nizamname maddeleriyle ilgili görüşmeler bir katip tarafından “*müzakere rûznâmesi*” adlı günlüklere kayd edilmeliydi (madde 10). Ancak Osmanlı arşivlerinde tarafımızca yapılan çalışmalarda bahsedilen ruznamelere ulaşamadı. Ayrıca meclisteki konuşmalar ve meclis üyelerinin ifadelerini içeren meclis tutanaklarının da mevcut olup olmadıkları bilinmiyor⁹¹. Nizamnameye göre Meclis-i Âlî-i Tanzimat’ta müzakere olunacak taslaklar, meclisin kararından sonra kaleme alınacak mazbata ve layihalar şeklinde Bâb-ı Âlî’de ihtiyacı kadar çoğaltılarak Meclis-i

⁸⁸ BOA., A.DVNSMTAN.d.01. 6-10; BOA., İ.MMS., nr: 4/130; TV, nr: 519; Ceride-i Havadis’te nizamname kısım kısım tefrika edilmiştir. Bkz. CH., nr: 731; nr: 733; nr: 734.

⁸⁹ BOA., İ.MMS., nr: 4/130.

⁹⁰ BOA., İ.MMS., nr: 4/130.

⁹¹ Bu durum Mehmet Seyitdanlıoğlu’nun da dikkatini çekmiş, kendisi de Meclis-i Vâlâ’nın meclis tutanaklarına ulaşamamıştır. Bkz. Seyitdanlıoğlu, *Meclis-i Vâlâ*, 41.

Vükelâ toplantısından beş altı gün evvel Meclis-i Vükelâ üyelerine dağıtılabilecekti (madde 11). Böylece üyeler meclise gelmeden bu layihaları görecektir ve oturumda sırası geldiğinde hazırlıklı olacaklardı. Fakat Meclis-i Umûmî, bu maddeyi düzelterek Meclis-i Âlî-i Tanzimat'da yapılan nizamnamenin zaten Meclis-i Umûmî'ye katılan zevatın Bâb-ı Âlî ve Meclis-i Vâlâ ricalinden olduğundan ayrıca Meclis-i Vükelâ azası için çoğaltılmasını uygun bulmamıştır⁹². Meclis oturumlarında görüşülen konular hangi nezaret ve daireyi ilgilendiriyorsa ilgili kurumun görüşlerine başvurulması gerektiğinde meclis riyasetinden bir tezkire ile bilgi istenebilecek ya da nazır veya kurum memurlarından birisi meclise çağırılabilirdi (madde 12,13).

Tanzim olunan hususlar doğrudan doğruya Meclis-i Âlî-i Tanzimat'da müzakere olunmuş ise yapılmasının sebebi ve maddeleri hakkındaki mütalaalar bir mazbatada ayrıca belirtilecekti. Asıl hükümler ise başka bir evraka layiha şeklinde başka bir açıklama yapılmadan yazılarak mazbataya eklenmek suretiyle takdim edilecekti (madde 14). Nezaretlerden ve dairelerden düzenlenen nizamname layihalar veya takrirler de Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a takdim edildiğinde meclisin, kabul edilmesinin gerekçelerini izah eden bir mazbata hazırlaması gerekiyordu. Ayrıca bu layihaların altında “*mevâdd-ı münderice Meclis-i Âlî-i Tanzimat'da dahi tasdik olunmuşdur*” diye bir ifade ekleyecekti (madde 15). Eğer nezaret ve dairelerden gelen layiha veya takrirlerin bazı yerlerinde Meclis-i Âlî-i Tanzimat düzeltme gereği duyarsa bunu önce layihanın yapıldığı kurumdan memurlarla görüşecek, sonra Meclis-i Vükelâ'ya takdim ederken altına zeyl olarak yaptığı düzeltmeleri ekleyecekti. Böylece layihanın hangi nedenlerden ötürü kabul olunduğu belli olacaktı (madde 16). Meclis-i Âlî-i Tanzimat'dan düzenlenerek Meclis-i Vükelâ'ya takdim olunan evrak burada görüşülüp kabul olunur ise ya da düzenlenmesini icab ettiren kısımları varsa onlar da eklenip padişaha arz edilecekti. Padişahın onayı durumunda ise nizamın yazılı olduğu kâğıdın üzeri “*mûcebince amel oluna*”⁹³ yazılı hatt-ı hümayûn düzenlenerek tekrar Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a gönderilecekti (madde 17). Bütün bu işlemlerin ardından yapılan nizamnameler ve düzenlemelerin hatt-ı hümayûn yazılmış asılları her bir nezaret ve daire için Meclis-i Âlî-i Tanzimat'da hazırlanan defterlere konulacak, düzenlenen mazbata Meclis-i Âlî-i Tanzimat ceridelerine kaydedilecek, mazbata ile nizamname

⁹² BOA., İ.MMS., nr: 4/130.

⁹³ *Amel oluna* ifadesi, arzdeki taslağın kanun hükmüne girdiğini işaret ederdi.

metni ayrı ayrı kağıtlara yazılarak Meclis-i Âlî-i Tanzimat mührü ile birlikte zeyline *bâlâda muharrer mevâdd-ı nizâmiyenin düstûrû'l amel tutulmasına irâde-i seniyye-i cenâb-ı padişâhi şerefsüdûr buyurulacağına dair muhtasar bir buyuruldu yazılıp sahh-ı âlî* ile beraber ilgili kuruma gönderilecekti (madde 18).

Yapılan nizamnameler hangi meclisi ilgilendiriyorsa oraya sevk olunacak ve bunların birer nüshaları da Meclis-i Vâlâ'ya gönderilecekti. Bütün nizamnamelerin birer nüshasının Meclis-i Vâlâ'da toplanmasının sebebi bu meclisin kanunların merkezi uygulayıcı kurumu olmasından dolayıydı (madde 19). Dolayısıyla Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın üstlendiği yasama görevine mukabil artık Meclis-i Vâlâ, yargı yetksinin yanısıra bir yürütme meclisi niteliği de taşıyordu ki bu madde bunun açık bir göstergesiydi.

Tanzimat döneminin dilde sadeleşme eğilimi kendini Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın yapacağı nizamnamelerde de göstermiştir. Meclis; açık, anlaşılır ve basit bir dille yazılmış nizamnameler hazırlayacaktı (madde 20). Meclisten yapılan kanunlar, çıktıkça aynen Takvîm-i Vakayi'de yayınlanacaktı (madde 21). Böylece devlet kanunlarının resmi gazetede yayınlanma geleneği bu madde ile kanun altına alınmış oluyordu. Aynı zamanda Meclis-i Âlî-i Tanzimat, bir yıl içinde yapılan kanunları ve nizamnameleri yıl sonunda “mecmuâ-i nizâmât” adıyla ve farklı dillerde yayınlayacaktı. Bu karar daha sonraki yıllarda hazırlanacak olan Düstûr'un alt yapısını oluşturmuş oluyordu. Nitekim böyle bir çalışma çok düzenli olmasa da bir müddet meclis tarafından başlatılarak meclise ait olan nizam defterleri tutulmuştur. İlerleyen bölümlerde bu konuya tafsilatlı olarak değinilecektir.

Meclisin görevlerini belirten nizamnamesinin 16. maddesinde ifade edildiği üzere yüksek rütbeli devlet adamlarını yargılama yetkisi bu meclise verilmişti. Yüksek rütbeli devlet adamlarını yargılama işlemini nasıl yürüteceği bu nizamnamenin “*fasl-ı usûl ve sûret-i muhakemât*” kısmında belirlenmiştir. Meclisin bir kişiyi yargılaması için padişahın iradesi şarttı. Bundan sonra kişi meclise davet edilerek isnad edilen suç meclisin hazırladığı bir kağıda yazılarak kendisine önce okunup sonra teslim edilecekti (madde 22). Bu işlemin ardından meclis tarafından kişinin davasının görüleceği gün belirlenip, sanığa dava gününü üç güne kadar erteleme hakkı tanınıyordu (madde 23). Yargılamanın sağlıklı yapılması için meclise geniş yetkiler verilmişti. Nitekim

mahkemeyi ilgilendiren bütün evrak ve senetlere meclisin ulaşmasına izin verilmiş aynı zamanda sanığa kaydı yapılmak şartıyla şahit gösterme hakkı da sağlanmıştı (madde 24-25). Sanığın savunması ve şahitlerin tebligatları meclis memurları tarafından kaydedilerek savunma sonunda kendilerine okunduktan sonra imzalatılacaktı (madde 26). Sorgulama sırasında sanık ve şahitler konuşurken meclis üyelerinden kimse lehte veya aleyhte konuşmayıp sadece kendilerine soru yöneltebilecekti (madde 28). Yargılama işlemi şöyle son bulacaktı; Sanığın ve şahitlerin sorguları ve gerekli evraklar incelendikten sonra sanığın suçunun olup olmadığı riyaset tarafından teker teker üyelere sorulup cevaplar alındıktan ve riyasetin de fikir beyanından sonra bir kağıdın bir tarafına *müdde-i aleyh* 'azv olunan cünhâ ile mücrimdir diğer tarafına *berû'z-zimme* şeklinde dava edilen kişi iddia edilen suç işlemiştir ve aklanmıştır diye iki başlık açılıp sorguyu yapanlar dilediğinin altını mühürleyerek hangi tarafta ekseriyet ya da ittifak olmuşsa ona göre kararı verilecekti. Karar, hazırlanan bir mazbatada yer alacak ve ekseriyetin dışında oy verenler nedenini yazılı olarak açıklayacaklardı. Mazbata da diğer evraklarla birlikte takdim edilecekti (madde 29-30).

Meclis-i Âlî-i Tanzimat, yukarıda izah edilmeye çalışılan yetkilerle donatılırken, Meclis-i Vâlâ'dan ayrı olarak hareket alanı daha geniş tutulan bir meclis görünümü kazanmıştı. Meclis-i Vâlâ kendisine verilen işleri görmekle mükellefken Meclis-i Âlî-i Tanzimat gerekli gördüğü konularda kendi iradesi dahilinde inceleme yapabiliyordu. Nihayetinde merkez yürütme organı olan Meclis-i Vükelâ'nın altında padişahın emri ve taht-ı himayesinde olması, padişahın üyelerini ve başkanını atayıp azletmesi gibi şartlar altında çalışıyor olsa da geniş faaliyet alanı ve en üst seviyedeki üyelere oluşması meclisi bir yönüyle diğerlerinde farklı kılıyordu. Padişah ve Meclis-i Vükelâ'dan gelen talimat üzerine ilgili kanun taslaklarını hazırlama yetkisi verilen Meclis-i Âlî-i Tanzimat, üst makamdan herhangi bir talimat beklemeden de gerekli gördüğü takdirde kanun layihası hazırlama veya mevcut bir kanunu düzenleme yetkisine sahip olmasıyla emsallerine oranla daha bağımsız bir görünüm arz etmiştir. Böylece Meclis-i Vâlâ'nın hiyerarşik sınırları Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a verilen bu hakla bu meclisi daha güçlü bir yasama meclisi haline getirmiştir. Nitekim bütün tanzimat devri boyunca diğer yasama meclisleri bu hakka sahip olamamışlardır. Bu nizamnameler ile bir başka ilk daha yaşıyordu ki Osmanlı Devleti'nde ilk kez tebaaya kanun taslağı yapma hakkı tanınmıştır. İleride bu konuya tekrar değinileceği gibi her ne kadar uygulamada akim

kalmış ise de demokratikleşme tarihi açısından meclise verilen bu yetkiler Türk parlamanto tarihi için birer aşama olarak addedilmelidir. Şimdi bu kanunların nasıl hazırlandığına daha detaylı olarak değinerek meclisin yasama fonksiyonunu nasıl icra ettiğini görmek gerekmektedir.

1.3.2. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın Yasama Yetkileri

1.3.2.1. Meclis-i Âlî-i Tanzimat Döneminde Kanun ve Nizamnamelerin Hazırlanması

Meclis-i Âlî-i Tanzimat kurulduktan sonra ilk etapta yapılması gereken düzenlemeleri hemen hayata geçirdi. Böylece bir yandan hem kendi işleyiş nizamnamelerini, hem bir kontrol meclisi niteliğini kazanan Meclis-i Umûmî nizamnamesini hazırlarken diğer yandan da bundan böyle yapılacak nizamnameler için genel bir nizam hazırladı. 21 Safer 1271 [13 Kasım 1854] tarihinde hazırlanan ve 9 Cemaziyelahir 1271 [27 Şubat 1855] tarihinde yürürlüğe giren bu nizamname ile Meclis-i Âlî-i Tanzimat dışındaki yetkili daireler ve nezaretlerin nasıl nizamname yapmaları gerektiği açıklanıyordu. “*Bundan Böyle Umûmî Yapılacak Nizâmâtın Usûl-i Tertibine Dâir Nizamname*” adını taşıyan ve beş madde olarak tertip edilen bu nizamname Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kendi nizamnameleriyle birlikte yürürlüğe girdi⁹⁴. Buna göre nezaretler ve diğer kurumlar kendi kurumlarına dair bir kanun yapma ihtiyacı duyduğunda, bağlı bulunulan kurumun nazırı veya memuru tarafından kanunun yapılmasına neden ihtiyaç duyulduğunu izah eden, içinde başka bir konuya ait açıklama veya ifadeye yer verilmeyen bir tahrir ile Bâb-ı Âlî'ye başvuracaktı (madde 1)⁹⁵. Uygun görülmesi halinde kurumlardan takdim olunan layıha sırasıyla Meclis-i Âlî-i Tanzimat ve Meclis-i Vükelâ'da incelendikten sonra padişaha arzedilecekti. Tanzimat döneminde benimsenen dilde ve ifadede sadelik gereği yapılacak nizamname layıhası gayet açık, sade ve kısa cümleler halinde yazılacaktı (madde 3). Mevcut olan nizamnamelerin herhangi bir maddesinde düşünülen değişiklik için de aynı süreç takip edilecekti (madde 4). Yeniden yapılan nizamnamelerdeki değişiklikler geçmiş dönemi kapsamayıp, padişahın onayladığı tarihten itibaren geçerli olacaktı (madde 5).

⁹⁴ BOA., İ.MMS., nr: 4/130.

⁹⁵ BOA., A.DVNSMTAN.d.01., 11,12; TV, nr: 519.

Böylece Meclis-i Âlî-i Tanzimat'dan ve diğer ilgili dairelerden yapılacak olan nizamnameler belli düzenlemelere ve kaidelere tabi tutulmuştu. İleride de görüleceği üzere Tanzimat devri boyunca bu usule uygun nizamnameler yapılmış, bunlara aykırı hareket edilmemeye çalışılmıştı.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat oturumlarında meclis üyelerinin konuşmaları veya yapılan görüşmeler kaydedilmediğinden nizamnamelerin hazırlanışında meclisin çalışma tarzı bilinmiyor. Ancak kaynaklardan ve arşiv vesikalarında, kanun ve nizamların nasıl yapıldığı hakkında ipucu niteliğindeki bilgiler mevcuttur.

Cevdet Paşa, Mart 1857'de Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyesi olduktan sonra kanun ve nizamname layihaları hazırlamakla meşgul olduğunu ifade etmektedir. Paşa, üye olduğu sıralarda Meclis-i Âlî-i Tanzimat'da hazırlanmış olan Ceza Kanunnâmesi'nin müsvedesini kısım kısım tashih ettiği ve tashih ettiği maddeleri fasıl fasıl vükelâ huzurunda okuyup, kabul olundukça bunların son halini temize çektiği bilgisini vermiştir⁹⁶.

Tanzimat devrinde kanun veya nizamname hazırlandıktan sonra bazen usulen Bâb-ı Meşihat'a sorulurdu. Bazı özel durumlarda layihalar, padişaha sunulmadan önce Bâb-ı Meşihat'e gönderilirdi⁹⁷. Fakat bu sıkça rastlanan bir durum değildi. Genellikle Meclis-i Âlî-i Tanzimat'da hazırlanan layihalar, Meclis-i Umûmî'de tasdik ve tashih edildikten sonra Meclis-i Vükelâ kararı ile padişaha arz edilirdi. Şeyhülislâm kanun tasarılarının padişaha sunulmadan önceki son kurumu olan Meclis-i Vükelâ üyelerinden olduğu için layihaların ayrıca bu makama gönderilmesine gerek duyulmuyordu. Zaten Arif Efendi, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın en yoğun kanunlaştırma sürecine denk gelen dönemde Şeyhülislâmlık yapmış (1854-1858), Meclis-i Vükelâ üyesi olarak çıkarılan kanunlara muhalefet etmemiş ve herhangi bir zorluk çıkarmamıştır⁹⁸. Tanzimat devri

⁹⁶ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, IV, 73-74.

⁹⁷ "Arazi-i Miriye İntikalinin Tevsî" hakkında Meclis-i Âlî-i Tanzimat'dan düzenlenen mazbata Meclis-i Meşveret kararı ile Bâb-ı Meşihat'a havale edilerek mütalaa ve görüşleri alınmak istenmiştir; *BOA.*, *A.MKT.NZD.*, nr: 238/34, 11 Safer 1274 [1 Ekim 1858]; Lewis, Reşid Paşa'nın 1841'de yeni Ticaret Kanunu tasarısını Meclis-i Vâlâ'ya sunduğu zaman kendisine kanunun şeriata uyup uymadığı sorulduğunda şeriata bu işle bir ilgisi olmadığı cevabını verdiği için orada bulunan ulema tarafından küfürdür gibilerinden tepki görüp, bu olay üzerine de Reşid Paşa'nın azledildiğini aktarmaktadır. Bkz. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 154.

⁹⁸ Meclis-i Âlî-i Tanzimat döneminin Şeyhülislâmı Arif Efendi, Tanzimat kanunlarını örfî işlerden saymış olacak ki müdahalede bulunmamaya özen göstermiştir. Nitekim hakkında şöyle bir rivayet vardır: Meclis-i Vükelâ'da müzakere olunan bir iş bazen vükelâdan birinin "bir kere de icab-ı şer'isi bâb-ı fetvadan sorulsun" dediğinde Şeyhülislâm Arif Efendi: Efendim, her şeyi bize sormayınız. Sormadan yaptığınız

kanunlaştırmasında daha önceki dönemlere nazaran Şeyhülislâm'ın etkisi ciddi derecede azalmıştı. Zira Meclis-i Vükelâ ve Meclis-i Âlî-i Tanzimat gibi yasama yetkisini kullanan meclislerde *ittifak-ı arâ* ya da *ekseriyet-i arâ* usulü vardı. Yani kararlar ve kanunlar üyelerin ittifakıyla ya da veya çoğunluğunun oyuyla kabul ediliyordu. Bu da demek oluyordu ki Meclis-i Vükela'da son şeklini alıp padişaha sunulan kanun, karar ve nizamname taslakları Şeyhülislâm değil de onun da içinde bulunduğu meclisi oluşturan üyelerin oy çokluğuna göre şekilleniyordu. Şeyhülislâm ise üyelere sadece biriydi⁹⁹. Şeyhülislâm'ın kanun ve nizamnamelerdeki istişari vasfına Barkan da işaret etmektedir. Nitekim Arazi Kanunu ile ilgili bir düzenleme hususunda Sultan Abdülmecid, Şeyhülislâm Arif Efendi'ye hitaben yazdığı iradede Şeyhülislâm'ın istişarî konumunu açıkça vurguluyordu¹⁰⁰. Bazen ihtiyaç halinde Bâb-ı Meşihat'dan bir temsilci Meclis-i Âlî-i Tanzimat dairesine davet edilerek ilgili zevatla birlikte hazırlanan layihayı son kez gözden geçirebiliyordu¹⁰¹. Meşihat makamına sunulan kanun veya kanun maddeleri genelde dinî müesseseler, kadı ve nüvvab hakkındaki kanunlar ve arazi ile vakıf konularıyla alakalı olan düzenlemelerdi. Zira Meşihat tarafından hazırlanan "Nüvvâb Hakkında Olan Nizamname", Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından son kontrollerinin yapılması için layiha olarak Bâb-ı Meşihat'a gönderilerek burada incelenmesi talep edilmiştir. Layiha üzerinde incelemesini yapan Meşihat, bazı maddelerinde değişiklik gereği hissetmiş ve yaptığı değişiklikler sonucunda layiha, nizamname olarak son halini almıştır¹⁰². İslâmî hükümler alanına giren hususların dışındakilerde fetva makamının fikri alınmayabiliyordu. Fetva makamının onayı ve

şeylere karışıyor muyuz? Bizim bir ölçümüz vardır. Sorulan şeyleri o ölçüye vururuz. Uyarsa ne alâ! Ya uymazsa?...” cevabını vermişti; Ali Paşa, *İslâm-Türk Ansiklopedisi*, İstanbul 1941, 298; Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, 244; Zaten kendisi reform meclislerinde görev almış bir kişiydi. Arif Efendi ayrıca Şeyhülislâm olmadan önce Meclis-i Vâlâ Müftülüğü yapmıştı. Bkz. *Lütfî Efendi Tarihi*, IX, 177.

⁹⁹ Abdülaziz Bayındır, “Osmanlı’da Yargının İşleyişi”, *Osmanlı*, VI, 431.

¹⁰⁰ Barkan, “Arazi Kanunu”, *Tanzimat I*, 365-368; Fetva makamı Tanzimat’tan önceki dönemlerde de örfi kanunlarda belirleyici ana etki unsuru olmamıştır. Kanunların şer’î özelliğinden daha çok örfi kaideler tesirli olmuştur. Bu konudaki açıklama için bkz. Barkan, “Kanun-nâme”, 190-191; Şeyhülislâm kanunların onayı istendiğinde yüksek bir devlet işi veya siyasi bir iş olarak addederek şer’î bir iş olmadığını ifade edip kabul etmiştir; Barkan, “Türkiye’de Sultanların Teşriî Sıfat ve Salâhiyetleri ve Kanunnâmeler”, 713-733. Örfi hukukun padişahın şahsında gelişmesinden dolayıdır ki klasik dönem Dîvân-ı Hümayûn’da Şeyhülislâm’a yer verilmemiştir. Hatta yasama işlerini düzenlemekle yükümlü olan nişancıya dahi Şeyhülislâm müdahale etmiyordu. Bkz. Mumcu, *Dîvân-ı Hümayun*, 57,85.

¹⁰¹ *Hisselü Menazil-i Mahlule Nizanmnâmesi* hazırlanırken Bâb-ı Meşihat’dan Müsteşar Abdullah Şakir Efendi Tanzimat Dairesi’nde hazır bulunmuştu; BOA., *Yıldız Sadâret Resmi Ma’rûzât Evrâkı (Y.A.RES.)*, nr: 23/1, 1 Rebiülahir 1301 [30 Ocak 1884].

¹⁰² Nüvvab Hakkında Nizamname için bkz. BOA., *A.DVNS.MTAN.d.01*, 21; *Düstûr*, I, 321; *TV*, nr: 522, 5 Şaban 1271 [23 Nisan 1855]; Fetvahane’den Nüvvab nizamnamesine yapılan düzenleme için bkz. *TV*, nr: 522.

mütalaları alınarak hazırlanan kanunlar ve nizamnamelerin ise daha sonradan değiştirilmesi, düzenlenmesi veya tamamen kaldırılması gibi durumlarda dahi Bâb-ı Meşihat'den habersiz bir girişimde bulunmak usule aykırı olarak addedilmişti. Bu durumu bir örnek üzerinde göstermek olayı daha açık bir hale getirecektir. Meclis-i Vâlâ Kavânin ve Nizâmât Dairesi döneminde yapılan Maâdin Nizamnamesi'nin 54. maddesi gereği, daha önce madenlerle ilgili yapılmış olan kanunlar feshedilmişti. Maliye Nezareti'nden Meclis-i Vâlâ'ya gönderilen bir tezkirede, Meclis-i Âlî-i Tanzimat döneminde yapılan Arazi Kanunnâmesi'nin madenlerle alakalı olan yüz birinci bendinin de feshedilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Buna mukabil Kavânin ve Nizâmât Dairesi, verdiği cevapta: "...*Arazi Kanunname-i Hümâyûnu mukaddema Fetvâhâne ile bil-muhâbere tanzim kılınarak ahkâm-ı mûndericesi dâhi mesâil-i fikhîyye ile muhtelit olduğundan bunun suhûletle fesh ve tağyiri kâbil olamayarak ledel-icâb yine Bâb-ı Fetvâ ile muhâbere olunarak bir sûret verilmek lâzım gelüb...*"¹⁰³ ifadeleri kullanılmıştır. Bu ifadeler açıkça gösteriyor ki fetvâhane ile birlikte yapılmış ve fetva makamını ilgilendiren kanun maddelerinin değişmesi ya da kaldırılması lazım gelir ise bu işlem dahi yeniden fetva makamının bilgisi ve kabulü ile yapılacaktır. Bununla birlikte Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ta da Meclis-i Vâlâ'da olduğu gibi¹⁰⁴ bir "Meclis Müftîsi" vardı. Görevi, hazırlanan kanunların şer'î kurallara uygun olup olmadığı hakkında görüş bildirmektir. Müftî sadece görüş bildirmekle mükelleftir. Müftînin kanun layihalarının şer'î esaslara uygun olmadığını iddia ederek layihayı reddetmek veya düzeltmek gibi bir yetkisi olup olmadığına dair bir bilgi Meclis-i Âlî-i Tanzimat belgelerinde ve nizamnamesinde bulunmamaktadır¹⁰⁵. Ancak hazırlanan hiçbir layihada meclis müftîsinin mührünün bulunması gibi bir uygulama da söz konusu değildir. Ayrıca tanzimat döneminde ilmiye sınıfının yasama, yürütme ve yargı güçlerinde danışma görevini üstlenen merkezi meclislerdeki üye sayısı ve gücü daha önceki

¹⁰³ BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1719, Tezkire nr: 1087, 6 Zilhicce 1279/12 Mayıs 1279 [25 Mayıs 1863].

¹⁰⁴ Seyitdanlıoğlu, *Meclis-i Vâlâ*, 85.

¹⁰⁵ Müftînin merkezî meclislerdeki müzakereler esnasında, özellikle konumuz itibarıyla Meclis-i Âlî-i Tanzimat döneminde, etkinliği hakkında bir kayda rastlanılmamakla birlikte 1838 yılında Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Müftîsi, şûrâda gayrimüslimlerin askerlik yapmaları hususundaki bir müzakerede teknik işlerde kullanabileceği yönündeki fetvası olmakla birlikte bu fetva mecliste kabul edilmesine rağmen uygulamaya konulmamıştır. Bkz. Esra Yakut, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Müftülerle İlgili Gerçekleştirilen Hukukî Düzenlemeler", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (1), 2005, 37-38.

dönemlere oranla ciddi oranda azalmıştır¹⁰⁶. Bu durum, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın bürokratik yapısında ve üye sayısında da kendini gösterir. Son şeklini alarak sadrazam tarafından bir arz tezkiresiyle sunulan layıha, Mâbeyn Başkâtibi tarafından hazırlanan irade ile ya düzeltilmesi için geri gönderilir ya da aynen kabul edilirdi. İrade tarihi, ilgili kanun veya kararın kabul tarihidir¹⁰⁷. İradesi çıkan kanunlar hakkında tanzim edilen hatt-ı hümayûnun bâlâsına “*mûcebince amel oluna*” diye hat çekilirdi.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat nizamnamesi; nezaretler, meclis ve dairelerin de nizamname layıhası hazırlamasına imkan veriyordu. Hatta erbâb-ı vukufa da nizamname layıhası hazırlama imkânı tanınmıştı¹⁰⁸. Bu husus üzerinde durmak gerekiyor. Çünkü Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından ilk kez hayata geçirilen, kişiye kanun taslağı yapma yetkisi, daha önceki dönemler dahil olmak üzere Osmanlı hatta Cumhuriyet dönemlerinde dahi verilmemiştir. Layıha yapmak için kişide hukuki konularda yeterli donanımın olması özelliği, sınırları çizilmemiş muğlak bir ifade olmasına rağmen bu uygulama demokratikleşme ve kanunlaştırmaya toplumu dahil etme noktasında atılmış ciddi bir adım olarak değerlendirilebilir. Uygulama, tanzimatın yeni Osmanlılarından Şinasi'nin de dikkatini çekmiştir. Şinasi bu uygulamayı, vatanın menfaati adına insanlara yazılı ve sözlü söz söyleme hakkı verilmesi gerektiği yönündeki düşüncelerine referans göstermiştir. Tercüman-ı Ahvâl Gazetesi'nin ilk sayısına yazdığı mukaddimede Şinasi durumu şöyle izah etmiştir.

“Mademki bir hey'et-i ictimâiyede yaşayan halk bunca vezâif-i kanûniye ile mükelleftir elbette kâlen ve kalemen kendi vatanının menâfiine dair beyân-ı efkâr etmeği cümle-i hukûk-ı müktesebesinden add eyler. Eğer şu müddeaya bir sened-i müsbit aranılacak olsa maârif kuvvetiyle zihni açılmış milel-i müteneddinenin yalnız politika gazetelerini göstermek kifayet edebilir. Bu mebhâs devlet-i aliyeye dâhi nev'ama müeyyedir ki Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın teşkkülü sırasında kavânin ve nizâmâta müteallik levâiyihin tahriren arz olunması için umûma me'zûniyet-i resmiye verilmiş idi...”¹⁰⁹

¹⁰⁶ Buna dair tahliller için bkz. Ahmet Cihan, *Reform Çağında Osmanlı İlmîyye Sınıfı*, Birey Yayınları, İstanbul 2004, 167 vd. Cevdet Paşa meclis üyeliğine getirilene kadar müftî dışında Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın ilmiyye sınıfından üyesi yoktur.

¹⁰⁷ Osmanlı Padişahlarının emir(nâme)leri 1830'lu yıllardan itibaren yerini Sadrazam'ın arz tezkiresinin altına yazılan “irade”lere bırakmıştır. Bkz. Shaw, *Modern Türkiye*, 68.

¹⁰⁸ *Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın Vezâif-i Mürettibesi Nizamnâmesi*, BOA., A.DVNSMTAN.d.01, madde 6.

¹⁰⁹ *Tercüman-ı Ahvâl (TA)*, nr: 1; Ayrıca bkz. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 203; Yeni Osmanlılar olarak bilinen Şinasi, Ziya Paşa ve Namık Kemal, kanunlaştırma hareketleri ile ilgili bazı yazılar yazmışlar, bu vesileyle Meclis-i Âlî-i Tanzimat hakkında da bazı mütalaalarda bulunmuşlardır. Örneğin Namık Kemal, Tanzimat dönemindeki kanun ve nizâmlar hakkında fikirlerini beyan ederken yeni nizamların tanzimi için görevlendirilen Meclis-i Vâlâ'nın ve Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın üyelerinin genellikle bâb-ı âlî kalemlerinden veya vüzerâ dairelerinde yetişen yeteneksiz kişilerden oluştuğunu, onların ilan hazırladığı kanunların fetvaya bile başvurulmayan bir takım vesvese ve hayallerin ürününden ibaret olduğunu ifade etmiştir; İhsan Sungu, “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”, *Tanzimat 2*, 823. Yeni

Fakat aşağıdaki olay bunun daha çok teoride kalıp uygulamaya geemediğı düşüncesini uyandıracak niteliktedir. Hüdavendigar eyaleti mutasarrıfı Mehmed Nureddin Paşa, eyalet dahilinde yapmış olduğu birtakım gezi ve incelemelerde livaların ve kazaların meclislerinde ve zabtiye işlerinde gördüğü aksaklık üzerine meclisler ve zabtiyenin görevlerini içeren iki ayrı layıha düzenleyerek bunları litoğrafya üzerine bastırılmış ve eyalet dahilindeki liva ve kazalara göndermişti. Yaptığı layıhalardan Meclis-i Vâlâ'yı bilgilendirmesi üzerine Meclis-i Vâlâ durumu Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a arz etmiş, Meclis-i Âlî-i Tanzimat da nizamname hükümlerinin dışında bir idarecinin kanun yapma yetkisinin bulunmadığına işaret ederek yaptığı layıhaların toplatılıp bir daha böyle bir girişimde bulunmaması için mutasarrıfı uyarmıştır¹¹⁰. Mutasarrıf'ın, böyle bir girişimde bulunması, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ı yok sayması anlamına geliyordu. Bundan dolayı da hazırladığı kanunlar reddedilmişti. Ancak kendisine bunları layıha olarak önce Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a göndermesi gereğı de hatırlatılmaksızın hazırladığı kanunları doğrudan reddedilmiştir.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından hazırlanan taslaklar ilgili mazbata ile birlikte bazen doğrudan Meclis-i Vükelâ'ya değil de ilgili konu hakkında oluşturulan başka bir komisyona da gönderilebiliyordu. Hatta Meclis-i Vükelâ dahi gerek görürse layıhayı padişaha sunmadan önce başka bir komisyona son kez inceletebilirdi¹¹¹. Fakat bu tür komisyon incelemeleri hayli uzun zaman almış ve tasarıların kanunlaşmasını geciktirmiştir¹¹². Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın faaliyette olduğu ilk dönemlerde nizamname layıhaları meclis bünyesinde hazırlanırken ilerleyen yıllarda muhtemelen meclisin iş yükünün artması neticesinde layıhaları ilgili daire ve nezaretler yapmaya

Osmanlıların bu konudaki düşünceleri ve faaliyetleri bu çalışmanın kapsamı dışında kaldığından bu kadar ile iktifa edilmiştir.

¹¹⁰ BOA., A.MKT.NZD., nr: 357/69, 2 Zilhicce 1277 [11 Haziran 1861]; BOA., A.MKT.NZD., nr: 356/68, 21 Zilhicce 1277 [30 Haziran 1861].

¹¹¹ Eczacılık üzerine hazırlanan nizamname layıhası Meclis-i Âlî-i Tanzimat'da incelenerek Meclis-i Vükelâ kararıyla incelenmek üzere 18 Haziran 1860'da tekrar Bâb-ı Seraskerlik'te oluşturulan Mekteb-i Tıbbiye Komisyonu'na incelenmek üzere gönderilmişti; BOA., A.MKT.NZD., nr: 330/57, 26 Rebiülahir 1277 [11 Kasım 1860]; Genel olarak Tababet hususunda Tanzimat'tan önce ve sonra yapılan düzenlemeler ve çıkarılan kanunların bir listesi için bkz. Süheyl Ünver, "Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar", *Tanzimat* 2, 954-956.

¹¹² Beledî İspenciyarlık Nizamnamesi'nin incelenmesi için Seraskerlik'te oluşturulan komisyona gönderilmesinin üzerinden aylar geçmesine rağmen bir sonuç alınamaması üzerine sadâret, Seraskerlik makamından bir an önce kararın verilmesini ve evrağın teslim edilmesini istemişti; BOA., A.MKT.NZD., nr: 330/57.

başlamıştı¹¹³. Meclis-i Âlî-i Tanzimat ve daha sonraki dönemde yasama fonksiyonunu icra eden Meclis-i Vâlâ ve Şûrâ-yı Devlet daha çok bu layihaları tashih ile iştiğal oluyordu. Nadiren de olsa başka daire, meclis veya nezaretlerde yapılan nizamnamelere itirazlar gelebilmekteydi. Bu itirazlar da yine Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından değerlendirilip layiha hakkında nihai kararlar veriliyordu. Örneğin eczacı esnafı hakkında Meclis-i Tıbbiye tarafından kaleme alınıp Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın incelemesi ve padişahın onayı ile yürürlüğe giren Eczacılık hakkındaki nizamname¹¹⁴, bazı eczacı esnafı tarafından kabul edilmemişti. Eczacı esnafının vekillerinin yaptığı başvuruda, adı geçen nizamname ehil kimseler tarafından yapılmadığından ve bu durum da eczacı esnafının zarara uğramasıyla sonuçlanacağından Bâb-ı Âlî'den bir kişinin başkanlığında bir komisyon oluşturularak yeniden bir nizamname kaleme alınması isteği beyan edilmişti. Konu, Meclis-i Âlî-i Tanzimat ile Meclis-i Vâlâ birleştiğinden dolayı, Meclis-i Vâlâ'ya havale edildi ve Kavânin ve Nizâmât Dairesi'nde görüşüldü. Daireye göre, eczacı esnafı, Meclis-i Tıbbiye'nin böyle bir nizamname yapmaya hakkı olmadığını ileri sürmüşlerdi. Eczacı esnafının böyle bir düşünceye sahip olması daire tarafından uygun bulunmadı. Meclis-i Tıbbiye'nin yaptığı nizamnamenin umumi menfaatin göz önünde bulundurularak yapıldığını ve esnafın kendi menfaatinin kollarınının kanun anlayışına aykırı olduğu düşüncesiyle bu itiraz reddedildi¹¹⁵.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın gündemini sadece kendi programı veya padişah ve Meclis-i Vükelâ'dan gelen talimatlar belirlemiyordu. Meclise, sadaret makamına ve Meclis-i Vâlâ'ya yapılan başvurular da meclisin çalışma konularını belirleyebiliyordu. Bu başvuru bir kişi tarafından ya da herhangi bir zümrenin temsilcileri tarafından da yapılabilirdi¹¹⁶.

¹¹³ Hicri 1276 yılında yapılan Kontrato Nizamnamesi Meclis-i Vâlâ'da oluşturulan bir komisyon tarafından yapılmıştı. Meclis-i Âlî-i Tanzimat, komisyonun hazırladığı taslağı inceleme ve gerekli düzenlemeleri yapma yetkisini üstlenmişti, Kontrato Nizamnamesi ve yazışmaları için bkz. *BOA.*, *MVL.*, nr: 842/34.

¹¹⁴ *Beledî İspençyarlık Sanatının İcrasına Dair Nizamname* için bkz. *Düstûr*, I.Tertib, II, İstanbul 1289, 817-823.

¹¹⁵ *BOA.*, *A.MKT.MVL.*, nr: 132/91, 21 Cemaziyelevvel 1278 [24 Kasım 1861].

¹¹⁶ Örneğin Kırım Harbi zamanında çıkarılan Ordu kaimelerinin işaret edilen yerler dışında gayriresmi tedavülde dolaştığı bölgelerde zarara uğrayabilecek olan mültezimlerin bu konuda tedbir alınması için başvuru yapmaları üzerine Maliye ve Evkaf Nazırları ile bazı Meclis-i Vâlâ üyeleri Meclis-i Âlî-i Tanzimat'da bir komisyon oluşturularak durumu ele almışlardı; *BOA.*, *A.AMD.*, nr: 63/25, 1271 [1854-1855]; Ordu kaimesi Kırım Harbi'nde Osmanlı Devleti'nin malî problemlerine çözüm olarak çıkarılmıştı. Ancak sadece savaşın geçtiği yerler ve çevresinde yani Silistre, Vidin, Erzurum, Van ve Trabzon eyâletlerinde tedavülde olması gerekiyordu. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ta komisyon toplantıları sonucu alınan karar gereği bu eyaletlere ilaveten Sofya, Niş, Varna, Samakov, Köstendil, Sinop, Samsun ve

Hazırlanan bir kanun layıhası çoğaltılarak birer suretleri Meclis-i Vükelâ'nın, toplanmadan önce, üyelerine gönderiliyordu. Üyeler bunları inceleyerek toplantı esnasında herhangi bir madde hakkında bir fikir beyan edecekse, önceden ilgili maddelerin üzerine işaret koyuyorlardı. Böylece toplantıda kimin hangi madde hakkında konuşacağıın ön hazırlığı yapılmış oluyordu¹¹⁷.

Layihalara, ilgili kurum ve memurlar ek madde koyabiliyor ya da uygun görülmeyen maddeler hakkında da görüş bildirebiliyorlardı¹¹⁸. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın tanzim ettiği umumi nizamname layihaları Meclis-i Vükelâ'ya sunulmadan evvel nezaretlere gönderilerek mütalaaları sorulurdu. Eğer gönderilen nezaret bir mütalaa belirtecekse meclisten gönderilen nüshanın ilgili sayfasının karşısına işaret ile açıklama yapması isteniyordu¹¹⁹.

Layiha aşamasındaki nizamname müsveddesi, Meclis-i Âlî-i Tanzimat oturumunda gündeme geldikten sonra maddeler teker teker görüşülüp layihanın altına meclisin kararı mahiyetinde bir zeyl ekleniyordu. Örneğin Meşihât tarafından Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a sunulan *Tevcihât-ı Menâsıb-ı Kaza* nizamname layıhası mecliste görüşüldükten sonra altına şu zeyl eklenmiştir. “*Kaza tevcihâtı hakkında işbu yigirmi altı bendi şâmil layihânın mevâdd-ı mündericesi Meclis-i Âlî-i Tanzimat'da yekân yekân mütalaâ olundukda hükm ve ifadesi tamamıyla kabul olunduğu mübeyyin bu mahalle temhir kılındı.*”¹²⁰. Sonraki aşamada layihanın adresi Meclis-i Umûmî idi. Aynı layihadan hareketle Meclis'in, layihanın altına şu zeyli eklediği görülüyor: “*İşbu layihânın hâvi olduğu mevâddın cümlesi ittifâk-ı ârâ-i umûmî ile kabul ve tasdik olunmuşdur.*”¹²¹

Lazistan sancaklarında da ordu kaimesi kullanılmasına müsaade edilmiş, zikredilen yerlerin dışında katiyen kullanımı yasaklanmıştı. Bkz. Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu: Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, 56; Ayrıca bkz. Besim Özcan, *Kırım Savaşı'nda Mâlî Durum ve Teb'anın Harb Siyâseti (1853-1856)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1997, 31.

¹¹⁷ Orman Nizamnamesi hakkında Meclis-i Vükelâ üyelerine toplantıdan önce gönderilen tezkire için bkz. *BOA., A.MKT.MHM.*, nr: 225/96, 6 Muharrem 1278 [14 Temmuz 1861]; Ebniye Nizamnamesi hakkında gönderilen tezkire için bkz. *BOA., A.MKT.MHM.*, nr: 220/8, 18 Zilkade 1277 [28 Mayıs 1861].

¹¹⁸ Varidat-ı Öşriyye ve Rüsûmiyye hakkında hazırlanan nizamname layıhasına Varidat Muhasebecileri 9 madde eklemeyi teklif etmiş, bu teklif kabul edilerek maddeler nizamnameye aynen geçmişti; *BOA., İ.DH.*, nr: 349/23036, 12 Zilkade 1272 [15 Temmuz 1856].

¹¹⁹ Arazi Kanunnamesi hakkında Meclis-i Âlî-i Tanzimat'tan tanzim edilen layiha Kaptan-ı Derya ve Serasker ile Maliye ve Evkaf Nezaretlerine gönderilip, ilgili görüşleri beklenmiştir; *BOA., BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1720, Tezkire nr: 364, 6 Zilhicce 1274 [18 Temmuz 1858].

¹²⁰ *BOA., BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1722, 2 Cemaziyelahir 1271 [20 Şubat 1855].

¹²¹ *BOA., BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1722, 14 Receb 1271 [2 Nisan 1855].

Yukarıdaki bilgiler doğrultusunda Meclis-i Âlî-i Tanzimat devrindeki sürecin şematik bir yol izlenerek izah edilmesi meseleyi daha kolay hale getirecektir. Kanun hazırlanması sürecinde genellikle iki yol takip edilmiştir. Birincisi, ihtiyacı görülen kanun için hükümet veya padişah'tan gelen talep üzerine veya bizzat Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın gördüğü lüzum üzerine hazırlanan kanunlardı. İkincisi ise kanunlar için çıkan nizamname gereği diğer daire ve nezaretlerden gelen talepler üzerine çıkarılan kanunlardı. Sürecin kurumsal işleyişi aşağıdaki gibidir:

Birinci yol:

Meclis-i Vükelâ-padişah > Meclis-i Âlî-i Tanzimat (Alt komisyonlar ile birlikte) > Meclis-i Umûmî > Meclis-i Vükelâ > padişah (İradesi çıkmak üzere)

veya;

Meclis-i Âlî-i Tanzimat (Alt komisyonlar ile birlikte) > Meclis-i Umûmî > Meclis-i Vükelâ > padişah (İradesi çıkmak üzere)

İkinci Yol:

Nezaretler veya Daireler > Meclis-i Vükelâ > Meclis-i Âlî-i Tanzimat (Alt komisyonlar ile birlikte) > Meclis-i Umûmî > Meclis-i Vükelâ > padişah (İradesi çıkmak üzere)

Tanzimat döneminde kanun tasarılarının hazırlanıp ve kanunlaşması aşamasında son söze sahip olan padişahın konumunu daha önce değinilmiş olsa da sırası gelmişken tekrar hatırlatmak gerekiyor. Osmanlı Devleti son yüzyılında reformları merkezi iradeyi güçlendirerek gerçekleştirmesine rağmen merkezi iradede padişah, yönetimi bu yüzyılda ortaya çıkan bürokratik güç ile kısmen de olsa paylaşmak durumunda kalmıştır. Tanzimat Fermanı'ndan sonra Sultan Abdülmecid'in Hırka-i Şerif Dairesi'nde ettiği yemin bu düşüncüyü destekler mahiyettedir. Yayınlanan hatt-ı şerifinde Sultan Abdülmecid "vaz' olunmuş ve olunacak kavâninin tağyirini tecviz buyurmyacağıma vallâhi deyû kasem-i billâh olunduğu..."¹²² diye yemin ederken kanunu hazırlayan iradenin güçlenmesinin yolunu açmıştır. Nitekim tahtta bulunduğu

¹²² Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, 181.

süre zarfında Bâb-ı Âlî bürokratları tarafından hazırlanan kanun layihalarının neredeyse tamamını onaylamıştır¹²³.

Yularındaki bilgiler de gösteriyor ki bu dönem, kanun yapma iradesinin Saray'dan çıkıp daha geniş kitlelere ulaştığı bir özellik taşımaktadır. Padişah yasama gücünü kendisine bağlı olarak kurulan meclisler vasıtasıyla bürokrasi ve teba ile paylaşmıştır. Bu da döneminin şartları göz önünde tutulduğunda Osmanlı Devleti'nin demokratik adımlarından birisi olarak kabul edilmelidir. Meclis-i Vükelâ ve Meclis-i Âlî-i Tanzimat kadrolarını oluşturan yüksek rütbeli devlet adamlarının kanun tasarıları hazırlama yetkisi kazanırken, aynı dönemde nezaretler ve daireler de kendi yapılarına dair tasarılar hazırlama hakkına sahip olmuşlardır. Tebadan ehil kişilerin de tasarı hazırlama yetkisi, uygulamada akamete uğramış olsa da, kazanması devletin kanunlaştırma sürecinde belki de en dikkat çeken detaydır. Bu durum, saltanatla yönetilen bir ülkenin sosyal devlet olma eğilimi olarak yorumlanmalıdır. Kanunların ilanından sonra nasıl basıldığı ve dağıtıldığı ise kanunlaştırma sürecinin bir başka boyutunu teşkil etmektedir.

1.3.2.2. Yayınlanan Kanunların Dağıtılması

Tanzimat boyunca çıkarılan kanunlar düzensiz ve eksik olarak 15 Rebiülahir 1267 [17 Şubat 1851] tarihinde 142 sayfalık isimsiz bir kitap halinde Takvimhâne-i Âmire'de ilk kez basılmıştır¹²⁴. Daha sonra kanunlar, düzenli olarak ve matbu şekilde Şaban 1279 [Şubat 1863] tarihinde "Düstûr" adıyla yayınlandı¹²⁵. Düstûr'un hazırlanmasında Cevdet Paşa'nın önemli bir yeri vardır. Paşa, Tezâkîr adlı eserinde konuyla ilgili şu

¹²³ Padişahın bu sözünde durduğu ve Meclis-i Vâlâ kararlarının hemen hepsini onayladığı Meclis-i Vâlâ iradelerini inceleyen Seyitdanlıoğlu tarafından ispatlanmıştır; Seyitdanlıoğlu, *Meclis-i Vâlâ*, 46-47; Seyitdanlıoğlu, bir diğer çalışmasında 1839 ve 1876 yılları arasında yani Sultan Abdülaziz dönemini de kapsayan süreçte bir iki istisna dışında merkezi meclislerin hazırladıkları tasarıların kabul edildiğini ifade etmiştir, bkz. Seyitdanlıoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yasama", *Tanzimat*, 380; Padişahın bu teminatı, aynı zamanda yönetimin saraydan Bâb-ı Âlî'ye geçtiğinin de ilk göstergelerinden olarak kabul edilebilir. Bkz. Türköne, "Tanzimat Fermanı ve Mehmet Sadık Rıf'at Paşa", 280; Üstelik bu kanunlara padişahın ne şekilde riayet edeceği izah edilmeden muğlak bir ifade ile geçirilmiş ve yaptırımla alakalı bir ifadeye yer verilmemiştir. Böyle bir uygulama da zaten mevcut değildi. Padişahın kanunlara uyacağı vaadi kendisi tarafından yapılan bir yemin ile uhrevi bir mahiyetten ötede değildi. Konu hakkında bir değerlendirme için bkz. Okandan, "Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri", 116. Diğer yandan bu süreç daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Sultan II. Abdulhamid dönemi hakkında bir çalışma yapan Akyıldız, 15 bin irade kaydı üzerinde yaptığı araştırmada Sultan Abdülhamid'in maruzatın büyük bir kısmının hükümetten geldiği şekliyle onayladığını ortaya koymuştur. Bkz. Akyıldız, "II. Abdülhamid'in Çalışma Sistemi, Yönetim Anlayışı ve Bâbiâli'yle (Hükümet) İlişkileri", *Osmanlı*, III, 292.

¹²⁴ BOA., Nizamât Defterleri nr: 44/42; Mehmet Akman, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Hukuk Mevzuatı I-I. Tertip Düstûr'un Tarihî Fihrist ve Dizini", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, (3), 2007, 67.

¹²⁵ *Lütfî Efendi Tarihi*, X, 97; Akman, "I. Tertip Düstûr'un Tarihî Fihrist ve Dizini", 67.

bilgiyi vermiştir: “*Meclis-i Âlî-i Tanzimat’ın mahsulü olan kavânin ve nizâmât ve evrak-ı saire hep eser-i fakirdir. Nihayet kavânin ve nizâmâtı cem’ ile bir cilt olarak bir mecmua yapıp düstûr deyû tesmiye eyledim. İşte ibtida düstur namı ile çıkan mecmua budur*”¹²⁶. Düstûr basımı ilerleyen yıllarda tertipler halinde Osmanlı Devleti’nin sonuna kadar devam etti. Fakat Meclis-i Âlî-i Tanzimat döneminde çıkan kanunların bir kısmı “Meclis-i Âlî-i Tanzimat Cerîdesi” adıyla özel hazırlanmış defterlere kaydedilmiştir. Tespit edilebildiği kadarıyla Şeyhülislâmlık makamı, Evkaf-ı Hümâyûn Nezareti, Hazine-i Hassa Nezareti, Maârif Nezareti, Zabtiye Müşirliği ve Şehremaneti adına çıkarılan bu defterler ilgili kurumlar hakkında yapılmış bir dizi kanuni düzenlemeleri içermektedir¹²⁷. Ayrıca yine Meclis-i Âlî-i Tanzimat’a ait 1854-1860 yılları arasında yapılan (Safer 1271- Safer 1277) nizamnamelerin büyük bir kısmını içeren matbu bir defter de mevcuttur¹²⁸. Bunlar, şekil ve muhteva açısından Düstûr kadar şümüllü bir kitap hüviyetinde olmasa dahi kanunların bir defterde toplanması adına kayda değer ilk girişimlerdir. Bunun dışında Osmanlı arşivlerinde “Nizamât Defterleri” tasnif adıyla Osmanlı Devleti’nin çıkardığı kanunların, nizamname layihalarının ve yapılan hukuki düzenlemelerin kaydedildiği yazma ve matbu defterler mevcuttur.

Bununla birlikte yürürlükte olan kanun ve nizamnamelerin bir defterde toplanması düşüncesi ilk kez Meclis-i Âlî-i Tanzimat’dan sonra Meclis-i Ahkâm-ı Adliye Kavânîn ve Nizâmât Dairesi’nin girişimleri ile gündeme geldi. Daire, ilkin, daha önce çıkarılmış olan ve kendi döneminde hazırlanan kanunları derleyerek tertip ve tanzim etti. Daha sonra Maârif-i Umûmiye Nezareti’ne bir tezkire göndererek tertip ettiği kanunların bastırılmasını istedi. Çoğaltılmadan önce son tashihi tekrar daire tarafından yapıp, daha sonra bastırılarak çoğaltılacaktı¹²⁹.

Tanzimat devrinde Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Âlî-i Tanzimat dönemlerinde yapılan kanunlar Takvimhane-i Amire’de bastırılarak ilgili kurumlara ve vilayetler başta olmak üzere mutasarrıflıklara ve kazalara gönderiliyordu. Meclis-i Âlî-i Tanzimat

¹²⁶ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, IV, 74; Cevdet Paşa’nın bahsettiği *Düstûr*, h.1279’da ilk kez yayınlanacaktır. Bkz. Mehmet Hakan Sağlam, *I.Tertip Düstûr Kılavuzu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, I, İstanbul 2011, XIV.

¹²⁷ BOA., *BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1722, Bâb-ı Vâlâ-yı Fetvâpenahiye Aid Nizamât; Defter nr: 1723, Şehremaneti’ne Aid Nizamât; Defter nr: 1724, Evkaf-ı Hümâyûn Nezaret-i Behiyyesine Aid Nizamât; Defter nr: 1725, Maarif-i Umumiye Nezaret-i Behiyyesine Aid Nizamât; Defter nr: 1726, Hazine-i Hassa Nezareti’ne Aid Nizamât; Defter nr: 1727, Zabtiye Nezaret-i Behiyyesine Aid Nizamât.

¹²⁸ Bkz. İkinci Bölüm; Nizamât Defteri (BOA., *A.DVNS.MTAN.d.01.*).

¹²⁹ Maarif-i Umûmiye Nezareti’ne gönderilen tezkire, BOA., *BEO.AYN.*, Defter nr: 1719, Tezkire nr: 939, 29 Şaban 1278 [1 Mart 1862].

yaptığı kanunların aslı kendinde olmak suretiyle birer nüshasını kanunun ait olduğu kuruma ve Bâb-ı Âlî'ye gönderiyordu. Gelen talepler ve ihtiyaçlar doğrultusunda da Takvimhane'de çoğaltılıyordu. Çıkarılan kanunlardan toplumun ne kadarının haberdar olduğu ya da devletin merkez ve taşra memurlarının kanunlaştırma hareketinin neresinde olduğu sorusuna verilebilecek sıhhatli bir cevap için detaylı araştırmalara ihtiyaç vardır. Fakat Arazi Kanunu gibi umum için yapılmış kanunlar, *bil-cümle vülât-i izâm ve me'mûrîn-i kirâm* veya *bil-cümle vülât-i izâm ve mutasarrıfîn ve kaimmakâmlara* ait emirnameler ile birlikte bildiriliyordu. Kanun ve nizamnameler Takvimhane'de basılıp bunların büyük bir kısmı yöneticilere dağıtılıyor, bazen halkı ve esnafı ilgilendiren kanunlar fazladan basılarak, artanlar uygun bir fiyata isteyene satılıyordu. Örneğin Ceza Kanunnamesi ve Men'î İrtikâb Kanunu birleştirilerek dört bin adet basılıp dağıtımı yapıldıktan sonra isteyene de ayrıca satılması Meclis-i Âlî-i Tanzimat'da kararlaştırılmıştı¹³⁰. Basımı yapılarak satılması düşünülen nizamnameler, Bâb-ı Âlî'nin belirlediği kişiler tarafından belirli bir fiyattan satışa çıkarılıyordu¹³¹. Osmanlı topraklarında yapılması tasavvur olunan demiryollarına ait nizamnameler gibi yabancı yatırımcıları ilgilendiren kanunlar da yine Meclis-i Âlî-i Tanzimat kararıyla başka dillerde bastırılıyordu. Örneğin demiryollarına ait nizamnameden 150 nüsha Fransızca olarak bastırılması meclisce uygun bulunmuştu¹³².

Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın hazırladığı kanunlar Takvimhane'de bastırıldıktan sonra mülki amirler tarafından Osmanlı eyaletlerinde ve taşrada duyuruluyordu. Bastırılan bu kanunlar ya ilgili mülki amir Dersâdet'e geldiğinde kendisine tevdi ediliyor ya da görevliler vasıtasıyla taşraya ulaştırılıyorlardı. Vali ve kaimmakam gibi mülki amirler ellerinde bulunan kanun suretlerini, toplanan ulema, ileri gelenler ve ahali

¹³⁰ BOA., İ.DUİT., nr: 78/30, 21 Zilhicce 1274 [2 Ağustos 1858]; Men'î İrtikâb Kanunu ilan edildikten sonra Meclis-i Âlî-i Tanzimat kararı ile beş bin adet bastırılması uygun görülmüştü; BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1718, Tezkire nr: 2, 14 Cemaziyelahir 1271 [4 Mart 1855].

¹³¹ Ceza Kanunnamesi'nin bastırılıp uygun fiyattan satılması hususunda Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Âlî-i Tanzimat arasındaki bir yazışma için bkz. BOA., İ.DUİT., nr: 78/35. Bu belgede ilgi çekici başka bilgiler de görmek mümkündür. Meclis-i Vâlâ'dan Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a gönderilen mazbatada Cezâ Kanunnâmesi'nin toplumun başta zanaat erbabı ve sarraflar olmak üzere her kesimini ilgilendirdiğinden bir 50 bin adet daha basılması, mümkünse Rumca, Ermenice ve Bulgarca dahi baskılarının yapılması ve uygun fiyattan satılması talep ediliyordu. Ayrıca buradaki bir ifade Osmanlı Kanunlarının halk nezdinde ne derecede kifayet ettiğini göstermektedir. İfade aynen şöyledir: "...halk ise böyle şeyleri kendülüğünden arayub öğrenmekde tabii-i muhtelif-ül efkâr olduğuna ve hususiyle taşralarca bir kazaya gönderilen nüsha-i kanuniyenin ahkâmından o kazanın ve havi olduğu kurranın kâffe-i ahali bu hal ile haberdar edilmek bir çok zamanlara ve senelere muhtaç olarak..." bkz. 5 Şevval 1275 [8 Mayıs 1859] tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası; BOA., İ.DUİT., nr: 78/35.

¹³² BOA., A.MKT.NZD., nr: 266/74, 3 Rebiülevvel 1275 [11 Ekim 1858].

huzurunda okutarak, gereğinin yapılması ve aleyhinde hareket edilmesinde hususunda uyarılarda bulunuyordu. Örneğin Kürdistan Eyaleti Valisi İzzet Paşa, Dersâdet'te iken Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından adli konularda yapılan kanunların (Nüvvâb Nizamnamesi gibi) baskılarını almış, Diyarbekir'e gittikten sonra da şehrin ulemasını, ileri gelenleri ve ahaliyi bir yere toplayarak bu kanunları ilan etmişti¹³³.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat devrinde kanunlaştırma hareketi daha önceki dönemlere nazaran çok daha hızlı bir şekilde devam etmesine rağmen çıkarılan kanunların bir kısmı vilayet ve sancaklara ulaşmıyordu. Bu, tanzimatın karşılaştığı önemli sorunlardan biri olmuştur. Merkezden yapılan kanunları taşrada ve balkan topraklarında uygulamak şöyle dursun birçok bölgenin bu kanunlardan haberi dahi olmuyordu. İyi niyetli ve tanzimat yanlısı idareciler bu problemi merkeze başvurarak halletme yoluna gidiyorlardı. Örneğin Karahisar-ı Şarki Meclisi, Meclis-i Vâlâ'ya gönderdiği bir arzıda ellerine ulaşan kanunların listesini göndererek henüz kendilerine ulaşmayanları talep etmişti¹³⁴. Bununla birlikte tanzimat kanunları, bazı bölge idarecileri tarafından bir kenara atılıp uygulamaya konulmuyordu. Zira 1860 yılında Rumeli topraklarını teftiş için görevlendiren Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Paşa, teftiş esnasında bu problemin yakinen şahidi olmuştu¹³⁵. Teftiş esnasındaki bir görevi de kanunların uygulanmasını sağlamak olan Kıbrıslı, daha ilk ulaştığı merkez olan Varna'da, aynı yıl yapılmış olan Kontrato Nizamnamesi'nin bölgeye ulaşmış olmasına rağmen henüz tatbik edilmediğini görmüştü¹³⁶. Daha sonra bu ihmalin sadece Varna'da değil dolaştığı yerlerin birçoğunda olduğunu farkeden Sadrazam, Rumeli'deki valilere yolladığı emirnâmelerde kanunların icra edilmesi talimatını vermiştir. Paşa, Silistre Valisi Kamil Paşa'ya gönderdiği bir emirnâmede Sadrazam şu ifadeleri kullanmıştır: “...kaldı ki halkı böyle mağdur ve şikâyet ü süzîşe mecbur eden ve me'mûriyetce mu'âmelât-ı lâzımede ta'limâta ihtiyâc şeyler hep kavânîn ve nizâmât-ı seniyyenin vaktiyle ve yoluyla icrâ olunmaması ve belki vâride-i nisyânda kılması kazıyyesi olup bu te'ehhür ü tekâsül bâki oldukça her ne denilse te'sîri olamayacağı ve istenilen ıslâhât ü asâyiş husûle gelmeyeceği

¹³³ CH, nr: 758, 20 Muharrem 1272 [2 Ekim 1855].

¹³⁴ BOA., MVL., 638/47, 8 Rebiülevvel 1279 [3 Eylül 1862].

¹³⁵ Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın Rumeli teftişi ve teftiş raporlarının aynen transkripsiyonu için bkz. Yonca Köksal-Davut Erkan, *Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın Rumeli Teftişi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayinevi, İstanbul 2007.

¹³⁶ Köksal- Erkan, *Rumeli Teftişi*, 49.

*bedîhî... ”.*¹³⁷ Kıbrıslı diğer yandan, bölge valilerine gönderdiği talimatlarda kanun ve nizamnamelerin daha iyi anlaşılıp uygulanması için Rumca ve Bulgarcaya tercüme ettirilmesini de emretmişti¹³⁸.

1863 yılında Bosna teftişine görevlendirilen Cevdet Paşa, teftiş sırasında daha önce Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından yapılarak bölgeye gönderilen nizamnamelerin durumunu şöyle anlatmaktadır¹³⁹:

“...ol vakitten beri (Meclis-i Âlî-i Tanzimat’ın 1859’da yaptığı Çiftlikât Kanunu’nun gönderilmesinden beri) dört sene olmuş iken halâ Şuma ahâlîsinin ma’lûmât alamamasına te’accüb ederken meclisde hazır bulunan Persiç (Raguza Şehbenderi Mösyö Persiç) dahi Devlet-i Aliyye’nin böyle umûm-ı arazî hakkında başka ve Bosna çiftlikâtı hakkında başka kanunname ve nizamnâmeleri olduğundan haberdâr olmadığını beyân edecek hayret ve te’accübüm arttı. Hemen mutasarrıf paşayı çağırdım sordum. Bosna çiftlikâtı nizamnâmesinden anın dâhi haberi yok imiş. Artık sabrım yandı. Dersaâdet’e gelmiş olan sâlif’z-zikr kırk iki vekillerden ikisi (1859 yılında Meclis-i Âlî-i Tanzimat’a Çiftlikât Nizamnamesi’nin yapılması için gelen heyet üyeleri kastedilmektedir) Mostar’da bulunmağla anları celb ile isticvâb ettiğimde: “Evet bizler İstanbul’da iken öyle bir nizâm-nâme yapılmış idi. Fakat nüseh-i matbûası buraya gelmedi” dediler. Ben ne diyeceğimi ve ne yapacağımı şaşırtdım. Bosna vâlisinden isti’lâm ettim. Bu arada Mostar tüccârından biri geldi: “Siz bir nizâm arıyormuşsunuz. Ben geçen sene Saray Bosna’ya gitmiş idim. Orada elime bir nizâm geçti. Aradığınız bu olmasın” diyerek nizâm-nâmeyi gösterdi. Gördüm ki Dersaâdet’te dört sene evvel ber vech-i meşrûh tab’ ettirmiş olduğumuz ve bu kere aradığımız nizamnâmelerden bir nüshasıdır. Bu sırada Bosna vâlisinden gelen cevâb-nâmede dahi çiftlikât nizâm-nâmesiyle konturat kâğıdlarından Hersek sancağı için gönderilmiş olan denklerin vaktiyle Mostar’a gönderilmiş olduğu hikâye olunmuştur. Bunun üzerine köşe bucak araştırmağa başladım. Muhâsebe kalemi kudemây-i hulefâsından bir Efendi: “Hatırma geliyor ki mukaddemâ bir takım denkler gelmiş idi. Galibâ mahzene konuldu” demiş olduğundan yer altında defîne arar gibi mahzende nizâm-nâme taharrîsinde kıyâm eyledik. Hele aradığımız denkler bulundu...”

¹³⁷ Köksal- Erkan, *Rumeli Teftişi*, 72.

¹³⁸ Köksal- Erkan, *Rumeli Teftişi*, 93.

¹³⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, III, 5.

Cevdet Paşa'nın karşılaştığı manzaranın Bosna gibi önem verilen bir eyalette gerçekleşmesi, merkezden gönderilen nizamnamelerin taşradaki vilayet ve sancaklarda ne derecede önemsendiğine dair önemli bir örnektir.

Devlet, kanunları çıkarırken özellikle esnafı ve nüfuz sahibi kişileri ilgilendiren hususlarda bazı zorluklar yaşayabiliyordu. Örneğin, Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından eczacıların hukukî vaziyetini düzene koymak amacıyla 22 Receb 1277 [2 Şubat 1861] tarihinde hazırlanan “Beledî İспенçiyarlık (eczacılık) Sanatının İcrasına Dair Nizamname”, ancak 1863 yılında yürürlüğe girebilmiştir. Bu gecikmenin yegane sebebi bazı maddelerinin eczacılar arasında uzun tartışmalara neden olmasıydı¹⁴⁰.

Kanunlaşan tasarıların bundan sonraki muamelesi hakkında 1911 yılında bir düzenlemeye gidilmiştir. 25 Rebiülahir 1329 [31 Mayıs 1911] tarihli *Kavânîn ve Nizâmât'ın Usûl-i Neşr ve İ'lânı Hakkında Kanûn* adını taşıyan ve 8 maddeden oluşan düzenlemeye göre padişah iradesinden sonra kanun veya nizamnameler takımıyla Dîvân-ı Hümâyûn müdüriyetine verilip, orada kaydedildikten sonra lüzumu kadarının sureti çıkarılarak zeyllere irade tarihi yazılıp müdür tarafından aslına uygun olduğuna dair mühür vurularak kanunun icrasına memur olan nezarete, aslı da Adliye Nezareti'ne gönderilecekti¹⁴¹. Nezaret, kanunu Takvîm-i Vakayi ve Düstûr'da bastırıldıktan sonra Dîvân-ı Hümâyûn kalemine iade edecek ve kalem gerekli işlemleri tamamladıktan sonra kanunu hazine-i evrak dairesine teslim edecekti. Kanunun icrasından sorumlu olan nezaret, kanunun merkezde ve taşrada çoğaltılıp dağıtılması işini organize edecekti. Çıkarılan kanunun hükmü, Takvim-i Vakâyi'de ilanından on beş gün sonra geçerli olacak, şayet herhangi bir süre konulmamış ise de altmış gün sonra tüm Osmanlı topraklarında geçerli olacaktı. Bu kanunun 8. maddesi ile 1872 yılında düsturda yayınlanan ve *mevâdd-ı umûmîye* adlı hüküm de feshedilmiştir¹⁴².

1.3.3. Meclis-i Âlî-i Tanzimat Bünyesinde Kurulan ve Meclis Üyelerinin Katıldıkları Islahat-Teftiş Komisyonları

Meclis-i Âlî-i Tanzimat, devlet düzenini ilgilendiren konuları görüşmek üzere kurulan komisyonlara ev sahipliği yapabiliyordu. Ayrıca başka bir nezarete veya

¹⁴⁰ Turhan Baytop, “Osmanlı Döneminde Eczacılık ve Eczacılar” *Osmanlı*, VIII, 588.

¹⁴¹ *Düstûr*, II. Tertib, III, İstanbul 1330, 417-418.

¹⁴² *Düstûr*, III, 418.

dairede kurulan komisyonlarda Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ı temsilen üye gönderilebiliyordu. Meclisin bu görevini örnekleyen bazı belgeler mevcuttur. Örneğin vakıflara dair olan bazı düzenlemeler için Meclis-i Âlî-i Tanzimat'da Maliye Nazırı'nın da katılımıyla oturumlar yapılmıştı¹⁴³. Yine Dersaâdet'te bulunan hastahanelerin ıslah edilmesi için bir komisyon oluşturulmuş, bu komisyona İngiltere'den getirilen bir uzmanın yanı sıra Meclis-i Âlî-i Tanzimat ve Mekteb-i Tıbbiye'den de temsilci üyelerin katılımıyla Hariciye Nezareti'nde çalışmalara başlanılmıştı¹⁴⁴. Bazen de bazı özel meseleleri görüşmek için Meclis-i Âlî-i Tanzimat reisinin hanesi ya da Meclis-i Âlî-i Tanzimat dairesi tercih edilebiliyordu. Nitekim maliyeye dair bir görüşme için Şeyhülislâm, Kaptan-ı Derya, Serasker Paşa ile birlikte Evkaf, Maliye, Hazine-i Hassa ve Ticaret Nazırları Meclis-i Âlî-i Tanzimat Reisi'nin hanesine davet edilmişti¹⁴⁵. Meclis-i Âlî-i Tanzimat, gayrimüslim cemaat patriklerini de dairesine davet edip bazı önemli meseleler görüşebiliyordu¹⁴⁶.

Önemli meselelerin halledilmesi için kurulan özel komisyonlara genellikle üst düzey yasama ve idare organı sıfatıyla Meclis-i Âlî-i Tanzimat, Meclis-i Vâlâ ile birlikte birer üye ile temsil ediliyordu. Nitekim tedavülden kaldırılması düşünülen kaimenin ortaya çıkaracağı açığı kapatmak için tertip edilen iane senetlerinin toplanması amacıyla kurulan özel bir komisyonda her iki meclisten üye alınmıştı. Hatta Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyesi Şevket Paşa, komisyonun başkanlığına getirilmiş, ancak rahatsızlığı yüzünden (ki kısa bir süre sonra vefat edecektir) Meclis-i Vâlâ üyesi Zarif Paşa komisyon başkanı olmuştur¹⁴⁷. Aynı şekilde yine "kaime"nin kaldırılması için kurulan başka bir özel komisyonda Meclis-i Vâlâ üyesi Osman Efendi ve Meclis-i Âlî-i Tanzimat'tan Cevdet Paşa da hazır bulunmuştu¹⁴⁸. Bununla birlikte devlet kurumlarının ve askeriyenin ıslahı için de özel komisyonlar kurulmuş, bu komisyonlarda devlet ricalinden vükelâ ve meclis üyeleri bir araya gelmiştir. Dâr-ı Şûrâ-yı Askeri'nin ıslahı için oluşturulan ve belli aralıklarla toplanan ıslahat komisyonuna, kurulduğu yıl olan 1854'den itibaren Meclis-i Âlî-i Tanzimat da dâhil olmuştur. Seraskerlik makamında

¹⁴³ BOA., A.MKT.NZD., nr: 261/73, 6 Muharrem 1275 [16 Ağustos 1858].

¹⁴⁴ BOA., A.MKT.MHM., nr: 106/82, 10 Cemaziyelahir 1273 [5 Şubat 1857].

¹⁴⁵ BOA., A.MKT.NZD., nr: 243/4, 6 R1274 [24 Kasım 1857].

¹⁴⁶ "Mile-i selâse patrikleriyle Hahambaşı'ya tezkire; Bazı mevâdd-ı lâzime müzakeresi zımında mah-ı halin sekizinci salı günü saat altı kararlarında Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a davet", BOA., Hâriciye Nezâreti Mektûbâtı Kalemi Evrâkı (HR.MKT.), nr: 196/24, 6 Zilkade 1273 [28 Haziran 1857].

¹⁴⁷ Lütfî Efendi Tarihi, IX, 157.

¹⁴⁸ BOA., A.MKT.NZD., nr: 302/100, 4 Receb 1276 [27 Ocak 1860].

haftada iki defa toplanması kararlaştırılan “Meclis-i Muvakkat”ta Hariciye Nazırı, Serasker Paşa, Hazine-i Hassa Nazırı, Meclis-i Vâlâ Reisi Kâmil Paşa ve meclis üyesi Ahmet Vefik Efendi, Ticaret ve Maliye Nazırları ile birlikte Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyesi Mütercim Rüşdü Paşa da bulunuyordu¹⁴⁹.

Tanzimat’ın ilanından sonra Osmanlı hükümeti, tanzimat uygulamalarını ve aksaklıkları yerinde görmek amacıyla teftiş için Anadolu ve Rumeli’deki Osmanlı topraklarına memurlar göndermeye çalışmıştı. Daha 1840 yılında böyle bir girişimde bulunulmuş fakat sonradan teftiş işleri yerel idarecilere bırakılarak bu uygulamadan vazgeçilmiştir¹⁵⁰. 1842 yılında yeniden Anadolu ve Rumeli’ye teftiş memurları gönderilmek istenmişse de başarılı olunamamış ancak 1850 yılında konunun tekrar ele alınması sonucunda müfettişlerin başkanlık ettiği heyetler Anadolu ve Rumeli’ye gönderilmiştir. İki buçuk yıl kadar süren teftişlerin sonuçları raporlar halinde merkeze iletilmekteydi¹⁵¹. 1854 yılında Meclis-i Âlî-i Tanzimat’ın kurulmasıyla birlikte özellikle balkan topraklarına teftiş amacıyla memurlar gönderilmeye başlandı. Meclis, balkanlardaki çıkan karışıklıklarla yakından ilgilenerek üyelerini karışıklık çıkan bu bölgelere gönderilen komisyonlarda ya da münferiden görevlendirmiştir. Özellikle Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında çıkan anlaşmazlıklar ve idari meselelerde Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeleri aktif görev üstlenmişlerdi. Ayrı bir başlık halinde incelenecek olan Bosna Hersek İsyanı, Meclis-i Âlî-i Tanzimat’ın en fazla mesai yaptığı hadiselerden biri olmuştur. Bu meselede yönetimi tatmin eden bir başarı sağlayan meclise, padişah tarafından benzer hadiselerde tahkikat yapmak ve meseleyi halletmek yetkisi verilmişti¹⁵². Bununla birlikte gayrimüslimlerin yaptıkları şikayetler de meclisin bu teftişlerine zemin hazırlıyordu. Örneğin; Edhem Paşa Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyesi iken Sırpların şikayetleri üzerine buradaki hadiseleri yerinde incelemek üzere Dîvân-ı Hümâyûn Tercümanı Kabulî Efendi ile bölgeye görevlendirilmişti¹⁵³. Ayrıca Sofya eski kaymakamı Abdullatif Paşa’nın bölge halkına yaptığı iddia edilen haksızlık ve

¹⁴⁹ BOA., A.AMD., nr: 53/61, 21 Rebiülahir 1271 [18 Ocak 1855].

¹⁵⁰ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yayınevi (2.Baskı), Ankara 1997, 198.

¹⁵¹ Çadırcı, *Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 198.

¹⁵² BOA., *İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.)*, nr: 419/18369, 5 Zilkade 1275 [6 Haziran 1859].

¹⁵³ BOA., *Sadâret Mektûbî Kalemi Umûm Vilâyât Evrâkı (A.MKT.UM.)*, nr: 309/14, 20 Receb 1274 [6 Mart 1858]; BOA., *HR.MKT.*, 229/72, 20 Receb 1274 [6 Mart 1858]; Görevini tamamlayan Edhem Paşa, bu kez özel bir görevle Hocabey’e (Odesa) görevlendirilmişti, BOA., *A.MKT.NZD.*, nr: 292/40, 9 Rebiülevvel 1276 [6 Ekim 1859].

zulümlerden ötürü Meclis-i Âlî-i Tanzimat teklifi üzerine meclis memurlarından Asım Bey bölgeye teftiş için gönderilmişti¹⁵⁴. Yine eski Hüdavendigâr Valisi Süleyman Paşa, Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliğine atanarak Rumeli'yi teftişe memur edilmişti¹⁵⁵. Süleyman Paşa'nın önce Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliğine atanarak teftişe gönderilmesi dikkat çekicidir. Zira bu durum teftişe gönderileceklerde Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliği sıfatının bulunması gerektiği şeklinde yorumlanabilir.

Osmanlı topraklarında meydana gelen doğal afetler için dahi Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ta özel komisyonlar kurulduğu vakidir. 1855 yılında Bursa'da meydana gelen depremde zarar gören ahaliye yardım etmek maksadıyla mecliste oluşturulan komisyon, sarraflardan borçlanmak suretiyle sanat ve ziraat erbabına kaynak oluşturmak için bazı tedbirler almıştı¹⁵⁶. Aynı hadiseden dolayı halkın maddi olarak zarar gördüğü dikkate alınarak, Meclis-i Âlî-i Tanzimat kararı ile Gemlik iskelesinde işleyen kumpanya vapurunun bilet ücretlerine sözleşme gereği yapılacak olan zamdan vazgeçilmiş, eski fiyat üzerinden ücretin alınmaya devam edilmiştir. Ahaliden fakir olanlar da bu ücretten muaf tutulmuştur. Meclisin bu kararları iradesi çıkarak uygulanmaya başlanmıştır¹⁵⁷.

1.3.4. Meclis-i Âlî-i Tanzimat Kararıyla Kurulan Komisyon ve Meclisler ile Bunlarda Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın İdari Denetim Yetkisi

Meclis-i Âlî-i Tanzimat bazen başka kurumlar ile müstakil olarak kurulacak küçük meclisler hakkında mazbata hazırlayabiliyordu. Nitekim Maarif Nazırı Sami Paşa'ya bağlı olarak 1857 yılında kurulması düşünülen *Meclis-i Muhtelit* yani karma meclis hakkında bir mazbata hazırlayan Meclis-i Âlî-i Tanzimat, meclise üye atamalarını da bizzat yapmıştı¹⁵⁸. Yine Patrikhane'de tanzimatın gereği olarak mülki alanda yapılması düşünülen bazı ıslahatları görüşmek için oluşturulan geçici meclislerde

¹⁵⁴ BOA., İ.DH., nr: 339/22257, 23 Cemaziyelevvel 1272 [31 Ocak 1856]; BOA., A.MKT.NZD., nr: 201/13, 20 Rebiülevvel 1273 [18 Kasım 1856].

¹⁵⁵ BOA., Bâb-ı Âsafî Divân-ı Hümâyûn Evrâkı (A.DVN.), nr: 151/62-1, 5 Ramazan 1276 [27 Mart 1860].

¹⁵⁶ BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1718, Tezkire nr: 17, 16 Ramazan 1271 [2 Haziran 1855]; Bursa Depremi hakkında bkz. Besim Özcan, *Bursa Afetleri*, Aktif Yayıncılık, Erzurum 2002, 63 vd.; Besim Özcan, "Bursa Depremleri (2 Mart-12 Nisan 1855), *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, (5), Erzurum 1999, 97-98.

¹⁵⁷ BOA., A.MKT.NZD., nr: 154/78, 28 Şevval 1271 [14 Temmuz 1855].

¹⁵⁸ BOA., İ.DH., nr: 374/24765, 7 Şaban 1273 [2 Nisan 1857], İrade tarihi: 12 Şaban 1273 [7 Nisan 1857]; Meclis-i Âlî-i Tanzimat gayrimüslimler ile ilgili işlerde etkin rol oynamıştır. Bu ve buna benzer karma meclisler hakkında ön çalışmalar genelde Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından yapılıyordu. Yukarıda zikredilen meclise atanan üyeler Müslüman, Rum, Ermeni, Katolik, Protestan ve Yahudi milletlerinden birer temsilci olmak suretiyle Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından atanmıştır.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın denetim yetkisi vardı. Bu geçici meclislerin üyelerinin seçilme usulü ve görevleri Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından hazırlanan layihalar ile tespit ediliyordu¹⁵⁹. Belli dönemlerde kurulan bağımsız meclisler hakkında da çalışmalar yürüten Meclis-i Âlî-i Tanzimat, bu tür meclislerin tüzüklerini hazırlayabilme yetkisine sahipti. Örneğin devletin yıllık gelir ve giderlerinin kontrolünden sorumlu olarak kurulması düşünülen Meclis-i Muhasebe'nin tüzüğünü bizzat hazırlayarak işleyiş yapısını ve görevlerini Meclis-i Âlî-i Tanzimat tespit etmiştir¹⁶⁰. Meclislerde ve komisyonlarda alınan kararlar da uygulamaya geçmeden önce meclisin kontrolüne tabi tutuluyordu. Komisyon kararlarına dair görüşlerini bildiren meclisin bir mazbatasını eklenerek Bâb-ı Âlî veya ilgili nezarete gönderilirdi¹⁶¹. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın bu komisyonlarda etkin rol oynamasının sebebini özellikle 1856 Islahat Fermanı'ndan sonra devlet ile gayrimüslim tebaa arasındaki ilişkileri düzenleme ihtiyacında aramak lazımdır.

1.3.5. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın Yargı Yetkisi

Meclis-i Âlî-i Tanzimat, nizamnamesinde kendisine verilen yetki gereği üst düzey devlet yetkililerini ya da diğer bir deyişle “vükelâ”yı yargılayabilirdi. Kurulana kadar Meclis-i Vâlâ'nın yetkisi dahilinde olan yargı Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kuruluşuyla yine Meclis-i Vâlâ'da kalıyordu. Ancak vükelâyı yargılama yetkisi yeni bir uygulama olarak sadece Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a verildi. Bu yetki meclis nizamnameleri ile aynı

¹⁵⁹ Rum Patrikhanesi'nde kurulacak olan “Meclis-i Muvakkat”ın üye seçimi ve üyelerinin görevleri hakkında Meclis-i Âlî-i Tanzimat'dan gönderilen talimatname hakkında bkz. *BOA., HR.MKT.*, nr: 215/9, 22 Rebiülevvel 1274 [10 Kasım 1857]; Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın Patrikhane'de oluşturulan Meclis-i Muvakkat'da üye seçim usulünü ve üyelerin vazifelerini belirlemesi ve tespit edilen kaideler Patrikhane'nin itirazına neden oldu. Ancak Meclis-i Âlî-i Tanzimat Patrikhane'nin itirazının yersiz olduğunu bir mazbata ile ifade ederek talimatnameye uyulması konusunda ısrarcı oldu; *BOA., HR.MKT.*, nr: 221/13, 5 Cemaziyelevvel 1274 [22 Aralık 1857]; Hatta talimatnameye aykırı bir şekilde Meclis-i Muvakkat'a üye seçilen Kara Toduri'nin üyeliği, Meclis-i Âlî-i Tanzimat kararıyla kabul olunmadı; *BOA., A.MKT.UM.*, nr: 322/40, 9 Muharrem 1275 [19 Ağustos 1858]; Aynı dönemlerde Ermeni patrikhanesinde bir meclis kurulması yönünde Bâb-ı Âlî'ye verilen layiha, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'da görüşülerek toplum bütünlüğünü ve huzurunu bozmaya sebep olacağından reddedilmişti, *BOA., HR.MKT.*, nr: 216/56, 1 Rebiülahir 1274 [19 Kasım 1857].

¹⁶⁰ Meclis-i Muhasebe'nin Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından hazırlanan tüzük ve mazbatasını için bkz. *BOA., İ.MMS.*, nr: 8/326, 11 Muharrem 1272 [23 Eylül 1855].

¹⁶¹ Zabtiye'nin ıslahatına ve ecnebi tebaa hakkında lazım gelen muamelata dair teşkil olunan karma komisyon kararının Meclis-i Âlî-i Tanzimat'da değerlendirilmesi hakkında bkz. *BOA., A.MKT.NZD.*, nr: 327/12, 25 Rebiülevvel 1277 [11 Ekim 1860].

tarihte yürürlüğe giren Men'î İrtikâb Kanunu'nun 30. maddesinde de aynen yerini almıştır¹⁶².

Bu yetki gereğince "Tatbik mührü" meselesini halletme işi meclise havale edilmiştir. Bu mesele şöyle gelişmiştir; Cezayirlioğlu Mıgırdiç'in evraki içinde alınan bir meblağa karşılık olarak hazırlanan 3 tahvil üzerinde M. Ali Paşa'nın mührü bulunduğu iddia edilmişti¹⁶³. Meclis-i Vükelâ, M. Ali Paşa'nın adının karıştığı meseleyi Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a havale etti. Bu sırada Nevrekoplu Mehmed Bey adındaki biri, ağnam ve benzeri bazı iltizamlar için M. Ali Paşa'ya usulsüzce verdiği 17 bin kese civarında akçenin geri verilmesi için paşayı dava edince işler iyice karıştı¹⁶⁴. M. Ali Paşa kendisine isnad edilen bu meselelerin Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a havale edilmesini kabul etmedi. Fakat Meclis-i Vükelâ bu meselede Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın yetkili kılınmasında ısrarcıydı. Hadiseyi ortaya çıkarmak için Meclis-i Âlî-i Tanzimat'da beş ayrı komisyon kuruldu. M. Ali Paşa'ya ait olduğu iddia edilen mühürler bu komisyonlarca incelendi. Nihayetinde mühürlerin paşaya ait olduğu kararına varıldı¹⁶⁵. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın mazbatasını doğrultusunda ve Reşid Paşa'nın yanına Şeyhülislâm Arif Efendi, Serasker, Kaptan-ı Derya, Fethi Paşa ve Meclis-i Vâlâ başkanı Kamil Paşa'yı da alarak sultana baskı yapmaları sonucu M. Ali Paşa, Sultan Abdülmecid tarafından Kastamonu'ya sürgün edildi¹⁶⁶. Fakat daha karar yeni çıkmışken padişah, paşayı affettiğini açıkladı¹⁶⁷.

Bu hadiseden sonra Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın 8 yıllık görev süresi boyunca benzer bir yargılama meselesi meclisin gündemine gelmemiştir. Fakat iki devlet adamı arasında meydana gelen bir anlaşmazlık, hallolunması için, yine Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a havale edilmiştir. Hadise şöyle cereyan etmiştir; Meclis-i Âlî-i Tanzimat henüz kurulduğunda Reşid Paşa ile aralarındaki bir arsa meselesinden dolayı Meclis-i Vâlâ'da akdolunan Meclis-i Umûmî'de Giritli Mustafa Naili Paşa'nın Meclis-i Vâlâ

¹⁶² BOA., A.DVNSMTAN.d.01., 17.

¹⁶³ BOA., A.MKT.MVL., nr: 70/96, 4 Cemaziyelahir 1271 [22 Şubat 1855]; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I, 36; Enver Behnan Şapolyo, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi*, Güven Yayınevi, İstanbul 1945, 108; Ali Fuad, *Rical-i Mühimme-i Siyasiye*, 21-22.

¹⁶⁴ CH, nr: 738, 8 Şaban 1271 [26 Nisan 1855]; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I, 36.

¹⁶⁵ BOA., A.MKT.MVL., nr: 70/96, 4 Cemaziyelahir 1271 [22 Şubat 1855]; Tahkikatı yapmak için Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ta kurulan komisyonun üyeleri şunlardı: Mehmed Rüşdü, Mustafa Hıfzı (Dede Paşa), Mehmed Hasib, Ali Şefik, Safveti, Mehmed Rıf'at, Mehmed, Yusuf Kamil, Mehmed Emin Ali, İbrahim Edhem, Safvet, ?, Mehmed Fuad.

¹⁶⁶ CH, nr: 738; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I, 37.

¹⁶⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I, 37,38,39.

Reisi Kamil Paşa'ya hakaretimiz konuşması üzerine¹⁶⁸, Kamil Paşa şikayetçi oldu ve mesele, halledilmek üzere Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a havale edildi¹⁶⁹. Meclis-i Âlî-i Tanzimat, Mustafa Naili Paşa'yı resmi bir özür için meclise çağırdı¹⁷⁰. Paşa'nın özür dilemeye yanaşmaması ve hasta olduğunu bahane göstererek meclise gelmemesi üzerine Meclis-i Âlî-i Tanzimat, Mustafa Naili Paşa'nın sözlerini Meclis-i Umûmî'de alenen söylediğinden tahkikata ve muhakemeye gerek duymadan paşanın meclise gelerek özür beyan etmesinde ısrar etti. Özür metni şöyle olacaktı: "*Kâmil Paşa hazretleri hazır olduğu halde tefevüh eylediğim kelimât-ı nâ-sezâdan dolayı vuk'û bulan kusur ve hatamı i'tirâf ederim ve bu cihetle Kâmil Paşa hazretlerinin hakkımda afvlarını talep ederim.*" Mustafa Nâili Paşa'nın bu talebi yeniden reddetmesi halinde durum bir takrir ile Bâb-ı Âlî'ye bildirilecekti. Karar, Meclis-i Vükelâ'da dahi uygun bulunmuştu. Birkaç gün sonra Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kararı Mustafa Nâili Paşa'ya tekrar tebliğ edilip, özür beyan edip etmeyeceği cevabı kendisinden soruldu¹⁷¹. Bunun üzerine Mustafa Naili Paşa sarfettiği sözlerin kasten olmadığını beyan ederek affını talep ettiği bir tezkire kaleme alıp meclise gönderdi. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'da okunan tezkire yeterli görülüp Kâmil Paşa da ikna edilerek mesele kapatıldı¹⁷². Bu olay meclislerde saygı düsturunun ehemmiyetini gösterdiği gibi Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın da bu tür işlerdeki sorumluluğunu göstermesi açısından bir fikir verebilecek gelişme olarak değerlendirilebilir.

¹⁶⁸ Mustafa Reşid Paşa ile Mustafa Naili Paşa Meclis-i Vükelâ'da tartışarak araları açılmıştı. Bkz. Ali Fuad, *Rical-i Mühimme-i Siyasiye*, 20. Bunun üzerine arsa davası da patlak verince Mustafa Reşid Paşa olayı Meclis-i Vâlâ'ya taşır. Burada Reşid Paşa ile Mustafa Naili Paşa, kendileri için getirtilen koltuklara oturarak önlerine de çubuk getirilir. Reşid Paşa davasını anlatır, Kamil Paşa'nın Meclis-i Vâlâ Reisi sıfatıyla Mustafa Naili Paşa'ya olayla ilgili sorular sormaya başlaması üzerine Paşa hiddetlenerek beni sorgulamak senin haddin değil gibilerinden sözler sarfedip çubuğunu savurarak meclisi terk eder. Bunu hakaret olarak addeden Kâmil Paşa davacı olur. Bkz. Ali Fuad, *Rical-i Mühimme-i Siyasiye*, 26-27; Şapolyo, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi*, 111.

¹⁶⁹ BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1718, Tezkire nr: 4, 17 Receb 1271 [5 Nisan 1855]; BOA., A.MKT.NZD., nr: 142/26; Abdurrahman Şeref'e göre bu hadise şöyleydi: Mustafa Naili Paşa, Emirgan'daki yalısının yanında bulunan Reşit Paşa yalısının duvarla çevrili olan bir kısım arsasını, duvarı yıktırarak kendi bahçesine eklemiştir. Reşit Paşa bunun üzerine olayı Meclis-i Vâlâ'ya taşımıştı. Bkz. Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, 60.

¹⁷⁰ "...geçende Meclis-i Vâlâ'da akdolunan Encümen-i Umûmî'de Devletlû Reis Paşa hazretlerine hitaben nükde olunan kelimât na-sezâdan dolayı...yarınki bazarirtesi günü saat 9 raddelerinde Meclis-i Tanzimat'a teşriye...", BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1720, Tezkire nr: 16, 7 Receb 1271 [26 Mart 1855].

¹⁷¹ BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1718, Tezkire nr: 5, 21 Receb 1271 [9 Nisan 1855].

¹⁷² BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1718, Tezkire nr: 12, 2 Şaban 1271 [20 Nisan 1855]; BOA., A.AMD., nr: 61/7; Ayrıca bkz. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, 1-14, 1.Cüz, MEB Yayınları, İstanbul 1940, 77-79; Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, 197.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat, gayrimüslimler ile ilgili muamelelerde daha önce de değinildiği üzere karar meclislerinden biriydi. Dolayısıyla Osmanlı tebaası olup olmadığı farketmeksizin gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti ile ilgili hukuki münasebetlerinde ortaya çıkan sorunlar Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a danışılıyor, bazen de burada bir karara bağlanılıyordu. Örneğin Bardo adında bir Yahudinin yasak olduğu halde İzmir'den getirdiği barutu Kale-i Sultaniye'de satmasına karşın nasıl bir hukuki işlem yapılacağı sorulan Meclis-i Âlî-i Tanzimat, bu kişiye hapis cezası verilmemesini ve Ticaret Nizamnamesi ahkâmınca hareket edilmesi gerektiği cevabını sadarete bildirmiştir¹⁷³. Müslüman tebaayı ilgilendiren benzer adî olaylar Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a geldiğinde, bu meseleler gündeme alınmayarak Meclis-i Vâlâ'ya havale ediliyordu¹⁷⁴. Ayrıca, herhangi bir memurun Meclis-i Vâlâ'da yargılanması kararı da Meclis-i Âlî-i Tanzimat'dan verilebiliyordu. Nitekim Köstence Demiryolu eski komiseri Erkan-ı Harbiye binbaşlarından İsa Efendi'nin görevi sırasında iken bazı uygunsuzlukları nedeniyle, Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından alınan karar gereği, Meclis-i Vâlâ'da yargılanması uygun görülmüştü¹⁷⁵.

Yukarıda bahsedilen konu ile alakalı olarak Meclis-i Âlî-i Tanzimat, bazı özel durumlarda Meclis-i Vâlâ'nın danıştığı bir meclisti. Örneğin, Bosna-Hersek'teki isyana karşı alınan tedbirlerde *üçleme maddesine* (toprak sahiplerinin ürünün üçte birini almak şartıyla toprağını çiftçiye kiraya vermesi) uymayan bazı bölge ahaliyi tevkif edilerek pranga ve kürek gibi cezalara çarptırılmıştı. Meclis-i Vâlâ'nın Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a ne şekilde hareket etmesi gerektiğini sorması üzerine, Meclis-i Âlî-i Tanzimat pranga cezalarının kaldırılmasını ve suçluların uygun bir yerde hapsedilmesini uygun bulmuştu. Meclisin bu kararı Meclis-i Vâlâ tarafından aynen kabul edildi¹⁷⁶. Meclis-i Vâlâ vereceği cezayı Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a sormasında, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın Bosna isyanlarını bastırmak üzere özel yetkilere sahip olmasının da etkisi vardır. Dolayısıyla

¹⁷³ BOA., A.MKT.MHM., nr: 175/52, 27 Cemaziyevvel 1276 [21 Ocak 1860].

¹⁷⁴ Haleb Eyaletinde vaki Kılıslı Hacı Ömer oğlu Halil Ağa ve suç ortağı Müftü Salih Efendi hakkında Kilis Nüfus Nazırı'nın Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a şukkası, tedkik edilmek üzere Meclis-i Vâlâ'ya havale edilmişti, BOA., A.MKT.UM., nr: 224/58, 7 Cemaziyelahir 1272 [14 Şubat 1856], benzer bir örnek için bkz. BOA., A.MKT.UM., nr: 228/90, 8 Receb 1272 [15 Mart 1856].

¹⁷⁵ BOA., A.MKT.MHM., nr: 184/72, 17 Zilkade 1276 [6 Haziran 1860]; Yargılama sonucunda İsa Efendi görevinden azl ile yerine Binbaşı Kadri Efendi tayin edilerek durum Seraskerlik makamına bir tezkire ile bildirilmiştir; BOA., BEO.AYN.d, Defter nr: 1718, Tezkire nr: 676, 16 Muharrem 1277 [4 Ağustos 1860].

¹⁷⁶ BOA., A.MKT.MVL., nr: 108/83, 16 Zilhicce 1275 [17 Temmuz 1859].

meclisin ilgilendiği özel meselelerde yargılama işlemleri meclisin bilgisi dahilinde gerçekleşiyordu.

1.3.6. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın Ticari İmtiyazlardaki Yetkileri

Tanzimat devrinde Meclis-i Vâlâ'nın 1854 yılında ikiye ayrılmasıyla kurulan Meclis-i Âlî-i Tanzimat, görev yaptığı süre zarfında bağımsız ve -padişah hariç- denetlenemez bir kurum olarak çalışmıştır. Tanzimatın ikinci nesil devlet adamları etrafında temerküz eden meclis, birçok alanda denetleme ve karar mercii olarak çalışıyordu. Çalışmanın muhtelif yerlerinde belirtildiği üzere kendi çalışma döneminde farklı adlarla imar ve bayındırlık meclisleri kurulmuş olsa da Meclis-i Âlî-i Tanzimat, bütün bu meclislerin üzerinde bir yetkiye sahipti. Meclisin yetki ve etki alanının bu kadar geniş olması, a) Meclis-i Âlî-i Tanzimat yöneticilerinin devlet içindeki gücü, b) Tanzimat reformlarını uygulayıcı bir meclis olarak, sınırları belirtilmemiş bir reform döneminde yeniliğe dair her girişimin muhatabı olarak Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın görülmesi, c) Tanzimat devrinde kurulmuş olan diğer meclislerin ve nezaretlerin yeterli donanımına sahip olamayışından dolayı buralarda görülmesi gereken işlerin Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından yürütülmeye çalışılması d) Özellikle gayrimüslim Osmanlı vatandaşları ve yabancılarla ilgili muamelelerin Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından görülmesi gereği, gibi nedenlerle Meclis-i Âlî-i Tanzimat, kuruluş amacından daha geniş ve farklı işlerde rol üstlenmişti.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat, 1854-1861 yılları arasında devletin gayrimüslim tebaa ve yabancı yatırımcılara verdiği ticari imtiyazların kontrol mekanizması görevini üstlenmişti. İmtiyaz mukavelelerini yapan meclis, bu mukavelelerin ve kontratların yürütülmesinde devlet adına yetki sahibiydi. İmtiyaz mukavelelerinin süresi ve mukavele uzatma başvuruları Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a yapılırken¹⁷⁷ bu mukavelename ve şartnamelerdeki maddelerin yürütülmesinden bizzat Meclis-i Âlî-i Tanzimat sorumluydu.

Ticari imtiyaz başvuruları ya doğrudan Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanına ya da ilgili kurumlara yapıлып (Ticaret Nezareti, Meclis-i Maâbir gibi) oradan kanuna aykırı bir durum olup olmadığının tespiti için Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a havale edilerek,

¹⁷⁷ Mihaliç Boğazı'yla Ebulend Gölü'nde vapur işletme imtiyazı alan Hırsto'nun Meclis-i Âlî-i Tanzimat'dan ek süre talebi hakkında bkz. *BOA., A.DVN.*, nr: 162/43, 27 Şaban 1277 [10 Mart 1861].

meclisin verdiği karar doğrultusunda hareket ediliyordu. Osmanlı arşivinde bu konuda bir hayli belge mevcuttur. Bunlardan birkaç tanesini buraya alarak yukarıdaki düşüncüyü desteklemek kafi olacaktır.

İmtiyaz için ilk yol, doğrudan Meclis-i Âlî-i Tanzimat Reisi'ne arıza yazmak suretiyle gerçekleşirdi. Örneğin Fransız bir girişimci, Meclis-i Âlî-i Tanzimat Reisi'ne verdiği arıza ile Dersaadet ve Boğaziçi'nde ticari gemilerin tamiri için bir havuz yapmak imtiyazını istemişti¹⁷⁸. Bir başka girişimci olan Fransalı Mösyö Piko, Çubuklu sahilinde bir un değirmeni yapmak için başvurusunu Meclis-i Âlî-i Tanzimat Reisi Mehmet Ali Paşa'ya yapmıştı¹⁷⁹.

İkinci bir yol ise imtiyaz başvurularının Meclis-i Maâbir ve Ticaret Nezareti gibi kurumlara yapılarak, buralardan Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a gönderilmesiydi. Örneğin, bina yapımında kullanmak üzere Fransa'da çıkarılan bir tuğla çeşidini Osmanlı topraklarında da imal etmek üzere Fransa tebasından Mösyö Kalman ve Mösyö Martin tarafından yapılan başvuru, Meclis-i Maâbir'in hazırladığı mukavelenâme ile birlikte Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a havale olunmuştur. Meclis-i Âlî-i Tanzimat, mukavelenameyi, üzerinde bazı düzenlemeler yapmak suretiyle kabul edip Ticaret Nezareti'ne gönderdi ve gereklerinin uygulamaya konulması talimatını verdi¹⁸⁰. Diğer bir örnekte, Mösyö Henk namında birinin Cibali civarında mutasarrıf olduğu ve fabrikaya tahvil etmek istediği değirmeni için yaptığı başvuru Meclis-i Maâbir'ce incelenerek hazırlanan layiha Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a sunulmuş, buradan çıkan olur ile gerekli izni vermek üzere Ticaret Nezareti bilgilendirilmiştir¹⁸¹. Osmanlı tebaasından Artin'in Adapazarı'nda inşa ettiği harir (ipek) fabrikasının faaliyete geçmesi için de aynı yol takip edilmiştir¹⁸².

İmtiyaz başvurularında Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın aradığı belli başlı esaslar vardı. Bunlar şöyle sıralanabilir¹⁸³;

a) Bahsedilen işletmenin vs. kumpanya tarafından mı yoksa layihayı veren kişi tarafından mı yapılacağı,

¹⁷⁸ BOA., *Hâriciye Nezâreti Tercüme Odası Evrâkı (HR.TO.)*, nr: 421/38, 30 Kasım 1855.

¹⁷⁹ BOA., *HR.TO.*, nr: 424/1, 18 Temmuz 1856.

¹⁸⁰ BOA., *A.MKT.MHM.*, nr: 194/5, 18 Şaban 1277 [5 Eylül 1860].

¹⁸¹ BOA., *A.MKT.MHM.*, nr: 217/78, 24 Şevval 1277 [5 Mayıs 1861].

¹⁸² BOA., *A.MKT.MHM.*, nr: 219/24, 5 Zilkade 1277 [15 Mayıs 1861].

¹⁸³ BOA., *BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1718, Tezkire nr: 61,62, 8 Rebiülevvel 1272 [18 Kasım 1855].

- b) İşletme masraflarının ne kadar tutacağı,
- c) Sermayenin ne kadar olduğu,
- d) Mevcut sermaye, açılması düşünülen işletme için kifayet etmez ise daha sonra nasıl hareket edileceği,
- e) İşletmenin kurulacağı yeri, altyapısı gibi ön çalışmaların yeterince hazırlanması.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat döneminde kumpanyalara verilen ticari imtiyazların yürütülmesi ve denetlenmesi, meclis tarafından atanan komiserler vasıtasıyla oluyordu. Komiserler genelde Ticaret Nezareti ve Seraskerlikten tercih edilmiştir. Kumpanyaların merkezle yaptığı şartname ve mukavelenamelereki maddeleri uygulama sürecini denetim amacıyla gönderilen komiserler, zaman zaman Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a ya bizzat gelerek ya da raporlar göndermek suretiyle bilgi veriyordu. Komiserler dışında işletmelere verilen imtiyazların sağlıklı yürümesi adına Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeleri özel görevle imtiyaz bölgesine yollanıyordu. Örneğin Meriç nehrinde vapur işletme imtiyazı kazanan bir şirketin seferlerini yapabilmesi için nehir kenarındaki bent vesaireyi temizletmesi için meclisten Raif Efendi görevlendirilmişti¹⁸⁴.

Meclislerin çalışma şekillerini ve yapılarını yeniden düzenleme açısından Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kuruluşunun önemli bir yeri vardır. Nitekim bu meclis için yapılan nizamnameler örnek alınarak bu dönemde, bütün Osmanlı coğrafyasındaki meclislerin yapısının yeniden belirlendiği bir Meclis Nizamnamesi'nin hazırlanma gereği ortaya çıkmıştır.

1.4. OSMANLI MERKEZ VE TAŞRA MECLİSLERİNİN YENİDEN DÜZENLENMESİ: 1856 MECLİS NİZAMNAMESİ

Meclis-i Âlî-i Tanzimat, kendi nizamnamelerini hazırladıktan sonra bu nizamnamelerin bazı maddelerini de kapsayan ve Osmanlı Devleti topraklarında tanzimat gereği kurulmuş olan bütün meclisler hakkında bir düzenlemeye gitti. 19 Şevval 1272 [23 Haziran 1856] tarihinde *Mecâlisin Tevsi'i ve Umûmuna Dâir Şâmil Olmak Üzere Nizamname* adını taşıyan nizamname¹⁸⁵, Dersaadet'teki merkezi meclisler

¹⁸⁴ BOA., *Cevdet İktisad (C.İKTS.)*, nr: 2/62, 10 Şaban 1274 [26 Mart 1858].

¹⁸⁵ BOA., *A.DVNSMTAN.d.01*; 34-38; BOA., *A.DVN.*, nr: 114/94, 23 Zilkade 1272 [26 Temmuz 1856]; CH, nr: 799, 8 Zilhicce 1272 [10 Ağustos 1856].

dahil olmak üzere taşralarda tanzimatın uygulandığı ve daha sonra uygulanacağı bütün bölgelerde kurulan yerel meclisleri kapsamak üzere hazırlandı. 23 Zilkade 1272 [26 Temmuz 1856] tarihinde yürürlüğe giren nizamname 26 maddeden oluşuyordu. Bu düzenlemenin yapılmasına meclislerin çalışma usullerinin ve üyelerinin meclislerdeki vaziyetlerinin henüz bir kanun çerçevesinde ihtiyaca cevap verememesi neden olmuştu¹⁸⁶. Nihayetinde hazırlanan nizamname ile Meclis-i Vâlâ'nın kuruluşundan itibaren merkezi meclislerde uygulanmaya çalışılan çalışma usulleri Meclis-i Âlî-i Tanzimat için yapılan nizamnameler de göz önünde bulundurularak bunların daha da geniş ve gelişmiş halinden ibarettir.

Bu nizamname ile meclislere üye alınacak kişilerde aranılacak şartlar; görüşülecek her meselede dürüst olarak görüşlerini bildirmek, başkalarının etkisi altında kalmadan ve şahsi menfaatini düşünmeden vatanın ve devletin menfaatini gözeterek hareket etmek ve bütün işlerde adil olmak ve hakkaniyetten ayrılmamaktı (madde 1). Meclis-i Âlî-i Tanzimat'taki hatta tanzimatın ilanından beri meclislerde yerleştirilmeye çalışıldığı gibi üyelerin rahatça fikirlerini beyan etmeleri ve birbirlerine sataşmak dışında münazaralarda bulunmaları gibi haklar verilmekle birlikte oturularda konuşulan meselelerin meclis dışında konuşulması yasaklanmıştır (madde 2,3). Görüşülecek meseleler, önem derecesine göre sıraya konulup, sesli olarak okunduktan sonra tek tek ele alınacak ve bir mesele bitmeden bir diğerine geçilmeyecekti (madde 4).

Üyelerin meclislerde verdiği kararlar *ittifak* ve *ekseriyet* usulü ile neticelendirilirdi. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ta ekseriyet, üçte iki olarak benimsenmişken bu nizamname ile üye oy sayısının yarısından bir fazlası ekseriyet için kâfi olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla artık Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ta görüşülen meselelerde üyelerin verdiği oyun yarısından bir fazlası karar için yeterli olacaktır. Ayrıca yine bu nizamname ile oturularda alınacak kararlar ilk kez *ârâ-yı alenî*, yani açık oylama ile *rey-i hafî* yani gizli oy kullanma hakkı olarak ikiye ayrılmıştır. İlki daha önce de kullanılan ve meclis oturumlarında açıktan açığa alınan kararlara verilen addı.

¹⁸⁶ Nizamnamenin giriş kısmında şu ifadeler yer alır: “*bâ-tevfik-i tealâ bidâyet-i tanzimat-ı hayriyyeden berü hüsn-i tensik ve tesviye-i mesâlih-i mütenevvia-i mülkiye ve bir vefk-i matluub-i rü'yet ve tedkik-i umûr-i sınıf-i tebaa-i saltanat-i seniyye için teşkil buyurulmuş olan mecaâlis nizâmât-ı lâzime ve mukteziye vaz' olunmuş ise de an be an icrasına himmet buyurulan ıslahat-ı icabiye münasebetiyle nizâmât-ı mevcûde mecâlisin daha bazı mertebe tevsi' ve te'yidiyle vezâif-i mürettibe-i a'zanın ta'yin ve ta'rifî iktiza-yı halden bulunduğu mebni el-haleti hinnde cereyan etmekte olan nizâmât ve bundan böyle ittihazı lazım gelen usûl ve harekâtın derc ve beyanıyla mecaâlisin hususu ve umûmuna şâmil olarak müceddeden kaleme alınan nizamnâmedir*”.

İkincisinde, meclis üyeleri bir mesele hakkında görüşürken ihtilaf meydana gelir ise, bu durum gizli oy ile çözülecekti. Ellerine biri beyaz biri siyah iki küçük tane verilecek olan üyeler, görüşülen meseleye kabul oyu veriyorsa hazırlanan özel kutunun içine beyaz taneyi, siyah taneyi de diğer bir kutuya gizlice koyacaktı. Oy işlemi bittikten sonra özel oy kutusundaki taneler üyelerin gözü önünde sayılacak, beyaz tane çoksa çoğunlukla kabul olunacak, hepsi beyazsa ittifakla kabul olunacak, çoğunluğunun ya da tamamının siyah tanelerden oluşması durumunda ise tam tersi muamele uygulanacaktı. Eğer oylar eşit ise meclis kararı ile yahut üyelere birisinin rızası ile bir üyenin tekrar vereceği oy, eşitliği bozarak kararı belirleyecekti. Eşitlik ancak üye sayısının yarısının bir fazlası ile bozulabilirdi. Oylama işleminden sonra karara göre görüşülen meselenin mazbatası hazırlanacaktı (madde 5). Bu uygulama yalnızca Meclis-i Vükelâ, Meclis-i Âlî-i Tanzimat, Meclis-i Vâlâ ve memur seçimi için Meclis-i Maliye ve sair meclislerde uygulanacaktı. Memur seçiminde üyelerin açık oyları ittifak halinde olsa bile gizli oya başvurulup, oylama yukarıdaki esasa göre yapılacaktı. Dolayısıyla merkezi meclislerde ilk kez uygulanan bu işlem, demokratikleşme adına atılmış bir adım olmakla birlikte üyelerin daha özgür bir şekilde meclislerde çalışmasına da olanak hazırlamıştır. Nizamname yürürlüğe girdiğinden itibaren Meclis-i Âlî-i Tanzimat da bu uygulamayı kullanmaya başlamış, meclis müzakerelerinde kullanmak için iki gizli oy kutusu hazırlanmıştır¹⁸⁷. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın Meclis-i Vâlâ ile birleştikten sonra yapılan yeni bir nizamnamesinde de bahsedilen gizli oy hakkı aynen yer almıştı¹⁸⁸. Gizli oylama bittikten sonra eğer mesele ittifak ile kararlaştırılmış ise “*bu sûret müttehiden tensîb olundu*” ve eğer ekseriyet üzere kararlaştırılmış ise “*ekseriyet-i ârâ ile tezekkür ve tasvib kılındı*” ibareleri düzenlenen mazbatanın altına eklenecekti ve oy veren veya vermeyen bütün üyeler mazbatanın altını mühürleyeceklerdi (madde 8).

Meclis-i Âlî-i Tanzimat oturumlarındaki oylamalarda başkanların oy hakkı diğer üyeler ile eşit değildi. Bu durum yeni nizamname ile de korunmuştu. Eğer verilen karar başkanın kararının hilafında ise düzenlenen mazbatanın altına başkanın şahsi mührü yerine meclis mührü vurulacaktı. Ayrıca yeni düzenleme ile verilen karara muhalif oy veren üyeler, bundan dolayı herhangi bir mesuliyet taşımamakla birlikte neden muhalefet ettiklerini açıklamak zorunda idiler (madde 7,9).

¹⁸⁷ BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1718, Tezkire nr: 240, 18 Cemaziyelevvel 1273 [14 Ocak 1857].

¹⁸⁸ Bahsedilen Meclis-i Ahkâm-ı Adliye Nizamnamesi'nin 12. maddesi için bkz. BOA., İ.MMS., 23/995; 1 Safer 1278 [8 Ağustos 1861].

Meclislerde bulunma esnasında uyulması gereken kurallar ise şunlardı. Üyeler vaktinde meclise gelecekler ve yalnız reis geldiğinde ayağı kalkılacak, etek öpmek adeti kaldırılarak *selâm makamında arz-ı temenna* yapılacak¹⁸⁹, kahve ve çubuk içilmeyecek, meclis oturumları dışında gündem dışı konuşulması serbest olup oturumlarda yalnızca gündemdeki meseleler konuşulacaktı. Ayrıca meclis odalarına müzakere ya da oturum esnasında dışarıdan giriş çıkış yasak olacaktı (madde 10,11).

Yukarıda izah edilmeye çalışılan nizamname hükümlerinin meclislerde uygulanmasından meclis başkanı sorumlu tutulmuştu. Ancak riayet etmeyenler hakkında bir cezai müeyyide maddesi konulmamıştı. Bununla birlikte nizamnamenin sonundaki 26. maddesinde zamanla icab edecek maddeler olursa bunların da zeyl olarak bu nizamnameye eklenebileceği bildiriliyordu.

Bu nizamnamenin usûl-i muhakemâta yani yargılama işlemlerine dair 14. ile 22. maddeleri Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın dahili nizamnamesinin 22. ile 31. maddelerinden alınmıştır. Ancak 23. madde ile meclislerin yargılama günleri Pazartesi ve Perşembe olarak belirlenmiştir. Uzun süren yargı sürecinde ise meclislerin görevlendireceği bir komisyon bu işe bakıp çalışmalarını tamamladıktan sonra meclise sunduğu müzekkere ile karar mecliste alınıp ve işlem tamamlanacaktı.

Yeniden kaleme alınan bu nizamnamenin özellikle meclislerde kahve ve çubuk içilmesi ile etek öpmenin yasaklandığı 10. maddesi başta Şeyhülislâm, Hariciye ve Evkaf-ı Hümâyûn Nazırları olmak üzere üst rütbeli devlet adamlarına duyuruldu. Hatta bu madde genişletilerek bu yasak bütün devlet kurumlarında uygulanmaya başlandı¹⁹⁰.

Böylece Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın bu düzenlemesi ile Osmanlı topraklarındaki meclislerin çalışma usullerine tektiplik getirilmeye çalışılırken, Meclis-i Âlî-i Tanzimat

¹⁸⁹ Kanunlar hazırlanırken çevrenin verdiği tepkinin psikolojik bir tahlili ve bu tepkinin kanunlara yansımaları adına burada bir parantez açmak yerinde olacaktır. Şöyle ki yukarıdaki kanun layıhası hazırlanıp Sultan Abdülmecid'in onayıyla yasalaştıktan sonra meclislerde selam yerine temenna (eli başa götürmek suretiyle selâm vermek) yapılması usulü kanunda yerini aldı. Ancak Cevdet Paşa'nın verdiği bilgilere göre çevreden "selamı da kaldırmışlar" diye itirazlar yükselmeye başladığından bu itirazları dindirmek gayesiyle olacak ki bu kanun Takvîm-i Vakayi'de yayınlanırken yukarıdaki maddenin ilgili yeri "*selam ve arz-ı temennâ*" olarak değiştirilmişti. Cevdet Paşa, bu tashihi "*Lâkin Bâbiâli'de yapılan nizamlar mülâhazasız ve saygısız olarak yazılıvermekte olduğu âşikâr oldu*" cümlesiyle yorumlamıştı. Bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I, 89; *TV*, nr: 544, 15 Zilhicce 1272 [17 Ağustos 1856]. Bu ifade Ceride-i Havâdis'te de bu şekliyle yer almıştır, bkz. *CH*, nr: 799, 8 Zilhicce 1272 [10 Ağustos 1856]. Böyle bir tepkinin psikolojik arka planında kısa bir süre önce ilan edilen Islahat Fermanı'nın ortaya çıkardığı olumsuz tesirin yattığını düşünmek abartılı olmayacaktır.

¹⁹⁰ *BOA.*, *A.MKT.NZD.*, nr: 188/45, 14 Zilkade 1272 [17 Temmuz 1856].

kendisi ile beraber merkezi meclislerin de yapısında bazı düzenlemelere giderek 1861 yılına kadarki işleyiş şeklini belirlemiş oldu. Aynı muamele bütün taşra meclislerinde de yapılarak gönderilen emirnâmelerin meclislerde ve devlet dairelerinde uygulanması istendi¹⁹¹. Dolayısıyla Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın çalışma usûlleri Osmanlı coğrafyasındaki meclislerin yapısını değiştiren bir sürecin başlangıcı niteliği taşımaktadır.

1.5. DÖNEM HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME: TANZİMAT DÖNEMİ DEVLET ADAMLARI ARASINDA YOL AYRIMI-BİRİNCİ VE İKİNCİ KUŞAK TANZİMAT RİCALİ

Tanzimat dönemi geniş halk kitlelerinin desteğini alan tabandan tavana yayılan bir reform hareketi değildi. Bilakis Reşid Paşa öncülüğünde Osmanlı devlet adamlarının yürüttüğü ve akıbetini yöneticilere bağlayan bir süreçti. Aynı zamanda tanzimat hareketi, süreç içindeki Osmanlı devlet adamlarının bütününe benimsediği bir değişim hareketinden ziyade bunlar içinde dar bir yönetici tabakasının temsil ettiği bir süreçti¹⁹². Tanzimatın ilanından beri gelenekçi devlet adamları ile Reşid Paşa'nın başını çektiği reformcu devlet adamları arasında iktidar mücadelesi vardı¹⁹³. Hüsrev Paşa ve Rauf Paşa gibi Sultan II. Mahmud devrinin kudretli yöneticileri yerlerini yavaş yavaş Reşid Paşa öncülüğündeki tanzimatçılara bırakmıştı. Meclis-i Vâlâ'nın ilk başkanı olan Hüsrev Paşa, hayli yaşlı oluşundan dolayı 1840'lı yıllarda Reşid Paşa'nın yükselen gücü karşısında dirayet gösterememişti. Reşid Paşa'dan haz etmeyen Hüsrev Paşa, fermanın ilanından da rahatsızlık duyuyordu¹⁹⁴. Paşanın siyasi rakibine karşı mağlubiyeti Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile başlamaktadır. Nitekim Hüsrev Paşa fermanın ilanından kısa bir süre sonra 1840'da önce sadarettten azledildi, ardından Meclis-i Vâlâ'da rüşvet

¹⁹¹ Merkezden gönderilen emirnâmeler ve gelen cevapların örnek belgeleri için bkz. *BOA., A.MKT.NZD.*, nr: 188/62; *BOA., A.MKT.UM.*, nr: 248/6; *BOA., A.MKT.UM.*, nr: 249/14; *BOA., A.MKT.UM.*, nr: 251/94; *BOA., A.MKT.UM.*, nr: 248/24.

¹⁹² Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, II, 183.

¹⁹³ Muzaffer Sencer, "Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimat Sonrası Siyasal ve Yönetimsel Gelişmeler", *TODAIË-AİD*, 17 (3), Eylül 1984, 46-47.

¹⁹⁴ Abdurrahman Şeref, *Tarih Muhasebeleri*, 57; Reşid Paşa İstanbul'a gelince sadârette bulunan Hüsrev Paşa kendisini güler yüzle karşıladıktan sonra eline bir tezkire vererek Sultan'a göndermiş, huzura çıkan Paşa, tezkirede kendisinin ortadan kaldırılması için telkinde bulunduğunu orada öğrenmiştir, Şapolyo, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi*, 25,62-63.

suçundan yargılanarak Tekirdağ'a sürgün edildi¹⁹⁵. Reşid Paşa'nın çabalarıyla en son görevi olan Mecâlis-i Âlîye üyeliğinden de 1847'de azledildi. Bu tarihten itibaren aktif siyasi hayatı son bulan Hüsrev Paşa, 1855 yılında vefatına kadar emekli olarak yaşadı¹⁹⁶. Dolayısıyla Reşid Paşa, bir anlamda siyasi iktidarı Hüsrev Paşa'dan devralmış bulunuyordu¹⁹⁷. Beş defa sadrazamlık yapmış olan Mehmed Emin Rauf Paşa da 1850'li yıllarda artık siyasetten uzaklaşmıştı¹⁹⁸. Akif Paşa ve Nafiz Paşa gibi devrin tanınmış devlet adamları, Hüsrev Paşa gibi Meclis-i Vâlâ'da yargılanarak siyaseten itibarsızlaştırılmak suretiyle devlet işlerinden yavaş yavaş el çektiler¹⁹⁹. Reşid Paşa artık özellikle Sultan Abdülmecid'in ilk dönemlerinde Rıza Paşa, Damat Mehmed Ali Paşa, Damat Sait Paşa ve Fethi Paşa gibi siyasi rakipleri ile mücadele etmek zorunda kalmıştı²⁰⁰. Düşündüğü tanzimat hareketini, bu harekete sadık devlet adamları ve bürokratlar vasıtasıyla uygulamaya çalışan Reşid Paşa, hareketin önünde engel teşkil ettiğini düşündüğü devlet adamlarını Meclis-i Vâlâ'nın yetkisini ve kendi siyasi nüfuzunu kullanarak tasfiye etme yolunu seçmişti. Sürecin sağlıklı yürümesini sağlamak için de hariciyeden kendisine ve hareketine bağlı devlet adamları yetiştirerek tasfiye ettiği devlet adamlarının yerini doldurmaya çalışıyordu. Hariciye Nezareti bünyesindeki Tercüme Odası, bu manada Reşid Paşa'nın tanzimatçı devlet adamları yetiştirmesi adına önemli bir yer tutuyordu. Zira Ali, Safvet ve Fuad Paşalar başta olmak üzere tanzimat ve sonrasındaki dönemin reformcu bürokratları buradan yetişmiş, nezaretin değişik kademelerinde tecrübe kazanmışlardı²⁰¹.

M. Ali Paşa'nın isminin karıştığı tatbik mührü meselesi, Reşid Paşa'nın merkezi meclisler aracılığıyla siyasi rakiplerine üstünlük kurma gayretine güzel bir örnek teşkil etmektedir. Zira bu meseleden sonra M. Ali Paşa, tanzimat kurumlarından mümkün mertebe tecrit edilmişti. Esasen reformlar devam ederken, hareketin yönüne ciddi tesirler bırakan ikbal ve iktidar kavgası da devam ediyordu. Devlet adamları arasında

¹⁹⁵ Yüksel Çelik, *Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa-II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, TTK Yayınevi, Ankara 2013, 386; Hüsrev Paşa'nın siyasi hayatı için aynı esere bkz.

¹⁹⁶ Çelik, *Koca Hüsrev Paşa*, 407.

¹⁹⁷ Ortaylı, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, 404.

¹⁹⁸ Abdurrahman Şeref, *Osmanlı Devleti Tarihi*, 448; Rauf Paşa, 28 Mayıs 1860 tarihinde vefat etmiştir. Bkz. *Lütfi Efendi Tarihi*, IX, 161, 252.

¹⁹⁹ Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, 218-219.

²⁰⁰ Mustafa Reşid Paşa'nın rakipleri ile olan siyasi mücadeleleri hakkında detaylı bilgi için Ali Fuad'ın *Rical-i Mühimme-i Siyasiye* adlı eserine bkz.

²⁰¹ Sezai Balcı, *Osmanlı Devleti'nde Tercümanlı ve Bab-ı Ali Tercüme Odası*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006, 106; Cahit Bilim, "Tercüme Odası", *OTAM*, (1), Ankara 1990, 40-41.

yıllardır devam eden mücadele devletin siyasi seyrini etkileyen bir sorun teşkil ediyordu. Ali Paşa 1852 yılında henüz genç yaşta iken ilk kez sadarete geldikten iki ay kadar kısa bir süre sonra azledilerek koltuğunu M. Ali Paşa'ya bırakmış, yeni sadrazamın ilk işlerinden biri tanzimatın iki önemli hariciyecisini saf dışı bırakmak olmuştur. M. Ali Paşa'nın Mustafa Reşid Paşa'yı Edirne, Ali Paşa'yı ise Aydın-İzmir valiliklerine gönderme çabası kısmen sonuç bulmuş, Reşid Paşa'nın itirazının sonuç vermesine karşın Ali Paşa yeni görevini kabul ederek İstanbul'dan ayrılmıştır²⁰². Bir müddet sonra da Hüdavendigâr (Bursa) Valisi olan Ali Paşa Meclis-i Âlî-i Tanzimat kurulana kadarki süre zarfında İstanbul'dan uzak kalmıştır²⁰³. Bu hadise Reşid Paşa'da ciddi bir tesir bırakmış ve M. Ali Paşa'yı siyaseten alt etmediği sürece düşüncelerini hayata geçiremeyeceği düşüncesi ile merkezi gücü eski tip tanzimatçılardan arındırma yolunu seçmiştir. Bu sıralarda Kırım Harbi'nin patlak vermesi ile Osmanlı yönetiminde dengeler bu sefer ciddi manada değişmeye başlamıştır. M. Ali Paşa'nın sadarete olduğu bu dönemde yeniden Reşid Paşa'ya ihtiyaç duyulmuş, diğer yandan Ali ve Fuad Paşalar ise bir süredir uzak kaldıkları Dersaadet'in siyasi hesaplaşmalarına böylece kesin bir şekilde dahil olmuşlardır. 1853'ten sonraki dönem Reşid Paşa ve yetiştirmeleri için saray ve asker grubuna kesin bir üstünlük kurduğu sürecin başlangıcı olmuştur²⁰⁴.

Reşid Paşa'nın tanzimatçı devlet adamı yetiştirme düşüncesi altyapısı olmayan bir süreç değildi. Tanzimat Fermanı'ndan sonra 1854 yılına kadar kurulan merkezi meclislerin üyelerini gözden geçirmek, paşanın sistemli bir hareket başlattığına, bu meclislerin de Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın bürokratlarının ve devlet adamlarının yetişmesinde ne kadar önemli olduğunu gözler önüne serecektir. Bunlardan Meclis-i Vâlâ, reform hareketinin omurgası mahiyetindedir. Fakat bu çalışmada yer yer Meclis-i Vâlâ'ya değinildiğinden bu kısımda ayrıca zikredilmeyecektir. Dikkatleri bu dönemdeki iki başka kuruluşa çevirmek Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın teşkilatının bürokratik arka planını izah etmek adına faydalı olacaktır. Bu kuruluşlardan biri *Meclis-i Maârif*'tir ki, bu meclis, Hariciye Nazırı ile Meclis-i Vâlâ Reisi'nin himayesindeydi²⁰⁵. Zaten Reşid

²⁰² İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 9.

²⁰³ Butrus Abu Manneh, "Âli ve Fu'ad Paşaların Bâb-ı Âlî'deki Nüfuzlarının Kökleri (1855-1871)", Fatih Yeşil (Çev.), *Tanzimat*, 482; Yılmaz Öztuna, *Tanzimat Paşaları Âli ve Fu'ad Paşalar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006, 43-44; Bir görüşe göre Tanzimat Fermanı'ndan beri siyaseten Dersaadet'ten uzaklaştırılmak istenen devlet adamları genelde Bursa'ya Vali tayin edilirdi. Ali Paşa'da bu tercihin sonucu olarak Bursa'ya Vali tayin edilmişti. Bkz. Ubcini, *1855'de Türkiye*, 55.

²⁰⁴ Bu konudaki değerlendirmeler için bkz. Butrus Abu Manneh, "Âli ve Fu'ad Paşalar" 483,484,487 vd.

²⁰⁵ Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, 32-34; Fatma Aliye, *Cevdet Paşa ve Zamanı*, 7-9.

Paşa reformları bu iki önemli müessese sayesinde tatbik etmeye çalışıyordu. Meclis-i Maârif'i de Hariciye Nezareti ve Meclis-i Vâlâ'nın himayesine alması, kurumsal işbirliğine ve örgütlenmeye verdiği önemi göstermektedir. Burada Meclis-i Maârif'in aylık toplantılarında kimlerin olduğuna dikkat çekmek lazımdır. Reşid Paşa'nın öncülüğünde ve Cevdet Efendi'nin (Paşa) de katıldığı toplantılarda Meclis-i Vâlâ Reisi ve Meclis-i Âlî-i Tanzimat kurulduğunda ilk üyelerinden olan Sadık Rıfat Paşa, Hariciye Nazırı ve Meclis-i Âlî-i Tanzimat'da iki dönem başkanlık yapacak olan Ali Paşa, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın en istikrarlı üyelerinden ve bir dönem başkanlığını da yapacak olan Mütercim Mehmed Rüşdü Paşa, daha sonra Şeyhülislâm'lık makamına geçip 1854'e kadar bu görevini sürdürecektir olan Arif Hikmet Efendi²⁰⁶ ve yine Meclis-i Âlî-i Tanzimat'da hem üyelik hem başkanlık yapacak olan Fuad Efendi bulunuyordu²⁰⁷. Bu kadronun Arif Efendi dışında, daha sonra kurulacak olan Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın çekirdek kadrosu olmasına bir tesadüf nazarıyla bakmak yanıltıcı olacaktır. Zira Bâb-ı Âlî'de Meclis-i Vâlâ dairesinde bir oda tahsis edilerek göreve başlayan Meclis-i Maârif, Rıfat Paşa ve Hariciye Nazırı Reşid Paşa'nın himayesinde nezaretler üstü bir konuma getirilmişti. Meclisin bu yapısına Akyıldız da dikkat çekmiş ve “*eğitim olmadan gerçekleştirilecek reformların kesinlikle eksik ve aksak olacağını tecrübelerle anlayan bürokrat Tanzimat aydınları, bu suretle eğitim mekanizmasını ellerine geçirerek reformları daha rahat ve etkili bir şekilde yönlendirmek istemişlerdir.*”²⁰⁸ tespitini yapmıştır.

Üyeleri bakımından bir diğer dikkat çeken kuruluş da *Encümen-i Daniş*'tir. Bir bilim akademisi mahiyetinde ve Meclis-i Maârif'in çalışmaları neticesinde 1851'de kurulan Encümen-i Daniş'in²⁰⁹ üyeleri arasında, yukarıda zikredilen isimlerin dışında, Reşid Paşa'nın oğullarından Ahmed Celal Bey ve Ali Galib Bey, Meclis-i Âlî-i Tanzimat dönemi Şeyhülislâmlarından Meşrebzâde Arif Efendi, Edhem Paşa, Sami Paşa ve Meclis-i Âlî-i Tanzimat Müftülüğü yapacak olan Rüşdî Molla Efendiler vardı²¹⁰.

²⁰⁶ Arif Hikmet Efendi 1854 yılına kadar Şeyhülislâmlık yapmış, Meclis-i Âlî-i Tanzimat kurulmadan önce 24 Mart 1854'de yerini Meşrebzâde Arif Efendi'ye bırakmıştır. Arif Hikmet Efendi, 1854 ile 1858 yılları arasında Şeyhülislâm olan Meşrebzâde Mehmed Arif Efendi ile karıştırılmamalıdır. Meclis-i Âlî-i Tanzimat devrinde bu ikisinden ayrı bir de Seyit Mehmet Sadettin Efendi 1858 ile 1863 arasında Şeyhülislâmlık yapmıştır.

²⁰⁷ Fatma Aliye, *Cevdet Paşa ve Zamanı*, 49; Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, 31-33.

²⁰⁸ Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, 232.

²⁰⁹ Bkz. Cahit Bilim, “İlk Türk Bilim Akademisi: Encümen-i Daniş”, *HÜEFD*, 3 (2), 1985, 81-104.

²¹⁰ Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, 48-54; Bilim, “Encümen-i Daniş”, 95-99.

Bu isimlerin tümü 1854’de kurulacak olan Meclis-i Âlî-i Tanzimat’ın kadrosunu teşkil etmiştir.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat, kuruluşu ile birlikte Meclis-i Vâlâ’nın “yasama” yetkisini devralmıştı. Artık tanzimat reformları üstün yetkilerle donatılmış bir meclis ile devam edecekti. Bu yeni meclis, Reşid Paşa’nın Tanzimat Fermanı’nın ilanından beri hariciye bürolarında yetiştirdiği, fakat zamanla tanzimat hareketinin seyrini değiştiren yeni bir nesil etrafında şekillenmeye başladı. Ali ve Fuad paşaların başını çektiği ve ikinci kuşak diye adlandırılan²¹¹ yeni kuşak, yavaş yavaş Reşid Paşa’dan ayrılıp siyasette yeni bir yol izlemeye başladılar. Reşid Paşa dış politikada İngiltere’ye yakın olup, İngiltere’nin İstanbul Elçisi Canning ile münasebetleri çok iyiydi²¹². Paşanın Fransa’nın İstanbul’daki elçileri ile pek anlaşamadığı bilinen bir gerçektir. Örneğin 1850’lerde Fransız Elçisi olan Baraguey d’Hillicrs Reşid Paşa aleyhtarlığı ile biliniyordu²¹³. Hatta 1839’da fermanın ilanından sonra dahi Fransa hükümetinin Reşid Paşa aleyhtarlığından dolayı kısa süreli de olsa Paşa’nın makamından olduğu iddiaları vardır²¹⁴. Fakat Ali ve Fuad paşalar daha çok Fransa’ya yakınlardı²¹⁵. Hariciye kökenli olan bu devlet adamlarının bu farklı politik tutumları kendi aralarında yol ayrımına neden oldu. Reşid Paşa’nın Osmanlı modernleşmesinde en büyük destekçi olarak İngiltere’yi görmesine karşın Ali ve Fuad paşalar Fransa eksenli bir modernleşme taraftarıydılar²¹⁶. Bu yol ayrımı kendisini haliyle tanzimat reformlarının uygulandığı müesseselerde hissettirdi. Reşid Paşa’nın reformları uygulamada en etkin olarak kullandığı Meclis-i Vâlâ, bu yeni sürecin aktörleri tarafından ikinci plana itilerek Meclis-i Âlî-i Tanzimat, reform hareketinin en yetkili kurumu haline getirildi. Yeni kuşağın tanzimatçı devlet adamları artık Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanlıkları ve üyeliklerinde boy gösterir olmuştur. Bu anlamda Ali ve Fuad paşaların bu dönem içinde Meclis-i Vâlâ başkanlığı ya da üyeliği yapmaması bu anlamda dikkat çekicidir. Meclis-i Vâlâ’nın ikinci plana itildiğine Lütfi Efendi de dikkat çeker. Hazine-i Hassa Nazırlığının Meclis-i Vâlâ üyelerinden Ali Galib

²¹¹ Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, 166.

²¹² Ali Fuad, *Rical-i Mühimme-i Siyasiye*, 36.

²¹³ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, II, 7.

²¹⁴ Engelhardt, *Tanzimat*, 89.

²¹⁵ Fatma Aliye, *Cevdet Paşa ve Zamanı*, 107; Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, 76.

²¹⁶ Shaw, *Modern Türkiye*, 94; Hariciye Nazırı Ali Paşa, Kırım Harbi esnasında Canning’in uyguladığı baskıcı politikayı hatta elçiliği esnasındaki düşünce ve faaliyetlerinden ciddi derecede rahatsız olduğunu Londra Sefiri Muzuruz Paşa’ya yazdığı hususi bir mektupta açıkça dile getirmiştir. Mektubun tercümesi için bkz. Hayreddin, *Vesâik-i Tarihiye ve Siyasiye*, İkinci Kitap, İstanbul 1326, 3-7.

Paşa'ya verilmesi ile -ki daha sonra da kendisine Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliği verilecektir- selefi Ziver Efendi'nin Meclis-i Vâlâ üyeliğine getirilmesini Lütfi Efendi “*ol-vakit Meclis-i Vâlâ ma'zûlîn için bir encümen-i dil-güşâ idi*” şeklinde yorumlamıştır²¹⁷. Bunun doğal sonucu olarak da Fransa, reform hareketinin bu safhasında Meclis-i Âlî-i Tanzimat ile İngiltere'ye üstünlük sağlamış oldu. Bir diğer deyişle Fransa, Osmanlı reformlarında 1854'ten sonra örnek alınan başlıca devlet olmuştur.

Esasen Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kurulma aşamasında Reşid Paşa'nın rolü büyüktü. Zira siyasi rakibi M. Ali Paşa'nın sarraf Mıgırdıç ile aralarında geçen ve “tatbik mührü” olarak bilinen rüşvet meselesinde Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ta paşayı yargılatarak ceza almasını sağlamıştı. Benzer bir olay Giritli Mustafa Naili Paşa ile aralarındaki arsa meselesinde de yaşanmıştır. Meclis-i Vâlâ'nın baktığı dava başka bir boyut kazanmış, dava sırasında Kamil Paşa'ya hakaret eden Mustafa Paşa, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın yürüttüğü ikinci bir dava sonunda özür dilemek zorunda kalmıştı. Reşid Paşa'nın bu tür siyasi manevralarının amacı, devlet adamlarına kanunun üstünlüğünü kabul ettirmektir²¹⁸. Ancak ömrünün son dönemleri de yaklaştığından artık siyasette eski etkinliği kalmayan Reşid Paşa, nüfuzunu Ali ve Fuad paşalara bırakmıştı²¹⁹. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın Reşid Paşa'nın son döneminde kurulması, ikinci tanzimatçı kuşağın meclis üzerindeki hakimiyeti hususunda doğal bir ortam hazırlamış oldu. Ali ve Fuad paşalar, hariciye nazırlığı ve sadrazamlık makamlarına yükselmelerinden itibaren Reşid Paşa'dan siyaseten ayrılmaya başladılar. Yanlarına Mütercim Rüşdü Paşa'yı da alarak Cevdet Paşa'nın deyişiyle “ekânim-i selâse” gibi bir birlik kurdular²²⁰. Meclis-i Âlî-i Tanzimat kurulduktan sonra Reşid Paşa'nın tanzimat anlayışını muhafazakar bulan yeni grup Meclis-i Âlî-i Tanzimat merkezli bir oluşum başlattılar. Meclisin üyelerinden Hıfzı, Edhem, Rıfat, Ali ve Fuad paşalar muhafazakarlıktan çıkıp reformların hızlanması gerektiğine inanıyorlardı²²¹. Fakat yine de reformları uygulayan Meclis-i Âlî-i Tanzimat üzerinde Reşid Paşa'nın tamamen etkisiz olması gibi bir düşünce pek

²¹⁷ *Lütfi Efendi Tarihi*, IX, 112.

²¹⁸ Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, 58,63.

²¹⁹ Lütfi Efendi, Reşid Paşa ile Ali ve Fuad Paşaların yol ayrımının ilk kez Kırım Harbi esnasında Reşid Paşa'nın Sadrazamlıktan azledilerek yerine Viyana'da bulunan Ali Paşa'nın Sadrazam olup, Fuad Paşa'nın da vezirlik rütbesi olarak Meclis-i Âlî-i Tanzimat Başkanı ve Hariciye Nazırı olmasına bağlamaktadır. Bkz. *Lütfi Efendi Tarihi*, IX, 117.

²²⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkîr*, IV, 61; Lütfi Efendi de aynı kanaattedir, bkz. *Lütfi Efendi Tarihi*, IX, 175.

²²¹ Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, 252.

sağlıklı olmayacaktır. Çünkü Paşa, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın görevde bulunduğu zaman diliminde üç kez Sadrazamlık koltuğuna oturmuştur. Bundan ayrı bir ay kadar da meclisin başkanlığını yapmıştır. Tanzimat için gerekli olan kanun taslaklarının hazırlanmasında en önemli kişilerden olan Cevdet Paşa'nın Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a üye olması Reşid Paşa'nın sayesinde²²². Ayrıca Reşid Paşa'nın oğullarından Ali Galib, Mehmed Cemil ve Ahmed Celal paşalar da Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliklerinde bulunmuş, bunlardan Ali Galib ve Ahmed Celal paşalar Reşid Paşa'nın beşinci sadareti döneminde meclise üye olmuşlardır. Hatta Ahmed Celal Paşa'nın meclise üyeliği Cevdet Paşa'nın üyeliği ile birlikte gerçekleşmiştir²²³.

Reşid Paşa'nın 21 Cemaziyevvel 1274 [7 Ocak 1858] tarihinde vefat etmesi²²⁴, artık devlet idaresinin tamamen, onun yetiştirdiği, fakat zamanla siyasette kendisinden ayrılmış olan Ali ve Fuad paşalara geçmesi anlamına geliyordu. Hayattayken mücadele ettiği M. Ali Paşa gibi devlet adamları onun son dönemlerinde devlet nezdinde itibarsızlaştırılmıştı. Reşid Paşa'nın hazırladığı bu ortam şüphesiz halefleri Ali ve Fuad paşalar için büyük bir avantajdı. Tatbik Mührü meselesinden sonra vefat ettiği 1868 yılına kadar geçen süre içinde M. Ali Paşa'nın devlet yönetiminde ciddi bir tesiri olmamıştır²²⁵. Osmanlı devleti artık 1869'da Fuad Paşa'nın²²⁶ ve 1871'de de Ali Paşa'nın vefatına²²⁷ kadar bu iki devlet adamının öncülüğünde yönetilecekti.

İkinci nesil tanzimat hareketinin istifade ettiği en önemli kişilerden birisi şüphesiz Cevdet Paşa'ydı. 1822'de Lofça'da doğan Cevdet Paşa, ilmiyye sınıfına mensuptur. 1845'te Reşid Paşa'nın dikkatini çekmiş, paşanın meclislerinde bulunmuş²²⁸, Ali ve Fuad paşalarla tanışma fırsatı bulmuştur. Zira Reşid Paşa'nın güvenini sağlamakla birlikte Eflak-Boğdan hadisesinden dolayı Bükreş'e fevkalade memur tayin edilen Fuad Efendi (Paşa)'ye Reşid Paşa'nın bazı mülahazaları Cevdet Paşa tarafından bizzat bildirilmiş, orada bir süre kalarak Dersaâdet'e geri döndüğünde Fuad Efendi'nin şifahi

²²² Cevdet Paşa, *Tezâkir*, II, 21-22; Shaw, *Modern Türkiye*, 98.

²²³ *TV*, nr: 551.

²²⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, II, 40; Reşid Paşa'nın tercüme-i hali için bkz. *CH*, nr: 870, 6 Cemaziyelahir 1274 [22 Ocak 1858].

²²⁵ Damat Mehmed Ali Paşa'nın vefatı ve tercüme-i hali için bkz. *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Münir Aktepe (Hz.), XII, Ankara 1989, 18.

²²⁶ Fuad Paşa'nın vefatı ve tercüme-i hali için bkz. *Lûtfî Efendi Tarihi*, XII, Ankara 1989, 44.

²²⁷ Ali Paşa'nın vefatı ve tercüme-i hali için bkz. *Lûtfî Efendi Tarihi*, Münir Aktepe (Hz.), XIII, Ankara 1990, 21.

²²⁸ Ahmet Şimşirgil-Ekrem Buğra Ekinci, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, KTB Yayınları (2.Baskı), İstanbul 2008, 19.

cevaplarını da paşaya iletmişti²²⁹. Sonraki yıllarda rahatsızlığından dolayı Bursa kaplıcalarında tedavi gören Fuad Paşa'ya refakat ederek burada iken birlikte *Kavâ'id-i Osmaniyye* adında bir eser dahi kaleme almışlardır²³⁰. 1850'de Meclis-i Maârif ve 1851 Encümen-i Dâniş üyeliklerinden sonra 1856'da Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a ilmiyye sınıfından seçilen ilk üye olmuştur. Bu dönemde başta Arazi, Tapu ve Ceza Kanunları olmak üzere birçok kanun, nizamname ve talimatname kaleme alan Cevdet Paşa'nın, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın bir nevi yerini alan Meclis-i Vâlâ Kavânin ve Nizâmât Dairesi'nde de kanun ve nizamnamelerin hazırlanmasındaki etkinliği devam etmiştir. Ayrıca Meclis-i Âlî-i Tanzimat ilk kurulduğunda medeni kanun yapılması için bir girişimde bulunulmuş, kurulan Metn-i Metin Komisyonu'nda Cevdet Paşa'nın büyük emekleri olmuştur. Paşa, gerek Meclis-i Âlî-i Tanzimat ve gerek de Kavânin ve Nizâmât Dairesi'ndeki görevlerinde "memuriyet-i mahsûsa" ile Rumeli'de görevler de üstlenmiştir²³¹. 1868'de ise Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye'nin başkanı olarak atanmış, Sultan II. Abdulhamid devrinde de çeşitli nazırlıklarda bulunmuştu²³².

Ali ve Fuad paşaların 1871 ve 1869 yıllarında vefatları ile 1854 yılından itibaren iktidarı ellerinde bulunduran ikinci kuşak tanzimatçıların devrini kapatmıştır. Nitekim Ali Paşa'nın vefatını müteakiben dönemin önemli simalarından olan Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa da 29 Ağustos 1871'de vefat etmişti²³³. Böylece 1871'den itibaren yeni bir kuşak, Osmanlı modernleşmesinde rol oynayacaktır ki bu kuşağın en önemli simaları Mahmud Nedim ve Midhat Paşalar olacaktır ki Sultan Abdülaziz, yeni sadrazam olarak atadığı Mahmud Nedim Paşa'ya ıslahatın devam etmesi gereğini bildirecekti²³⁴. Ancak bu ikinci kuşağın Cevdet ve Mütercim Rüşdü Paşa gibi temsilcileri, Ali ve Fuad paşaların vefatından sonra Mahmud Nedim Paşa etrafında oluşan yeni kuşak ile bir süre mücadele etmek zorunda kalacaklardı. Bu mücadeleden, bu çalışmanın Şûrâ-yı Devlet bahsinde kısmen bahsedilmiştir.

²²⁹ Şimşirgil-Ekinci, *Ahmed Cevdet Paşa*, 20; Fatma Aliye, *Cevdet Paşa ve Zamanı*, 51.

²³⁰ Fatma Aliye, *Cevdet Paşa ve Zamanı*, 58-60.

²³¹ Cevdet Paşa Rumeli'ye 28 Eylül 1861 (23 Rebiülevvel 1278) tarihinde hareket etmiştir; *CH*, nr: 1059, 24 Rebiülevvel 1278 [29 Eylül 1861].

²³² Cevdet Paşa ve kanunlaştırmadaki faaliyetleri hakkında bkz. Şimşirgil- Ekinci, *Ahmed Cevdet Paşa*; Beşir Gözübenli, "Türk Hukuk Tarihinde Kanunlaştırma Faaliyetleri ve Mecelle", *Ahmet Cevdet Paşa Sempozyumu 9-11 Haziran 1995*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1997, 285-299; Aynı eser içinde Ahmet Akgündüz, "Ahmet Cevdet Paşa ve Kanunlaştırma Hareketleri", 335-341.

²³³ *Lûtfî Efendi Tarihi*, XIII, 21, 61.

²³⁴ *Lûtfî Efendi Tarihi*, XIII, 21.

Tanzimat dönemi, Osmanlı modernleşmesinin en keskin virajı olarak kabul edilir. Ancak bu kadar geniş çaplı bir hareket bir takım sıkıntıları da beraberinde getirmiştir. Bu sıkıntıların belki de en başlıcası büyük devletlerle olan münasebetlerdir. Tanzimat devri devlet adamları bir taraftan modernleşme ve Avrupa'ya ayak uydurma eğiliminde iken diğer taraftan da içeride ve dışarıda çok hassas dengeler kurmak zorunda kalmışlardır. Bütün dönem boyunca birinci kuşak ile ikinci kuşak diye adlandırılan devlet adamları ünsiyet kurdukları yabancı elçiler aracılığıyla büyük devletlerin desteklerini arkalarına almalarının yanı sıra kazandıkları gücü aralarındaki siyasi mücadeleler için de kullanmışlardır. Yabancı elçilikler belki de tarihte hiç olmadığı kadar Osmanlı devlet adamlarıyla içli dışlı bir politika izlemişlerdir. Osmanlı bürokrasisinde ve siyasetinde büyük devletlerin elçilikleri kendi devletlerinin temsilcisi olarak hem Osmanlı siyasetine yön vermek hem de Osmanlı modernleşmesini kendi tekellerinde sürdürmek maksadıyla devlet adamları arasında kendi çıkarları için bir hizipleşmeye neden olmuşlardır. Osmanlı devlet adamları ise elçiliklerle olan ilişkilerine bazen devletin menfaati bazen de kişisel menfaatleri çerçevesinde yön vermiştir.

Bu devirde İngiltere ve onun kadar olmasa da Fransa Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma düşüncesiyle Osmanlı modernleşmesinde Bâb-ı Âlî'ye nüfuz etmiş, buna karşın devletin parçalanması yönünde hareket eden Avusturya ve Rusya ise daha çok saray ve orduda etkin olmuştur²³⁵. Böylece Osmanlı bürokrasisi İngiltere ve Fransa'nın üstünlük mücadelesi sergilediği bir mecra haline gelmiştir. Birinci kuşak tanzimatçıların lideri konumundaki Reşid Paşa daha çok İngiliz desteğini almıştı. Tanzimat'ın ilk yıllarından 1858 yılına kadar İngiliz elçisi olan Canning, Osmanlı devlet adamları arasında en iyi anlaşığı Reşid Paşa ile sıkı bir dostluk kurmuş, hatta paşanın sadrazamlıktan azledildiğinde tekrar sadarete gelmesi için Sultan Abdülmecid'e siyasi baskı yapıp bunu başarabilecek kadar nüfuz sahibi olmuştu²³⁶. Reşid Paşa'nın yetiştirmesi ve ikinci kuşak tanzimatçı olarak bilinen Ali ve Fuad paşalar Fransa siyasetine daha yakın görüntü arz ediyorlardı. Fransa'nın yeni İstanbul elçisi Thouvenel, Meclis-i Âlî-i Tanzimat

²³⁵ Shaw, *Modern Türkiye*, 104.

²³⁶ Poole, *Canning'in Türkiye Anıları*, 89-90, 94, 109. Lord Stradford de Redcliff (Canning)'in ardından 1858 yılının Mayıs ayında Sir Henry Bulwer İngiltere elçisi olarak atanmış ve 1865 yılına kadar bu görevi yürütmüştür.

kurulduktan kısa bir süre sonra Temmuz 1854'te İstanbul'a gelmişti²³⁷. Thouvenel ve Canning; elçilerin Dersaâdet'teki atama ve azillere karışmaması hakkında birlikte bir karar almalarına rağmen²³⁸ bu karara uydukları pek söylenemezdi. Zira Osmanlı devlet adamları daha üst makamlara atanabilmek için büyük devletlere ihtiyaç duymaktaydılar. Bu atama ve aziller, devletin bürokratik yapısında istikrarsızlığa neden olduğu gibi, büyük devletler nazarında Osmanlı'nın itibar kaybetmesini de hızlandırıyordu. Örneğin Fransa'nın Eflâk ve Boğdan'ın birleşmesi yönündeki baskılarına karşı İngiltere de Avusturya ile birlikte bu birleşmeyi reddetmişti. Nihayetinde Sadrazam Reşid Paşa orta yol bulmakta zorluk çekince Fransa'nın baskısı karşısında azl edilip yerini Giritli Mustafa Paşa'ya bırakmıştı. Kendisi Meclis-i Âlî-i Tanzimat Reisliği'ne geçmiş, Ali Paşa da Hariciye Nazırı olmuştu. Bir ay kadar sonra Fransa Sefareti'nin desteğiyle Fuad Paşa Meclis-i Âlî-i Tanzimat Reisliği'ne getirilmişti²³⁹. Genellikle Ali ve Fuad Paşaların başkanlığını yaptığı Meclis-i Âlî-i Tanzimat, bu paşaların Fransa yanlısı politikaları vesilesiyle büyük oranda Fransa etkisinin hissedildiği bir meclis görünümündeydi. Nitekim İngilizlerin destek verdiği Reşid Paşa, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'da ancak bir ay kadar başkanlık yapabilmişti. Meclis-i Âlî-i Tanzimat, başkan ve üyelerinden de anlaşılacağı üzere çoğunlukla ikinci kuşak tanzimatçılardan oluşuyordu.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kuruluşu şüphesiz büyük devletlerin hoşuna gitmişti. Çünkü meclis, Tanzimat Fermanı'nda işaret edilen reformların daha hızlı ve sağlıklı yapılması amacıyla kurulmuştu. Meclisin açılışı vesilesiyle Prusya Dışişleri Bakanı Manteuffel, İstanbul Sefiri Vildenburg vasıtasıyla bir tebrik mektubu göndermişti²⁴⁰. Mektupta Prusya Dışişleri Bakanı, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'tan, tanzimatın gereklerini yerine getirmesini ve Osmanlı tebaasının olduğu kadar gayrimüslimlerin de ihtiyaçlarını karşılayacak bir görev üstlenmesini bekliyordu. Böylece Osmanlı'nın Avrupa'ya daha fazla yaklaşacağını düşünen bakan, meclisin açılmasıyla sulh ortamının da yakalanabileceği kanısındaydı. Bakanın mektubunda en dikkat çekici ifade ise büyük devletlerin Osmanlı içişlerine müdahale etmesi konusundaki görüşleridir. Manteuffel'e

²³⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I, 51.

²³⁸ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I, 51.

²³⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, II, 30; Büyük devletlerinin Osmanlı devlet adamlarının atama ve azillerindeki etkisi hakkında Cevdet Paşa'nın *Tezâkir* adlı eserinde geniş bilgiler verilmiştir.

²⁴⁰ BOA., *İrâde Hâriciye (İ.HR.)*, nr: 115/5616, Mektup Prusya Sefiri'ne 17 Ekim 1854'te gönderilmiş, 8 Kasım 1854'te de Sultan Abdülmecid'e sunulmuştur.

göre, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın açılışı ile Osmanlı içişlerine yabancı müdahalesi engellenebilecekti. Bununla birlikte devrin bir Alman siyasetçisi, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kurulacağına işaret eden 7 Eylül 1854 tarihli Sultan Abdülmecid'in fermanını yorumlarken, ferman ile vaad edilenlerin Avrupa'da devletin saygınlığının artmasına neden olduğunu düşünmesine rağmen yönetimin giriştiği böylesi çabaların pek bir heyecan uyandırmadığına işaret etmiştir. Buna göre, toplanacak olan meclis (Meclis-i Âlî-i Tanzimat) günlerce oturacak, bir şeyleri tartışacak ve nihayetinde halka derman olacak bir şey yapamayacaklardı. Böylesi bir meclisin başarıya ulaşabilmesi ancak büyük güçlerden bağımsız olarak iş başına getirilmiş yabancı üyelerle sağlanabilirdi. Bu düşünceye göre eğer fermanın gerekleri zoraki uygulanırsa bu Osmanlı'nın Avrupadaki topraklarında İslâm hâkimiyetinin yok edilmesi anlamına geliyordu²⁴¹.

Görüldüğü üzere Tanzimat Fermanı'nın ilanı devlet düzeninde bir çok değişikliği beraberinde getirdiği gibi Osmanlı yönetici tabakası için de bir dönüm noktasını teşkil etmiştir. Başlayan yeni süreçte Kırım Harbi dönemine kadar Reşid Paşa'nın siyasi nüfuz kurma çabaları sonucunda hariciye kadrolarında yetişen yeni bir yönetici sınıfı oluşmuş, bu sınıf tanzimat döneminin kaderine etki yapan büyük bir güç elde etmiştir. Reşid Paşa'nın son zamanlarına denk gelen dönemde ise öncüsü olduğu bu sınıfın içinden yeni bir yönetici tipi gelişerek 1870'li yıllara kadarki dönemde devletin modernleşme sürecinin seyrini belirleyecek kadar güce erişmiştir. Haliyle bu durum Osmanlı merkez kurumlarında da etkisini göstermiştir. Zira sadaret makamı, Meclis-i Vükelâ, Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Âlî-i Tanzimat gibi meclisler devlet adamlarının siyasi ve idari hakimiyet mecrasını teşkil etmiştir. Tanzimat döneminin modernleşme algısı da bu devlet adamları ile bahsedilen kurumlar vasıtasıyla tarihi seyrinde yerini almıştır.

²⁴¹ Friedrich Wilhelm von Reden, *Die Türkei und Griechenland in ihrer Entwicklungs-Fähigkeit: Eine geschichtlich-statistische Skizze*, Frankfurt am Main 1856, 300.

İKİNCİ BÖLÜM

MECLİS-İ ÂLÎ-İ TANZİMÂT'IN BÜROKRATİK YAPISI

2.1. BAŞKAN VE ÜYELER

2.1.1. Başkanlar

Meclis-i Âlî-i Tanzimat ve Meclis-i Vâlâ başkanları üst düzey ve Tanzimat-ı Hayriyye'yi destekleyen devlet adamları arasından seçilirdi. Atamada teklifler sadrazam tarafından yapılır, Meclis-i Vükelâ'nın ve nihayetinde padişahın onayı ile atanacak kişiler kesinleşirdi. Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanı, atandığı andan itibaren Meclis-i Umûmî ve Meclis-i Vükelâ'nın tabii üyesi olurdu. Dolayısıyla hem devlet işlerinde söz hakkı vardı hem de meclisten çıkan kanun ve kararlarda Meclis-i Umûmî ve Meclis-i Vükelâ'nın meclis adına muhatabıydı. Padişah tarafından tayin edilen başkan, usul olarak göreve başlamadan önce padişahın huzuruna çıkar, ardından görevine başlardı. Ayrıca hükümet üyeliğindeki hiyerarşik sırada Meclis-i Vâlâ başkanının önünde ve dördüncü hükümet üyesi konumundaydı¹. Ali ve Fuad Paşa'ların ilk başkanlıkları dönemlerinde Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanlığı Hariciye Nazırı'nın uhdesindeydi. Yani Ali ve Fuad paşalar hem Hariciye Nazırlığı hem de Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanlığı görevini birlikte yürütmüşlerdi. Nitekim ilk başkan olarak atandıktan bir süre sonra Ali Paşa'nın Hariciye Nazırı olarak Paris Konferansı'na katılmak üzere görevlendirilmesi ile Fuad Paşa, Meclis-i Âlî-i Tanzimat riyaseti de uhdesinde olmak suretiyle Hariciye Nazırlığının yanı sıra sadrazama vekalet ederek Sadaret Kaymakamlığı'na atanmıştı². Hariciye Nazırlığı ile birlikte yürütülen Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanlığı, işlerin sekteye uğrayabileceği kaygısına binaen bir süre sonra Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın riyasete atanmasıyla nazırlıktan ayrıldı³. Ancak zaman

¹ Seyitdanhoğlu, *Meclis-i Vâlâ*, 134; Seyitdanhoğlu'nun verdiği bu bilgiye göre Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanları 1855-1856 yıllarında teşrifatta dördüncü sıradayken, 1859-1860'da yedinci sıraya gerilemiştir. Fakat lağvedildiği yıl olan 1861'de tekrar eski konumunu kazanarak hatta üçüncü sıraya yükselmiştir. Ayrıca Meclis-i Âlî-i Tanzimat; 1272 ve 1279 yılları arasındaki Devlet Salnamelerinde meclisler kısmında Meclis-i Vükelâ'dan sonra ikinci sırada yer almıştır.

² *TV*, nr: 523, 26 Şaban 1271 [14 Mayıs 1855].

³ Sultan Abdülmecid'in bir hatt-ı hümayûnunda "...*Hariciye Nezareti'nin derkâr olan mesalih-i mühimmesi cihetiyle Meclis-i Mezkûr (Tanzimat) riyasetiyle imtidad ictimainda iki memuriyetin umuruna dahi bazı mertebe sekte gelebileceği...*" düşüncesiyle Meclis-i Âlî-i Tanzimat riyaseti Kıbrıslı Mehmed Paşa'ya verilmiştir; *TV*, nr: 529, 2 Zilhicce 1271 [16 Ağustos 1855].

zaman meclis başkanlığı yine Hariciye Nazırı'nın uhdesine verilmiştir. Örneğin Meclis-i Âlî-i Tanzimat ile Meclis-i Vâlâ'nın Meclis-i Ahkâm-ı Adliye olarak birleşmesi sürecinde meclisin başkanı olan Ali Paşa, aynı zamanda Hariciye Nezareti'ne de vekâlet ediyordu.

Meclisin, bazı zaruri durumlardan ötürü sadarettten yönetildiği de vakidir. Örneğin Paris Konferansı görüşmelerine Sadrazam Ali Paşa'nın katılması ile bu dönemde Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanı olan Kıbrıslı Mehmed Paşa Sadaret Kaymakamı olmuş, aynı zamanda Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanlığını da yürütmüştür. Yine Ali Paşa, 1860 yılında Meclis-i Âlî-i Tanzimat Reisi iken aynı zamanda Sadaret Kaymakamlığı'na atanmıştır⁴. Böylece Meclis-i Âlî-i Tanzimat bazen Sadaret Kaymakamlığı'ndan dahi yönetilebilmiştir. Bu durum meclis tarafından tutulan defterlerde kendini göstermektedir. Kıbrıslı'nın başkanlığı döneminde meclisten çıkan evrak *Taraf-ı Hazret-i Kâimmakâmiden* şeklinde çıkıyordu⁵.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanlığı, dönemin siyasi gelişmeleriyle doğrudan alakalı bir konumdaydı. İç ve dış politikada devlet nasıl bir seyir arzediyor ise meclis başkanlığı hatta merkezi meclisler ile beraber Sadrazamlık ve Hariciye Nazırlığı dahi ona göre el değiştirebiliyordu. Sadarettteki değişimler, Meclis-i Âlî-i Tanzimat ve Hariciye Nezareti'nde görev değişimlerine neden olmuştur. Örneğin Reşid Paşa'nın Stratford Canning'in desteği ile beşinci ve altıncı defa sadarete gelmesi, Ali Paşa'nın Hariciye Nazırı, Fuad Paşa'nın da Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanı olmasıyla sonuçlanmıştır⁶. Aynı şekilde Ali Paşa sadrazam iken saray masraflarını kısmak istemesi sonucu koltuğundan olmuş ve meclisin son başkanı olarak atanmıştır⁷. Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanlığı ile ilgili Cevdet Paşa'nın eserlerinde dikkate değer bilgiler mevcuttur. Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın aşağıda görüleceği üzere Meclis-i Âlî-i Tanzimat reisi iken yerini Mütercim Rüşdü Paşa'ya bırakması ile ilgili olarak Cevdet Paşa, Kıbrıslı'nın, vükelânın kendi müttefiki olan Mütercim Rüşdü Paşa'yı Bâb-ı Âlî'ye getirmek maksadıyla kendisini meclis başkanlığından azlettirdiklerini düşündüğünü

⁴ Ali Fuad, *Rical-i Mühimme-i Siyasiye*, 74; *Lütfî Efendi Tarihi*, IX, 160.

⁵ Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın Tezâkir Defteri'nde 77 numaralı ve 19 Cemaziyelahir 1272 (26 Şubat 1856) tarihli tezkireden itibaren 152. ve 23 Şevval 1272 [27 Haziran 1856] tarihli tezkire de dâhil olmak üzere meclisten çıkan tezkireler sadâret Kaymakamlığı'ndan yazılmıştır. Bkz. *BOA.*, *BEO.AYN.d.* Defter nr: 1718.

⁶ Shaw, *Modern Türkiye*, 96.

⁷ Shaw, *Modern Türkiye*, 96.

nakletmektedir⁸. Ayrıca 1860 yılındaki Ali Paşa'nın son kez Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanlığına getirilmesi ile ilgili Cevdet Paşa'nın Ma'rûzât adlı eserinde, o dönem sadrazam olan Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın Sultan Abdülmecid ile aralarında geçen tatsız bir konuşmanın sonucunda sadareten azledildiği, yerine Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanı Mütercim Rüşdü Paşa'nın getirildiği ve ondan boşalan meclis başkanlığına da Ali Paşa'nın atandığı bilgisi verilmektedir⁹. Bu bilgiler, merkezdeki meclis başkanlıklarının aynı Sadrazamlık ve Hariciye Nazırlığı gibi iç çekişmelere alet edildikleri kanısını uyandırır da olayların perde arkasındaki gerçekler hakkında fikir yürütmekten başka somut delillere ulaşmak şu halde mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla burada resmi belgeler ışığında meclisin yapısını incelemekle iktifa olunacaktır.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanları ve başkanlık yaptığı dönemler şöyledir¹⁰;

Mehmed Emin Ali Paşa: 1815 doğumlu olan Ali Paşa, henüz 15 yaşında iken memuriyet hayatına başlamış, Viyana Elçiliği ikinci katipliği görevinden sonra İstanbul'a dönmüş ve Dîvân-ı Hümâyûn tercümanı olmuştur. Başarısıyla Reşid Paşa'nın dikkatini çeken Ali Paşa, Reşid Paşa'nın 1838'de Paris Sefiri olması üzerine onun maiyetine girmiş ve Reşid Paşa kendisini müsteşar vekili olarak tayin etmiştir. Sonraki dönemlerde Reşid Paşa'nın marifetiyle Hariciye Müsteşarlığı, Londra Sefirliği ve Hariciye Nazırlığı görevine gelen Paşa, Meclis-i Vâlâ Reisliği görevinde de bulunmuş, 1852 yılında Reşid Paşa'nın azledilmesi üzerine sadaret koltuğuna oturmuştur¹¹. Ancak bu görevi kısa sürmüş, M. Ali Paşa'nın sadretinde İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. 1854 yılında Hüdavendigâr valisi olan paşa aynı yıl kurulan meclisin başkanlığına tayin

⁸ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, II, 67.

⁹ Cevdet Paşa'ya göre bu hadise şöyle cereyan eder: Sultan Abdülmecid, 21 Ocak 1860'da Kıbrıslı Mehmed Paşa ile Fuad Paşa'yı huzura çağırır. Önce gelen Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Paşa, gümrüklere dair açılan bir konuda "merhume valide sultan gümrükten de para istemişti" diye bir laf edince Sultan bu lafa tepki göstermekle kalmamış, Kıbrıslı'yı Sadrazamlıktan almıştı. Böylece Meclis-i Âlî-i Tanzimat reisliği de Rüşdî Paşa'nın Sadrazam olmasıyla Ali Paşa'ya tevcih edilmişti, bkz. Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Yusuf Halaçoğlu (Hz.), Babiâli Kültür Yayınları, İstanbul 2010, 33-34. Fakat Cevdet Paşa'nın yukarıdaki olayı naklettiği tarih Ocak 1860 olmasına karşın bahsedilen atama ve azillerin olduğu tarih Aralık 1859'dur. Bkz. *BOA., İ.DH.*, nr: 450/29791, 1 Cemaziyelahir 1276 [26 Aralık 1859].

¹⁰ Meclis-i Âlî-i Tanzimat Başkanları ve üyeleri ile birlikte meclis memurlarının isimleri Osmanlı Devlet Salnâmelerinde Hicri 1272'den 1278'e kadar yer almıştır. Fakat salnâmelerde, düzenlendiği tarihte görevde bulunanları dikkate aldığından yıl içindeki değişikliklere yer verilmemiştir. Bkz. *Devlet Salnâmesi*, Sene 1272, 37; *Devlet Salnâmesi*, Sene 1273, 36; *Devlet Salnâmesi*, Sene 1274, 36; *Devlet Salnâmesi*, Sene 1275, (sayfa numarası yok); *Devlet Salnâmesi*, Sene 1276, 38; *Devlet Salnâmesi*, Sene 1277, 38; *Devlet Salnâmesi*, Sene 1278, 38.

¹¹ Ali Paşa hakkında biyografik bilgi için bkz. *İslâm-Türk Ansiklopedisi*, 293-307.

edilmiştir¹². Böylece Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın ilk başkanı olan Ali Paşa, bundan sonraki yıllarda merkezde reform hareketini yürüten en önemli kişilerden birisi olmuştur.

Ali Paşa bir süre sonra Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanlığı uhdesinde kalmak suretiyle aynı zamanda Hariciye Nazırı oldu¹³. Her iki görev uhdesinde iken Kırım Harbi'nden dolayı Viyana'da toplanan konferansa fevkalade elçi ünvanıyla görevlendirildi¹⁴. Fakat her iki görevin aynı anda yürütülmesine bu görev de eklenince bu durum uygun görülmeyle Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanlığı Ali Paşa'dan alındı. Daha sonra da Hariciye Nezareti'ni de Fuad Paşa'ya devrederek Sadrazam oldu. İlerleyen dönemlerde Ali Paşa ikinci kez yine meclis başkanlığını üstlenmiştir. Nitekim Meclis-i Âlî-i Tanzimat Reisi Mütercim Rüşdü Paşa'nın Sadrazam olması üzerine, Ali Paşa 26 Aralık 1859'da ikinci kez başkan olmuştur¹⁵. Bir ara buna ek olarak Hariciye Nezareti'ne vekalet etti¹⁶. Kıbrıslı Mehmed Paşa 28 Mayıs 1860 tarihinde Sadrazam olup ardından Rumeli Teftişi'ne görevlendirilince Ali Paşa Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanı iken Sadaret Kaymakamlığı'na getirildi¹⁷.

Ali Paşa, meclisin ilk başkanı olduğu gibi 1861 yılında Meclis-i Vâlâ ile birleştiği esnada başkanlık Hariciye Nezareti Vekâleti'yle birlikte yine kendisindeydi. Meclis-i Âlî-i Tanzimat ile Meclis-i Vâlâ, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye adı altında birleşince bu yeni meclisin başkanlığına Hariciye Nazırı Fuad Paşa atanmış, Ali Paşa da, Fuad Paşa'nın yerine Hariciye Nazırı olmuştur¹⁸.

Yusuf Kamil Paşa: Kâmil Paşa, çağdaşlarına oranla merkezi meclislerde en deneyimli devlet adamlarından birisidir. 1808 yılında doğan Paşa, Reşid Paşa'nın desteğiyle Meclis-i Vâlâ, Meclis-i Maârif-i Umûmîye ve Encümen-i Daniş üyeliklerinde bulunan tanzimat paşalarındandır. Daha çok Meclis-i Vâlâ'da görev almakla birlikte

¹² TV, nr: 512; CH, nr:708, 9 Muharrem 1271 [2 Ekim 1854].

¹³ TV, nr: 514, 16 Rebiülevvel 1271 [7 Aralık 1854]; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, IV, 72.

¹⁴ *Lütfî Efendi Tarihi*, IX, 117,225-226.

¹⁵ BOA., *İ.DH.*, nr: 450/29791, 1 Cemaziyelahir 1276 [26 Aralık 1859]; BOA., *Hâriciye Nezâreti Belgrat Sefareti (HR.SFR.3.)*, nr: 47/35, 28 Aralık 1859; TV, nr: 576, 15 Cemaziyelahir 1276 [9 Ocak 1860].

¹⁶ TV, nr: 598, 9 Rebiülahir 1277 [25 Ekim 1860]; TA, nr: 1, 6 Rebiülahir 1277/10 Teşrinievvel 1276 [22 Ekim 1860].

¹⁷ Ali Fuad, *Rical-i Mühimme-i Siyasiye*, 74; *Lütfî Efendi Tarihi*, IX, 160.

¹⁸ BOA., *Hatt-ı Hümayûn (HAT)*, nr: 1648/11, 6 Muharrem 1278 [14 Temmuz 1861]; TV, nr: 616, 17 Muharrem 1278 [25 Temmuz 1878].

tanzimat döneminin üst kadrosu içinde yerini alan bir devlet adamıdır¹⁹. Ali Paşa'nın ilk döneminde Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanlığından ayrılıp Hariciye Nazırlığı'na devam etmesi üzerine bu süreçte kısa bir süreliğine meclis başkanlığı görevi Ticaret Nazırı olan Kamil Paşa'ya verilmiştir²⁰. Fakat Meclis-i Vâlâ Reisi Şekip Paşa'nın vefatı üzerine Kâmil Paşa Meclis-i Vâlâ başkanlığına atanmış, Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanlığı ise tekrar Hariciye Nazırı olan Ali Paşa'nın uhdesine bırakılmıştır²¹. Yani bu kısacık süreçte meclis başkanlığı henüz bir düzene oturtulamamıştır. Aynen 1861 yılında kurulan Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin de başkanlığını tıpkı Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanlığı gibi kısa süre için Kamil Paşa yapacaktı.

Keçecizade Fuad Paşa: Ali Paşa ile birlikte Reşid Paşa'dan sonra tanzimat hareketine yön veren en önemli kişilerden biri de Fuad Paşa'dır. 1837 yılında Hariciye Nazırı Reşid Paşa'nın teşviki ile Tercüme Odası'nda göreve başlayan paşa, çeşitli elçiliklerdeki başarılı görevlerinden dolayı devlet kademelerinde hızlıca yükselmiş, 1849 yılında Sadaret Müsteşarı olmuştur. 1852 yılında ilk kez Hariciye Nazırlığı yapan Fuad Paşa, Meclis-i Âlî-i Tanzimat kurulduğunda Sultan Abdülmecid'in meclisin kurulacağına dair ilan edilen hatt-ı hümayûnda işaret ettiği 5-6 yetkin kişiden birisi olarak addedilmiş ve meclisin ilk üyelerinden olarak göreve getirilmiştir²².

Ali Paşa'nın Hariciye Nazırı olarak Kırım Harbi'nden dolayı Viyana'da teşkil edilen Meclis-i Mükâlemât'a Fevkalade Büyükelçi olarak görevlendirilmesi²³, Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanlığı da üzerinde olduğundan mecliste bir iktidar boşluğu ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine Fuad Paşa, 8 Mayıs 1855 tarihinde Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyesi olduğu halde, vezir rütbesiyle meclis başkanlığına ve aynı zamanda Hariciye Nazırlığı'na atandı²⁴. Fakat Hariciye Nezareti'ndeki işlerin yoğunluğundan dolayı birkaç ay sonra yerini Kıbrıslı Mehmet Paşa'ya bıraktı²⁵. 4 Eylül 1857'de Reşid

¹⁹ Süleyman Beyoğlu, "Yusuf Kâmil Paşa", *DİA*, XXIV, 2001, 283.

²⁰ *TV*, nr: 515, 5 Rebiülahir 1271 [26 Aralık 1854]; *Lâtfi Efendi Tarihi*, IX, 109.

²¹ *TV*, nr: 516, 26 Rebiülahir 1271 [16 Ocak 1855].

²² Fuad Paşa'nın Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliği ile birlikte biyografik bir çalışması için bkz. Emine (Atılğan) Gümüşsoy, *Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa (1815-1869)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006, 37,38,44 vd.

²³ *TV*, nr: 521, 18 Receb 1271 [6 Nisan 1855].

²⁴ *BOA.*, *A.DVN.MHM.*, nr: 13/99, 20 Şaban 1271 [8 Mayıs 1855]; *TV*, nr: 523, 26 Şaban 1271 [14 Mayıs 1855]; Başka bir kaynaktan 16 Şaban 1271 [4 Mayıs 1855], bkz. Hayreddin, *Vesâik-i Tarihiye ve Siyasiye*, 24.

²⁵ *TV*, nr: 529, 2 Zilhicce 1271 [16 Ağustos 1855].

Paşa'nın yerine tekrar Fuad Paşa meclise başkan oldu²⁶. Ardından Reşid Paşa'nın vefatı üzerine Ali Paşa Sadrazam olurken Fuad Paşa da Hariciye Nazırı olarak yerini Kıbrıslı Mehmed Paşa'ya bıraktı²⁷. Ayrıca Meclis-i Âlî-i Tanzimat ile Meclis-i Vâlâ, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye adı altında birleşince bu yeni meclisin başkanlığına da Fuad Paşa atanmıştır²⁸.

Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa: Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın asker kökenli başkanlarından olan Kıbrıslı Mehmed Paşa, ordunun çeşitli kademelerinde görev yaptıktan sonra son olarak 1854 yılında Kaptan-ı Deryalığa getirilmiş, aynı yıl Reşid Paşa'nın teklifiyle Sadrazam olmuştur²⁹. Dolayısıyla Meclis-i Âlî-i Tanzimat kurulduğu esnada Kıbrıslı Mehmed Paşa Sadrazam koltuğundaydı. Meclis başkanlığının Hariciye Nazırı'nın uhdesinden çıkarılması üzerine 20 Temmuz 1855 tarihinde Fuad Paşa'dan başkanlığı devraldı³⁰. Kırım Harbi'nin neticelenip Paris Konferansı için Osmanlı Devleti'ni temsilen Sadrazam Ali Paşa'nın görevlendirilmesi sonucu sadrazam vekaletine meclis başkanı Kıbrıslı Mehmed Paşa tayin olunmuştu³¹. Birkaç ay başkanlık ile bu görevi birlikte yürüttü³². Bu esnada yeni Rus Çarı II.Aleksandr'ın taç giyme merasimine katılmak için Fevkalade Büyükelçi ünvanıyla 1856 yılı ortalarında Rusya'ya görevlendirildi³³. 3 Ağustos 1857'de başkanlıktan ayrılarak Mecâlîs-i Âlîye'ye üye tayin edildi³⁴. Bir müddet sonra başkanlıktan ayrılarak yerini sırasıyla önce Reşid Paşa'ya sonra Fuad Paşa'ya bırakmıştır. Reşid Paşa'nın vefatı³⁵ üzerine Ali Paşa Sadrazam, Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanı Fuad Paşa da Hariciye Nazırı olurken, Mehmed Emin Paşa 11 Ocak 1858 tarihli hatt-ı hümayûn ile yeniden Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanlığına atanmıştır³⁶. 29 Ağustos 1858'de M. Ali Paşa'nın yerine Kaptan-

²⁶ BOA., *İ.DH.*, nr: 386/25515, 14 Muharrem 1274 [4 Eylül 1857]; Cevdet Paşa, *Tezakîr*, II, 30.

²⁷ TV, nr: 560, Selh-i Cemaziyelahir 1274 [17 Ocak 1858]; Ali Fuad, *Rical-i Mühimme-i Siyasiye*, 155.

²⁸ BOA., *HAT.*, nr: 1648/11; TV, nr: 616.

²⁹ Kemal Çiçek, "Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa", *DİA*, XXVIII, 2003, 463.

³⁰ TV, nr: 529; CH, nr:750, 15 Zilkade 1271 [30 Temmuz 1855]; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I, 52; İbnülemin, Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanlığına atanma tarihini 12 Zilkade 1271 [27 Temmuz 1855] olarak vermiştir. Bkz. İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 86.

³¹ BOA., *İ.DH.*, nr: 337/22155, 25 Cemaziyelevvel 1272 [2 Şubat 1856].

³² TV, nr: 538, 7 Cemaziyelahir 1272 [14 Şubat 1856].

³³ CH, nr: 799, 8 Zilhicce 1272 [10 Ağustos 1856].

³⁴ İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 87.

³⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, II, 40.

³⁶ BOA., *İ.DH.*, nr: 394/26050, 25 Cemaziyelevvel 1274 [11 Ocak 1858]; TV, nr: 560; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, II, 41.

ı Derya olan Kıbrıslı'dan boşalan başkanlığa ise aynı tarihli hatt-ı hümâyûn ile Mütercim Rüşdü Paşa getirildi³⁷.

Kıbrıslı Mehmed Paşa, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'da en uzun süre görev alan devlet adamlarındandır. İlerleyen bölümlerde de görüleceği üzere Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kurulma aşamasında bir ıslahat layihası da hazırlatarak devletin reform hareketine ivme kazandırmaya çalışmıştır. Bu layihada ortaya konulan esasların bir kısmı Meclis-i Âlî-i Tanzimat döneminde hayatiyete geçmiştir.

Mütercim Mehmed Rüşdü Paşa: 1811 yılında doğan Rüşdü Paşa, askeri kademelerde görev yapan bir devlet adamıdır. Hüsrev Paşa'nın aracılığı ile bazı askeri nizamnamelerin Türkçeye çevrilmesi için Seraskerlik tercümanlığına getirildiğinden "Mütercim" lakabıyla tanınmıştır³⁸. Meclisin Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa ile birlikte asker kökenli olan iki başkanından biridir. Rüşdü Paşa, Mayıs 1851'de Seraskerlik, iki yıl sonra da Hassa Ordusu Müşirliği yaptıktan sonra istifa etmiş, Meclis-i Âlî-i Tanzimat kurulduğunda ilk üyelerinden birisi olarak atanmıştır. Bunda şüphesiz kendisinin kanunlaştırma alanındaki deneyimi de etkili olmuştur.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanı Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın Kaptan-ı Deryalığa getirilmesi üzerine 29 Ağustos 1858'de meclis başkanlığına Rüşdü Paşa getirildi³⁹. Mütercim Mehmed Rüşdü Paşa 26 Aralık 1859'da Sadrazam olarak Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanlığını Ali Paşa'ya devretti⁴⁰.

Mustafa Reşid Paşa: Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kurulmasında etkili bir devlet adamı olan Mustafa Reşid Paşa, tanzimat hareketinin öncüsü olarak sarayın yönetimi

³⁷ BOA., *İ.DH.*, nr: 412/27253, 19 Muharrem 1275 [29 Ağustos 1858]; TV, nr: 564, 7 Safer 1275 [16 Eylül 1858].

³⁸ Abdullah Saydam, "Mütercim Rüşdü Paşa", *DİA*, XXXII, 2006, 202.

³⁹ BOA., *İ.DH.*, nr: 412/27253; TV, nr: 564; Cevdet Paşa Tezakir'de bu atamayla ilgili şu bilgileri verir: Muharrem ayının on yedinci günü Sultan Abdülmecid hiddetli bir şekilde Bâb-ı Âlî'deki dairesine gelir. Vükelâ tedirgin olarak Meclis-i Âlî-i Tanzimat dairesinde beklemeye başlar. Sultan önce Sadrazam Ali Paşa ile görüşür. Ardından Kaptan-ı Derya Mehmed Ali Paşa ve Serasker Paşa içeri girerler. Sultanı kızdıran olay, kızı Refia Sultan'ın 60 bin kese altın tutarındaki borcuydu. Sultan bu borcun oluşmasından Mehmed Ali Paşa'yı sorumlu tutuyordu. Sadrazam Ali Paşa da bundan dolayı Sultan'dan azar işitmişti. Ali Galib Paşa başta olmak üzere diğer damat paşaları da azarlayan Sultan Abdülmecid, gereksiz masraf yapılmasını önlemek amacıyla yazdırdığı Hatt-ı Hümâyûn'u Hariciye Nazırı Vekili Mahmud Nedim Paşa'ya okuttu. Bu olaydan birkaç gün sonra Meclis-i Âlî-i Tanzimat Reisi Mehmed Paşa, Mehmed Ali Paşa'nın yerine Kaptan-ı Derya oldu. Mehmed Rüşdü Paşa da onun yerine Meclis-i Âlî-i Tanzimat Reisliği'ne atandı. Aynı zamanda Ali Galib Paşa Ticaret Nazırlığı'ndan azledildi. Yerine de Mahmud Nedim Paşa atandı. Bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, II, 54-59.

⁴⁰ BOA., *İ.DH.*, nr: 450/29791, 1 Cemaziyelahir 1276 [26 Aralık 1859]; BOA., *HR.SFR.(3)*, nr: 47/35, 28 Aralık 1859.

Bâb-ı Âlî ile paylaşmak durumunda kalmasında da en önemli simaydı. Paşa, meclis kurulduğunda Hariciye Nazırı idi. Meclisin ilk üyelerinin hariciye kadrolarında yetişmiş devlet adamlarından olmasında paşanın önemli derecede etkisi vardı. Ancak Reşid Paşa Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın faaliyette bulunduğu yıllar içinde meclisin üyeliğini yapmamakla birlikte kısa bir süreliğine de başkanlık koltuğuna oturmuştur. Nitekim Reşid Paşa'nın Ağustos 1857'de Sadrazamlık makamını Giritli Mustafa Naili Paşa'ya bırakmasının ardından Meclis-i Âlî-i Tanzimat Reisi olmuştur⁴¹. Bir ay kadar kısa süren görevini 4 Eylül 1857'de Fuad Paşa'ya bırakmıştır⁴².

Görüldüğü üzere Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın faaliyette bulunduğu 1854 ile 1861 yılları arasında toplamda altı başkanı olmuştur. Bunlar devlet ricalinden olmakla birlikte ikisi asker kökenli, üçü de hariciye kökenlidir. Yaklaşık sekiz yıllık faaliyet döneminde 6 başkandan Ali, Fuad ve Kıbrıslı Mehmed Paşaların ikişer kez meclis başkanlığı yaptığı da göz önünde bulundurulduğunda meclis başkanlığının pek istikrarlı bir süreç yaşamadığı ortaya çıkmış olacaktır. Bunda devlet adamları arasındaki siyasi mücadeleler ve özellikle sadaretin ve Hariciye Nazırlığı görevlerinin sürekli el değiştirmesi de yadsınamayacak derecede etkili olmuştur.

Burada Meclis-i Âlî-i Tanzimat üzerinde özellikle Reşid Paşa vefat ettikten sonra en etkili olan iki devlet adamından yani Ali ve Fuad Paşa'lardan bahsetmek gerekmektedir. Vefatlarına kadarki dönemin en güçlü devlet adamları olarak bilinen paşalar, Meclis-i Âlî-i Tanzimat üzerinde de en fazla nüfuz sahibi olan kişilerdi. Reşid Paşa tarafından yüksek mevkilere getirilmelerine rağmen Kırım Harbi esnasında ve Islahat Fermanı'nın ilanından sonra Reşid Paşa'dan siyaseten ayrılmaya başlayarak birbirleriyle uyumlu bir yönetim sergilemişler, Paşa'nın vefatından sonra dönüşümlü olarak Sadrazamlık, Hariciye Nazırlığı ve Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanlığı makamlarında bulunmuşlardır. Bunun karşısında Sultan Abdülmecid, Ali ve Fuad paşaların Bâb-ı Âlî ve Saray nezdindeki nüfuzları karşısında bu zaman diliminde Kıbrıslı Mehmed Paşa'yı bir denge unsuru olarak kullanmıştır. Adı geçen paşalar Sadrazamlık ve Hariciye Nazırlığı yaptığı dönemlerde Kıbrıslı Mehmed Paşa Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanlığı yapmış, buna karşın Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın sadaretinde

⁴¹ TV, nr: 555, 28 Zilhicce 1273 [19 Ağustos 1857]; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, II, 30; *Lûtfî Efendi Tarihi*, IX, 137.

⁴² BOA., *İ.DH.*, nr: 386/25515; TV, nr: 557, 27 Safer 1274 [17 Ekim 1857].

ise Ali ve Fuad paşalar Hariciye Nazırlığı ve Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanlığında bulunmuştur. Islahat Fermanı'ndaki gayrimüslimlere verilen haklar, bu devirde Osmanlı diplomasisinde ciddi şekilde tesir etmeye başlamıştır. Fermanın verdiği imkanları politik bir malzemeye dönüştüren İngiliz ve Fransız elçiler karşısında Ali ve Fuad paşalar Reşid Paşa'dan idareyi devralmıştır. Merkezdeki en önemli dört kuruluş olan Sadrazamlık, Hariciye Nezareti, Meclis-i Âlî-i Tanzimat ve Meclis-i Vâla gibi kurumlar artık kendi politikalarını destekleyen Mütercim Rüşdü Paşa gibi devlet adamları ile beraber bu iki paşa tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Ali ve Fuad paşalar dış politikada İngiltere'den ziyade Fransa'ya daha yakın bir duruş sergilemişlerdir. Nitekim Ali Paşa İngiltere Elçisi Canning'in devletin içişlerine karışması karşısında ciddi derecede rahatsızdı. Paşa bir mektubunda Canning'in devletin bütün alanlarında nüfuz kurmaya çalışıp, devlet kurumlarını ele geçirdiğini iddia etmiştir⁴³. Ancak şurası da var ki Ali Paşa Islahat Fermanı'nı bizzat İngiliz ve Fransız elçileri ile birlikte hazırlamıştı⁴⁴. İngiliz politikasından daha ziyade III. Napolyon Fransı'nın yürüttüğü politikaya yakın olan paşalar Meclis-i Âlî-i Tanzimât döneminde İstanbul elçiliği yapan Thouvenel ile daha uyumlu bir görüntü arzetmişlerdir. Nitekim bu durumun bir sonucudur ki meclisin hazırladığı Ceza ve Ticaret Kanunu gibi kanunlarda Fransız mevzuatından istifade edilmiştir. Üçüncü ve dördüncü bölümlerde görüleceği üzere özellikle yabancı sermayenin Osmanlı topraklarına olan rağbetinin arttığı bu dönemde Fransız yatırımcılar diğer ülkelerinkinden çok daha fazla imtiyaz başvurusunda bulunmuş, yurt dışından getirtilen uzmanlar da daha çok Fransa'dan tercih edilmiştir.

Ali Paşa, siyasi vasiyetnamesinde Fuad Paşa ile birlikte iktidara geldiklerinde devletin içinde bulunduğu durumu kendi ifadeleriyle *uçurumun kenarında* olarak görüyordu⁴⁵. Paşa'ya göre bu durumdan kurtulmanın yolu Osmanlı Devleti'ni yıkma gayretinde olan devletlere karşı toprak bütünlüğünü savunan devletlerin yanında yer almaktı. Bunlar içinde Fransız modeli Paşa'ya cazip gelmişti. Hatta paşa; vasiyetnamesinde Osmanlı toprak bütünlüğünü korumak için Avrupalı devletler ile menfaatlerinin aynı olması gerektiğini ifade etmiştir⁴⁶. Böylece devletin öz kaynaklarla başaramadığı yatırımları mecburen yabancı sermaye ile yaparak ortak bir menfaat

⁴³ Hayreddin, *Vesâik-i Tarihiye ve Siyasiye*, 3-7.

⁴⁴ Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, II, 23.

⁴⁵ Cemil Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, (13. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul 2007, 34.

⁴⁶ Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, 37.

yolunu tercih etmişti⁴⁷. Şunu da ifade etmek gerekir ki Ali ve Fuad paşalar Sultan Abdülaziz'in tahta çıkışından itibaren idarede daha üstün bir hale gelmişlerdir. Zira idari taksimatta önemli bir değişiklik olan 1864 Vilâyet Nizamnamesi'nin Fuad Paşa tarafından hazırlanması, 1868'de Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye ve Şûrâ'yı Devlet'in kurulmasında Ali Paşa'nın etkisi gibi hususlar buna örnek olarak gösterilebilir.

2.1.2. Üyeler

Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a üye ataması reisin önerisi ve vükelâdan bazılarının fikirleri doğrultusunda oluyordu⁴⁸. Ancak başkanın teklifi olmaksızın Reşid Paşa gibi nüfuzlu tanzimatçı devlet adamlarının etkisi ile de meclise üye atanabiliyordu. Zira daha önce de vurgulandığı üzere Reşid Paşa'nın 1857 yılındaki beşinci sadrazamlığı zamanında oğlu Ahmed Celâl Bey ve Cevdet Efendi'nin meclise üye yapılmaları tesadüf değildi. Bunda sadrazamın etkisi olduğu açıktı⁴⁹. Üyeler genelde hariciyecilerden ve mülkiyelilerden seçilirdi⁵⁰. 1857 yılından sonra ulemadan da Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a üye ataması yapıldı. Zira Mekke-i Mükerrreme payelisi Cevdet Efendi (Paşa) vezirlik rütbesi verilerek ilk kez ilmiye sınıfından olarak Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliğine atanmıştı⁵¹. Meclise atanan üyeler, belirlenen bir günde usulen Mabeyn-i Hümâyûn'a giderek teşekkür ziyaretinde bulunur ve görevlerine başlarlardı⁵².

Bazı özel görevlerde başarı sağlayan devlet memurları Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a üye yapılmak suretiyle taltif edilebiliyorlardı. Hersek meselesindeki başarısından dolayı Ahmed Kemal Bey, önce Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliğine⁵³, bir süre sonra da Harem-i Hümâyûn Masârifat Nazırlığı'na atanmıştır⁵⁴.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat, bazen devlet adamlarının tenzil-i görev edildikleri bir kurum da olabiliyordu. Örneğin Ali Galib Paşa'nın Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a atanması

⁴⁷ Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, 37.

⁴⁸ BOA., *İ.DH.*, nr: 398/26332, 30 Receb 1274 [16 Mart 1858]; Bu uygulama Meclis-i Vâlâ için de geçerliydi. Bkz. Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, 198.

⁴⁹ Cevdet Paşa'nın Tezâkir'de verdiği bilgiye göre Ahmet Celal Bey'in meclise üye yapılmasını o esnada Meclis-i Âlî-i Tanzimat Reisi bulunan Kıbrıslı Mehmed Paşa Teşrifatçı'dan öğrenmiş ve bu durum karşısında aşırı derecede hiddetlenmişti. Bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, II, 22.

⁵⁰ Seyitdanlıoğlu, *Meclis-i Vâlâ*, 77-78, 81-82.

⁵¹ BOA., *İ.DH.*, nr: 372/24619, 18 Receb 1273 [14 Mart 1857].

⁵² Şevket ve Ahmed Celal Paşaların *ifâ-yı teşekkürat* için Mabeyn'e kabulü hakkında bkz. BOA., *İ.DH.*, nr: 372/24647; Ali Gali Paşa'nın Mabeyn'e kabulü için bkz. BOA., *İ.DH.*, nr: 363/24058.

⁵³ BOA., *İ.DH.*, nr: 425/28116, 28 Receb 1275 [3 Mart 1859].

⁵⁴ BOA., *A.DVN.MHM.*, nr: 29/48, Rebiülahir 1276 [Ekim-Kasım 1859].

aslında bir ceza niteliği taşımaktaydı. Kendisi hem padişahın damadı hem de Hazine-i Hassa Nazırı idi. Hazine-i Hassa'nın bir hayli borçlu olduğunu Sultan Abdülmecid'e arz ettiğinde sultan bu işin içeriden halledilmesi emrini vermiş, buna rağmen kendisi nezaretin borcunu sağda solda konuşunca görevden alınarak Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a üye yapılmıştır⁵⁵. Bu konuda Vak'anüvis Lütfî Efendi'nin yorumu ilgi çekicidir. Sadaret Müsteşarı Safvet Efendi'nin görevinden azledilerek Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliğine getirilmesi üzerine Lütfî Efendi, boşa kalan hatırı sayılır devlet ricalinin Meclis-i Vâlâ'ya atandıklarında memnun olmadıklarını, bu yüzden atamaların genelde Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a yapıldığını ifade etmiştir⁵⁶. Eleştiriye açık olmakla birlikte bu bilginin gerçeklik payı üzerinde durulması gerekmektedir. Zira aşağıda da görüleceği üzere meclisin üyeleri kısa sürelerde sürekli devletin değişik kademelerinde görev yapmış, Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliklerini ise kısa sürelerle ifa etmişlerdir. Bunların içinde en istikrarlısı neredeyse hazırlanan bütün kanunlarda emeği olan Cevdet Paşa'dır ki 1857 yılında üye olarak girdiği mecliste, Meclis-i Valâ ile birleşinceye kadar hizmet edecektir.

Arşiv vesikalarından tespit edebildiğimiz kadarıyla 1854-1861 yılları arasında mecliste üyelik görevinde bulunanlar şöyledir:

Mütercim Mehmed Rüsdü Paşa: Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın ilk üyelerindendir⁵⁷. 4 Haziran 1855'de Serasker olarak tayin edilince üyelikten ayrılmıştır⁵⁸.

Sadık Rifat Paşa: Osmanlı Devleti'nin tanzimat dönemindeki en ıslahatçı devlet adamlarından biri olarak bilinen Rifat Paşa, 1822 yılında doğmuştur. Hariciye kökenli olan paşa dört defa Hariciye Nazırlığı dört defa da Meclis-i Vâlâ başkanlığı yapmıştır. Ayrıca çeşitli dönemlerde Meclis-i Vâlâ üyeliklerinde bulunmuştur. Elçiliklerdeki ve Meclis-i Vâlâ'daki görevleri esnasında devletin reform hareketine de tesir eden ıslahat layihaları kaleme almıştır⁵⁹. Metternich'den etkilenen bir ıslahatçı olan paşa⁶⁰, 1857'deki vefatına kadar tanzimat dönemi reform meclislerinde görev almış, Meclis-i

⁵⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, II, 8.

⁵⁶ *Lütfî Efendi Tarihi*, IX, 146.

⁵⁷ *TV*, nr: 512.

⁵⁸ *BOA.*, *Cevdet Askeriye (C.AS)*, nr: 852/36449, 29 Ramazan 1271 [15 Haziran 1855]; İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 103.

⁵⁹ Rifat Paşa'nın kaleme aldığı bu layihalar Müntehabât-ı Asâr adlı eserde toplanmıştır.

⁶⁰ Ali Akyıldız, "Sâdık Rifat Paşa", *DİA*, XXXV, 2008, 400-401.

Âlî-i Tanzimat'ın da ilk üyelerinden birisi olmuştur⁶¹. 11 Şubat 1857'deki vefatına kadar üyelikte kalmıştır⁶².

Hıfzı Paşa: Eski Selanik valisidir ve Dede Paşa olarak da bilinir. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın ilk üyelerindendir⁶³. Ekim 1858'de kendi isteği ile emekliye ayrılmıştır⁶⁴.

Keçecizade Fuad Paşa: Kırım Harbi başladığında Yunanlıların tahrikiyle Yanya ve Tırhala'da meydana gelen isyanları kontrol etmek için 1854 yılında Fuad Efendi görevlendirilmişti⁶⁵. Gösterdiği başarıdan dolayı döndükten sonra birinci derece mecidiye nişanı ile taltif edilerek paşa rütbesiyle Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliği verildi⁶⁶. Kısa süre sonra meclisin başkanlığına getirilmiştir⁶⁷.

Edhem Paşa: Damat Mehmed Ali Paşa'nın oğlu olup, Meclis-i Âlî-i Tanzimat kurulduğu zaman ilk atanan üyelerindendir⁶⁸. Bir süre sonra üyelikten ayrılarak Hariciye Nazırı olsa da Ali Galib Paşa'nın Hariciye Nazırlığına atanması sonucu Edhem Paşa tekrar Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyesi olmuştur⁶⁹. Ocak 1860'da Ticaret Nazırı olarak atanmış Meclis-i Âlî-i Tanzimat'daki görevi son bulmuştur⁷⁰.

İsmail Paşa: Hekimbaşı olarak bilinir. Eski İşkodra valisidir. Temmuz 1855'te Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliğine atanmış⁷¹, 25 Aralık 1856 tarihinde Ticaret Nazırı olarak üyelikten ayrılmıştır⁷². 17 Mayıs 1859 tarihinde tekrar Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliğine getirilmiştir⁷³. 1860 yılı ortalarında, yeni kurulan Meclis-i Âlî-i Hazâin'e üye olarak Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliği son bulmuştur⁷⁴.

(Mısırlı) Abdurrahman Sami Paşa: Edirne ve eski Vidin Valisi'dir. İlk üyeliği Temmuz 1855'dedir⁷⁵. Kısa süren bu ilk üyelikten sonra ikinci kez üyeliğe Aralık

⁶¹ TV, nr: 512; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, IV, 72.

⁶² Cevdet Paşa, *Tezâkir*, II, 17.

⁶³ TV, nr: 512; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, IV, 72.

⁶⁴ BOA., *İ.DH.*, nr: 415/27469, 6 Rebiülevvel 1275 [14 Ekim 1858].

⁶⁵ İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 158.

⁶⁶ TV, nr: 512; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, IV, 72.

⁶⁷ BOA., *A.DVN.MHM.*, nr: 13/99, 20 Şaban 1271 [8 Mayıs 1855].

⁶⁸ TV, nr: 512; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, IV, 72.

⁶⁹ BOA., *İ.DH.*, nr: 378/24966, 8 Şaban 1273 [3 Nisan 1857]; TV, nr: 553, Selh-i Ramazan 1273 [24 Mayıs 1857].

⁷⁰ BOA., *A.MKT.MHM.*, nr: 174/67, 13 Cemaziyelahir 1276 [7 Ocak 1860]; TV, nr: 576.

⁷¹ BOA., *A.MKT.MHM.*, nr: 77/65, 6 Safer 1272 [18 Ekim 1855]; TV, nr: 529.

⁷² BOA., *A.DVN.*, nr: 119/42, 27 Rebiülahir 1273 [25 Aralık 1856]; TV, nr: 548, 5 Cemaziyelahir 1273 [31 Ocak 1857].

⁷³ BOA., *İ.DH.*, nr: 404/26732, 3 Şevval 1274 [17 Mayıs 1859].

⁷⁴ TV, nr: 591, 6 Muharrem 1277 [25 Temmuz 1860].

⁷⁵ TV, nr: 529.

1856'da getirilmiştir⁷⁶. 1857 yılı başlarında Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliği uhdesinde kalmak kaydıyla Meclis-i Maârif-i Umûmiye Nazırı olarak görevlendirilmiştir. Sami Paşa bu atamayla, yeni görevinden fırsat buldukça Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a da devam edecektir⁷⁷.

Süleyman Şevket Paşa: Meclis-i Vâlâ üyelerinden olup, Sami Paşa'nın Meclis-i Âlî-i Tanzimat'dan ayrılması üzerine 14 Mart 1857 tarihinde vezirlik rütbesiyle üyeliğe tayin edilmiştir⁷⁸. Mart 1860'da vefat etmesi üzerine⁷⁹ yerine meclis üyeliğine Süleyman Paşa getirilmiştir⁸⁰.

Süleyman Paşa: Eski Hüdavendigâr Valisi olup, Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyesi Süleyman Şevket Paşa'nın vefatı üzerine 27 Mart 1860 tarihinde Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliğine atanmıştır⁸¹. Bu vazifesi ile birlikte Rumeli'yi teftişe memur edilmiştir⁸².

Safvet Paşa: Mâbeyn-i Hümâyûn'da görevli olan Safvet Paşa, Şubat 1855'te memuriyet hayatında terfi ederek Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliğine yükselmiştir⁸³. Bir süre sonra ise Hariciye Nezareti Müsteşarlığı'na atanarak Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliğinden ayrılmıştır⁸⁴. Ali Paşa'nın Kırım Harbi'nden dolayı Viyana'da teşkil edilen Meclis-i Mükâlemât'a Fevkalade Büyükelçi olarak atanması üzerine aynı zamanda Hariciye Nazırlığına de vekâlet etmiştir⁸⁵. Sadaret Müsteşarı iken 6 Ekim 1858 tarihinde tekrar Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliğine geçmiştir⁸⁶. Ancak Temmuz 1860'da Hariciye Nezareti Vekaleti görevine geçerek Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliği tekrar son bulmuştur⁸⁷.

⁷⁶ BOA., A.DVN., nr: 118/81, 5 Rebiülahir 1273 [3 Aralık 1856].

⁷⁷ TV, nr: 552, 5 Ramazan 1273 [29 Nisan 1857].

⁷⁸ BOA., İ.DH., nr: 372/24619, 18 Receb 1273 [14 Mart 1857]; TV, nr: 551, 11 Şaban 1273 [6 Nisan 1857].

⁷⁹ CH, nr: 979, 25 Şaban 1276 [18 Mart 1860].

⁸⁰ TV, nr: 584, 5 Şevval 1276 [26 Nisan 1860].

⁸¹ BOA., A.DVN., nr: 151/62-1, 5 Ramazan 1276 [27 Mart 1860].

⁸² CH, nr: 979.

⁸³ TV, nr: 518, 5 Cemaziyelahir 1271 [23 Şubat 1855].

⁸⁴ BOA., A.MKT.NZD., nr: 138/18, 28 Cemaziyelahir 1271 [18 Mart 1855].

⁸⁵ TV, nr: 521.

⁸⁶ BOA., İ.DH., nr: 413/27376, 27 Safer 1275 [6 Ekim 1858]; TV, nr: 565, 15 Rebiülevvel 1275 [23 Ekim 1858].

⁸⁷ BOA., A.DVN.MHM., nr: 30/70, Zilhicce 1276 [Temmuz 1860]; BOA., A.MKT.MHM., nr: 187/94, 27 Zilkade 1276 [16 Temmuz 1860].

Mustafa Fazıl Paşa: Eski Mısır Valisi İbrahim Paşa'nın oğlu ve Mehmed Ali Paşa'nın torunudur. Hıfzı Paşa'nın emekliye ayrılıp, Mahmud Nedim Paşa'nın da Ticaret Nazırı olması üzerine Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliğine Safvet Paşa ile birlikte Ekim 1858'de atanmıştır⁸⁸. 1859 yılının sonlarına kadar bu görevi yürütmüş ve aynı yılın sonlarında veya 1860 yılı başında geçici olarak Mısır'a gitmiştir⁸⁹. Dönüşte Meclis-i Âlî-i Tanzimat ile birleşen Meclis-i Vâlâ üyeliğine atanmıştır. Daha sonra Maarif-i Umûmiye ve Maliye Nazırlıkları yapmıştır⁹⁰.

Ahmed Cevdet Paşa: Mekke-i Mükerrerme payelisi Cevdet Efendi, "liyâkat-ı zâtiye" ve malûmût-ı müselleme"si cihetiyle rütbe-i vezâret ile 14 Mart 1857 tarihinde Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliğine atanmıştır⁹¹. Cevdet Paşa bu görevini Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın Meclis-i Vâlâ ile birleşmesine kadar sürdürecektir. Hatta bu birleşmeden sonra 1861'de Meclis-i Vâlâ'nın bir alt dairesi olan Kavânin ve Nizâmât Dairesi üyeliği ile görevini bir nevi devam ettirmiştir.

Ali Galib Paşa: İsmail Paşa'nın Ticaret Nazırı olarak atanmasıyla yerine Reşid Paşa'nın oğlu Ali Galib Paşa 25 Aralık 1856 tarihinde birinci rütbeden Mecidiye Nişanı ile İsmail Paşa'dan kalan 40.000 kuruş maaşla⁹² Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliğine atanmıştır⁹³. 3 Nisan 1857 tarihinde Hariciye Nazırı olarak Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliğinden ayrılmıştır⁹⁴.

⁸⁸BOA., A.DVN., nr: 135/41, 4 Rebiülevvel 1275 [11 Ekim 1858]; BOA., A.DVN.MHM., nr: 26/79; *Lütfî Efendi Tarihi*, IX, 147.

⁸⁹BOA., İ.DH., nr: 447/29592, 2 Cemaziyelevvel 1276 [27 Kasım 1859].

⁹⁰Tufan Buzpınar, "Mustafa Fâzıl Paşa", *DİA*, XXXI, İstanbul 2006, 300-301.

⁹¹BOA., İ.DH., nr: 372/24619, 18 Receb 1273 [14 Mart 1857]; Cevdet Paşa 21 Receb [17 Mart] 1273 tarihinde Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyesi olduğunu ifade etse de (Cevdet Paşa, *Tezâkir*, IV, 73-74) burada iradenin tarihi esas alınmıştır. Ayrıca bkz. BOA., A.MKT.NZD., nr: 217/84, 24 Receb 1273 [20 Mart 1857]; BOA., A.DVN.MHM., nr: 21/56, Receb 1273 [Mart 1857]; TV, nr: 551; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, II, 21-22.

⁹²BOA., İ.DH., nr: 363/24058, 27 Rebiülahir 1273 [25 Aralık 1856]; Reşid Paşa'nın ilk eşi Emine Şerif Hanım'dan Mehmed Cemil adında bir oğlu ve daha sonra evlendiği Adile Hanım'dan da Ali Galib, Ahmed Celal, Mazhar ve Salih adında 4 oğlu daha olmuştur. Oğullarından Mehmed Cemil, Ali Galib ve Ahmed Celal Beyler Osmanlı bürokrasisinde üst mevkilere kadar yükselmiş, belli dönemlerde Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a üye tayin edilmişlerdir. Bkz. Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, 44; Şapolyo, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi*, 8.

⁹³BOA., A.DVN., nr: 119/42, 27 Rebiülahir 1273 [25 Aralık 1856]; BOA., A.DVN.MHM., nr: 20/30, Rebiülahir 1273 [Aralık 1856]; BOA., A.MKT.MHM., nr: 104/108, Gurre-i Cemaziyelevvel 1273 [28 Aralık 1856]; TV, nr: 548.

⁹⁴BOA., İ.DH., nr: 378/24966, 8 Şaban 1273 [3 Nisan 1857]; TV, nr: 553; Ali Galib Paşa yaklaşık bir yıl sonra Boğaziçinde kayığıyla seyahat ederken bir kaza sonucu hayatını kaybetmiştir; *Lütfî Efendi Tarihi*, IX, 149.

Mehmed Ali Paşa: Meclis-i Vâlâ üyelerinden olup, 1857 yılı ortalarında Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliğine atanmıştır⁹⁵. Mehmed Ali Paşa, yaklaşık bir yıl sonra sağlık sorunlarını neden göstererek kendi isteği ile üyelikten ayrılıp Mecâlîs-i Âlîye'ye üye tayin edilmiştir⁹⁶.

Ahmed Celal Paşa: Mustafa Reşid Paşa'nın oğlu olan Ahmed Celal Paşa 18 Mart 1857'de vezirlik rütbesiyle ve ikinci dereceden Mecidiye Nişanı ile Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliğine tayin edilmiştir⁹⁷.

Mahmud Nedim Paşa: Meclis-i Âlî-i Tanzimat'da kanun ve nizamnameye dair işler yoğunlaşınca üye sayısının artırılması kararı alınmış, tecrübesinden istifade maksadıyla 16 Mart 1858 tarihinde eski İzmir Valisi Mahmud Nedim Paşa meclise üye tayin edilmiştir⁹⁸. Ancak kısa süre sonra önce Hariciye Nazırı Fuad Paşa Paris'e gidince onun yerine nazır vekili olmuş⁹⁹, ardından Ekim 1858'de Ticaret Nazırlığına getirilmiştir¹⁰⁰.

Ahmed Kemal Bey: Hersek meselesinde hususi memuriyet ile görevli olan Ahmed Kemal Bey, görevindeki başarısından dolayı Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliğine atanmış¹⁰¹, bir süre sonra Harem-i Hümayûn Masârifat Nazırlığı'na atanarak üyelikten ayrılmıştır¹⁰².

Cemil Bey: Reşid Paşa'nın oğlu olup, Paris Sefiri iken 15 Aralık 1859'da Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliğine getirilmiştir¹⁰³.

Mehmed Bey: Paris eski sefiri olup, 16 Aralık 1859'da Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliğine atanmıştır¹⁰⁴.

Osman Bey: Meclis-i Vâlâ üyelerinden olup, Mayıs 1860'da Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliğine getirilmiştir¹⁰⁵.

⁹⁵ TV., nr: 555, 28 Zilhicce 1273 [19 Ağustos 1857].

⁹⁶ BOA., İ.DH., nr: 385/25457, 20 Muharrem 1274 [10 Eylül 1857].

⁹⁷ BOA., İ.DH., nr: 373/24676, 22 Receb 1273 [18 Mart 1857]; BOA., A.DVN.MHM., nr: 21/63, Evâil-i Şaban 1273 [Mart 1857]; TV, nr: 551.

⁹⁸ BOA., İ.DH., nr: 398/26332, 30 Receb 1274 [16 Mart 1858]; TV, nr: 561, 20 Şaban 1274 [5 Nisan 1858].

⁹⁹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, 1-14, II.Cüz, MEB Yayınları, İstanbul 1941, 262.

¹⁰⁰ BOA., İ.DH., nr: 413/27376, 27 Safer 1275 [6 Ekim 1858].

¹⁰¹ BOA., İ.DH., nr: 425/28116, 28 Receb 1275 [3 Mart 1859].

¹⁰² BOA., A.DVN.MHM., nr: 29/48, Rebiülahir 1276 [Ekim-Kasım 1859].

¹⁰³ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, II, 91.

¹⁰⁴ BOA., A.DVN., nr: 148/84, 21 Cemaziyelevvel 1276 [16 Aralık 1859].

Veli Paşa: Eski sadrazamlardan Giritli Mustafa Paşa'nın oğludur. Eski Girid Valisi olarak bilinir ve çeşitli yerlerde kaymakamlık ve valilikler yapmış olup, 1860 ortalarında Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyesi olmuştur¹⁰⁶.

Veliüddin Paşa: Paris Sefiri olup, 1861 yılında, görevine ilaveten Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliği verilmiştir¹⁰⁷.

Rıza Efendi: Eski Hazine-i Hassa Nazırı'dır¹⁰⁸. 1861 başlarında Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a üye tayin edilmiştir¹⁰⁹.

Görüldüğü üzere Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeleri genelde sefirlik ve nazırlık yapan kişilerden oluşmuştur. Bunlar içinde Reşid Paşa'nın üç oğlunun da bulunması dikkat çekicidir. Ayrıca yine Reşid Paşa taraftarlarından Cevdet Paşa, Sadık Rıfat Paşa ve Fuad Paşa gibi devlet adamlarının meclis üyelikleri yapması Reşid Paşa'nın meclis üzerinde yadsınamayacak derecede etkisi olduğunun göstergesidir. Diğer taraftan Reşid Paşa'nın nüfuzunu kaybetmeye başlaması ile birlikte Ali ve Fuad paşalar Osmanlı siyaseti bürokrasisinde kazandıkları üstünlüğü Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a da yansıtmışlardır. Ayrıca Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın üyelikleri, devlet kademelerinde yükselmeye başlayanlar için bir sıçrama taşı olabilirken görevinde tenzil maksadıyla da kullanılmıştır.

2.2. MÜFTÎ

XIX. yüzyıl kanunlaştırma hareketinde merkezde kurulan meclislerin ifa ettiği idari işlerin ve özellikle hazırlanan kanunların şer'î hükümlerle tezat bir durum teşkil etmemesi için bu meclislerde birer müftî görevlendirilmiştir. Nitekim II. Mahmud döneminde müftînin devlet kurumlarında örgütlenmesi adına bir adım atılmış ve ilk merkezi meclislerde birer müftî atanması yapılmıştır¹¹⁰. Bâb-ı Âlî tarafından atanıp,

¹⁰⁵ BOA., A.DVN., nr: 152/1, 11 Şevval 1276 [2 Mayıs 1860]; BOA., A.DVN.MHM., nr: 30/27, Evâsıt-ı Şevval 1276 [Mayıs 1860]; TV, nr: 585, 19 Şevval 1276 [10 Mayıs 1860].

¹⁰⁶ CH, nr: 992, 29 Zilkade 1276 [18 Haziran 1860]; Ayrıca bkz. Ahmet Karaçavuş, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim Cemiyetleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006, 140.

¹⁰⁷ BOA., A.DVN., nr: 162/20, 25 Şaban 1277 [8 Mart 1861]; TV, nr: 610, 23 Ramazan 1277 [4 Nisan 1861].

¹⁰⁸ Hazine-i Hassa Nezareti ve Nazırları için bkz. Arzu Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, TTK Yayınları, Ankara 2000.

¹⁰⁹ BOA., A.MKT.MHM., nr: 215/78, 11 Şevval 1277 [22 Nisan 1861].

¹¹⁰ Yakut, "Müftülerle İlgili Hukukî Düzenlemeler", 37.

Şeyhüsilâm tarafından da kendilerine bir mezuniyet belgesi verilerek atanan müftî¹¹¹, kararlarda istişari bir görev üstlenmiştir. Fakat müftînin, kararları doğrudan etkileyebilen ve siyasi iradeyi değiştirebilecek güçlerinin olduğuna dair bir kayıt mevcut değildir. Şeyhüsilâm'ın Meclis-i Vükelâ üyesi olduğu ve kanun layihalarının burada son şeklini aldığı bir yapıda müftînin pozisyonunun kararların şer'î hükümlerle uyuşma durumunu kontrol eden bir alt mevkii olduğu varsayılmalıdır.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat kurulduğunda başkan ve üyelerinin dışında Rüşdi Molla Efendi ilk kez meclise müftî tayin edilmiştir¹¹². Daha sonra da kendisine nişan verilerek yapılarak rütbesi artırılmıştır¹¹³. Rüşdi Efendi, 1859 yılında vefat etmiş¹¹⁴, onun yerine (Yasincizade) İlmi Molla Efendi Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a 16 Eylül 1859'da atanmıştır¹¹⁵. İlmi Efendi 13 Ocak 1861'de Rumeli Kazaskeri olmuş ve Meclis-i Âlî-i Tanzimat müftülüğünden ayrılmıştır¹¹⁶. Meclise bu tarihten sonra bir müftî atandığına dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. Zaten kısa bir süre sonra meclis de Meclis-i Vâlâ ile birleşmiştir.

2.3. KALEM ODASI

Meclis-i Âlî-i Tanzimat memurlarının atanmaları ile görevlerinde yükselmesi başkanın tavrı ile oluyordu. Başkan, bir tavrı ile atama veya terfi talebini saraya sunar, ilgili iradenin çıkmasıyla da atama veya terfi yapılırdı¹¹⁷. Nadiren de olsa meclis kalemine memur alımı kâtib-i evvel tavrı ile de olabiliyordu. Örneğin 1860 yılında, kâtib-i evvel Mustafa Efendi, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın iş yoğunluğunun haylice artması üzerine sadarete yazdığı tavrı üzere meclise yeni memur alımını sağlamıştı¹¹⁸. Ayrıca Meclis-i Âlî-i Tanzimat kalem odası memurlarının atama işlerinde çıkan bazı

¹¹¹ Yakut, "Müftülerle İlgili Hukukî Düzenlemeler", 39.

¹¹² TV, nr: 512.

¹¹³ Meclis-i Âlî-i Tanzimat Müftüsü Rüşdi Molla Efendi'ye nişan itası hakkında bkz. BOA., İ.DH., nr: 312/19984, 29 Rebiülevvel 1271 [20 Aralık 1854].

¹¹⁴ BOA., A.MKT.MHM., nr: 168/54, 28 Rebiülevvel 1276 [25 Ekim 1859]; Cevdet Paşa, Rüşdi Molla Efendi'nin vefat tarihini 7 Safer 1276 [5 Eylül 1859] olarak vermiştir. Bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, II, 81.

¹¹⁵ BOA., İ.DH., nr: 442/29210, 18 Safer 1276 [16 Eylül 1859]; BOA., A.DVN., nr: 146/23; BOA., A.MKT.NZD., nr: 305/17, 21 Safer 1276 [19 Eylül 1859].

¹¹⁶ TA, nr: 13, 2 Receb 1277/2 Kanunisani 1276 [14 Ocak 1861].

¹¹⁷ BOA., İ.DH., nr: 404/26724.

¹¹⁸ BOA., İ.MVL., nr: 441/19603-M, 25 Cemaziyelevvel 1277 [9 Aralık 1860].

sorunlar Meclis-i Vâlâ'ya havale edilerek burada çözülmesi uygun görülmüştü¹¹⁹. Bazen de başka meclislerle müzakere yapılarak atama yapılabilirdi¹²⁰.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat nizamnamelerinde bir üyenin veya kalem memurunun görevini yapma esaslarında herhangi bir cezai müeyyideye değinilmemiştir. Bu durum bazı aksaklıkların yaşanmasına neden olabiliyordu. Örneğin Meclis-i Âlî-i Tanzimat kâtib-i evveli İbrahim Bey'in mevcut görevini bütün uyarılara rağmen ifa etmemesi ve başka bir görevde istihdam edilmesinde ısrar etmesi üzerine Meclis-i Âlî-i Tanzimat Reisi Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın teklifiyle görevinden alınarak yerine Ser-halife Mustafa Efendi kâtib-i evvel olarak atanmıştır. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın yeni ser-halifesi olarak da meclis halifelerinden Raşid Bey atanarak açılan kadroya Mektubi-i Hariciye odasından Şefkati Efendi atanmıştır¹²¹. Meclis-i Âlî-i Tanzimat Kalem Odası görevlileri şöyledir:

2.3.1. Kâtib-i Evvel

Birinci kâtip ünvanıyla katiplerin başında geliyordu. 1854'te Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a kâtip olarak tayin olunan (Pertevpaşazâde) Şahab Bey,¹²² Nisan 1855'de meclisin kâtib-i evvel görevini yürütmeye başlamıştır¹²³. Şahab Bey'in sağlık sorunları nedeniyle¹²⁴ yerine Ocak 1857'de (Cebel-i Aktarzâde) İbrahim Bey atanmıştır¹²⁵. İbrahim Bey, 1859'da Meclis-i Âlî-i Tanzimat'dan ayrılarak Zabtiye Mektubçusu olarak meclisteki memuriyetinden ayrılmış,¹²⁶ onun yerine de 22 Mart 1859'da Meclis-i Âlî-i Tanzimat ser-halifesi Mustafa Efendi kâtib-i evvel olmuştur¹²⁷.

¹¹⁹ BOA., İ.DH., nr: 428/28322, 17 Şaban 1275 [22 Mart 1859].

¹²⁰ Meclis-i Âlî-i Tanzimat Tercüme Odası'na yapılacak atamada Meclis-i Âlî-i Hazâin ile müzakere edilerek karar verilmişti; BOA., İ.DH., nr: 469/31389, 25 Şaban 1277 [8 Mart 1861].

¹²¹ BOA., İ.DH., nr: 428/28322, 17 Şaban 1275 [22 Mart 1859].

¹²² BOA., A.MKT.MHM., nr: 84/75, 17 Cemaziyelahir 1272 [24 Şubat 1856].

¹²³ BOA., A.DVN., nr: 103/36-2, 28 Receb 1271 [16 Nisan 1855].

¹²⁴ BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 780, 24 Cemaziyelevvel 1273 [20 Ocak 1857], 15.

¹²⁵ BOA., İ.DH., nr: 366/24247, 14 Cemaziyelevvel 1273 [11 Ocak 1857]; BOA., A.DVN., nr: 120/22, 20 Cemaziyelevvel 1273 [16 Ocak 1857].

¹²⁶ BOA., A.DVN., nr: 150/8, 20 Receb 1276 [12 Şubat 1860]; TV, nr: 574, 2 Cemaziyelevvel 1276 [27 Kasım 1859].

¹²⁷ BOA., Maliye Masârîfât Defterleri (ML.MSF.d.), Defter nr: 15364; BOA., İ.DH., nr: 428/28322, 17 Şaban 1275 [22 Mart 1859].

2.3.2. Kâtib-i Sani

Kâtib-i evvelin yardımcısı ve vekili konumundaydı. Başkâtip olmadığı zamanlarda yetkilerini onun adına kullanırdı. Mayıs 1858'den itibaren Meclis-i Âlî-i Tanzimat müsevvidlerinden Celâl Bey bu göreve atanmıştır.¹²⁸ Celal Bey, bir süre sonra Dîvân-ı Zabtiye Reisi olarak meclisteki görevi sona ermiştir¹²⁹. Ardından kalem memurlarından Reşad Bey 22 Mart 1859'da meclisin kâtib-i sanisi olmuştur¹³⁰. 1861'e kadar bu görevi yürüten Reşad Bey, aynı yılın başlarında Deâvî Nezareti Muâvin-i Saniliği'ne atanmıştır¹³¹.

2.3.3. Ser-Halife

Tanzimat dönemlerinde Mümeyyiz olarak da bilinir. Halifelerden (kâtiplerden) sorumlu olarak, bunların hazırladıkları evrakı düzeltir ve bazı önemli yazıları da bizzat kendileri yazarlardı¹³². 1858'e kadar mecliste ser-halifelik mevcut olup olmadığına dair her hangi bir bilgi mevcut olmasa da 31 Mayıs 1858'de Mustafa Efendi¹³³ ve ardından 22 Mart 1859'da Meclis-i Âlî-i Tanzimat kalem memurlarından Raşid Bey¹³⁴ meclisin ser-halifelik görevini yürütmüşlerdir.

2.3.4. Müsevvidler

Kalemde yazılacak evrakı taslak mahiyetinde ilkin müsevvid yazardı. Daha sonra bu evrak temize çekilir ve kâtib-i evvelin son kez incelemesiyle nihai halini alırdı. Meclisin müsevvid kadrosu bir kişiydi. Bâb-ı Âlî Evrak Müdürlüğü Vekâletinde bulunan Şahab Bey¹³⁵, Amedî Odası memurlarından İbrahim Bey¹³⁶ ve Hariciye

¹²⁸ BOA., İ.DH., nr: 404/26724, 17 Şevval 1274 [31 Mayıs 1858].

¹²⁹ BOA., İ.DH., nr: 428/28322, 17 Şaban 1275 [22 Mart 1859]; CH, nr: 931, 9 Ramazan 1275 [12 Nisan 1859].

¹³⁰ TV, nr: 570, 4 Zilkade 1275 [5 Haziran 1859].

¹³¹ TA, nr: 17, Selh-i Receb 1277/29 Kanunisani 1276 [10 Şubat 1861].

¹³² Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Basımevi, III, İstanbul 1972, 186.

¹³³ BOA., İ.DH., nr: 404/26724, 17 Şevval 1274 [31 Mayıs 1858].

¹³⁴ BOA., İ.DH., nr: 428/28322, 17 Şaban 1275 [22 Mart 1859].

¹³⁵ BOA., İ.DH., nr: 309/19648, 24 Muharrem 1271 [17 Ekim 1854]; BOA., A.MKT.NZD., nr: 120/37, 14 Safer 1271 [6 Kasım 1854]; BOA., A.MKT.MHM., nr: 60/40, 10 Safer 1271 [2 Kasım 1854].

¹³⁶ BOA., İ.DH., nr: 309/19648.

Nezareti Mektubî memurlarından Celâl Bey¹³⁷ sırasıyla Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın müsevvidlik görevini yürütmüşlerdir.

2.3.5. Mübeyyizler

Yazılan müsvette evrakı temize çekme işi mübeyyize aittir. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın mübeyyizlik kadrosu iki memurdan oluşuyordu. Bunlardan birisinin ayrılması durumunda yeri hemen bir başka memur ile dolduruluyordu. Dîvân-ı Hümâyûn Kalem Odası memurlarından Raif Efendi ve Asım Bey meclisin ilk mübeyyizliklerini yapmışlar¹³⁸, Asım Bey bir müddet sonra Selânik Meclis-i Muvakkat Reisi olarak meclisten ayrılınca yerine Hariciye Mektubi Kalemi katiplerinden Raşid Bey atanmıştır¹³⁹. Bir süre sonra Raşid Bey'in Meclis-i Âlî-i Tanzimat ser-halifelğine atanması ile birlikte boşalan mübeyyizliğe Mektûbî-i Hariciye Odası'ndan Şefkati Efendi atanmıştır.¹⁴⁰ Şefkati Efendi'nin de Mayıs 1861'de Hariciye Mektubçuluğuna atanarak Meclis-i Âlî-i Tanzimat'tan ayrılması ile birlikte¹⁴¹ sadaret Mektubî Odası halifelerinden Ziya Bey¹⁴², Ziya Bey'in Mabeyn-i Hümayun kitabetine geçmesi ile yerine Meclis-i Âlî-i Tanzimat mukayyidi Mustafa Nuri Efendi meclis mübeyyizliğine getirilmiştir¹⁴³.

2.3.6. Mukayyidler

Mukayyid, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a gelen ve meclisten yazılan evrakı konusuna göre tasnif edip hülasasını kayıt defterlerine geçirdi. İki katipten oluşan mukayyidliğe; Kasım 1854'te Hariciye Nezareti Mektubî kalemi katiplerinden Mustafa Nuri Efendi¹⁴⁴ ile 1 Şubat 1855'te de Reşad Bey atanmışlardır¹⁴⁵.

¹³⁷ BOA., İ.DH., nr: 309/19648.

¹³⁸ BOA., İ.DH., nr: 309/19648.

¹³⁹ BOA., İ.DH., nr: 398/26336, 28 Receb 1274 [14 Mart 1858]; TV, nr: 561, 20 Şaban 1274 [5 Nisan 1858].

¹⁴⁰ BOA., İ.DH., nr: 428/28322, 17 Şaban 1275 [22 Mart 1859].

¹⁴¹ BOA., A.MKT.MHM., nr: 220/65, 17 Zilkade 1277 [27 Mayıs 1861].

¹⁴² BOA., İ.DH., nr: 309/19648.

¹⁴³ BOA., İ.DH., nr: 314/20193, 13 Cemaziyelevvel 1271 [1 Şubat 1855].

¹⁴⁴ BOA., İ.DH., nr: 314/20193; TV, nr: 513, 28 Safer 1271 [20 Kasım 1854].

¹⁴⁵ BOA., İ.DH., nr: 314/20193.

2.3.7. Mukayyid Refiki

Meclisin yazışma temposunun yüksek olmasına binaen mukayyidin işlerini hafifletmesi için bir mukayyid yardımcısı kadrosu ihdas edilmiştir. Meclis-i Âlî-i Tanzimat kurulduktan sonra ilkin meclise Mukayyid Refiki atanan Reşad Bey Mukayyid olunca onun yerine Dîvân-ı Hümâyûn Kalemi mühimmenüvisânından Ata Efendi atanmıştır¹⁴⁶.

2.4. DİĞER KATIPLER

Mazhar ve İzzeddin adlarında iki katibi daha olan mecliste¹⁴⁷ kalem işleri 1860 yılında iyice yoğunlaşmıştı. Meclisin kalem odalarında mevcut memurlar ihtiyaca kifayet etmeyince Kâtib-i Evvel Mustafa efendinin başvurusu üzerine yukarıdaki memurların dışında bir yılı aşkın bir süredir mecliste geçici olarak görevli olan Dâhiliye Kalemi memurlarından Ağâh Efendi, Dîvân-ı Hümâyûn Kalemi'nden Cemal Bey ve Mektûbî-i Hariciye'den Nazif Bey 1860 yılı sonunda kalem odasına daimi olarak görevlendirilmişlerdir¹⁴⁸.

2.5. TERCÜME ODASI

Tercüme Odası ile ilgili Meclis-i Âlî-i Tanzimat nizamnamelerinde herhangi bir bilgi bulunmamasına karşın meclisin yapısı göz önünde bulundurulduğunda odanın işlevine dair bazı öngörülerde bulunmak mümkündür. Özellikle Islahat Fermanı'ndan sonra yabancı sermayenin Osmanlı topraklarında yatırımlarının hızlanması üzerine bir çok yabancı yatırımcıdan maden işletimi, yol yapımı ve fabrika açmak için imtiyaz başvuruları yapılmış, bu başvuruların bir kısmı sadarettten meclise havale edildiği gibi bir kısmı da doğrudan meclise yapılmıştır. Bu konuya ilerleyen bölümlerde değinileceği için burada sadece bu başvuruların değerlendirilmesi için tercüme ihtiyacı duyulduğundan bahsetmekle iktifa edilecektir. Meclis-i Âlî-i Tanzimat, yapılan başvuruların Türkçeye çevrilmesi ihtiyacını hissetmiş olacak ki çoğunluğu Fransızca olarak yapılan bu başvuruları sağlıklı bir şekilde değerlendirmek için bir Tercüme Odası

¹⁴⁶ BOA., İ.DH., nr: 314/20193.

¹⁴⁷ BOA., İ.DH., nr: 428/28322.

¹⁴⁸ BOA., İ.MVL., nr: 444/19603, 2 Cemaziyelahir 1277 [16 Aralık 1860]; TV, nr: 604, 26 Cemaziyelahir 1277 [9 Ocak 1861].

kurmayı yerinde görmüştür. Ayrıca Fransa başta olmak üzere İngiltere ve Avusturya gibi devletlerden numune olarak alınan kanunların çevrilmesinde de meclisin mütercimlere ihtiyaç duyduğu düşünülmelidir. Kaynaklara göre meclisin ilk mütercimi Remzi Efendi'dir. Fakat kendisinin ne zaman bu göreve getirildiği hakkında bilgi edinilememesine rağmen Girid'e görevlendirilerek meclisten ayrılmasından sonra¹⁴⁹ yerine Kostaki Efendi 31 Ekim 1857'de atanmıştır¹⁵⁰. Dolayısıyla Tercüme Odası'nın meclisin ilk yıllarında değil de ilerleyen yıllarda kurulduğu ve teşkilatlandığı düşünülebilir. Kostaki Efendi'nin Bosna Islahat Komisyonu'nda görevlendirilmesi üzerine Büyük Karatodori İstefanaki'nin oğlu olup bir süredir Paris'te bulunarak tecrübe kazanmış olan Aleksandiri Efendi Meclis-i Âlî-i Tanzimat Tercüme Odası'na atanmıştır¹⁵¹. Fransa gibi devletlerden getirilen nizamnamelerin ve meclise sunulan kumpanya başvurularının yoğunlaşması sonucu olacak ki Tercüme Odası'na yeni memurlar alınarak iş yoğunluğu hafifletilmeye çalışılmıştır. Zira 1858 yılında Ali Bey, odaya memur olarak tayin edilmiştir¹⁵². Tercüme odasının bir diğer memuru olan Kadri Bey, Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın Rumeli teftişindeki kadroda yer almış, hizmetlerinden dolayı sâmiye sınıf-i sanisi rütbesi almıştır¹⁵³. Bir süre sonra da Girit Valisi'nin kapı kethüdası olmuş ve tercüme odasından ayrılmıştır¹⁵⁴.

2.6. DİĞER GÖREVLİLER

Bunların dışında Meclis-i Âlî-i Tanzimat Reisi'nin mühürdarı¹⁵⁵ ile meclis odalarının bakımından sorumlu olan odacı¹⁵⁶ meclisin diğer görevlilerindedir.

2.7. RÜTBELER

Devlet ricalinde rütbeler ve nişanlarla ilgili belli dönemlerde özellikle tanzimat döneminde düzenlemeler yapılmıştı¹⁵⁷. Bunun için 1850 yılında Rütbe ve Nişân

¹⁴⁹ BOA., HR.MKT., nr: 240/18.

¹⁵⁰ BOA., İ.HR., nr: 149/7857, 12 Rebiülevvel 1274 [31 Ekim 1857]; BOA., HR.MKT., nr: 215/4, 22 Rebiülevvel 1274 [10 Kasım 1857].

¹⁵¹ BOA., İ.DH., nr: 469/31389, 25 Şaban 1277 [8 Mart 1861].

¹⁵² BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1718, Tezkire nr: 411, 28 Muharrem 1275 [7 Eylül 1858].

¹⁵³ TV, nr: 606, 29 Receb 1277 [10 Şubat 1861].

¹⁵⁴ TV, nr: 614, 21 Zilhicce 1277 [30 Haziran 1861].

¹⁵⁵ BOA., Sadâret Mektûbî Kalemi Deâvî Evrâkı (A.MKT.DV.), nr: 183/77, 14 Şaban 1277 [25 Şubat 1861].

¹⁵⁶ BOA., MVL., nr: 819/83, 1275 [1858-1859].

Nizamnamesi hazırlanmış, hatta 1852 yılında ihdas edilen Mecidiye Nişanı ile ilgili muamelata bakmak için bir *Nişân Meclisi* dahi kurulmuştu¹⁵⁸. Tanzimat dönemi ricali için rütbelerin tayini de bu son düzenlemeye tabi tutularak Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanları, üyeleri ve daire çalışanları ile ilgili rütbe düzeni getirilmeye çalışılmıştır. Buna göre meclis başkanları vezir rütbesinde olanlardan seçilerek teşrifatta bunlara “devletlü” olarak hitap edilmiştir. Zaten mecliste görev yapan başkanlar tanzimat hareketini yönlendiren üst düzey devlet adamlarındandırlar. Sadece Fuad Paşa’ya, Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanlığına ve aynı zamanda Hariciye Nazırlığı’na atandığında vezirlik rütbesi verilmiştir. Meclise üye olarak atanarlara da genellikle vezirlik rütbesi veriliyordu. Çalışmalarından memnun kalınan Şevket Efendi, Meclis-i Vâlâ’dan vezirlik rütbesi ile Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliğine yükseltilmiştir. Aynı uygulama ilmiye sınıfından olan Cevdet Efendi (Paşa) ve Ahmet Celal Bey için de yapılmıştı¹⁵⁹. Üyeliğe atanarlara aynı zamanda birinci, ikinci ya da üçüncü dereceden Mecidiye Nişanı da tahsis edilebiliyordu. Örneğin Ali Galib Paşa 25 Aralık 1856’da Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliğine atanırken kendisine birinci rütbeden Mecidiye Nişanı verilmiştir¹⁶⁰. Meclis üyelerinden Mustafa Paşa’ya da aynı uygulama yapılmıştır¹⁶¹. Meclis-i Âlî-i Tanzimat atamalarında başkatip olarak atanacaklarda aranan rütbe *rütbe-i ulâ sınıf-ı sanisi* idi. Örneğin meclisin yeni başkatibi olan İbrahim Bey yukarıda bahsedilen rütbeye yükseltilerek bu göreve getirilmişti¹⁶². Bunun sebebi şöyle açıklanmıştır: “*Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkâtibi merhum Pertevpaşazâde izzetlû Şahab Bey efendi emsal rütbe-i ulâ sınıf-ı sanisinde buldukları halde kendisi rütbe-i saniye sınıf-ı evvel mütemayizinde kalmış olduğundan ... mir mumaileyhe dahi ulâ sınıf-ı sanisi ihsan buyurulması...*”¹⁶³.

¹⁵⁷ Tanzimat dönemindeki rütbe ve nişan düzenlemeleri için bkz. Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, 36-47.

¹⁵⁸ Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, 45; Mecidiye Nişanı beş rütbeden oluşan, üstün hizmetlerde bulunanlara padişahın arzusu üzere verilen bir nişandı; *Lütfî Efendi Tarihi*, IX, 70.

¹⁵⁹ *TV.*, nr: 551.

¹⁶⁰ *BOA.*, *İ.DH.*, nr: 363/24058.

¹⁶¹ *BOA.*, *A.AMD.*, nr: 65/19; Ayrıca Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliğine atanan Safvet efendiye üçüncü dereceden nişan itası hakkında bkz. *BOA.*, *A.AMD.*, nr: 53/77.

¹⁶² *TV.*, nr: 548; *İ.DH.*, nr: 366/24247.

¹⁶³ *BOA.*, *İ.DH.*, nr: 317/20519.

Kâtib-i Sani'ye ise *rütbe-i saniye sınıf-ı evveli* tevcih ediliyordu¹⁶⁴. Safvet Efendi, rütbe-i ulâ sınıf-i sanisi rütbesine haiz iken Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliğinden sonra rütbesi sınıf-ı evvele çıkarılmıştı¹⁶⁵. Meclisin müftüsü Rüşdî Efendi, ikinci rütbeden mecdi nişânına sahipti¹⁶⁶. Meclis mukayyidinin ve kalem halifelerinin rütbesi emsallerine binaen saliseye çıkarılmıştır¹⁶⁷. Halifelerin buldukları rütbelere, rütbe-i saniye¹⁶⁸ ve rütbe-i saniye sınıf-ı sanisi idi.¹⁶⁹ Meclis personelinin rütbeleri, aldıkları maaşlarla doğrudan alakalıydı. Zira maaşlar bu rütbelere göre şekilleniyordu.

2.8. MAAŞLAR

Osmanlı Devleti'nde en üst derecedekinden en alt derecesine varan kadar memurlar 1838 yılına kadar çeşitli gelirler vasıtasıyla geçimini sağlardı. Yani devlet tarafından sağlanan sabit bir maaş almıyorlardı. Bunlardan büyük memurların gelirleri senede bir kere vali ve taşra memurlarının gönderdiği hediyeler iken küçük memurlarınki de yaptıkları iş mukabilinde muhatabından aldıkları paralardı¹⁷⁰. Ancak 27 Mart 1838 tarihinde Sultan II. Mahmud yayınladığı bir hatt-ı hümayûnla memurlara maaş bağlandığını ilan etmiş böylelikle gelir konusundaki düzensizliğin önüne geçmenin yanı sıra rüşveti de önlemeye çalışmıştı¹⁷¹. Bu tarihten sonra maaş bağlanma usulü gelişerek devletin yıkılışına kadar devam etmişti.

Tanzimat döneminin başlarında gelişen maaş sisteminde ilkin meclislere üye tayin edilenlerin maaşları sabit bir rakam olarak belirlense de ilerleyen dönemlerde maaşlar kişilerin sahip oldukları rütbelere göre belirlenmiştir¹⁷². Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kuruluşunda, tayin edilen ilk üyeleriyle kalem memurlarına hedeflenen maaşlar bağlanamamıştı. Maliye Nezareti gereken kaynağı aktaramadığından bir süre başkan ve üyeler daha önceki görevlerinden aldıkları maaşlarla çalıştılar. Bunda nezaret ile sadaret

¹⁶⁴ Meclis-i Âlî-i Tanzimat Katib-i sanisi Reşad Bey'e rütbe-i saniye sınıf-ı evvel tevcihine dair bkz. *BOA., C.DH.*, nr: 47/2349, 2 Cemaziyelahir 1277 [16 Aralık 1860].

¹⁶⁵ Safvet Efendi'nin rütbesi için bkz. *BOA., İ.DH.*, nr: 316/20421.

¹⁶⁶ *BOA., A.AMD.*, nr: 53/38.

¹⁶⁷ *BOA., A.AMD.*, nr: 58/84, 59/3.

¹⁶⁸ Rauf, Asım, Mustafa ve Reşad Beylerin rütbe terfisi için bkz. *BOA., A.DVN.*, nr: 112/100-2.

¹⁶⁹ *BOA., A.AMD.*, nr: 93/70; *BOA., A.DVN.*, nr: 123/33; Mülkiye'deki yukarıda sıralanan rütbelerin Askeriye ve İlmiye'deki karşıkları için bkz. Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, 38,39; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 69.

¹⁷⁰ Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, 105-106.

¹⁷¹ Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, 106.

¹⁷² Seyitdanlıoğlu, *Meclis-i Vâlâ*, 87-88.

arasında ihtilafın etkisi vardır. Meclis-i Âlî-i Tanzimat kurulduğunda sadrazam olan Reşid Paşa, başkan ve üyelerinin maaşlarının yeniden düzenlenmek için, Ali Paşa'nın maaşının aylık 80 bin kuruşa çıkarılıp diğer üyeler için de 150 bin kuruş tahsisat ayrılmasını, Maliye Nazırı Nafiz Paşa'ya yazdığı bir tezkire ile talep etmişti. Paşa yeni meclislerin açılmasının hazineyi zarara uğrattığı gerekçesiyle talebi uygun görmemiştir¹⁷³. Fakat Reşid Paşa dediğini yaptırmış olacak ki kısa bir süre sonra Sultan Abdülmecid'in iradesi gereği¹⁷⁴ Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyelerinin maaşları Maliye Nezareti'nden uygun bir zam ile yeniden düzenlendi. Bu düzenlemeye göre Şam ve Hersek mutasarrıflıkları maaşlarından yapılan tahsisat ile elde edilen 67.600 kuruş, meclis maaşlarına dağıtıldı¹⁷⁵. Buna göre Meclis-i Âlî-i Tanzimat personelinin maaşları aşağıdaki gibi olacaktı¹⁷⁶:

Tablo 2.1. 1854 Yılında Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın Başkan ve Üyelerinin Maaşını Gösterir Tablo

Ali Paşa	80.000 kuruş
Rıfat Paşa	15.000 kuruş zam ile 30.000 kuruş
(Kıbrıslı) Mehmed Paşa	15.000 kuruş zam ile 30.000 kuruş
Hıfzı (Dede) Paşa	7.500 kuruş zam ile 20.000 kuruş
Rüşdi Molla Efendi	12.500 kuruş
Fuad Efendi	15.000 kuruş zam ile 25.000 kuruş
Edhem Paşa	Mevcut maaşına 7.500 kuruş zam

Tablo 2.2. 1854 Yılında Meclis-i Âlî-i Tanzimat Memurlarının Aldığı Maaşları Gösterir Tablo

<i>Şahab Bey</i>	Meclis-i Vâlâ ser-halifeliğinden aldığı 2.100 kuruşa 900 kuruş zam ile 3.000 kuruş
<i>İbrahim Bey</i>	Amedî Odası maaşı olan 2.250 kuruşa 750 kuruş zam ile 3.000 kuruş
<i>Celal Bey</i>	Mektûbî Odası'ndan aldığı 150 kuruşa 2.150 kuruş zam ile 2.300 kuruş

¹⁷³ Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, 256.

¹⁷⁴ BOA., *İ.DH.*, nr: 309/19648, 24 Muharrem 1271 [17 Ekim 1854].

¹⁷⁵ BOA., *A.AMD.*, nr: 52/99.

¹⁷⁶ BOA., *İ.DH.*, nr: 310/19809, 19 Safer 1271 [11 Kasım 1854].

Tablo 2.2 (Devam)

<i>Raif Efendi</i>	Dîvân-ı Hümâyûn kaleminden aldığı 300 kuruşa 700 kuruş zam ile 1.000 kuruş
<i>Ziya Bey</i>	Müceddeden 1000 kuruş
<i>Asım Efendi</i>	Müceddeden 1.000 kuruş
<i>Mukayyid Mustafa Nuri Efendi</i>	100 kuruş maaşına 735 kuruş zam ile 835 kuruş
<i>Yeni tayin edilecek olan Mukayyid Refiki Reşad Bey</i>	135 kuruş maaşına 365 kuruş zam ile 500 kuruş

1858 yılında yapılan zamla Meclis-i Âlî-i Tanzimat memurlarının aldığı maaşlar şöyledir¹⁷⁷:

Tablo 2.3. 1858 Yılında Meclis-i Âlî-i Tanzimat Memurlarının Aldığı Maaşları Gösterir Tablo

<i>Kâtib-i Evvel Mustafa Efendi</i>	4950 kuruş
<i>Katib-i Sani Reşad Bey</i>	1435 kuruş maaşına 1065 kuruş zamla 2500 kuruş
<i>Ser-halife Raif Efendi</i>	2000 kuruş maaşına 545 kuruş zamla 2545 kuruş
<i>Hulefadan Asım Efendi</i>	1800 kuruş maaşına 200 kuruş zamla 2000 kuruş
<i>Hulefadan Ata Bey</i>	1200 kuruş maaşına 300 kuruş zamla 1500 kuruş
<i>Hulefadan İzzeddin Bey</i>	1000 kuruş maaşına 500 kuruş zamla 1500 kuruş
<i>Hulefadan Mazhar Bey</i>	Yeniden tahsis olacak maaş 600 kuruş
<i>Hulefadan Raşid Bey</i>	50 kuruş maaşına 450 kuruş zamla 500 kuruş
<i>Meclis-i Âlî-i Tanzimat kalemine yeni tayin edilen Şefkati Efendi'ye tahsis olan maaş</i>	1500 kuruş

¹⁷⁷ BOA., İ.DH., nr: 428/28322, 17 Şaban 1275 [22 Mart 1859].

Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyelerinin maaşları sabit kalmamış zamanla değişiklikler arz etmiştir. Nitekim kurulduktan sonraki ilk düzenlemeden kısa bir süre sonra üye ve başkan maaşları tekrar değişmiştir. Sami Paşa'nın meclis üyeliğinden ayrılması ile açığa çıkan 20 bin kuruş maaşından 5 bin kuruşu meclise tahsis edilerek 2 bin beşyüz kuruşu kâtib-i evvel Şahab Bey'e, kalan yarısı ise maaşları düşük olduğundan meclis kâtiplerine dağıtılmıştır¹⁷⁸. Ayrıca 1856 yılından itibaren başkan ve üyelerine emsallerine binaen et ve ekmek yardımı tahsis edilmeye başlandı¹⁷⁹. Başkan ve üyelerin devlet içindeki konumu da maaşları belirlemekte etkili olmuştur. Örneğin kurulduğunda 80.000 kuruş olarak belirlenen başkanlık maaşı daha sonra 70.000 kuruşa inmişti¹⁸⁰. Üyelerden Rıfat Paşa'nın maaşı rütbesine binaen kısa zamanda 50.000 kuruşa kadar çıkmıştı¹⁸¹. Diğer üyelerden Sami Paşa ve İsmail Paşa'nın 1855'de 30'ar bin olan maaşları¹⁸², 1856'da 40.000 kuruşa, Hıfzı Paşa'nın maaşı 22.500 kuruşa çıkarılmıştı¹⁸³.

1858 yılı Ocak ayında Sadrazam, Şeyhülislâm, Maliye ve Hariciye Nezaretleriyle birlikte Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanlığında da maaşlar yeniden düzenlendi. Sadrazamın 122.500 kuruş olan maaşı 27.500 kuruş artırılarak 150.000 kuruş oldu. Şeyhülislâm'ın maaşı 57.520 kuruştan 70.000 kuruşa çıkarıldı. Maliye Nazırı 60.000 kuruş olan maaşına 25.000 kuruş zamlı 85.000 kuruş maaş alırken aynı şekilde Hariciye Nazırı 75.000 kuruş maaşına 10.000 kuruş zam alarak maaşı 85.000 kuruşa çıkarıldı. Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanının 75.000 kuruş olan maaşı, 15.000 kuruş zam yapılarak 90.000'e çıkarıldı. Böylece Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanı, sadrazamdan sonra en fazla maaş alan bir pozisyona yükseldi¹⁸⁴. Ancak meclisin diğer üyeleri ve memurları kendisine benzer bir yapıda olan Meclis-i Vâlâ maaşlarına kıyasla daha düşük maaş alıyorlardı. Ayrıca kalem odası ve çalışanları da Meclis-i Vâlâ'dan daha sade bir görünüm arz ediyordu¹⁸⁵.

Merkezde harcamaların maliyeye aşırı yük olmaya başlaması üzerine 1858 yılında yeni bir düzenlemeye gidildi. Sultan Abdülmecid bizzat Bâb-ı Âlî'ye gelerek vekilleri aşırı harcamalardan dolayı uyarıyordu. Ardından bir hatt-ı hümayûn ile bazı görevlerde

¹⁷⁸ BOA., İ.DH., nr: 336/22066, 3 Cemaziyelahir 1272 [10 Şubat 1856].

¹⁷⁹ BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 779, 22 Rebiülahir 1272 [1 Ocak 1856], 11.

¹⁸⁰ BOA., İ.DH., nr: 324/21114, 19 Cemaziyelevvel 1271 [7 Şubat 1855].

¹⁸¹ BOA., İ.DH., nr: 341/22470, 1 Şaban 1272 [7 Nisan 1856].

¹⁸² BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 779, 23 Cemaziyelevvel 1271 [11 Şubat 1855], 5.

¹⁸³ BOA., İ.DH., 18 Rebiülevvel 1273 [16 Aralık 1856].

¹⁸⁴ BOA., İ.DH., nr: 396/26204, 6 Cemaziyelahir 1274 [22 Ocak 1858].

¹⁸⁵ Karşılaştırma için bkz. BOA., ML.MSF.d., Defter nr: 15364; BOA., ML.MSF.d., Defter nr: 17384.

değişiklikler yapıp, Meclis-i Vükelâ gibi danışma meclislerinde görev alan üst düzey devlet görevlilerinin kullandıkları at koşumlarında tasarrufa gidilmesi yönünde bir tedbir almıştı¹⁸⁶. Fakat tedbirlerin sığ olduğunu gören sultan, tasarrufun meclislerde de uygulanması yönünde sadrazama emir verdi. Bu sebeple özellikle Meclis-i Vâlâ'da düzenlemeye gidildi¹⁸⁷. Kurulduğunda üye sayısı 10 olarak belirlenen Meclis-i Vâlâ'nın son dönemlerde üye sayısının hayli artması, vasıfsız üyelerin meclise alınması, bunların keyfi halleri ve düzensizlikleri ve de meclis işlerinin zamanında halledilmemesi şikayet konusuydu. Bu aksaklıkları gidermek için meclis üye sayısı 14'e sabitlenerek bazı üyeler çıkarılmış ve yeni ehil üyeler tayin edilerek gerekli düzenlemeler yapılmıştı. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ta gereğinden fazla üye olmayıp, Mahmud Nedim Paşa'nın Ticaret Nazırı olması ve Hıfzı Paşa'nın da emekliye ayrılması üzerine bunların yerine sadece bir üye alınması kararı ile birlikte meclisin üye sayısında bir azalma olmuştur. Ayrıca Meclis-i Nâfia bu düzenlemede tamamen kaldırılmıştır¹⁸⁸. Meclislerin hazineye maddi külfeti bu dönemde bir mesele olarak addedilmiş olmalı ki bu uygulamada düzenleme yapılırken kapanan meclisler de olmuştu. Yukarıda da değinildiği üzere Reşid Paşa Meclis-i Âlî-i Tanzimat Reisi'nin maaşı hususunda Maliye Nezareti'ne başvurduğunda nazır Nafiz Paşa merkezi meclislerin hazineye verdiği zarara dikkat çekmişti. Bu düşünceye paralel olarak Lütfî Efendi de mali düzenlemelerden ve bütçe hazırlanmasından bahsederken Meclis-i Âlî-i Tanzimat gibi meclislerin hazineyi ağır masraflara soktuğuna işaret ederek bu tür meclislerin kaldırılmasıyla masrafların kısıtlanması gerektiğini, böylece devletin bütçe nizamnamesini hazırlamakla ve dış borç almakla uğraşmasına gerek kalmayacağını savunmuştur¹⁸⁹.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın 1859-1860 dönemlerindeki üye ve çalışanları ile aldıkları aylık maaşları aşağıdaki gibidir¹⁹⁰:

Tablo 2.4. 1859-1860 Yıllarında Meclis-i Âlî-i Tanzimat Başkan, Üyeleri ve Memurlarının Aldığı Maaşları Gösterir Tablo

¹⁸⁶ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, II, 60.

¹⁸⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, II, 61.

¹⁸⁸ BOA., *İ.MMS.*, nr: 13/547, 20 Safer 1275 [29 Eylül 1858]; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, II, 62.

¹⁸⁹ *Lütfî Efendi Tarihi*, IX, 39.

¹⁹⁰ BOA., *ML.MSF.d.*, Defter nr: 15364; Meclis-i Âlî-i Tanzimat kalem odası maaşları için aynı listenin olduğu başka bir Maliye defteri için bkz. BOA., *ML.MSF.d.*, Defter nr: 17384.

1	<i>Ubûhhetlû Devletlû Reis Ali Paşa Haz.</i>	71.275 kuruş
2	<i>Devletlû İsmail Paşa Haz.</i>	30.000 kuruş
3	<i>Devletlû Süleyman Paşa Haz.</i>	35.000 kuruş
4	<i>Devletlû Ahmet Celal Paşa Haz.</i>	36.751 kuruş
5	<i>Semâhatlû İlmi Efendi Haz.</i>	12.188 kuruş
6	<i>Atûfetlû Safvet Efendi Haz.</i>	25.000 kuruş
7	<i>Atûfetlû Mehmed Cemil Beyefendi Haz.</i>	15.000 kuruş
8	<i>Faziletlû Cevdet Efendi</i>	8.300 kuruş
9	<i>Kâtib-i Evvel İzzetlû Mustafa Efendi</i>	6000 kuruş
10	<i>Kâtib-i Sani İzzetlû Reşad Efendi</i>	3250 kuruş
11	<i>Serhalife İzzetlû Raif Efendi</i>	3300 kuruş
12	<i>Hulefadan İzzetlû Asım Bey</i>	2250 kuruş
13	<i>Hulefadan İzzetlû İzzeddin Bey</i>	1700 kuruş
14	<i>Şefkati Efendi</i>	1700 kuruş
15	<i>Mazhar Beyefendi</i>	750 kuruş
16	<i>Ata Beyefendi</i>	1700 kuruş
17	<i>Agah Efendi</i>	798 kuruş
18	<i>Kostaki Efendi</i>	5400 kuruş
19	<i>Raşid Efendi</i>	700 kuruş
20	<i>Cemal Beyefendi</i>	250 kuruş
21	<i>Kadri Beyefendi</i>	1500 kuruş
22	<i>Ali Beyefendi</i>	750 kuruş

1859 yılındaki düzenlemede aşağı çekilerek 71.275 kuruş yapılan başkanın maaşı 1861 yılında da değişmemiştir. Aynı dönemde Meclis-i Vâlâ reisinin 60.259 kuruş,

Hariciye Nazırı'nın 67.675 kuruş ve Ticaret Nazırı'nın 49.675 kuruş maaşı vardı¹⁹¹. Ayrıca tabloda görüldüğü üzere Meclis-i Âli-i Tanzimat'ın 1859-1860 yıllarında toplamda 22 çalışanı vardı.

Görüldüğü üzere Meclis-i Âli-i Tanzimat'ın başkan ve üyeleri devlet ricalinden üst rütbelilerden seçildiği için maaşları diğer meclislere oranla daha yüksekti. Hatta meclis başkanı bir dönem Sadrazam'dan sonra en yüksek maaşı alan kişi olmuştu. Ayrıca meclis, bürokratik yapısı Meclis-i Vâlâ'ya oranla daha sade bir yapı arzettiğinden 1858 düzenlemesinden dahi ciddi derecede etkilenmemişti. Bununla birlikte rütbe ve maaşların tahsis edildiği personelin görev yaptıkları mekanın incelenmesi meclisin bürokratik yapısını şüphesiz daha açık bir halde ortaya koymuş olacaktır.

2.9. DAİRE VE ODALAR

Meclis-i Âli-i Tanzimat Dairesi, Bâb-ı Âli'deydi ve 1854'e kadar Meclis-i Maârif tarafından kullanılmıştı.

Maliye Nezareti ile Meclis-i Âli-i Tanzimat dairelerinin ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla yapılan yazışmalardan meclis dairesi hakkında bazı tasvirler yapmak mümkündür. Bâb-ı Âli'de tahsis edilen dairenin yapısı şöyledir. Meclise tahsis edilen kısımdan büyük bir kapı ile girilip içeride bir sofa, ve 4 oda bulunmaktadır. Bunlar; *meclis odası*, *daire-i mâhsûs*, *tercüme odası* ve *kalem odasıdır*¹⁹². Bunlara ek olarak sonraki dönemlerde meclis dairesinde bir kütüphane yapılması da

¹⁹¹ BOA., İ.DH., nr: 474/31848, 15 Muharrem 1278 [23 Temmuz 1861]; *Lütfî Efendi Tarihi*, Münir Aktepe (Hz.), TTK Yayınevi, X, Ankara 1988, 16.

¹⁹² Yukarıda daha önce Meclis-i Âli-i Tanzimat'ın bir kalem odası ve bir de Tercüme Odası'nın olduğundan bahsedilmişti. Bu odaların yanı sıra meclis dairesinin yapısı ile ilgili bilgi edinilebilecek olan, Şubat 1858'de Maliye Nezareti'ne yazılan tezkirede devlet hazinesinden karşılanmak suretiyle meclisin ihtiyaçları şu şekilde sıralanmıştır:

“-*Meclis Odası'na çûka kapu perdesi, diğer dört kapuya çûka perde,*

-*Sofa pencerelerine üç parça şâlî perde,*

-*Büyük kapuya çûka ve muşanba perde,*

-*Aralık penceresine şâlî perde,*

-*Daire-i Mahsûs adî kanepeler ve sandalyelerin ta'miriyle adî keten bezinden yüzlerinin tebdili...*”, BOA., BEO.AYN.d, Defter nr: 1718, Tezkire nr: 372, 22 Cemaziyelahir 1274 [7 Şubat 1858].

düşünülmüştü¹⁹³. 1858 yılı başlarında meclis odası ve tercüme odasına birer yazıhâne tahsis edilmiştir¹⁹⁴.

Meclis-i Vâlâ tarafından Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a tahsis edilen odanın içinin tefrişatının yapılması ve eksikliklerin giderilmesi için Maliye Nezareti'nden ödenek çıkarılması talep edilmiştir¹⁹⁵. Bu talebi karşılamak üzere 13 bin kuruşa ihtiyaç duyulduğunu Maliye Nezareti'ne bildirerek gerekenin yapılması için izin istenmişti¹⁹⁶. Maliye Nezareti'ne Meclis-i Âlî-i Tanzimat'tan yapılan başvuru üzerine meclisin Kalem Odası'nın hasırının yenilenmesi ve güneşe bakan iki penceresine diğer dairelerde olduğu gibi tente yapılması isteniyordu¹⁹⁷. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın işleri iyice yoğunlaşıp meclis bünyesinde kurulan komisyon üyelerinin toplantı ve sair amaçlarla meclise gelip gitmeleri meclis dairesinin fiziki imkanlarının yetersizleşmesine neden oluyordu. Bu doğrultuda meclisin kanepeler ve perde gibi ihtiyaçları giderilmeye çalışılıyordu¹⁹⁸. 1860 yılında Meclis-i Âlî-i Tanzimat büyük odasının pencere tarafındaki harab olan duvarının ve bakıma ihtiyaç olan sair yerlerinin tamiri için Ticaret Nezaretiyle yazışmalar yapılmıştır¹⁹⁹. Ayrıca zaman zaman meclis odalarının, kapı ve pencerelerinin yenilendiği, gerekli bakımlarının yapıldığı Maliye Nezareti ile yapılan yazışmalardan anlaşılmaktadır.

2.10. ÇALIŞMA GÜNLERİ

XIX. yüzyılda II.Mahmud döneminden itibaren memurların çalışma günleri ile ilgili de bazı düzenlemeler yapılmıştı. Bâb-ı Defterî'de pazartesi ve perşembe olmak üzere tatil günleri haftada iki gündü. Bir ara tatil günü olarak sadece pazar günü belirlendiyse de, 1833-1834'te yapılan düzenleme ile işleri yeniden yoluna koymak için Bâb-ı Defterî'de yalnız perşembe günlerinin tatil olması kararı alındı. 1836'yılına kadar Bâb-ı Âli'de tatil günü yoktu. Bu tarihten itibaren burada da perşembe günleri tatil edildi. Tanzimatın ilanının hemen öncesinde ise perşembe ve pazar resmi tatil günleri

¹⁹³ Takvimhane Nezareti'ne yazılan bir tezkirede meclis dairesinde yapılacak olan kütüphaneye konulmak üzere Hançerli Lügati'nden bir adet talep edilmişti, *BOA., BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1718, Tezkire nr: 49, 8 Safer 1272 [20 Ekim 1855].

¹⁹⁴ *BOA., BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1718, Tezkire nr: 372.

¹⁹⁵ *BOA., A.MKT.NZD.*, nr: 121/41, 27 Safer 1271 [19 Kasım 1854].

¹⁹⁶ *BOA., İ.MVL.*, nr: 320/13587, 9 Zilkade 1271 [24 Temmuz 1855].

¹⁹⁷ *BOA., A.MKT.NZD.*, nr: 156/4, 27 Safer 1271 [19 Kasım 1854].

¹⁹⁸ *BOA., A.MKT.NZD.*, nr: 188/10, 8 Zilkade 1272 [11 Temmuz 1856].

¹⁹⁹ *BOA., A.MKT.MHM.*, nr: 178/31, 10 Şaban 1276 [3 Mart 1860].

olarak kararlaştırılmıştı. Ancak 1839'dan sonra pazar tatili de terk edildi. Böylece, devlet dairelerinin resmi tatili sadece perşembe günleri oldu. Ancak zamanla memurların Cuma günü de işyerlerine gelmemesi göz önüne alınarak tatil günü yeniden ikiye çıkmıştı²⁰⁰. Bu bilgiler esas alınarak Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın çalışma günleri hakkında bir kanıya varılabilir. Bununla birlikte meclisin çalışma günleri ve saatleri iş yoğunluğuna göre değişebiliyordu. Kalemde çalışan memurların mesai gün ve saatleri hakkında bir bilgiye ulaşılamamasına rağmen devlet memurlarının tatil günü olarak kabul edilen Perşembe günlerinde meclis dairesinde komisyon çalışmaları için toplantı yapıldığı vakidir²⁰¹. Meclis-i Vâlâ'nın çalışma şekli esas alındığında özellikle nizamname veya kanunların hazırlanma sürecinde bazen gece yarısına kadar işler uzayabilir, çalışma saatleri içerisinde işlerini bitiremeyen üyelerin evlerinde çalışmalarını devam ettirdikleri de oluyordu²⁰². Hatta bazı konularda görüşmek üzere ricalin katıldığı komisyon toplantıları meclis başkanının konağında yapılabiliyordu. Fuad Paşa'nın başkanlığı döneminde maliyenin ıslahı için kurulan komisyonun toplantı yeri olarak Fuad Paşa'nın konağı tercih edilmişti²⁰³. Ayrıca meclisin yüksek rütbeli devlet adamlarını yargılama yetkisi olduğundan, 1856 yılında Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından hazırlanan yeni Meclis Nizamnamesi'nde devlet memurlarını yargılama vazifesi için muayyen günler belirlenmiştir. Nizamnamenin 23. maddesi icabında meclislerde, haliyle Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ta da, gerek duyulduğunda muhakeme işlemleri Pazartesi ve Perşembe günleri yapılacaktı²⁰⁴. Bu bilgiden hareketle Perşembe günleri de meclis üyelerinin tatil yapmayabileceği sonucuna ulaşılmaktadır.

2.11. ÇALIŞMA USULLERİ

Oturumlarda görüşmeler ve üyelerin konuşmaları zabıtlara kaydedilmemiştir. Bu yüzden hangi konu üzerinde ne tür görüşmeler yapıldığı yahut oturumlarda cerayan eden gelişmeler net olarak bilinmemektedir. Esasen Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın Dâhili

²⁰⁰ Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, 61-62.

²⁰¹ Gümrük Emni'ne gönderilen bir tezkerede Perşembe günü saat altıda Meclis-i Âlî-i Tanzimat dairesinde hazır bulunması ifade edilmiştir. Bkz. *BOA., A.MKT.NZD.*, nr: 351/61, 28 Şevval 1277 [8 Mayıs 1861].

²⁰² Seyitdanlıoğlu, *Meclis-i Vâlâ*, 98.

²⁰³ Şeyhülislâm, Kaptan-ı Derya, Serasker, Evkaf, Maliye, Hazine-i Hassa Ticaret Nazırlarının davet edildiği toplantıda 6 Rebiülahir 1274 [24 Kasım 1857] tarihli davet için bkz. *BOA., A.MKT.NZD.*, nr: 243/4.

²⁰⁴ *BOA., A.DVNS.MTAN.d.01*, 37.

Nizamnamesi'nin 10. maddesine göre meclisteki görüşmeler *müzakere ruznâmesi* adında bir deftere kaydedilmeliydi ki aynı nizamname gereğince oturumlardaki görüşmelerin kaydedilmesi için bir meclis katibi dahi hazır bulunmalıydı²⁰⁵. Ancak bu defterlerin tutulup tutulmadığına dair Osmanlı arşivlerinde herhangi bir bulguya rastlanılamamıştır. Bu durum Meclis-i Vâlâ için de geçerlidir ki üzerinde çalışmış olan araştırmacılar da bu tür defterlerin akıbeti hakkında malumat sahibi değillerdir²⁰⁶. Müzakere defterlerinin araştırmalarda ortaya çıkmamış olması mevcut olmadığına dalalet etmez fakat daha önceki dönemlerde yani Dîvân-ı Hümâyûn zamanında da zabıt tutma geleneğinin olmadığı biliniyor²⁰⁷.

Maliye Nezareti'ne gönderilen bir tezkirede harcama yapılan bir kalem hakkında şöyle bir ifade geçiyor: “*Meclis-i Âlî-i Tanzimat'da inde'l-îcâb re'ÿ-i hâfi olunmak için yapıdırılan iki mahfaza ile evrak sandığı...*”²⁰⁸ şeklinde bir ifade geçmektedir. Bu ifadeden hareketle mecliste gizli oylama yapıldığı ve oyların konulduğu kutuların hazırlandığı anlaşılıyor. Zira kendi iç tüzüğünde olmamasına rağmen 1856 yılında yapılan yeni Meclis Nizamnamesi ile Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın da olduğu merkezi meclislerde oyların eşit olması ya da gizli bir görüşme esnasında üyelere birer beyaz ve siyah tane verilerek gizli oy kullanması sağlanıyordu. Ayrıca Meclis-i Âlî-i Tanzimat Dairesi'nde oluşturulan ve diğer nezaret ve dairelerin temsilcilerinin de yer aldığı komisyon toplantıları meclisten yapılan davet üzere icra ediliyordu. Toplantın yapılacağı gün ve saat, meclis tarafından hazırlanan tezkire ile muhataplar haberdar ediliyordu²⁰⁹.

Bâb-ı Âlî'de tahsis edilen dört odada bürokratik yapısını oluşturan Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ta belirli bir örgütlenme olmasının yanı sıra çalışma düzeninde iş yükü belirleyici olmuştur. İlk zamanlarda daha sade bir yapı arzeden meclis, iş yükünün artması üzerine personel sayısını artırmış buna bağlı olarak da işgal ettiği yeri genişletmiştir. Ayrıca devlet ricalinden oluşan ıslahat komisyonlarının da toplantı

²⁰⁵ BOA., *A.DVNSMTAN.d.01.*, madde 10.

²⁰⁶ Seyitdanlıoğlu, *Meclis-i Vâlâ*, 8,100.

²⁰⁷ Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, 123.

²⁰⁸ BOA., *BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1718, Tezkire nr: 240, 18 Cemaziyelevvel 1273 [14 Ocak 1857].

²⁰⁹ “*Meclis-i Muvakkat azâ-yı kiramıyla Meclis-i Âlî-i Tanzimat azâsının birleşüb tezekkür etmekte oldukları husûsa dair tanzim ve terkîm olunan mazbata ile ta'limatın kiraât ve temhiri için yarınki bazar-irtesi günü meclis akdi musammem olmağla saat sekiz raddelerinde meclis-i mezkûra teşrîfe himem-i seniyyeleri der-kâr buyrulmak bâbında emr ü irâde efendimindir*”, BOA., *BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1718, Tezkire nr: 3, 5 Receb 1271 [24 Mart 1855].

yerleri olarak meclis dairesinin tercih edilmesi meclisin Bâb-ı Âlî’de hiyerarşik açıdan üstün bir konumda olduğunun bir göstergesidir.

Meclis üyelerinin dairede oturuş düzeni hakkında bir bilgi bulunmamakla birlikte tanzimat döneminde hayata geçen yeni bir uygulama ile üyelerin “biniş”lerini çıkararak mecliste çalışmaya başladığı bilgisi mevcuttur. Zira bu döneme kadar meclislerde binişsiz oturmak yasaktı. Dolayısıyla meclis üyeleri özellikle yaz sıcaklarında çalışırken ciddi sıkıntılar çekiyorlardı²¹⁰.

Memurların çalışma günlerinin yanı sıra yazışma usullerine dair de bazı bilgiler vermek yerinde olacaktır. Meclis-i Âlî-i Tanzimat’da hazırlanan mazbata ve müzekkereler gerek duyulduğunda meclis kalemine gönderilip kaleme malumat verilmiş oluyordu. Temmuz 1859’dan itibaren bu uygulamayı bir usul olarak kabul eden meclis bir mazbata hazırlayarak bu kararını Meclis-i Vükelâ’ya iletmiştir²¹¹. Bu tarihten itibaren meclisin aldığı kararlar, nizamname layihaları ve hazırladığı tezkirelerle kararlar kalem odasına gönderilerek kurum içi bilgi akışı sağlanmaya çalışılmıştır.

Tanzimat hareketiyle başlayan süreçte devlet adamları Reşid Paşa’nın öncülüğünde yazışma usullerinde bazı düzenlemeye gittiler²¹². Zaten Reşid Paşa, yazı uslubunun güzelliği ile biliniyordu ve hatta bürokratik kariyerinde yükselmeye başladığı zamanlarda Sultan II. Mahmud’un dahi dikkatini çekmişti. Meclis-i Vâlâ döneminde yerleştirilmeye çalışılan resmi yazışmalardaki yeni düzen, Meclis-i Âlî-i Tanzimat döneminde daha da geliştirilmiştir. Zira meclisin dahili nizamnamesinde bu konuya bir başlık açılmıştı. 20. madde gereği nizamnameler açık, anlaşılır ve sade bir dil ile kaleme alınacaktı²¹³. Hükümet de yazışmalarda uyulması gereken konular hakkında zaman zaman merkezi meclisler ve nezaretleri uyarıyordu. Bu meyanda Dersââdet’e yurt dışından bir litoğrafya aleti getirtilmişti. Hükümet, artık resmi yazışmaların litoğrafyada düzenlenmiş olan ve her bir daire ve nezaretin kalemine ait basılan kâğıtlar üzerinden yapılmasını ve evraklara evrak numarası konulması gibi hususları içeren bir talimatı

²¹⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, II, 22; Biniş; 1848 yılından sonra ilmiye sınıfından olanların giydiği bir elbise çeşididir. Bkz. Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügati*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986, 110; Cevdet Paşa’nın verdiği yukarıdaki bilgiden hareketle ilmiye sınıfından olanların Meclis-i Âlî-i Tanzimat gibi merkezi meclislerde çalışmaları esnasında binişlerini giymek zorunda olmadıkları anlaşılmaktadır.

²¹¹ BOA., *Bâb-ı âlî Evrâk Odası Vilâyet Gelen-Giden Defterleri (BEO.VGG.d.)*, Defter nr: 673, Tezkire nr: 146, 2 Zilhicce 1275 [3 Temmuz 1859].

²¹² Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 21; Seyitdanlıoğlu, *Meclis-i Vâlâ*, 109.

²¹³ Bkz. Meclis-i Âlî-i Tanzimat’ın Usûl-i Dâhilîyesi Nizamnâmesi, BOA., *A.DVNSMTAN.d.01.*, 6-10.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat ve Meclis-i Vâlâ baş kitabeleri ile Hariciye ve Deâvi Nezaretlerine göndermiştir²¹⁴.

2.12. BÜROKRATİK HIZ

Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın hazırladığı mazbatalar veya layihalar Meclis-i Umûmî ve Meclis-i Vükelâ'ya arz edildiği tarihten itibaren ne kadar süre zarfında işleme konulup kararın çıktığı kanunlaştırma hareketinin bürokratik hızı hakkında bazı fikirler vermektedir. Meclis tarafından hazırlanan mazbata ve layihaların işleme konuluş seyri ekseriyetle zaman aşımına uğramadan ilgili makamlara tevdi edilmiştir. Bu çalışmanın çeşitli bölümlerinde buna dair bir çok örnek mevcuttur. Fakat bürokratik hantallıktan dolayı kanun taslaklarının nihai sonuca varma süresinin uzadığı istisnai durumlar da olabiliyordu. Örneğin *Tevcihât-ı Menâsıb-ı Kaza* Nizamname layihası görüşülüp karara bağlandığı tarih 2 Cemaziyelahir 1271 [20 Şubat 1855]'dir²¹⁵. Daha sonra Meclis-i Âlî-i Umûmî'ye arz edilen layiha burada 14 Receb 1271 [2 Nisan 1855] tarihinde karara bağlanmıştır²¹⁶. Arada bir buçuk aya yakın bir zaman vardır. Yine 1861 yılında çıkarılan Maden Nizamnamesi'nde de benzer bir durum göze çarpar. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın uzun çabalar sonucunda hazırladığı nizamnâme layihası 9 Zilkade 1277 [19 Mayıs 1861] tarihinde takdim edilmesine rağmen ancak 9 Muharrem 1278 [17 Temmuz 1861] tarihinde kanunlaşarak çıkarılmıştır²¹⁷.

2.13. MECLİS-İ ÂLÎ-İ TANZİMAT MÜHRÜ

Mühür, farsça bir kelime olup aidiyet için kullanılan bir araçtır. En önemlisi padişahların kullandığı mühür-i hümâyûn olmakla birlikte kişilerden kurumlara bir çok kesim tarafından mühür kullanılagelmiştir. XIX. yüzyılda Sultan II. Mahmud döneminde başlayan uygulama ile merkezi meclislerin açılması ve yaygınlaşması sonucunda bu meclislerden gönderilen yazıların altında kendilerine ait olarak yaptırılan mühürler kullanılmaya başlanmıştır²¹⁸. Yazışmalarda Meclis-i Vükelâ, Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Nâfia gibi meclislerden çıkan yazılarda mühür kullanılmasına rağmen ilk

²¹⁴ BOA., *A.MKT.NZD.*, nr: 352/101, gurre-i Zilkade 1277 [11 Mayıs 1861].

²¹⁵ BOA., *BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1722.

²¹⁶ BOA., *BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1722.

²¹⁷ BOA., *BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1726, 5; Bu gecikmede şüphesiz Sultan Abdülmecid'in 26 Haziran 1861'deki vefatı da etkili olmuştur.

²¹⁸ Kütükoğlu, *Diplomatik*, 85-86.

dönem çalışmalarında Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a ait bir mühür bulunmuyordu. Ancak kısa zaman içinde meclis tarafından Hazine-i Hassa Nezareti'ne gönderilen bir tezkire ile sikkezen başının marifetiyle meclis adına bir mühür hakk ettirilmesini talep edildi. Bu mühür meclis ceridelerinde ve evraklarında kullanılacaktı²¹⁹. Dolayısıyla meclis tarafından ancak 1855 Nisanından sonraki dönemlerde mühür kullanılmaya başlanmıştı. Bu mühürde meclisin adı "Meclis-i Âlî-i Tanzimat" şeklinde kullanılmış olup, meclisin kurulduğu 1271 yılı meclisin adının altına 271 şeklinde işlenmiştir²²⁰.

2.14. MECLİS-İ ÂLÎ-İ TANZİMAT TARAFINDAN TANZİM EDİLEN MECLİS DEFTERLERİ

2.14.1. Tezkire Defterleri

Meclis-i Âlî-i Tanzimat kalem odası tarafından zabtı tutulan meclise ait 3 tezkire defteri mevcuttur²²¹. "Meclis-i Âlî-i Tanzimat Cerîdesi" yazılı ciltli ve kapaklı olarak tanzim edilen bu defterlerin ilki "*Tezâkir-i Sâmiyye*" adındadır. Defter, 12 Cemaziyelahir 1271 [2 Mart 1855] ile 19 Rebiülevvel 1277 [5 Ekim 1860] tarihleri arasındaki Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın diğer daireler, nezaretler ve Osmanlı kurumlarına gönderdiği tezkireleri muhteva eder. Defterde kayıtlı olan tezkire adedi 716'dır.

Yukarıdaki defterin devamı mahiyetinde olarak tutulan bir diğer defter de 21 Rebiülevvel 1277 [7 Ekim 1860] tarihinden 3 Muharrem 1285 [26 Nisan 1868] tarihine kadarki yazışmaları muhteva eder²²². Tezkire Numarası 717'den başlar ve 1299'da son bulur. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın 6 Muharrem 1278 [14 Temmuz 1861] tarihinde Meclis-i Vâlâ ile birleşmesine kadarki kayıtlar 908 numaralı tezkire ile son bulmuştur. Bu tarihten sonraki tezkirelerin 1292 numaraya kadar olanı Meclis-i Vâlâ Kavânin ve Nizâmât Dairesi'ne aittir. Kavânin ve Nizâmât Dairesi'nin son tezkire tarihi 12 Zilkade 1284/24 Şubat 1283 [6 Mart 1868]'dir. Bu tarihten sonra Meclis-i Vâlâ resmen değil de fiilen lağvedilmiş olacak ki 1292 numaralı tezkireden 1299 numarada biten defterin son kısım tezkirelerinde "Şûrâ-yı Devlet Daire-i Kavânin" tabiri kullanılmaya başlanmıştır.

²¹⁹ BOA., *BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1718, Tezkire nr: 9, 2 Şaban 1271 [20 Nisan 1855].

²²⁰ Meclis-i Âlî-i Tanzimat mührü için bkz. Ekler: Resim 2.

²²¹ BOA., *BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1718,1719,1720.

²²² BOA., *BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1719.

Meclise ait son tezkire defterinin adı “*Makâm-ı Celîl-i Riyâset’den Yazılan Tezâkîr Defteri*” adını taşımaktadır²²³. Bu defter de 2 Cemaziyelahir 1271 [20 Şubat 1855] tarihinden başlamak suretiyle 12 Rebiülahir 1280 [26 Eylül 1863] tarihine kadar ki 826 adet meclis tezkiresini muhteva eder. 731 numaralı ve 18 Zilhicce 1277 [27 Haziran 1861] tarihli tezkireden sonraki tezkireler Meclis-i Vâlâ Kavânîn ve Nizâmât Dairesi’nden çıkıp Meclis-i Vâlâ Riyaseti tarafından gönderilenlere aittir.

2.14.2. Mazbata Defterleri

Tezkirelerden ayrı olarak meclisin düzenlediği mazbatalar da meclis kaleminde defterlere kaydedilmiştir. Bu defterler iki adettir.

672 numaralı Meclis-i Âlî-i Tanzimat’a verilen Muharrerât Defteri’nin içerisinde yer alan bu defterde, meclis kaleminden çıkan mazbatalar 21 Şaban 1271²²⁴ [9 Mayıs 1855] ile 21 Zilhicce 1274 [2 Ağustos 1858] tarihleri arasındaki 127 adet meclis mazbatasının kaydedildiği defterdir. Defter, numara ve tarih sırası esas alınarak düzenlenmiştir. Ayrıca meclisin Meclis-i Vükelâ’ya arzettiği mazbatalarının ve tezkirelerinin kararıyla birlikte iradesi çıkmışsa, ilgili numaralı hülasanın başına şerh düşülerek “*Meclis-i Mahsûs kararı*” , “*İradesi çıktı*” veya “*İradesi çıkmış olub Meclis-i Âlî-i Tanzimat’a verildi*” yazısı tarihiyle birlikte eklenmiştir.

672 numaralı defterin devamı mahiyetindeki ikinci defter ise bir önceki defterin bitimi tarihi olan 21 Zilhicce 1274’den devam ederek 1 Muharrem 1275 [11 Ağustos 1858] tarihinden başlayıp 19 Zilkade 1277 [29 Mayıs 1861] tarihine kadar gelip meclisin Meclis-i Vâlâ ile birleşmesi ile son bulmaktadır. Toplam 457 adet mazbata özeti tarih sırasına göre deftere kaydedilmiştir²²⁵.

2.14.3. Meclis-i Âlî-i Tanzimat’ın Nezaretler ve Daireler İçin Tanzim Ettiği Defterler

Bu defterler Meclis-i Âlî-i Tanzimat ve daha sonra Meclis-i Vâlâ Kavânîn ve Nizâmât Dâiresi döneminde tanzim edilen nezaretlere ve dairelere ait nizamnameler ile

²²³ BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1720.

²²⁴ Defter üzerinde 17 Cemaziyelahir 1271 [7 Mart 1855] tarihi konulmuş olsa da mazbatalar yukarıda zikredilen tarihten itibaren kaydedilmeye başlanmıştır.

²²⁵ BOA., BEO.VGG.d., Defter nr: 673.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat mazbatalarını içermektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla 6 adet olarak tutulan bu defterler şunlardır:

1- *Bâb-ı Vâlâ-yı Fetvâpenâhiye Aid Nizâmât Defteri*: Defterin tutulmaya başlandığı tarih 2 Cemaziyelahir 1271 [20 Şubat 1855]'dir²²⁶.

2- *Şehremâneti'ne Aid Nizâmât Vesaire Defteri*: 27 Ramazan 1271 [13 Haziran 1855] tarihinde tutulmuş olup aynı tarihte Şehremaneti için hazırlanan nizamname ve bu nizamnameye ait Meclis-i Âlî-i Tanzimat mazbatasını içermektedir²²⁷.

3- *Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti'ne Aid Nizâmât Vesaire Defteri*: 11 Safer 1272 [23 Ekim 1855] tarihinde tutulmaya başlanmıştır²²⁸.

4- *Maârif-i Umûmîye Nezâreti'ne Aid Nizâmât Defteri*: 29 Zilkade 1272 [1 Ağustos 1856] tarihinde tutulmaya başlanmıştır²²⁹.

5- *Hazine-i Hassa Nezâret-i Celîlesine Aid Nizâmât Vesaire Defteri*: 25 Muharrem 1273 [23 Eylül 1856] tarihinde tutulmaya başlanmıştır²³⁰.

6- *Zabtiye Nezâreti'ne Aid Nizâmât Defteri*: 5 Rebiülahir 1274 [23 Kasım 1857] tarihinde tutulmaya başlanmıştır²³¹.

Bu defterler adı geçen kurumlar ile yazışma defterleri olmayıp, sadece Meclis-i Âlî-i Tanzimat zamanında bu kurumlar ile ilgili yapılan kanunlar ve ilgili Meclis-i Âlî-i Tanzimat mazbatalarından oluşmaktadır. Defterler, ilgili kurum için ilk kez yapılan düzenleme tarihinden itibaren tutulmaya başlanmıştır.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat, böyle bir uygulama ile nezaretler hakkında yapılan tanzim işlerinin derli toplu bir tasnifi ile evrakların ve çıkarılan kanun ve hazırlanan mazbataların seyrinin kolayca takip edilmesi amacını taşımaktadır. Ayrıca bu defterlerin tutulması Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın nizamnamesi gereği idi.

2.14.4. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a Verilen Muharrerat Defteri

Meclise gelen evrağın hülasasının kaydedildiği defterdir²³². Bu defter Meclis-i Âlî-i Tanzimat kalem odasının hazırladığı defterlerdendir. Defterde 25 Şevval 1271 [11

²²⁶ BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1722.

²²⁷ BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1723.

²²⁸ BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1724.

²²⁹ BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1725.

²³⁰ BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1726.

²³¹ BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1727.

Temmuz 1855] ile 29 Zilhicce 1274²³³ [10 Ağustos 1858] tarihleri arasında meclise gelen 471 adet muharrerat,²³⁴ tarih sırasına göre kaydedilmiştir.

2.14.5. Nizamât Defteri

Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından yukarıda zikredilen kurumlar için tutulan nizamât defterlerinin dışında umumi olarak kanunlara ait tutulan bir defter mevcuttur²³⁵. Tertipli ve genellikle kronolojik sıra takip edilerek tutulan bu defter, Meclis-i Âlî-i Tanzimat döneminde hazırlanan nizamnameler, zeyller ve mevcut nizamnamelerin maddelerindeki değişiklikleri içerir. Fihristli ve sıra numaraları ile birlikte nizamın tarihinin de fihristinde belirtildiği defter 196 sayfadır. Kapağında Evâhir-i Safer 1271 ile Evâhir-i Safer 1277 tarih aralığı verilmiş olsa da 1278 ve 1283 yıllarına ait iki düzenleme daha bu deftere eklenmiştir²³⁶. Bu defterden Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kanunlaştırma performansının önemli bir kısmını görmek mümkündür²³⁷.

²³² BOA., *BEO.VGG.d.*, Defter nr: 672.

²³³ Defterin üzerindeki kayıt numarası 21 Zilhicce'yi gösterse de kayıtlar 1274 yılının son gününe kadar devam etmiştir.

²³⁴ Defterin 34. sayfasında 212 numarasından 213 yerine yanlışlıkla 223 yazıldığından toplamda 471 olan gelen evrak adedi aslen 461 olması gerekiyor.

²³⁵ BOA., *A.DVNS.MTAN.d.*, Defter nr: 1; Meclis-i Âlî-i Tanzimat'dan ayrı bir de sadâret tarafından tutulmuş nizamât defterleri vardır. Bu defterler bir dönem Osmanlı Arşivleri tarafından -daha sonra düzeltilmiş olsa da- Meclis-i Âlî-i Tanzimat Defterleri adıyla hatalı olarak tasnif edilmiş, bazı araştırmacılar tarafından bu şekliyle kaynak gösterilmiştir. Ayrıca bu gün dijital ortama aktarılarak yukarıda zikredilen kodun kullanıldığı defter, 989 numaralı Dîvân-ı Hümâyûn Defterleri Kataloğu'nda yer alan diğer altı defter ile birlikte Meclis-i Âlî-i Tanzimat Defterleri adıyla 7 adet olarak tasnif edilmiştir. Bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Ankara 2010, 227. Belirtmekte fayda var ki diğer defterler Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından tertip edilmemiştir. Zaten bahsi geçen defterlerin muhteva ettiği tarihlerde (1861-1875) Meclis-i Âlî-i Tanzimat kapanmıştı. Ancak yukarıda da zikredildiği gibi Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın bizzat düzenlediği ve kendi döneminde hazırlanan nizamnameleri ve mevcut kanunlara yapılan zeyller ile düzenlemeleri ihtiva eden defter sayısı birdir. Bununla birlikte araştırmacılar tarafından düşülen hatanın kaynağı Meclis-i Âlî-i Tanzimat kapandıktan sonra, yapılan kanuni düzenlemelerin Hazine-i Evrak Dairesi tarafından Meclis-i Âlî-i Tanzimat Defteri adında tertip edilmiş defterlere kaydedilmesindedir. Buna bir örnekle durumu izah etmek gerekiyor. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a ait olan ve BOA., *A.DVNS.MTAN.d.*, Defter nr: 1 tasnifinde yer alan nizamât defterinin 33. sayfasındaki “*Saltanat-ı Seniyye'nin Menafî-i Umumiye'ye Dair Şeylerin Tanzimi Halinde Lüzumu Olub Kıymet-i Layıkasıyla Sahiblerinden Mübayaa Edeceği Arazi Vesaire Hakkında Nizamname*”nin üzerinde bu nizamnamenin feshedildiğine dair şöyle bir açıklama vardır: “*Muahheren yani 3 Safer (12)97 tarihinde neşrolunub beşinci Meclis-i Âlî-i Tanzimat defterine kaydolunmuş olan İstimlâk Nizamnamesi'nin otuz dördüncü maddesi mucibince işbu nizamnamenin hükmü fesholunmuştur*”. Buradan şöyle bir sonuç çıkıyor ki Meclis-i Âlî-i Tanzimat Meclis-i Vâlâ ile birleştikten sonra dahi çıkarılan kanun ve nizamnameler Meclis-i Âlî-i Tanzimat adına düzenlenmiş defterlere kaydolunuyordu. Ancak yukarıda da izah edilmeye çalışıldığı gibi ilga edilmiş bir meclis adına defter tanzim etmekle hataya düşülmüştür.

²³⁶ Meclis-i Âlî-i Tanzimat Nizamât Defteri'nde yer alan ve 196. Sayfasındaki *İltizâmdan Dolayı Vukûa Gelen Deâvi'nin Rü'yetine Dâir İlmuhaber*'in dışında tamamı Meclis-i Âlî-i Tanzimat zamanında hazırlanan nizamname ve talimâtnamelelerin fihristi için bkz. Tablo: 7.

²³⁷ Bkz. Tablo 7: Meclis-i Âlî-i Tanzimat Nizamât Defteri Fihristi.

2.15. GELEN VE GİDEN EVRAKIN MUHTEVASI

Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın, Meclis-i Vükelâ, nezaretler, daireler, vilayetler ve sancaklar ile olan ilişkilerini meclisten tanzim edilmiş olan defterlerden takip etmek mümkündür. Meclisin yazdığı tezkireler, düzenlediği mazbatalar ve bunların karşılığında meclise gelen evraklar; *şukka*, *mazbata*, *tezkire*, *tahrirat* ve *mahzarlar* olarak konularına göre tasnif edildiğinde meclisin çalışma alanları daha açık bir şekilde ortaya çıkmış olacaktır. Meclis-i Âlî-i Tanzimat yazışmaları konusuna göre şöyle tasnif edilebilir:

Gayrimüslimlerin askerlik meselesi, iane-i askeriye, vergi, bütçe, iltizam ihaleleri, Osmanlı madenlerinin keşfi, Maden Nizamnamesi, Osmanlı topraklarında mevcut hapisanelerin durumu ve ıslahı, ormanlar hakkında düzenlemeler ve Orman Nizamnamesi, demiryolları ve karayolları, Dersaâdet'in zahire ihtiyacı, ordunun maaş ve tayinat miktarları, Osmanlı topraklarında telgraf hattının döşenmesi, doğal afetlerde afetzede olanlara yapılacak yardımlar, dış borçlanma, Dersaâdet, Bilâd-ı Selâse (Galata, Eyüp ve Üsküdar), bazı İstanbul semtlerinin ve Osmanlı vilayetlerinin kaldırılmalarının tamiri, Şehremaneti ile Altıncı Belediye'nin kuruluşu ve çeşitli tanzim işleri, nehirlerin temizlenmesi ve ticarete açılması, Osmanlı topraklarında ticari imtiyazlar için yapılan başvurular, matbuat işleri ve nizamnamesi, ebniye nizamnamesi, gayrimüslim çocukların Osmanlı mekteplerinde eğitimi, Osmanlı topraklarına Avrupa'dan gelenlerin yerleştirilmesi, muhacir meselesi, arazi ve tapu işleri ve nizamnameleri, Bosna Çiftlikât Kanunu, nezaretlerin tanzimi, Ticaret Mahkemeleri ve bazı adi işler Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın gündemine gelen konulardı. Bunlardan Köstence-Çernavoda ve İzmir-Aydın demiryolu projeleri, Kırım muhacirlerinin iskanı, gayrimüslimlerin askerlik meselesi ve iane-i askeriye vergisi, bütçe ve vergiler Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın en yoğun yazışmalarını yaptığı konulardır²³⁸.

²³⁸ Bilgiler, BOA., BEO.VGG.d., 672 ve 673 numaralı defterlerden derlenmiştir. İlerleyen bölümlerde bu defterlerden de istifade edilerek Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın faaliyetlerine daha ayrıntılı olarak değinilecektir.

2.16. MECLİS-İ ÂLÎ-İ TANZİMAT'IN DİĞER KURUMLAR İLE İLİŞKİLERİ

2.16.1. Meclis-i Vükelâ ile İlişkileri

Meclis-i Âlî-i Tanzimat, görev yaptığı süre boyunca statü olarak nezaretler ile Meclis-i Vâlâ'nın üstünde ve Meclis-i Vükelâ'nın altında bir konuma sahipti. Meclisin müzakere edeceği meseleleri kendisi tayin edebildiği gibi bir üst danışma organı olarak Meclis-i Vükelâ'dan arz olunan hususları da gündeme alıp incelemek durumundaydı²³⁹. Yani Meclis-i Vükelâ'dan ve padişahтан bağımsız olarak, gerekli gördüğü takdirde herhangi bir konuda düzenleme yetkisine sahip olan Meclis-i Âlî-i Tanzimat, bu özelliği ile serbest bir faaliyet alanına sahipti. Meclis-i Vükelâ'dan arz olunan konular bir kanun tasarısı, herhangi bir kanun maddesi üzerinde değişiklikler olabildiği gibi tanzimat uygulamalarına ait düzenlemeleri de içerebilirdi. Meclisçe görüşülen mesele padişaha sunulmadan önce mutlaka Meclis-i Vükelâ tarafından incelenip onaylanması gerekiyordu. Meclis-i Vükelâ'nın daimi üyeleri içinde Meclis-i Âlî-i Tanzimat ve Meclis-i Vâlâ başkanları da vardı²⁴⁰. Dolayısıyla meclisten arz edilen mazbata ve layihalar Meclis-i Vükelâ'da görüşülürken Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanı meclisi temsil eden bir pozisyon almıştır. Ayrıca yüksek rütbeli devlet adamlarını yargılama yetkisine sahip olan meclis, bu yetkiyi ancak Meclis-i Vükelâ'dan gelen talimat üzerine icra edebiliyordu.

2.16.2. Meclis-i Âlî-i Umûmî ile İlişkileri

Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın hazırladığı kanun layihaları ve aldığı kararların Meclis-i Vükelâ'ya gitmeden önce bu mecliste görüşülmesi gerektiği usulüne mukabil olarak Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın çalışma dönemi boyunca bütün kararların ve layihaların Meclis-i Umûmî'de görüşülmediği, sadece ülkenin genelini ilgilendiren meselelerde Meclis-i Umûmî'nin toplandığı görülüyor. Örneğin Vakıf Odalarının Lağvı hakkında Meclis-i Âlî-i Tanzimat'da görüşülerek karara bağlanan nizamname layihası, Meclis-i

²³⁹ BOA., İMMS., nr: 3/96, 27 Muharrem 1271 [20 Ekim 1854]; *Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın Vezâif-i Mürettibesi Nizamnâmesi*, BOA., A.DVNSMTAN.d.01, madde 2.

²⁴⁰ Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, 183.

Umûmî yerine doğrudan Meclis-i Vükelâ'ya arzedilmiştir²⁴¹. Meclis-i Vükelâ ile Meclis-i Umûmî'nin üyelerinin birçoğunun aynı olması, böyle bir uygulamanın yapılmasında etkili olmalıdır.

2.16.3. Meclis-i Vâlâ İle İlişkileri

Meclis-i Vâlâ, 1854-1861 yılları arasında yasama yetkisini Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a devretmişti. Bu yıllar arasında genelde yargı yetkisini kullanmasının yanı sıra gerekli gördüğü takdirde yasamaya da müdahale edebiliyordu. Örneğin hazine gelirlerinin ihalesi için Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ta yapılan nizamname, Meclis-i Vâlâ tarafından yetersiz bulunarak padişahın da iradesi doğrultusunda buna bazı ilaveler yapılmış ve nizamnamenin son hali Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a tekrar gönderilmiştir. Meclis-i Âlî-i Tanzimat uygun görüldüğü son şekliyle nizamnameyi yeniden düzenlemiştir²⁴². Yine 1858 Ceza Kanunu yürürlüğe girdikten bir yıl sonra Meclis-i Vâlâ, bu kanunda gördüğü bir aksaklıkları düzenlediği mazbata ile Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a havale etmişti. Mazbatada; eski ceza kanununda suçlunun ceza süresinin şahsın ilk hapis ve tevkifinden itibaren başlamakta iken yeni kanunda ceza süresinden hapis ve tevkif zamanının mahsup edilmediği, bunun da teşdid-i ceza demek olduğu, dolayısıyla bu hususta eski kanuna itibar edilmesi gerektiğini belirtilmişti. Bunun üzerine yeni ceza kanununun bu aksak yönü Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından düzeltilmişti²⁴³. Her iki meclisi ilgilendiren meseleler meclislerde görüşülerek kararlaştırılıyordu²⁴⁴. Herhangi bir nizamname ahkâmıyla alakalı bir durum olunca veya Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın bizzat ilgilendiği meselelerde Meclis-i Vâlâ, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a bir tezkire yazarak onun fikrini almadan hareket etmiyordu. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'tan gelen cevap üzerine kararını verip ilgili yere gönderiyordu²⁴⁵. Meclis-i

²⁴¹ BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1724, 5.

²⁴² BOA., A.MKT.MVL., nr: 70/86, 25 Cemaziyelevvel 1271 [13 Şubat 1855].

²⁴³ Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, 102.

²⁴⁴ Diyarbakır'daki Gayrimüslimlerin hicri 1271 senesinde hem cizye hem de iane-i askeriye ödemelerine imkan olmadığı yönündeki başvuruları üzerine Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ta durum görüşülerek tüm gayrimüslimlere uygulanmak üzere bir karara varılmış ve Maliye Nezareti'ne bildirilmiştir; BOA., A.MKT.MVL., nr: 84/3, 20 Cemaziyelevvel 1273 [16 Ocak 1857]; Yine Tersane-i Amire'ye aid dağlarda usulsüzce kereste kesimi her iki meclisin kararı doğrultusunda gerekli tedbirin alınması için bölge memurları uyarılmıştı; BOA., A.MKT.MVL., nr: 90/44, 14 Muharrem 1274 [4 Eylül 1857].

²⁴⁵ Bosna'da "üçleme maddesi"ni ihlâl edenlere verilecek ceza, Bosna meselesinde Meclis-i Âlî-i Tanzimat bizzat görevli olduğundan önce ona sorulmuş, ondan gelen cevaba göre Meclis-i Vâlâ kararını vermiştir; BOA., A.MKT.MVL., nr: 108/83, 16 Zilhicce 1275 [17 Temmuz 1859].

Vâlâ'nın nizamname ahkamı dışında Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a başvurduğu hususların başında gayrimüslimler ile ilgili meseleler geliyordu. Bunun yanı sıra Meclis-i Âlî-i Tanzimat da bazı cezai işlerde gerekli adli işlemi ve tahkikatı yapması için Meclis-i Vâlâ'yı devreye sokabiliyordu. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a gelen adli meseleler Meclis-i Vâlâ'ya havale edilmekle birlikte kanuna aykırı bir durumun Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından tespit edilmesi durumunda, Meclis-i Vâlâ'ya tezkireler yazılmak suretiyle meselenin halledilmesi isteniyordu. Örneğin Aydın Eyaleti'ne bağlı Menemen kazasının öşür gelirinin mahallinden ve hazineden farklı kişilere farklı meblağlarla iltizam edilmesi sonucu ortaya çıkan karışıklık karşısında Meclis-Tanzimat bu durumun araştırılması ve Ceza Kanunu'na göre sorumluların cezalandırılması için Meclis-i Vâlâ'ya havale etmişti. Meclis-i Vâlâ da çok kısa bir süre içinde olayın neden kaynaklandığını izah eden bir mazbata hazırlamıştı²⁴⁶. Ancak Meclis-i Âlî-i Tanzimat gelen giden evrağın zabıtları dikkate alındığında her iki meclis arasında yapılan yazışmaların oranı diğer nezaretlere oranla yok denecek kadar azdır. Sadece birkaç adli mesele hakkında her iki meclis arasında yazışma yapılmıştır.

2.16.4. Nezaretler ve Daireler İle İlişkileri

II. Mahmud devrinde 1838 yılından itibaren kurulmaya başlanan nezaretler ve meclislerin sayılarında Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a kadar ciddi artış olmuş, bunlar, reformları gerçekleştirmek için tanzimat işlerinin yasama ve yargı merkezi olan Meclis-i Vâlâ ile birlikte çalışmışlardı. 1854'den sonra ise nezaretlerde ve meclislerde alınan kararlar veya hazırlanan layihalar Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ta tekrar gündeme gelip görüşüldükten sonra uygulamaya konuluyordu. Bürokratik ilişkilerin merkezinde ise sadaret vardı. Nezaretlerin ve bu nezaretlere bağlı olarak çalışan meclislerin mazbataları bağlı olduğu nezaretin nazırının tahririyle sadarete arz edildikten sonra buradan Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a havale edilirdi. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'da görüşülen mazbata tekrar gönderildiği sadareten padişaha arzedilirdi. İradesi ile de süreç nihayet bulmuş oluyordu. Bazı önemli konular gerek duyulduğunda Meclis-i Vükelâ'da görüşülüp daha sonra padişaha sadrazam tarafından arz edilirdi. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın diğer nezaret ve meclislerle birlikte merkezdeki üst düzey devlet adamları ve kurumları ile

²⁴⁶ BOA., MVL., nr: 574/24, 26 Muharrem 1275/5 Eylül 1858.

münasebetlerini tespit etmek için meclisten buralara gönderilen tezkire ve buyurulduların sayısal değerlerini incelemek gerekmektedir.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından gönderilen tezkire ve buyurulduların kurum adlarına ve hicrî yıllara göre dağılımı şöyleydi²⁴⁷:

Tablo 2.5. Meclis-i Âlî-i Tanzimat Tarafından Gönderilen Tezkire ve Buyurulduların Kurum Adlarına ve Hicri Yıllara Göre Dağılımı

Kurumlar-Kişiler	1271	1272	1273	1274	1275	1276	1277	Toplam
Maliye Nezareti-Nazırı	26	58	46	95	57	75	40	397
Ticaret Nezareti-Nazırı	10	41	33	89	38	64	72	347
Seraskerlik-Serasker	10	15	35	37	8	14	15	134
Bâb-ı Meşihât	3	1	3	7	1	5	2	22
Hazine-i Hassa Nezareti-Nazırı	7	7	3	14	3	3	3	40
Takvimhâne-i Âmire Nezareti	4	9	16	8	2	3	3	45
Kaptan-ı Derya	7	8	14	13	8	17	10	77
Tophane-i Amire Müşirliği-Müşiri	4	3	8	12	-	-	-	27
Şeyhülislâm	2	1	-	3	2	2	1	11
Donanma-i Amire Müşiri	-	1	-	-	-	-	-	1
Hassa Ordu-yu Hümâyûn Müşiri	-	-	1	-	-	-	-	1
Defter Emaneti	-	-	-	1	-	2	11	14
Evkaf-ı Hümâyûn Nezareti-Nazırı	8	12	9	15	15	17	3	79
Zabtiye Nezareti-Müşiri	4	7	5	10	3	4	4	37
İhtisab Nezareti-Nazırı	2	-	-	-	-	-	-	2

²⁴⁷ Meclis-i Âlî-i Tanzimat Tezâkir-i Sâmiyye Defterleri, BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1718, 1719 ve 1720 numaralı defterler incelenerek yukarıdaki değerlere ulaşılmıştır. Ayrıca defterlerin başlangıç tarihinden Meclis-i Âlî-i Tanzimat adına çıkmış olan son tezkire tarihine kadar esas alınmış olup kurumsal olarak gönderilen tezkireler dikkate alınmıştır.

Tablo 2.5. (Devam)

Şehremâneti	3	13	12	9	12	36	2	87
Mekteb-i Tıbbiye Nezareti	-	4	4	1	3	4	3	19
Telgrafhane Müdürlüğü	-	-	-	-	1	1	-	2
Maârif-i Umumiye Nezareti-Müsteşarı	-	-	-	-	10	4	2	16
Emtia Gümrüğü Emaneti	-	1	-	-	-	-	-	1
Gümrük Emaneti	-	-	1	2	1	4	6	14
Meclis-i Vâlâ	-	1	-	-	4	-	-	5
Altıncı Daire-i Belediye-Reisi	-	-	-	5	4	3	8	20
Muhacirin Komisyonu Riyaseti-Reisi	-	-	-	-	-	72	67	139
Meclis-i Âlî-i Hazâin	-	-	-	-	-	-	3	3
Patrikler ve Hahambaşılar	-	-	2	-	-	-	-	2
Meclis-i Muhasebe	-	-	-	1	-	-	-	1
Tersane Müsteşarlığı	-	-	-	-	-	1	-	1
Toplam	90	182	192	322	172	331	255	1544

Tabloda görüldüğü üzere Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın en fazla tezkire gönderdiği kurum Maliye Nezareti'dir. Zira yapılacak bütün işlerin mali ayağı nezaret ile yapılan yazışmalar neticesinde tespit ve tayin edildiğinden Maliye Nezareti ile Meclis-i Âlî-i Tanzimat arasında 1854 ve 1861 yılları arasındaki dönemde istikrarlı bir yazışma süreci yaşanmıştır. Yabancı yatırımcılara verilen imtiyazların veya imtiyaz başvurularının arttığı dönemlerde özellikle hicri 1277 yılında Meclis-i Âlî-i Tanzimat en çok yazışmayı Ticaret Nezareti ile gerçekleştirmiştir. Bununla birlikte son iki yılında yani 1859-1861 yıllarına tekabül eden hicri 1276-1277 yıllarında, muhacir meselesi meclisin gündemini ciddi bir şekilde meşgul etmiştir ki bu dönemde en çok tezkire Muhacir Komisyonu'na gönderilmiştir. Ayrıca bir yasama meclisi olarak Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın Bâb-ı Meşihât ve Şeyhülislâm ile münasebetlerin zayıflığına da dikkat çekmek gerekir. Yıllara göre meclisin diğer nezaret ve daireler ile yazışma performansında 1274 (Ağustos 1857-Ağustos 1858) ve 1276 (Temmuz 1858-Temmuz 1859)) yılları en fazla tezkire gönderilen yıllar olmuştur. Bu oran meclisin son çalışma yılı olan 1277 yılında düşmüştür.

Tezin ilgili bölümlerinde değinildiği üzere bazı araştırmacılar Meclis-i Âlî-i Tanzimat ile Meclis-i Vâlâ arasında bir yetki karmaşasının var olduğundan bahsetmektedirler. Ancak bu istatistikte görüldüğü üzere meclisin Meclis-i Vâlâ'ya gönderdiği sadece beş tezkire vardır. Şayet yetki karmaşası olmuş olsa idi her iki meclis arasında soru ve cevapların tezahür ettiği bir yazışma trafiğinin olması kaçınılmaz olurdu.

Bu çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kurumların teşkilatına dair yaptığı düzenlemeler ile diğer faaliyetleri incelendiğinde yazışmaların hangi konuları kapsadığı daha açık bir hal alacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MECLİS-İ ÂLÎ-İ TANZİMAT'IN FAALİYETLERİ

3.1. KIBRISLI MEHMED PAŞA'NIN BİR ISLAHAT LAYIHASI

Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın devlet teşkilatı hakkında faaliyetlerine değinmeden önce dikkat çeken bir husustan burada bahsetmek yerinde olacaktır. Kıbrıslı Mehmed Paşa, Tanzimat döneminin önemli devlet adamlarındandır. 3 defa sadrazam olmuş, Meclis-i Âlî-i Tanzimat, Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Âlî-i Hazâin gibi reforma meclislerinde başkanlık yapmıştır. Devletin reformlarda öncelikle rüşveti önlemesi gerektiğini savunmuş, ıslahatın idari ve mali alanlarda yoğunlaşmasına çaba sarfetmiştir¹. Hayreddin Bey, *Vesaik-i Tarihiye ve Siyasiye* adlı eserinde, Meclis-i Âlî-i Tanzimat kurulma arifesinde iken sadrazam olan Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın devlet teşkilatında hatta genel olarak ıslahat hususunda bir layiha hazırlattığını ve bu layihayı devlet adamlarının nazar-ı dikkatine sunduğundan bahsetmektedir². Bu ıslahat layihasında Kıbrıslı Mehmed Paşa, Kırım Harbi'nin getirdiği olumsuz şartları da göz önüne alarak devletin yapması gerekenleri vükelânın müzakeresine açmıştır.

Kıbrıslı'nın öncülüğündeki devlet adamlarının üzerinde durduğu elzem olan ıslahatlar, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın görev süresi boyunca faaliyet alanı ile büyük ölçüde örtüşmektedir. Zira iki dönem meclisin başkanlığını yapmış olan Kıbrıslı'nın hazırlattığı taslak, benzer düşüncelere sahip olan Reşid Paşa ve avanesinin de üzerinde durdukları konulardandı.

Layihada tanzimat dönemindeki kanunlaştırma hareketinin sağlıklı yürütülmesi için mülki ıslahatın biran önce yapılması elzem görülmüştür. Buna göre devleti temsil eden memurların okuryazar olmaları, kanunları bilen dirayetli memurların işbaşına getirilmeleri, ehil olmayanların memurluğa alınmamaları ve tüm bu düşüncelerin gerçekleşmesi için de mülki alanda bir kanunun yapılması gerek görülmüştür. Aynı uygulama *hizmet-i şer'iyede* bulunacaklar için de geçerli olmalıydı. Yani adli teşkilata yönelik de bir kanun yapılması öngörülmüştü. Mali açıdan devlet gelir ve giderlerinin tespit edilmesi, aynı zamanda devlet görevlilerine verilen maaşlar dahil olmak üzere

¹ Kemal Çiçek, "Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa", 464.

² Hayreddin, *Vesaik-i Tarihiye ve Siyasiye*, 38-45.

yapılan masraflar ve harcamaların kısıtlanarak tasarrufa gidilmesi gereği vurgulanmıştır. Ayrıca rüşvetin bir an önce önüne geçilerek *irtişân*ın sonlanması, *mürteşinin* cezalandırılması için bir kanun yapılması, yapılacak kanunun da neşrinden itibaren geçerli olması düşünülmüştür. Zira müzakere edilen meselelerin en önemlisi rüşvetle mücadele olmuştur. En rütbelisinden en alt kademedeki bütün devlet memurlarına teşmil edilerek hazırlanacak olan bir irtikâb kanununun tanzimatın başarıya ulaşması için en zaruri ıslahat olduğuna inanılmıştır. Eğer böyle bir kanun hazırlanmaz ise devleti çöküntüden kurtarmak için yapılacak bütün kanunların boşa çıkacağı özellikle vurgulanmıştır. Çalışmanın daha önceki kısımlarında zaten bu husus üzerinde durulmuştur. Fakat burada hatırlatmakta fayda vardır ki Meclis-i Âlî-i Tanzimat kurulduktan sonra yaptığı ilk kanun Men'î İrtikâb Kanunu'dur. Yapılması düşünülen reformlar ana hatlarıyla şöyle sıralanmıştır: Evkâf-ı Hümâyûn hazinesinin işlerinin ıslah edilerek evkaf gelir ve giderlerinin kontrol altına alınması; Osmanlı tebaasının hangi din ve mezhebe olur ise olsun askerlik hizmetinde ve mülki alanda istihdam edilmesi, bunların Türkçeye aşina olması ve okuryazar olması; devlet memurlarının ehil kişilerden oluşması ve memur alımında adam kayırmanın önüne geçilmesi; zabtiye memurunun “jandarma” usulüne göre tanzim edilmesi; madenler hakkında bir nizamname yapılması; cizyenin düzenlenmesi; gümrük ve karantina hizmetlerinde güvenilir ve ehil memurlar kullanılması, hem emniyet hem de tasarruf sağlanması için bekçilikte askeriyeden mahrec yararlı kimseler istihdam edilmesi; ziraatın gelişmesi için devlet memurları vasıtasıyla halkın teşvik edilmesi; demiryollarının Osmanlı tebaası ve ecnebilerin kuracağı kumpanyalara vermek suretiyle gerekli yerlerde yapımına başlanması; medrese eğitiminin ıslahı, defterhanedeki defter-i hakanilerin basılarak birer suretlerinin ilgili yerlere gönderilmesi; İstanbul'daki dükkan, mağaza ve hanlardan vergi alınması; kurumların kalemlerinde katip olarak istihdam edilenlerin bir nizama sokulması ile devlet masraflarının kısıtlanması ve gereksiz kadroları dolduran katiplerin önünün alınması; rüşdiye mektebinde imtihan olmadan kimsenin hiçbir suretle kâtip olamaması; ormanların bir düzene konulması; askeri erkândan faal olarak görevde bulunmayanların maaşlarının nizamiye hazinesinden verilmesi; kara ve deniz askerlerine üniforma tahsisi, sayılarının tanzimi, mühimmat temini gibi konular vükelânın müzakeresine sunulmuştu³.

³ Hayreddin, *Vesâik-i Tarihiye ve Siyasiye*, 38-45; Kıbrıslı'nın böyle bir çalışma yaptığına dair bilgiye

Bu layihada gündeme getirilen maddeler, üç defa meclisin başkanlığını yapmış olan Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın ıslahat anlayışını görmek açısından önemlidir. Hatta Reşid, Ali ve Fuad paşalar gibi tanzimata yön veren devlet adamlarının da benzer düşüncelere sahip olduklarını iddia etmek çok da yanıltıcı olmayacaktır. Nitekim yukarıdaki maddeler, bütün dönem boyunca şekillenerek ortaya çıkan reform sürecinin ana hedeflerini teşkil ediyordu. 1854 ile 1861 yılları arasında Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın yasama faaliyetlerinde merkez teşkilatı için ne gibi değişiklikler yapıldığını alanlarına göre başlıklandırarak görmek, meclisin faaliyetlerini ortaya çıkaracağı gibi devlet teşkilâtının modernleşme sürecini de gözler önüne serecektir.

3.2. MERKEZ TEŞKİLATINA DAİR DÜZENLEMELER

3.2.1. İlmiye-Adliye'ye Dair Düzenlemeler

İlmiye'de yapılan reformlar, Meclis-i Âlî-i Tanzimat dönemi Şeyhülislâmı olan Meşrebzâde Arif Efendi öncülüğünde olmuştur. 1854 ile 1858 yılları arasında bu görevi yürüten Arif Efendi'nin⁴, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a verdiği 19 Cemaziyelevvel 1271 [7 Şubat 1855] tarihli takrir⁵ ve hazırlattığı nizamname layihaları sonucunda bu alanda iki önemli düzenleme yapılmıştır. Bunlar, Tevcihât-ı Menâsib-ı Kazâ Nizamnamesi ve Nüvvâb Hakkında Nizamname'dir⁶. Arif Efendi'den sonraki dönemde 1859 yılında şer'î mahkemeler hakkında Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından yeniden bir nizamname kaleme alınmıştır⁷. Burada detaylarına girmeden bu nizamnamelerin hazırlanma süreci hakkında bilgi verilerek iktifa edilecektir.

başka bir kaynakta rastlanmamakla birlikte hicri 1270 yılında görüşülen bu konuların yeni kurulacak olan bir mecliste hayatîyet bulması düşüncesine sebebiyet vermesi olanak dahilindedir. Yani böyle bir layihanın hazırlanması Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kuruluşuna etkide bulunmuş olabilir.

⁴ Yasemin Beyazıt, "Tanzimat Devri Şeyhülislâmlarından Meşrebzâde Arif Efendi ve Kadılık Kurumundaki İstihdam Sorunu", *Bilgi-TDSBD*, (54), Yaz 2010, 60.

⁵ BOA., *BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1722, 10.

⁶ Bu nizamnameler ile aynı dönemde *Kuzat ve Nüvvabın Suret-i Hareket ve Rûsûmâtına Dair* Sultan Abdumecid'in iradesi üzere bir tenbihname çıkmışsa da Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından hazırlanmadığı için burada zikredilmeyecektir. Tenbihnâme için bkz. *TV*, nr: 521, 18 Receb 1271 [6 Nisan 1855]; Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, M.Âkif Aydın-Fethi Gedikli-Mehmet Akman-Ekrem B. Ekinci-M.Macit Kenanoğlu (Hz.), TTK Yayınevi, I, Ankara 2006, 265.

⁷ Yukarıda zikredilen Nizamnameler için Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın Meşihat makamı adına düzenlediği nizamât defterine bkz. *BOA.*, *BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1722.

3.2.1.1. Kazalardaki Rütbeler Hakkında Nizamname

Arif Efendi'ye göre daha önce kaza tevcihleri ile ilgili yapılan düzenlemeler gereği gibi uygulanamıyordu ve bu durum zamanla bazı yanlış uygulamalara sebebiyet veriyordu⁸. Kazalardaki görev süresini azaltmak ve ilmiye sınıfı mensublarının hiyerarşik düzeninde yeni bir düzenleme yapmak gayesiyle Arif Efendi'nin marifeti ile Meşihât'dan Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a bir layiha ile bir takrir sunulmuş, Meclis-i Âlî-i Tanzimat 2 Cemaziyelahir 1271 [20 Şubat 1855] tarihinde 26 maddelik bu layihayı görüşerek Tevcihât-ı Menâsıb-ı Kazâ Nizamnamesi adıyla yayınlanmasını uygun görmüştü⁹. Meclis-i Âlî-i Umûmî ve Meclis-i Vükelâ tarafından da kabul edilen layiha, 17 Receb 1271 [5 Nisan 1855] tarihinde nizamname olarak yayınlandı¹⁰. Bu nizamname ile ilmiye sınıfındaki bürokratik uygulamalar düzene konulmaya çalışılmıştı¹¹.

3.2.1.2. Naiblik Hakkında Nizamname

Meclis-i Âlî-i Tanzimat döneminde ilmiye sınıfına ait bir diğer düzenleme de Nüvvâb Hakkında Nizamname'dir. 12 bent olarak hazırlanan bu nizamname¹², Menâsıb-ı Kaza Nizamnamesi ile aynı tarihte 2 Cemaziyelahir 1271 [20 Şubat 1855] Meclis-i Âlî-i Tanzimat'da görüşülerek, Meclis-i Âlî-i Umûmî tarafından yine Kaza Nizamnamesi ile beraber ele alınıp kabul edilmiştir¹³.

Şeyhülislâm Arif Efendi'nin Nüvvab Nizamnamesi için Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a verdiği takrirden eski şer'î hükümler hakkında yeni bir nizamnameye ihtiyaç duyulduğu için böyle bir girişimde bulduklarını ifade etmiştir¹⁴. Bu nizamname ile klasik dönemin en köklü kurumlarından olan kadılık, yerini naibliğe bırakmaya başlamıştır. Osmanlı toprakları naibler için beş bölgeye ayrılmış, Vilayet merkezleriyle eşdeğer merkezler birinci sınıf, kaymakamlık olan kazalar ile eşdeğer kazalar ikinci sınıf, ikinci sınıf kazalara yakın ve uzak mesafedeki kaymakamlık kazaları üçüncü sınıf, daha alt

⁸ Şeyhülislâm'ın yeni bir nizamnameye ihtiyaç duyulmasının sebeplerini ortaya koyduğu takriri için bkz. *BOA., BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1722, 9.

⁹ *BOA., BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1722, 1-4; Nizamname metni için ayrıca bkz. *BOA., A.DVNS.MTAN.d.*, 17-21; *Düstûr*, I, 315-320.

¹⁰ *BOA., BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1722; *Düstûr*, I, 315-320.

¹¹ Nizamnamenin tahlili için bkz. Beyazıt, "Meşrebzâde Arif Efendi", 62-66.

¹² *BOA., BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1722, 6-7; *Düstûr*, I, 321-324.

¹³ *BOA., BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1722; *BOA., A.DVNS.MTAN.d.*, 21-23.

¹⁴ *BOA., BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1722, 10.

seviyedekiler de dördüncü ve beşinci merkezler olarak tertip edilmiştir. Aynı nizamname ile ilmiye sınıfı ile ilgili düzenlemelere gidilerek yeni bir taksimat yapılmıştır. *Mevâlî ve kibâr-ı müderrisîn* birinci sınıf, altındaki *mevâlî-i devriye, müderrisler* ve *eşrâf-ı kuzât* ikinci sınıf ilmiye mensubu olarak düzenlenmiştir. Önceden kadılık görevinde bulunmayıp da bu düzenlemeye göre atanacak olanlar da üçüncü dereceden sayılmıştı. Hepsinin altındaki bir seviyede ilmiye sınıfına girenler ise dördüncü ve beşinci gruptakiler olarak belirlenmişti. Bunlarla birlikte naiblerin görev süreleri de düzenlenerek, görev süreleri merkeze yakın kazalarda on sekiz ay, uzak olanlarda ise yirmi dört ay olarak kabul edilmiştir¹⁵.

3.2.1.3. Şer'îye Mahkemeleri Hakkında Nizamname

Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın ilmiye ile ilgili yaptığı son düzenlemedir. 8 Safer 1276 [6 Eylül 1859] tarihinde meclis tarafından maddeleri teker teker okunarak tanzim edilen nizamname şer'î mahkemelerin işleyişi hakkında üç fasıl ve 70 maddelik bir düzenlemeden oluşmaktaydı¹⁶. Bu nizamname ile Evkaf, Kassam ve Kazasker mahkemeleri ile İstanbul'daki şer'î mahkemelerin görev alanları tesbit edilmiştir¹⁷.

3.2.2. Askeriye'ye Dair Düzenlemeler

3.2.2.1. Rütbeler Hakkında Nizamname

Askeri alanda yapılacak ıslahat için başlıca mercii seraskerlikte oluşturulan Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî idi. Bu meclis, ıslahat için gerekli ön çalışmaları yapar, nizamname veya kanun yapma ihtiyacı hasıl olduğunda Meclis-i Âlî-i Tanzimat ile haberleşerek bünyesinde oluşturduğu komisyonlar ya da şûrâ üyeleri vasıtasıyla gerekli ön çalışmaları hazırlardı. Bu dönemde bünyesinde oluşturulan Islahat-ı (Umûr-ı) Askeriye Komisyonu, Meclis-i Âlî-i Tanzimat döneminde görev yapan önemli bir kurul vazifesi üstlenmişti¹⁸. Diğer daire veya nezaretlerde olduğu gibi burada da kanun layihaları hazırlanıp Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a havale edilirdi. Peyderpey yapılan ve kanun niteliği

¹⁵ BOA., *BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1722, 6-7; Ayrıca bkz. E.Buğra Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, Arı Sanat Yayınevi (1.Basım), İstanbul 2004, 260-262; Beyazıt, "Meşrebzâde Arif Efendi", 61-62.

¹⁶ BOA., *BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1722, 13-19; BOA., *A.DVNS.MTAN.d.*, 145-154; *Düstûr*, I, 301-314.

¹⁷ Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, 263.

¹⁸ Islahat-ı Askeriye Komisyonu'ndan tanzim edilen bir talimatın sadareten Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a havalesine dair bkz. BOA., *A.MKT.MHM.*, nr: 182/99.

olmayan askeri düzenlemelerde ise gerek duyulduğunda Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a danışılıyordu. Zaten meclis, seraskerlik makamında oluşturulan ıslahat komisyonlarına mutad olarak temsilci göndermiştir. Askeri alanda 1854-1861 yılları arasında çıkan iradeler ve ilanların dışında, Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından askerin rütbe ve terfilerine dair bir nizamname hazırlanmıştır. Islahat-ı Askeriye Komisyonu'ndan hazırlanan layiha Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından incelenerek meclis mazbatası ile birlikte sadarete takdim edilmiş ve iradesi ile birlikte kanunlaşmıştır¹⁹. 17 Zilhicce 1276 [3 Mayıs 1860] tarihli bu nizamname *Silk-i Celîl-i Askeriye Duhûl ve Terfi'î Merâtib Usûlü Hakkında Nizamname* adını taşıyıp, 8 maddeden oluşmaktadır²⁰.

3.2.2.2. Gayrimüslimlerin Askerliği Meselesi

Esasen gayrimüslimlerin askerlik hizmeti, uzun yıllara dayanan tartışma meselelerinden biriydi. Sultan II. Mahmud devrinde 1835'de ilk kez olarak gayrimüslimlerden donanmaya alım yapıldı²¹. Bu tarihten sonra müteaddid zamanlarda donanmada gayrimüslimler askere alınarak cizye vergisinden muaf tutuldu²². Tanzimat Fermanı ilan edildikten sonra eşitlik ilkesi benimsendiğinden gayrimüslimlerin askerliği meselesi zaman zaman gündeme gelmesine rağmen devletin ciddi bir ihtiyacı olmadığından bu mesele tartışma boyutundan öteye geçememişti. 1853'te Kırım Harbi'nin başlaması, bu meseleyi bu sefer en ciddi bir şekilde ortaya çıkaran sebep oldu. Çünkü devlet, tanzimatın ilanından beri ilk defa büyük bir devlete karşı savaşmak zorunda kalmıştı. 1855'e kadar geçen süre zarfında gayrimüslimlerden asker talep etmeyen yönetim, bu tarihte doğu cephelerinde Rusların Erzurum'a yöneleceği tehlikesi ile karşı karşıya kalınca Trabzon Valisi Hafız Paşa vasıtasıyla Trabzon ve çevresinden orduya mümkün mertebe takviye askerler alınmasını başlatmıştı²³. Büyük oranda başarısızlığa uğrayan bu ilk girişimden sonra aynı yıl en ciddi adım atıldı. Osmanlı Devleti Müslüman olmayan vatandaşlarından aldığı "cizye" vergisini kaldırdığını ilan

¹⁹ Adı geçen layiha bir süreden beri Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ta bekliyordu. Komisyon, aradan geçen zaman içinde meclisten cevap gelmeyince layihayı soruşturma gereği hissetmişti. Bkz. *BOA., A.MKT.NZD.*, nr: 285/6, 29 Zilkade 1275 [30 Haziran 1859]. Bu tarih göz önüne alındığında yukarıdaki nizamnamenin uzun bir süre zarfında hazırlandığı ortaya çıkıyor.

²⁰ *BOA., A.DVNSMTAN.d.01.*, 172-173; Karakoç Sarkis'in Külliyyât-ı Kavânîn adlı eserinde *Terfi-i rütbe-i askeriye nizamnâmesi* adını taşımaktadır. Eserin 316. sayfasına bkz.

²¹ Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, Simurg Yayınları, İstanbul 2000, 29.

²² Geniş bilgi için bkz. Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, 29-55.

²³ Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, 56.

etti²⁴. Bu amaçla Meclis-i Âlî-i Tanzimat’a havale edilen mesele, gayrimüslimlerin askere alınması için kurulan bir Meclis-i Muvakkat ile Meclis-i Âlî-i Tanzimat’ın birleşerek ilk toplantıyı yapmasıyla ele alındı²⁵. Toplantıda gayrimüslimlerin belli bir oranda askere alınacağı, kalanlardan erkek nüfus başına “îâne-i askerî” adında bir vergi alınacağı belirtiliyordu. İlgili işlemler için ileride nizamnameler yapılacağı ayrıca vurgulanmıştı. “îâne-i askerî” esasen “cizye”nin yerini alan bir çeşit vergi niteliğindedir²⁶.

Bu ilk girişimden sonra gerekli çalışmayı yapmak için özel bir komisyon kuruldu. Komisyon, yüksek rütbeli askerlerle birlikte Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyelerinin de katılımıyla meclis dairesinde çalışmalarına başladı. Meclis-i Âlî-i Tanzimat, komisyonla birlikte, asker alınacak gayrimüslim sayısını, orduda istihdamları, bedel-i askeri vergisinin tespiti, miktarı ve toplanması gibi konularda yoğunlaştı. Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeleri, askerlik meselesini görüşmek için kurulan Meclis-i Muvakkat üyeleri ve askeri cenahtan bazı üst düzey yetkililerin de katılımıyla on beş üyeden oluşan karma komisyon, ilk büyük oturumunda aldığı kararları maddeler halinde sadarete sundu²⁷. Sadrazamın konağında gerçekleşen Meclis-i Mahsûs’da okunan mazbata, uygun bulunarak²⁸ kabul edildi ve iradesiyle de 14 Ramazan 1271 [31 Mayıs 1855] tarihinde yürürlüğe girmiş oldu²⁹. Komisyon askere alınacak gayrimüslim asker sayısını 15 bin olarak belirlemişti. Muaf tutulacak bölgeleri tafsilatlı bir şekilde belirtmek suretiyle, askere alınacak bölgeleri tespit etti. Buna göre Osmanlı topraklarında 61 sancakta askere alım yapılacak olup, bu sancaklar 15 daireye taksim edilmişti. Her bir daireye merkezden memur gönderilip, yerel idarecilerin yardımlarıyla toplamda 15 bin asker alımı yapılacaktı. Askere alınacak gayrimüslimlerin ne şekilde istihdam edilecekleri,

²⁴ Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, 58; Tanzimat Fermanından itibaren Gayrimüslimlerden alınan cizye hakkında bazı düzenlemeler için bkz. Abdurrahman Vefik, *Tekalif Kavaidi*, 194-197.

²⁵ BOA., *İ.DH.*, nr: 1288/101406, 10 Şaban 1271 [28 Nisan 1855] tarihli mazbata.

²⁶ Yazışmalarda, “îâne-i askerî”nin cizyenin yerine geçtiği açıkça ifade edilmiştir. Örneğin Amedî Odası’nın “îâne-i askerî” hakkında Meclis-i Âlî-i Tanzimat ve Meclis-i Mahsûs kararlarını sadarete bildiren tezkiresi “cizyenin îâne-i askerî olarak ahz ve tahsil...” şeklinde başlamaktadır; BOA., *A.AMD.*, nr: 65/97, 5 Rebiülevvel 1272 [15 Kasım 1855].

²⁷ BOA., *İ.MMS.*, nr: 132/5647, 2 Ramazan 1271 [19 Mayıs 1855] tarihli komisyon mazbatası.

²⁸ Meclis-i Mahsûs, Meclis-i Âlî-i Tanzimat’ın hazırladığı mazbatanın sadece Trabzon, Diyarbakır ve Konya’ya gönderilmek üzere seçilen memurların yerlerine daha münasib memurlar atanması kısmına şerh düşmüştü. Ancak padişah, mazbatayı aynen kabul ederek herhangi bir değişikliğe gerek duymamıştır.

²⁹ BOA., *İ.MMS.*, nr: 132/5647.

üniformaları, ibadet hakları gibi meseleler de ele alındı. Ayrıca gayrimüslimlerden oluşturulan taburların, İngiltere ordusunun emrine verilmesi hedefleniyordu³⁰.

Fakat bazı muğlak durumlar söz konusuydu. Hazineden Maliye Nezareti'ne, buradan da Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a havale edilen mazbatada üç konu üzerindeki muğlaklığa açıklık getirilmesi isteniyordu³¹. Bu konular şunlardı:

1- İane-i askeriye, daha önce sınıf-ı saliseden (Rum, Ermeni ve Yahudiler) alınan cizyenin miktarı ölçüsünde mi alınacak, yoksa askere alınacakların maaş ve elbise vs. mukabilinde biraz daha fazla bir meblağ mı olacak?

2-İane-i askeriye vergi usullerine (herkesin maddi durumuna) göre mi toplanacak?

3-İane-i askeriye toplanmaya ne zaman başlanacak?

Konuyu değerlendiren Meclis-i Âlî-i Tanzimat yaptığı müzakereler sonucunda iane-i askerinin toplanması hususunda iki yol ortaya çıkmıştı. Bu yollardan biri; gayrimüslimlerden bedel almak yerine daha önce cizye gelirlerinin miktarı temel alınarak biraz da artış ile belirlenen meblağın tüm tebaaya uygulanmasıydı. İkinci yol ise; Müslüman erkek nüfusa göre her sene askerliğe alınması gereken sayıya oranla gayrimüslim erkek nüfusundan askere alınacakların oranını belirleyip, askere alınmayacaklarından askerlik bedeli olarak nüfusları nisbetinde bu bedeli tahsil etmektir. Meclisçe ikinci yol daha münasib görünmüş ve Ceride Muhasebesi'ne, gayrimüslim nüfusuna nazaran ne kadar miktar istenilmesi icab edeceği ve Dâr-ı Şûrâ-yı Askeri'den askerlik için ismine kura çıkıp da yerine bedel vermesi gerekenlerin bedelinin ne kadar olduğu soruldu³². Ceride Muhasebesi, silah altında bulunan asker sayısının 201 bin 210; kayıplardan dolayı her yıl alınması gereken asker sayısının ise 50 bin 302 olduğunu ifade etmişti. Müslüman erkek nüfusu 4 buçuk milyon küsur, gayrimüslim nüfusu ise 2 milyon 800 küsur bin olarak verilmişti. Ayrıca yeni asker alımı için her bölgede erkek nüfusun 120'de birinin alınması lazım geldiği ve Kırım Harbi'nden önce alınan askerlik

³⁰ BOA., İ.MMS., nr: 132/5647; Meclis-i Âlî-i Tanzimat'dan Serasker Paşa'ya 20 Şaban 1271 [8 Mayıs 1855] tarihinde yazılan bir tezkirede İngiliz kumandanlığına 7 bin 500 hıristiyan asker verilmesi hedefleniyordu; BOA., BEO.AYN.d, Defter nr: 1718, Tezkire nr: 14; Meclis-i Âlî-i Tanzimat ve Meclis-i Muvakkat, "Asker Alınacak Mahallere Yazılacak Evamir-i Aliyye Müsveddesi" ve "Ehl-i İslâmdan Gayrı Tebaadan Alınacak Neferat-ı Askeriyenin Ahz ve Cem' ve Sevkinde Ta'yin Olunan Me'murin-i Kirama Verilecek Talimat"ı hazırladılar. Bkz. BOA., İ.MMS., nr: 132/5647.

³¹ BOA., İ.MMS., nr: 132/5647, 19 Ramazan 1271 [5 Haziran 1855] tarihli arıza.

³² BOA., İ.MMS., nr: 132/5650; Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın 21 Zilkade 1271 [5 Ağustos 1855] tarihli mazbatası; Askere alınacak gayrimüslim sayısını belirlemek ve iane-i askeri miktarını konuşmak üzere Dâr-ı Şûrâ'dan görevlendirilecek iki kişi Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a davet edilmişti; BOA., İ.MMS., nr: 132/5652, 18 Şevval 1271 [4 Temmuz 1855] tarihli tezkire.

bedelinin ise 50 ile 80 altın olduğu ifade ediliyordu³³. Daha sonra iane-i askeri miktarını belirlemek için Maliye Nezareti ve Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'den davet edilen zevat ile yapılan oturumlarda seraskerlikten gelen cevapta ve Dâr-ı Şûrâ'nın ifadesinde Ceride Muhasebesi'nin yaptığı hesaba göre erkek Müslüman nüfusun 6 milyon 36 bin küsur, gayrimüslim erkek nüfusun ise 3 buçuk milyon olması gerektiği bildirildi. Meclis-i Âlî-i Tanzimat kesin rakamların ortaya çıkması için bir nüfus tahriri yapılması gerektiğini düşünmekle birlikte ortalama hesap olarak 6 milyonu Müslüman, 3 milyonu gayrimüslim olmak üzere 9 milyon nüfusu temel alıp asker toplamının 200 bin, her yıl alınması düşünülen 50 bin askerin 33 bin 334'ünün Müslümanlardan, 16 bin 666'nın da gayrimüslimlerden alınması gerektiği kararına vardı. Buna göre Müslüman nüfusun 1/120 olan oranı da bu hesaba göre 1/170 olarak değişmişti. Kara ordusuna ilk kez gayrimüslim asker alınacağı, bunların henüz askerliğe alınamayacağı ve Arabistan, Irak hattı ve hudutlardaki bölgelerle birlikte adaların muaf tutulması göz önüne alınarak gayrimüslimlerden silahaltında 17 bin 500 asker alınıp (Meclis-i Âlî-i Tanzimat bu rakamda ısrarcı değildi eğer istenirse 15 bin olarak kabul edilmesine de sıcak bakıyordu) ve her sene de 3500 askerin silahaltına alınması uygun görüldü. Müslümanlardan her sene 50 bin asker alınıyor iken gayrimüslimlerin katılımıyla Müslümanlardan askere alım sayısı 46 bin 500'e düşecekti.

İâne-i askeri, askerliğini bedelli yapmak isteyen Müslüman ve gayrimüslimlere, 60 altın olarak belirlendi. Dolayısıyla, ödemeleri durumunda, 16 bin 666 gayrimüslimden alınacak olan iâne-i askerî 9 yük 99 bin 960 altına tekabül ediyordu. Bunların her sene 3 bin 500'ü askere alınacağından 7 yük 89 bin 960 altının hazineye gireceği bekleniyordu. İane-i askerinin toplanması, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın yaptığı takvim ile 1271 Rumi yılının Eylül ayından itibaren başlayacaktı. Meclis-i Âlî-i Tanzimat yaptığı düzenlemeye askerlikten muaf olan İstanbul halkını da katmak istiyordu. Bunu da bir teklif olarak mazbatasında ifade etmişti³⁴.

³³ BOA., *İ.MMS.*, nr: 132/5652, 19 Şevval 1271 [15 Temmuz 1855] tarihli Ceride Muhasebesi'nin tezkiresi.

³⁴ Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın bu tafsilatlı mazbatasında mührü olan üyeler şunlardı: Reis: (Kıbrıslı) Mehmed Paşa, Üyeler: Rıfat Paşa, İsmail Paşa, Hıfzı Paşa, (Mütercim) Mehmed Rüşdi Paşa, daha sonradan katılmak suretiyle Abdurrahman Sami Paşa; Meclis ayrıca "*İane-i Askeriyenin Suret-i Tevzi' ve Tahsiline Dair Vülat-ı İzam ve Elviye Kaimmakamlarına Talimat-ı Seniyye*" yi 6 madde olarak hazırlayıp idarecilerini iane-i askeri toplama işlemi için bilgilendirdi.

Meclisin mazbatası önce vükelaya çoğaltılıp dağıtılarak birkaç aylık zaman diliminde incelenmiş ardından 25 Safer 1272 [6 Kasım 1855] tarihinde³⁵ sadaret makamında toplanan Meclis-i Mahsûs'da gündeme alınmıştır³⁶. Meclis-i Mahsûs, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın 60 altın olarak belirlediği askerlik bedelini 50 altına indirdi. Ayrıca Meclis-i Âlî-i Tanzimat ve Maliye Nezareti'nin birleşerek iane-i askeri ve askerlik bedelinin ne yolda alınacağını belirten bir "talimat-ı umûmîye" hazırlayıp³⁷, mahallerine göndermelerini ve bu kararın esasına dair de bir varaka kaleme alıp sefaretler ile azınlık temsilcilerine dağıtması kararı aldı. Kara ordusuna gayrimüslim asker alma hakkındaki Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın düzenlemeleri ise Meclis-i Mahsûs'da reddedildi. Sebebi ise daha önce benzer bir girişimde bulunulmasına rağmen Yanya ve Tırhala'da ahalinin bir kısmının Yunanistan'a, Bosna'dakilerin de Avusturya'ya kaçmak suretiyle uygulamaya konulamadığından şu an Kırım Harbi'nin de etkisiyle böyle nazik bir zamanda aynı tepkiyle karşılanabileceğinden korkulmasıydı. Gayrimüslimlerin daha önceden olduğu gibi yine deniz kuvvetlerine dahil edilmesinin kendilerinin de alıştığından dolayı daha uygun olacağını savunan meclis, kara ordularına ise sadece gönüllü olanların alınmasını kararlaştırdı. Böylece Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın hayli bir mesai harcadığı gayrimüslimlerin askere alınması meselesi şimdilik rafa kalkmış oldu. 15 Kasım 1855 tarihinde sadrazam tarafından padişaha sunulan Meclis-i Mahsûs mazbatası bir gün sonra iradesi çıkararak onaylandı³⁸.

Ancak Osmanlı yönetimi 9 Ocak 1856 tarihinde yayınladığı bir hatt-ı hümayûn ile gayrimüslimlerin orduda asker olarak istihdam edileceklerini bir kez daha dile getirdi³⁹. Kısa bir süre sonra ilan edilen 1856 Islahat Fermanı ile gayrimüslim Osmanlı vatandaşların hukuki durumu yeniden ele alınmıştı. Fermandaki eşitlik vurgusu, gayrimüslimlerin hukukuna belli başlı kazançlar getirmiş olsa da özellikle askerlik meselesinde eşitlik kavramı geleneksel düzenin değişmesi durumunu doğuruyordu. Müslümanlar ve gayrimüslimlerin her ikisi de askerlikte eşitlik ilkesinden hoşnut

³⁵ Meclis-i Mahsus'un hazırladığı mazbatada beyan edilen toplantı tarihi olarak "*şehr-i hazrın yigirmi beşinci günü Çar-şenbih gecesini*" zikredilmektedir. Mazbata tarihi 3 Rebiülevvel 1272'dir. Bu tarihten hareketle bahsedilen toplantı gününün bir önceki ay olan Safer'in yirmi beşini günü olduğu kuvvetle muhtemeldir.

³⁶ BOA., İ.MMS., nr: 132/5650, 3 Rebiülevvel 1272 [13 Kasım 1855] tarihli Meclis-i Mahsûs mazbatası.

³⁷ BOA., İ.MMS., nr: 132/5652.

³⁸ BOA., İ.MMS., nr: 132/5650, 6 Rebiülahir 1272 [16 Kasım 1855] tarihli irade.

³⁹ Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, 61.

değildi⁴⁰. Buna rağmen fermana vaad edilen eşitlik vurgusu askeri düzenlemede şimdi nasıl bir seyir izleyecekti? Tanzimat devlet adamları bu sorunun cevabını hukuki bir düzenleme ile vermeye çalıştı⁴¹.

Fermana belirtilen “nakden akçe itası” ifadesiyle iane-i askeri yani askere gitmeyeceklerden alınacak olan para kastediliyordu. Islahat Fermanı’nın ilanından sonra, fermanın ve içinde bulunulan şartların da etkisiyle daha önce Meclis-i Vâlâ’da toplanan karma komisyon (ki bu komisyonda gayrimüslim milletlerin temsilcileri de bulunuyordu) bu kez yine Meclis-i Âlî-i Tanzimat’ta toplandı. Toplantıda daha önce Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından yapılan ve Meclis-i Mahsûs’ta yukarıda izah edildiği üzere son şekli verilen mazbatadaki kararlar tekrar ele alındı. Komisyon, kararların bazılarını değiştirerek altın üzerinden hesaplanan bedel miktarının kambiyonun sabit olmadığı gerekçesi ile kuruş üzerinden alınmasına karar verdi. Yani 50 altın hesabı artık 5 bin kuruşa çevrilmişti. Gayrimüslim bedelli sayısı ise 12 bin 500’e düşürüldü ve nüfus sayımı sonuçlarına göre yeniden düzenlenme şerhi koyuldu⁴². Meclis-i Âlî-i Tanzimat ve Meclis-i Mahsûs’ta son şekli verilen düzenleme 19 Haziran 1856 tarihinde padişah tarafından onaylanarak yürürlüğe girdi⁴³. Bu tarihten sonra Meclis-i Âlî-i Tanzimat iane-i askerinin toplanması ile ilgili karşılaşılan problemlerle ilgilenmeye başladı⁴⁴.

⁴⁰ Shaw, *Modern Türkiye*, 135; Gayrimüslimlerin askerlik ve iane-i askeri süreci hakkında geniş bilgi için bkz. Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*.

⁴¹Islahat Fermanı’nda gayrimüslim tebanın askerlik meselesi hakkında şu ifadeler yer almıştır: “...hukûkça olan müsâvat dahi vezâifce olan müsâvatı müstelzim olduğundan Hristiyan vesâir tebe’â-i gayrimüslime dahi ahâlî-i Islâm misillü hisse-i askeriyye i’tâsı hakkında mu’ahharan verilen karara inkîyâd mecburiyyetinde bulunması ve bu hususda bedel vermek veya nakden akça i’tâsıyla hizmet-i fi’liyyeden mu’âf olmak usulünün icra olunması ve Islâmdan mâ’adâ tebe’anın sunûf-ı askeriyye içinde sûret-i istihdâmları hakkında nizâmât-ı lâzime yapılub müddet-i kalîle-i mümkinine zarfında neşr ü i’lân kılınması...”, *Düstûr*, I, 12.

⁴² BOA., *İ.MMS.*, nr: 132/5652, 7 Şevval 1272 [11 Haziran 1856] tarihli Karma komisyon karar mazbatası.

⁴³ BOA., *İ.MMS.*, nr: 132/5652, 15 Şevval 1272 [19 Haziran 1856] tarihli irade; İane-i askeri vergisi 1887 yılına kadar milletlerin temsilcileri tarafından toplanmıştır. Ancak temsilcilerin bu vergi üzerinden kendi milletlerine baskı ve yolsuzluk yaptığı iddiaları üzerine 1887’de kaza düzeyinde özel komisyonlar kurularak vergi toplama işi bu komisyonlara devredildi. II. Meşrutiyet’in i’lanından sonra 1909’da askerlik tüm milletlere uygulanmak suretiyle iane-i askeri de kaldırılmış oldu. Bkz. Shaw, *Modern Türkiye*, 135; Bedel-i askeri hakkında muhtasar bilgi için bkz. Abdurrahman Vefik, *Tekalif Kavaidi*, 197-203.

⁴⁴ Musul gayrimüslim temsilcilerinin, ahalinin iane-i askeriyi ödeyemeyecek kadar fakir olmasından dolayı indirim yapılması hakkındaki Dersaâdet’e yaptıkları başvuru Meclis-i Âlî-i Tanzimat’a havale edilerek, meclis, başvurunun ülke genelinde alınan karara mugayir olacağından kabul edilemeyeceği cevabını vermişti, BOA., *A.MKT.UM.*, nr: 272/39, 6 Receb 1273 [2 Mart 1857]; Sivas Surp Nişan Ermeni Manastırı Papazları, kendilerinden talep edilen iane-i askeriyeye itiraz etmeleri üzerine durum Dersaâdet’e intikal etmiş ve Dîvân-ı Hümâyûn Kalemî’nden Meclis-i Âlî-i Tanzimat’a sorularak meclisin verdiği cevapta gayrimüslim din adamlarının askerlik hizmetinden muaf olmalarından dolayı iane-i askeriyeyi vermeyecekleri bildirilmişti, BOA., *HR.MKT.*, nr: 201/7, 1 Zilhicce 1273 [23 Temmuz 1857];

3.2.3. Evkâf-ı Hümâyûn Nezareti'ne Dair Düzenlemeler

3.2.3.1. Vakıf Odaları'nın Kaldırılması

Dersaâdet ve Bîlâd-ı Selâse'deki (Galata-Eyüp ve Üsküdar) Haremeyn ve Evkâf-ı Hümâyûn hazineleri tarafından mazbut ve nezaretlerine mülhak olan vakıflara ait bütün akarlar ve müştemilâtları ile arazilerin ferağ (satım) ve intikal işlemleri, her birinin mensub olduğu vakıf odalarında kaymakam vekilleri, katipler, cabiler (vakıflı akar kiralarını toplayan görevliler) tarafından; vakıflara bağlı ilave yerler ise ilgili vakfın mütevellilerinin bulunduğu bir komisyonda görüşülüyordu⁴⁵. Ancak görüşmeler esnasındaki bazı uyumsuzlukların meydana gelmesi üzerine kaymakamlık vekaletlerinin lağvedilmesi ile ferağ ve intikal işleri Evkâf-ı Hümâyûn Hazinesi'ne nakledilmişti. Bunun üzerine Evkâf Nazırı yeni düzenlemeye dair bir nizamname kaleme alınması hususunda Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a başvurdu⁴⁶. Meclis-i Âlî-i Tanzimat konuyu gündeme alarak bazı araştırmalar neticesinde başvuruya sıcak bakmadı. Zira Evkâf Nezareti'nin teşkilinden önce, Umûr-i Evkâf Nezareti zamanında, yukarıda bahsedilen işlerin kaymakamlar tarafından icra edilmiş olmasına rağmen Evkâf Nezareti kurulduktan sonra bu işler de nazır tarafından icra edilmeye başlanmıştı. Fakat ellerinden bu yetkinin alındığı kaymakamların açıkta kalacakları ya da mağdur edilecekleri gerekçesiyle Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından bu husus uygun bulunmadı⁴⁷. Meclis, karar müzakeresinde mağduriyetlerin giderilmesi şartıyla düşünülen nizamnameye onay verebileceğini Evkâf-ı Hümâyûn Nazırı'na bildirdi. Meclisin bu ihtarı üzerine yeniden bir layiha hazırlayan nezaret, kaymakam vekillerinin mağduriyetlerini giderdikten sonra layihayı tekrar Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a sundu. Ancak 9-10 ve 11. maddelerde geçen *İslâm menâzîlinin reâyâyâ ferâğ olunmamasına* dair ifadeler Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ça mahsurlu bulunmuş, Evkâf Nazırı meclise davet edilerek bu maddelerin yerine tek bir maddenin düzenlenmesi ile layiha son şeklini

Dersaadet'te iane-i askeriye toplamada bazı yanlışlıkların yapıldığının tespit edilmesi üzerine Patrikler Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a çağrılarak geçmiş dönemde yapılan yanlışlıkların düzeltilmesi için çareler aranmış ve artık iane-i askeri toplanmasında bir yanlışlık olmaması için gerekli tedbirler alınmıştı, *BOA., BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1718, Tezkire nr: 343, 23 Rebiülevvel 1274 [11 Kasım 1857]; Tanzimat Döneminde gayrimüslimler hakkındaki düzenlemeler için ayrıca bkz. Gülnihâl Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, TTK Basımevi, Ankara 1989.

⁴⁵ *BOA., BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1724, 1.

⁴⁶ *BOA., BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1724, 1.

⁴⁷ *BOA., BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1724, 1.

almıştır⁴⁸. 19 Safer 1272 [31 Ekim 1855] tarihli “Vakıf Odalarının Lağvına Dair Nizamname”⁴⁹ adını taşıyan ve 23 maddeden oluşan bu düzenleme ile Vakıf Odaları kaldırılarak yerine Senedât Odası adında yeni bir birim oluşturulmuştur. Bu gelişmeler sonucunda Vakıf Odalarının kaldırılıp yerine kurulan Senedât Odaları’nda istihdam edilecek görevliler ve vazifeleri hakkında 9 maddelik bir nizamname layıhası hazırlandı. 19 Muharrem 1272 [1 Ekim 1855] tarihinde düzenlenen layıha, Meclis-i Âlî-i Tanzimat’ın 11 Safer 1272 [23 Ekim 1855] tarihli oturumunda görüşülerek kabul edilmiş, beş gün sonra toplanan Meclis-i Âlî-i Umûmî tarafından onaylanmıştır⁵⁰.

3.2.3.2. Kanun Niteliği Kazanan Mazbatalar

Bu nizamnamelerin dışında Evkaf-ı Hümâyûn Nezareti’nden yapılan başvurular üzerine Meclis-i Âlî-i Tanzimat, hususi konularda mazbatalar hazırlamıştır. Bu mazbataların özelliği, Sultan Abdülmecid’in iradesi ile çıkmış olmaları ve böylece kanun niteliği kazanmalarındır. Bu dönemde Evkaf-ı Hümâyûn Nezareti’ne dair iki mazbata hazırlanmıştır. Bunlardan biri 25 Zilkade 1277 [4 Haziran 1861] tarihinde hazırlanıp, 2 Zilhicce 1277 [11 Haziran 1861] tarihinde iradesi çıkan “Dersâdet ve Üsküdar ve Beyoğlu hariçlerinde Tapulu ve Aşar-ı Şer’ili Arazi-yi Mevkûfeden Ebniye İnşa Olunmak Üzere Parça Parça İfrâz Olunacak Araziye Dair” mazbata⁵¹; bir diğeri de 2 Zilhicce 1277 [11 Haziran 1861] tarihinde düzenlenen ve 25 Zilhicce 1277 [4 Temmuz 1861] tarihinde iradesi çıkan “Evkâf-ı Hümâyûn Hazine-i Celîlesi Beytül-mâl Tarafından Tahrir Olunagelen Terekelere Dair” mazbatadır⁵². Nezaretin uhdesindeki yetkililerden bazıları hakkında esaslı bir kanun veya nizamname yapılmamış olması, Meclis-i Âlî-i Tanzimat’ın mazbata hazırlamak suretiyle sorunlara veya taleplere geçici çözümler bulma yoluna sevketmiştir.

⁴⁸ BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1724, 2.

⁴⁹ BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1724, 2-4; Nizamname 25 madde olarak gösterilse de 3 maddenin Meclis-i Âlî-i Tanzimat’da kaldırılıp yerine bir madde eklenmesi ile nizamname, 23 madde halinde teşekkül etmiştir. Ayrıca bkz. Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, I, 271; Bu nizamname Meclis-i Âlî-i Tanzimat’ın Nizamât Defteri’nde *Selâtin-i İzam ve Kaza Odalarında Kaimmakamlık Vechle Rü’yet Olunan Mazbut ve Mülhak Evkafa Dair Nizamname* ismi ile neşredilmiştir. Bkz. Tablo 6.

⁵⁰ BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1724, 5; Evkaf-ı Hümâyûn Nezareti’ne ait nizamname defterinde 1278 yılına ait mazbata ve nizamnameler Meclis-i Vâlâ Kavanîn ve Nizamât Dairesi tarafından yapılan düzenlemelerdir. Bu daire zamanında yapılan en önemli düzenleme Taşra Evkaf Müdürleri hakkında yapılmış 56 maddelik bir nizamnamedir. Bkz. BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1724, 14-27.

⁵¹ BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1724, 7; İradesi için bkz. Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, I, 330.

⁵² BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1724, 6.

3.2.4. Maârif-i Umûmiye Nezareti'ne Dair Düzenlemeler

3.2.4.1. Meclis-i Muhtelit

Meclis-i Âlî-i Tanzimat, Islahat Fermanı'nın ilanından sonra eğitim işleriyle de ilgilenmeye başladı. Fermandan sonra yayınlanan bir emirnameye göre her bir cemaate eğitim ve çeşitli iş dallarına dair millet olarak okul açma hakkı verilmiştir. Ancak açılacak mekteplerin müfredatı ile öğretmenlerinin seçimi merkezde kurulacak muhtelit (karma) bir meclis tarafından tespit edilecekti. Muhtelit meclis için Meclis-i Maârif bir nizamname hazırlayıp, incelenmesi için Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a verecekti. Meclis-i Maârif'te kurulan bir komisyonda hazırlanan nizamname layıhası Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a sunularak muhtelit meclis ve kurulacak meclisler için ilk adım atılmış oldu. Kurulacak mektepler, *sıbyân*, *rüşdiye* ve *mekâtib-i fûnûn-i mütenevviâ* adlarıyla üç sınıf olarak düşünülmekteydi ve bu mekteplerde hangi derslerin okutulması dahi bir karara bağlanmıştı⁵³. Meclis-i Maârif'ten ayrı ve bağımsız olarak düşünülen Meclis-i Muhtelit'e Mekâtib-i Umûmiye Nazırı'nın başkanlık etmesi hedeflenmişti. Cemaatlerin temsilcilerinden atanacak üyelerin oluşturduğu bu meclis, yapacağı çalışmaları bir mazbata ile Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a arz edecek, burada gerekli incelemeler yapıldıktan sonra uygun bulunduğu takdirde uygulamaya konulacaktı. Yani Meclis-i Âlî-i Tanzimat bu karma meclisin üzerinde, bir nevi denetim organı hükmündeydi.

Böyle bir meclisin kurulmasına ihtiyaç duyulmasının en büyük sebebini, yukarıda da vurgulandığı üzere, Islahat Fermanı'nda aramak lazımdır. Fermanda özellikle gayrimüslimlerin eğitim haklarına vurgu yapılması, bu tür meclislerde gayrimüslimlerin temsilci veya üye olmaları sonucunu doğurmuştu. Islahat Fermanı'nda geçen “*her bir cema'ât ma'ârif ve hiref ve sanâyi'e dâir milletçe mektebler yapmağa mezun olup fakat bu makûle mekâtib-i umûmiyyenin usûl-ı tedrisi ve mu'allimlerin intihâbı a'zâsı taraf-ı şâhânemden mansıb muhtelit bir meclis-i ma'ârifin nezâret ve teftişi tahtında olması*”⁵⁴ ifadeleri, yukarıda bahsi geçen düzenlemelerin başlangıcını teşkil etmektedir.

⁵³ Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın 29 Zilkâde 1272 [1 Ağustos 1856] tarihli ve “*Maarif ve Hirefe ve Sanayiye Dair Yapılacak Mekteblerin Usûl-i Tedris ve Muallimlerinin İntihabı Hakkında*” Mazbatası, BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1725, 1-2; Ayrıca bkz. A.Teyfur Erdoğan, *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995, 49.

⁵⁴ *Düstûr*, I, 10-11.

Maârif ve Nâfia Nazırlıklarını yürüten Ethem Paşa, 1863'te Meclis-i Muhtelit ile Meclis-i Maârif'i birleştirerek bu iki meclisin görevini üstlenecek olan Maârif-i Umûmiye Heyeti adıyla yeni bir birim ihdas edecektir⁵⁵.

3.2.4.2. Maârif-i Umumiye Nezareti'nin Kuruluşu

Bundan sonra Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyelerinden Abdurrahman Sami Paşa, Mekâtib-i Umûmiye Nazırlığı ile birlikte Mart 1857'de kurulan Maârif-i Umûmiye Nazırlığı'na getirildi⁵⁶. Meclis-i Âlî-i Tanzimat, bu görevi 1861 yılının sonuna kadar sürdürecektir⁵⁷ Sami Paşa'ya bu vazifesinden dolayı görev ve yetkilerini belirten 9 maddelik bir ilmuhaberi 20 Şaban 1273 [15 Nisan 1857] tarihinde hazırladı⁵⁸. İlmuhabere göre paşa, Harbiye, Bahriye ve Tıbbiye mekteblerinin dışındaki bütün mekteblerin nezaretine bakacaktı (madde 1). Yeni bir nezaretin ihdası ve Sami Paşa'nın nazır yapılması, eğitim alanındaki dönüşüme işaret etmekteydi. Zira yaklaşık bir ay sonra Mekâtib-i Umûmiye Nezareti, müsteşarlığa dönüştürülerek Maârif Nezareti'ne bağlanacaktı⁵⁹. Böylece eğitim işleri tek bir nezaret bünyesinde toplandı. Maârif Nazırı Sami Paşa'ya bağlı olarak kurulması düşünülen "Meclis-i Muhtelit" yani karma meclise üye atamalarını da bizzat Meclis-i Âlî-i Tanzimat yapmıştı⁶⁰.

3.2.4.3. Mekteb-i Mülkiye'nin Kuruluşu

Meclis-i Âlî-i Tanzimat, 1859 yılında açılan Mülkiye Mektebi'nin kurulma çalışmalarında önemli görevler üstlenmiş ve bu mektebin açılması meclisin öngörüsüyle gerçekleşmiştir⁶¹. Taşralarda memur ihtiyacını gidermek ve mülkiye memurlarının bir usule sokulması için gerekli çalışmalar 1858 yılında başlamıştı. Meclisin yaptığı ilk çalışmaya göre kalem memurlarından ve "talebe-i ulûm"dan seçilecek kişilere, Darulfünun'un odalarından birinin tahsis ve tefriş edilerek bir "talimhane" oluşturulması ve burada mülki eğitim verilmesi planlanmıştı. Bu talimhaneye ilaveten

⁵⁵ Erdoğdu, *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı*, 52.

⁵⁶ TV, nr: 552; Mahmud Cevad Bey, Sami Paşa'nın Nezarete atama tarihini 5 Ramazan 1273 [29 Nisan 1857] olarak vermiştir. Bkz. Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, I, 66.

⁵⁷ 22 Cemaziyelevvel 1278 [25 Kasım 1861]'de Sami Paşa Nazırlık görevini bırakmıştır; Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, I, 72.

⁵⁸ BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1725, 3-4.

⁵⁹ Erdoğdu, *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı*, 47.

⁶⁰ BOA., İ.DH., nr: 374/24765, 7 Şaban 1273 [2 Nisan 1857], İrade tarihi: 12 Şaban 1273 [7 Nisan 1857].

⁶¹ Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, I, 163.

bir iki küçük oda tahsisi edilecek, buralar da muallimhane olarak kullanılacaktı. Gerekli masraflar ise hazineden karşılanacaktı. Bu amaçla Beytülmal Müdürü Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a davet edilmişti⁶². Mektebe kaç öğrenci alınacağı, öğrencilerin hangi yaş aralığında olacağı gibi konularını ele alan meclis⁶³, Mekteb-i Mülkiye'ye dair bir nizamname hazırladı. Ancak bazı maddelerine yapılan itirazlar nedeniyle nizamname incelenmek üzere Maârif Nezareti'ne gönderildi⁶⁴. Nihayetinde 21 Rebiülevvel 1275 [29 Ekim 1858] tarihinde 11 madde ile nizamname son şeklini aldı⁶⁵. Mektep yeri olarak ilkin Darülfünun dairesinde bir yer tahsis edilmesi uygun görülmüştü, fakat sonradan buradan vazgeçildi. Meclis-i Âlî-i Tanzimat, Maârif Nezareti Vekili'nin tavsiyesi üzere, Ticaret Nezareti'nin müsait olarak görülen iki dairesinden birini bu mektebe tahsis etme kararı alarak, Maliye Nezareti'ne, tefriş için gerekli masrafların karşılanması hakkında bir tezkire gönderdi ve neticede Mülkiye Mektebi'ne geçici olarak Ticaret Nezareti bünyesindeki Kontrato Dairesi'nin 5 odası tahsis edildi⁶⁶.

Mülkiye Mektebi'ne personel alımı işleri Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın yetkisi dahilindeydi. Mektep için bir müdür, birer hizmetçi ve odacının tayin olunması hakkında meclise bir tezkire gönderilmiştir. Ancak Meclis-i Âlî-i Tanzimat müdürün yapacağı işlerin Maârif Nezareti memurları tarafından da yapılabilineceği için müdür

⁶² BOA., A.MKT.NZD., nr: 261/22, 27 Zilkade 1274 [9 Temmuz 1858].

⁶³ BOA., A.MKT.NZD., nr. 257/77, 9 Zilkade 1274 [21 Haziran 1858]; Meclis-i Âlî-i Tanzimat, yeni açılan mekteplerin öğrenci sayıları ile ilgili düzenleme yetkisine sahipti. Meclisin böyle bir düzenleme yetkisinin olmasındaki sebep Müslümanlardan ve gayrimüslim sınıflardan alınacak öğrenci sayılarını nüfus oranlarına göre tespit edip, adil bir dağılım yapmaktı. Zira milletler arasında çıkması muhtemel ihtilaflar, tanzimat döneminin eşitlikçi ilkesine zarar verebilirdi. Dolayısıyla Osmanlı vatandaşları arasındaki bu tür düzenlemelerde Meclis-i Âlî-i Tanzimat, tanzimat esaslarına göre hareket edilmesini sağlayan bir kurum olarak görülüyordu. Islahat Fermanı'ndan sonra Meclis-i Âlî-i Tanzimat kararınca ilkin Dersaadet'te bulunan gayrimüslimlerden İdadi, Harbiye ve Bahriye Mektepleri ile Hendesehane-i Berr-i Hümayûn için 30 talebe alınacaktı; BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1718, Tezkire nr: 238-239, 17 Cemaziyelevvel 1273 [13 Ocak 1857]; Mekteb-i Tıbbiye'ye alınacak talebe miktarları hususunda da meclisin kararları doğrultusunda hareket edilmiştir. Mekteb-i Tıbbiye talebe sayılarında meclisin yaptığı düzenleme gereği alınacak 450 talebenin üçte ikisini (300 talebe) Müslüman talebeler, diğer üçte birini ise gayrimüslim milletlerin talebeleri (Rum:55, Ermeni:40, Katolik:15, Latin:10, Yahudi:15, Eflâk, Boğdan ve Sırbistan ahalisinden 15) oluşturacaktı. Milletlerin talebe sayılarını artırmaya yönelik müracaatları yine Meclis-i Âlî-i Tanzimat kararları doğrultusunda değerlendiriliyordu; İlgili belgeler için bkz. BOA., A.MKT.NZD., nr: 259/63, 2 Zilhicce 1274 [14 Temmuz 1858]; BOA., HR.MKT., nr: 224/73, 7 Cemaziyelahir 1274 [23 Ocak 1858]; BOA., HR.MKT., nr. 268/50, 2 Cemaziyelevvel 1275 [8 Aralık 1858].

⁶⁴ BOA., A.MKT.NZD., nr: 274/36, 6 Cemaziyelevvel 1275 [11 Ocak 1859].

⁶⁵ Mekteb-i Tıbbiye'nin Suret-i Teşkiline Dair Nizamname için bkz. BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1725, 5-6.

⁶⁶ BOA., BEO.AYN., Defter nr: 1720, Tezkire nr: 417, 4 Rebiülahir 1275 [11 Kasım 1858]; BOA., BEO.AYN., Defter nr: 1718, Tezkire nr: 415, 15 Rebiülahir 1275 [22 Kasım 1858].

atanmasından vazgeçip mektebe 150 kuruş maaşla bir odacı alınmasını uygun görmüş ve bu karar padişah tarafından da onaylanmıştır⁶⁷.

3.2.4.4. 1857 Matbaa Nizamnamesi ve Kitap Basımı Hakkında Düzenleme

Meclis-i Âlî-i Tanzimat, İstanbul ve taşrada yayın faaliyetlerini düzene koymak adına bir düzenlemeye gitti. Hazırladığı mazbata ve layıhanın kabul edilmesiyle 20 Cemaziyelahir 1273 [15 Şubat 1857] tarihinde 9 madde ve bir özel maddeden oluşan Matbaa Nizamnamesi yayınlandı⁶⁸. Böylece gayriresmi yayın konusunda keyfiliğe son verilerek Meclis-i Maârif ve Meclis-i Zabtiye'nin bünyesinde bir kontrol mekanizması oluşturulmuş oldu. Buna göre taşralardaki yayın faaliyetinden valiler, ayrıca yabancıların yayın işlerinden ise Hariciye Nezareti sorumlu olacaktı. Osmanlı tebaasından olanlar Maârif Nezareti'nden, yabancılar ise Hariciye Nezareti'nden ruhsat almadıkları sürece eserlerin basımı gerçekleşmeyecekti. Bu karara uymayan yayınlar, Zabtiye Nezareti tarafından gerekli cezai işleme tabii tutulacaktı⁶⁹.

Bununla birlikte aynı tarihlerde meclisin maarife dair yaptığı en önemli düzenlemelerden birisi de kitap basımı hakkında yed-i vahid usulünün lağvedilmesidir. Devletin kitap basımı hakkında tekel uygulamasına son verilmesi ile isteyen herkese kitap basabilme hakkı tanınmıştır. 8 Receb 1273 [4 Mart 1857] tarihli ve Takvîm-i Vakayi'de 7 madde olarak yayınlanan nizamnameye göre⁷⁰, kitap basımı konusunda yetkili kurum olarak Maârif Nezareti görevlendirilmiştir. Yapılan bu düzenleme daha çok müellife tanınan telif hakkı üzerinde durmuştur. Ayrıca müelliflerin ödüllendirilmesi suretiyle eser basımı teşvik edilmeye çalışılmış ve devlet tarafından basımı düşünülen eserlerin de sahiplerine ne kadar para verilmesi gerektiği işi de yine Meclis-i Maârif'e ihale edilmişti⁷¹.

⁶⁷ BOA., A.MKT.MHM., nr: 152/41, 11 Receb 1275 [14 Şubat 1859]; Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın benzer yetkileri için Mekteb-i Mülkiye Nizamnamesi hakkında hazırladığı mazbataya bkz. BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1725, 4-5.

⁶⁸ *Düstûr*, II, 227-228.

⁶⁹ *Düstûr*, II, 227-228; Ayhan Ceylan, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Basım ve Yayımında Hukukî Düzen (1839-1876)", *THAD*, (1), 2006 Bahar, 147.

⁷⁰ "Tab'hane-i Âmire'de Basdırılacak Kitaplar Hakkında Mevadd-ı Nizamiye'nin birinci maddesi, *TV*, nr: 551, 11 Şaban 1273 [6 Nisan 1867]; *Düstûr*'da 6 madde olarak yayınlanmıştır. Bkz. *Düstûr*, II, 229; *TV*, nr: 551; Ceylan, "Osmanlı Basım ve Yayımında Hukukî Düzen" 148.

⁷¹ Ayrıca bkz. Erdoğan, *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı*, 472-473; Fatmagül Demirel, "Osmanlı Devleti'nde Kitap Basımının Denetimi", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, (5), İstanbul 2004, 92-93; Kitap basımı hakkında sonraki düzenlemeler devam etmekle birlikte Meclis-i Âlî-i Tanzimat Meclis-i

3.2.5. Hazine-i Hassa Nezareti'ne Dair Düzenlemeler

3.2.5.1. Osmanlı Madenleri Hakkında İlk Girişimler

Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın Hazine-i Hassa Nezareti'ne dair yaptığı çalışmalar, madenler konusunda olmuştur. Meclis döneminde ve daha sonra Kavânin ve Nizâmât Dairesi'nce yapılan düzenlemeleri, bizzat Hazine-i Hassa Nezareti için tutulan aynen kayıt defterinden takip etmek mümkündür. Ancak burada önce Osmanlı madenleri hakkında ön bilgi verilmesi gerekmektedir.

Osmanlı madenlerinin hukuki durumu tanzimata kadar şer'î hükümlere göre tespit edilmişti. Devlet topraklarındaki madenler devletin mülkü sayılmış, işletimi de madenler için ihdas edilen müdürlükler ve ihaleler yapmak suretiyle mültezimler aracılığıyla devlet eliyle yürütülmüştü⁷². Ayrıca Osmanlı topraklarında çıkarılan madenlerin ülke sınırlarının dışına ihracı da yasaktı⁷³. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın maden meselesiyle ilgilenmesi 1856 yılında başlamıştır. Bu tarihte Kırım Harbi artık neticelenmeye başlamış, Paris Antlaşması ile Osmanlı Devleti büyük devletler manzumesinde yerini almıştır. Aynı yıl İngiliz ve Fransız girişimciler diğer birçok alanda olduğu gibi maden alanında da boy göstermeye başlamış, imtiyaz başvurularındaki artış sebebiyle Meclis-i Âlî-i Tanzimat da madenlerin işletilme şartlarını bir kanuna bağlama gereği hissetmiştir.

1841 yılında kurulan Meclis-i Maâdin de bu tarihten itibaren madenler hakkında çalışan bir meclisti⁷⁴. Aynı zamanda Meclis-i Vâlâ, nezaretler üstü konumundan dolayı diğer birçok konuyla olduğu gibi madenler hakkında da söz sahibiydi. Meclis-i Maâdin, 1854 yılında kurulan Meclis-i Âlî-i Tanzimat ile birlikte hareket etmek durumunda kalmıştır. Meclis-i Âlî-i Tanzimat, Osmanlı madenleri ile ilgili çalışmalara başlamış ve madenlerin işletilmesi, yeni madenlerin yerlerinin ortaya çıkarılması gibi meseleleri ele almıştı. Bu incelemeler sonucunda Osmanlı madenleri ile ilgili düşüncelerini içeren bir

Vâlâ ile birleştiğinden bu tür işler de Kavânin ve Nizâmât Dairesi tarafından görülecektir, 1278 Şevvalinde bu dairenin ilgili konu hakkında bir düzenlemesi için bkz. *BOA.*, *BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1725, 7-8.

⁷² "...Memalik-i mahrusa-i hazret-i şahanede kain müdirlik vechle emaneten idare olunmakda olan ve bervech maktu'î bedelen taliblerine verilmiş bulunan..." *BOA.*, *İ.DH.*, nr: 356/23521; Shaw, *Modern Türkiye*, 137.

⁷³ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 243.

⁷⁴ Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, 290.

mazbatayı 25 Muharrem 1273 [25 Eylül 1856] tarihinde hazırlamış ve padişahın da onayı ile bir rota belirlemiştir⁷⁵. Bu mazbatanın içeriği şöyledir:

1) Osmanlı topraklarında bulunan madenlerin çoğu emanet suretiyle devlet eliyle işletiliyordu. Ancak bunların bazılarının hasılatları masrafına kifayet etmediğinden layıkıyla işletilememektedir.

2) Bazı madenler tespit edilmesine rağmen bunlarla ilgili henüz bir işlem başlanmamıştır. Bazılarının ise henüz muayenesi dahi yapılmamıştır.

3) Madenlerin taliplerine verilmek suretiyle işletilmesi söz konusu ise de masraflı bir iş olduğundan ve ciddi bir sermaye gerektiğinden işletilmesi sıkıntılı bir hal almaktadır. Bundan dolayı devlete başvurup da maden işletim hakkı kazanan talipler, masrafları karşılamak için borçlanmaya gitmektedirler. Bir kısmı ise aldığı işletme hakkını tekrar bir başkasına ihale etmektedir.

4) Devlet eliyle işletilmeyen madenler, kumpanya kurulmak suretiyle, Osmanlı vatandaşlarından veya yabancı devletlerden başvuranlara, demiryolları hakkında hazırlanan şartnameler gibi şartname hazırlayarak mukavele imzalamak suretiyle işletme hakkı verilmesi gerekmektedir.

Mazbatanın gereklerinin yapılması için girişimler başladı ve Maâdin-i Hümayûn Meclisi'nin fikirleri alınmak üzere bağlı olduğu Hazine-i Hassa Nezareti bilgilendirildi. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın hedefi, mevcut Osmanlı madenlerinden devlet tarafından işletilmesi lazım gelenlerin dışında, kumpanyalar aracılığıyla işletilmesinde, menfaat görülen madenlerin kumpanyaya ihale edildiğinde uyulacak şartları içeren bir nizamname hazırlamaktı. Bunun için Maâdin-i Hümayûn Meclisi'nden Mihran bey Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a davet edildi⁷⁶. Mihran bey; Maâdin-i Hümayûn Meclisi'nin hazırladığı bir mazbata ile birlikte devletin işlettiği, ihaleye vererek işletilen ve halihazırda işletilmeyen madenlerin listesini Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a takdim etti⁷⁷. Bu mazbatada Darbhâne-i Âmire'de tutulan kayıtlarından hareketle Rumeli madenlerine dair mahfuz bulunan maden cevherlerinin artmış olduğunu, bunların imal edilmesi için bir kumpanya teşkil edilip bir miktar para sarf edilirse bunlardan kazanç elde

⁷⁵ “Maâdin-i mekşüfe hakkında mukavelenâme müsveddesi kaleme alınmak üzere Hazine-i Hassa Nezaret-i Celilesi'nde bir komisyon teşkiline dair Meclis-i Âlî-i Tanzimat mazbatası”, BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1726, 1-2; BOA., İ.DH., nr: 356/23521.

⁷⁶ BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1726, 1-2; BOA., İ.DH., nr: 356/23521.

⁷⁷ BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1726, 1-2; BOA., İ.DH., nr: 356/23521.

edilebileceğini bildirilmiştir. Ayrıca yeterli sermaye ile kurulacak olan bir kumpanyanın hisseleri satılarak madenlerin ehemmiyetine göre civarlarında odun, kömür ve su olup olmadığının tahkik edilmesi, madenlerin imali için nerelere ve ne surette “kalhâne” inşası lazım geleceği ve madenlerin nakli için yapılması gereken yolların tespit edilmesi lazımdı. Bu işlerin yapılması ise mühendis ve uzman memurların görevlendirilmesine bağlıydı. Meclis-i Âlî-i Tanzimat, Maâdin-i Hümayun Meclisi ve Hazine-i Hassa Nezareti arasındaki ön yazışmalardan sonra⁷⁸ Hazine-i Hassa ile Maliye ve Evkâf Nazırları, Meclis-i Vâlâ başkanı ve Maâdin-i Hümayûn Meclisi’nden Saib efendi ve Mihran bey, Meclis-i Âlî-i Tanzimat Dairesi’nde meseleyi ele aldılar⁷⁹.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat’ın 25 Muharrem 1273 [25 Eylül 1856] tarihinde Edhem, Mehmed Rüşdü, Hıfzı, İsmail ve Rıfat Paşaların katıldığı oturumunda Maâdin Meclisi’nin mazbatası değerlendirilerek maden işlerinin bir düzene koyulması kararı alındı⁸⁰. Buna göre öncelikle gerek Hazine-i Hassa Nezareti tarafından emaneten idare olunan ve gerek kumpanya aracılığıyla işletilmesi uygun görülen madenlerin çıkarılması ve imalinde usul ve kaidelere aykırı olarak cevher ihraç etmek ve bu suretle maden yataklarının civarındaki ormanlardan “*hemen bu gün işimiz görülsün de sonra nasıl olursa olsun*” gibi bir düşünceyle faydalanıp zararlı hareketlerde bulunanlar men edilmeliydi. Ayrıca tanzimattan önce maden çıkarılan yerlerin ahali zulme uğradıkları gerekçesiyle maden ocaklarının kurulmasına sıcak bakmıyorlardı. Bölge halkının bu tutumu maden yataklarının tespitini zorlaştıran bir sebep oluyordu. Meclis-i Âlî-i Tanzimat, bu durumu önlemek için hazırlanacak olan bir nizamname ile ahaliyi gönüllülük esası üzerine çalıştırmayı düşünüyordu. Meclis, düşünülen nizamnamenin hazırlanması için Maâdin-i Hümayûn Meclisi üyeleriyle haftada iki gün Hazine-i Hassa Nezareti’nde toplanacak olan bir alt komisyonun gerekli olduğu görüşündeydi⁸¹. Nihayetinde meclisin oluşturulması gereken alt komisyona dair sunduğu mazbata padişah tarafından kabul edildi⁸².

⁷⁸ BOA., İ.DH., nr: 356/23521.

⁷⁹ BOA., İ.DH., nr: 356/23521; Fahrettin Tızlak, “Osmanlı Devleti’nde Madencilik”, *Osmanlı I-XII*, III, 316-317.

⁸⁰ BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1726, 1-2; BOA., İ.DH., nr: 356/23521.

⁸¹ Komisyona katılması düşünülen üyeler şunlardı: Evkaf-ı Hümayûn Nazırı Hasip Paşa, Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyesinden İsmail Paşa ve Edhem Paşa, Tophane-i Amire Feriki Halil Paşa ve Ferik Derviş Paşa, bkz. BOA., İ.DH., nr: 356/23521.

⁸² BOA., İ.DH., nr: 356/23521, irade tarihi 6 Safer 1273 [6 Ekim 1856].

3.2.5.2. Maden Nizamnamesi

Meclisin bu önerisi kabul edilmesine rağmen yeni kurulmuş olan komisyon çalışmalarını aksatarak toplantılarını yapmamıştı. Neredeyse üç yıl geçmesine rağmen henüz nizamnamenin hazırlanamayışı üzerine Meclis-i Âlî-i Tanzimat duruma müdahale etti. Görevlerini yerine getirmedikleri için komisyon üyelerini birkaç defa ihtar eden meclis, bu üyelerle Meclis-i Âlî-i Tanzimat Dairesi'ndeki toplantılara yeniden başlamak kararını aldı⁸³. Bunun üzerine yeniden toplanan komisyon uzun süren çalışmalar sonucunda hazırladığı nizamname layıhasını Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a sundu. Meclis-i Âlî-i Tanzimat, daha önceleri kendi üyeleri olan Ticaret Nazırı Edhem Paşa ve Meclis-i Âlî-i Hazâin üyesi olan İsmail Paşa ile bir oturum yaparak layıhayı ele aldı. Görüşmeler neticesinde layıhadaki bazı maddelerin düzeltilmesi gereği ortaya çıktı. Kasaba ve köy halkına mahsus olan mera, ormanlık arazi ve pazaryeri gibi metrûk arazide bulunacak olan madenler hakkında bir hükmün bulunmaması ileride sıkıntılara yol açabileceğinden, yeni bir madde hazırlanarak layıhaya dahil edildi. Ayrıca maden gelirlerinden elde edilecek olan vergi oranını % 3 ila 20 arasında belirleyen komisyon kararına karşın bu rakam yüksek bulunarak bu verginin en çok %10'a kadar olabileceği belirlendi⁸⁴.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat'da yapılan müzakerelerde madenler konusunda ne kadar geri kalmışlığın da altı çizilmiştir. Bu hususta nitelikli personel eksikliği hissedilmiş, buna bir çare olmak için mekteplerde başarılı olan 40-50 talebenin yeni bir sınıf açılarak burada maden konusunda eğitilmesi, Meclis-i Maâbir'de bulunan karayolu ve orman mühendislerinden yardım alınması, Fransa'dan uzman getirtilmesi, Maâdin-i Hümâyûn Meclisi'nin ıslah edilerek ehil bir kişinin buraya "Emin" olarak seçilmesi gibi tavsiyeler de hazırlanan mazbatada yer almıştır⁸⁵. Son olarak Meclis-i Vükelâ'da ele alınan mazbata, vergi oranının yeniden tespit edilmesi şartıyla kabul edildikten sonra 9 Muharrem 1278 [17 Temmuz 1861] tarihinde Maden Nizamnamesi çıkarılmıştır⁸⁶.

⁸³ Meclis-i Âlî-i Tanzimat kararının sadareten Hazine-i Hassa Nezareti'ne bildirildiği tezkire için bkz. *BOA., A.MKT.MHM.*, nr: 156/93, 20 Şevval 1275 [23 Mayıs 1859].

⁸⁴ Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın 7 Cemaziyelahir 1277 [21 Aralık 1860] tarihli tafsilatlı mazbatası için bkz. *BOA., BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1726, 2-5.

⁸⁵ *BOA., BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1726, 2-5.

⁸⁶ Nizamname layıhasının takdim edildiği 9 Zilkade 1277 [19 Mayıs 1861] tarihli mazbata için bkz. *BOA., BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1726, 5-6; Peyderpey yayınlanan nizamname maddeleri için bkz. *TV*, nr: 621-625; Ayrıca bkz. Özkan Keskin, "Osmanlı Devleti'nde Maden Hukukunun Tekâmülü (1861-1906)", *OTAM*, (29), Bahar 2011, 128; Bernard Camille Collas, *1864'te Türkiye:Tanzimat Sonrası Düzenlemeler*

Osmanlı topraklarında bulunan madenlerin işletilmesi hususundaki izinlerin bazıları Meclis-i Âlî-i Tanzimat'tan alınabiliyordu. Aynı zamanda meclis, herhangi bir bölgede bir madenin işletilmesinin uygun olup olmayacağı konusunda araştırma ve gerekli inceleme yapma hakkına sahipti ve bunun için bölgeye memur görevlendirilmesine karar verebiliyordu⁸⁷. Bununla birlikte bazı maden imtiyazları da Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a danışılarak kararlaştırılıyordu. Örneğin, imtiyaz sahiplerinden David oğlu Hoca Karabet'in İsalı'daki madenlere ek olarak mülhakatındaki madenleri de işletmek için yaptığı başvuruda hazırlanan mukavelenamenin uygun olup olmadığı Hazine-i Hassa Nezareti tarafından Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a soruldu. Meclis yaptığı incelemede uygun görmediği iki maddeyi düzelterek tekrar nezarete geri gönderdi. Nezaret, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın yaptığı düzenlemeye göre mukavelenamenin düzenlenmesi kararını aldı⁸⁸. Maden mukavelenamelerini bizzat Meclis-i Âlî-i Tanzimat da hazırlayabiliyordu⁸⁹. Sonraları madenlerle alakalı olan muameleler maden işlerini yürüten Meclis-i Maâdin'e havale edilmiştir.

ve *Kapitülasyonların Tam Metni*, Teoman Tunçdoğan (Çev.), İstanbul 2005, 404; 1861 Maden Nizamnamesi Shaw'a göre Osmanlı madenlerinin işletilmesinde kapitalizmin kapısını açmıştır. Devlet tekeli madenler üzerinde sona ererken, topraklarında maden cevheri bulunanlar bu madenleri istedikleri gibi işletebileceklerdi. Devlet ve vakıf topraklarında bulunan madenleri devletin bizzat işletmesi söz konusuysen bu konuda yeteri donanımına sahip olamayan devlet bunları da şirketlere imtiyaz vererek işletme yolunu seçmişti. Bkz. Shaw, *Modern Türkiye*, 160. Buna ek olarak yabancı devletlere imtiyaz verilmesi hususunda bu devletlerin Osmanlı devletine yaptıkları baskı da göz ardı edilmemelidir.

⁸⁷ Küre-i Nühas (Bakır) madeninin çıkarılması hususunu sadaret, Meclis-i Âlî-i Tanzimat ve Maliye Nezareti'ne sorarak, Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyesi Edhem Paşa ve Derviş Paşa'nın konuyu mütalaaları doğrultusunda, Harbiye Kolağalarından Kadri Efendi ve daha önce Londra'da bulunmuş olan madenci Hüseyin Efendi konunun araştırılması için görevlendirilmişlerdi; *BOA., A.MKT.NZD.*, nr: 269/29, 12 Rebiülahir 1275 [19 Kasım 1858].

⁸⁸ İlgili yazışmalar ve Meclis-i Âlî-i Tanzimat mazbatası, *BOA., Bâb-ı Âsafî Âmedî Kalemi Nezâretler Dairesi (A.AMD.NZD.)*, nr: 341/81, 25 Receb 1277 [6 Şubat 1861]; Meclis-i Âlî-i Tanzimat kararının Hazine-i Hassa Nezareti'ne bildirilmesi, *BOA., A.MKT.MHM.*, nr: 207/81, 22 Receb 1277 [3 Şubat 1861]; Başka bir örnekte, Üsküdar civarında bulunan ve çimento yapımında kullanılan volkanif bir tüf olan *poçolana* madenini işletmek üzere Antuan Alyon'un imtiyaz istemesi üzerine Meclis-i Maâbir'de düzenlenen layıha ve mukavelename, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a havale edilerek, meclisin gerekli düzenlemelerinden sonra padişahın onayına sunulmuş ve iradesi çıkmıştır; *BOA., A.MKT.NZD.*, nr: 313/18, 4 Zilkade 1276 [24 Mayıs 1860]; *BOA., A.MKT.MHM.*, nr: 183/56, 1 Zilkade 1276 [21 Mayıs 1860]; *BOA., A.MKT.MHM.*, nr: 191/42, 25 Muharrem 1277 [13 Ağustos 1860]; Bu imtiyaz ve şartnamesi için ayrıca bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, "Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisâdî Faaliyetleri", *150. Yılında Tanzimat*, Hakkı Dursun Yıldız (Hz.), TTK Yayınları, Ankara 1992, 108.

⁸⁹ Vidin Vilayeti'ne bağlı İvraca kazasında bulunan kömür madeninin çıkarılması için gerekli mukavelename 10 madde olarak Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından hazırlanmıştır; *BOA., A.MKT.MHM.*, nr: 160/13, 4 Zilhicce 1275 [5 Temmuz 1861]; Esasen maden imtiyazı verme hususunda sadaretin de net bir bilgiye sahip olduğu söylenemez. Sadâretten başlatılması istenen bir tahkikat isteğinde bu durum açıkça kendini belli etmektedir. Arnavutluk'ta bulunduğu Karasakız (Zift)'in imtiyazını alan Nikod adlı Tersane-i Amire eski tabibinin, imtiyaz hükümlerini yerine getiremeyip uzun bir süredir kendisine ulaşamadığından tahkikat yapılmasını isteyen sadaret, tahkikat yapılmasını istediği 9 maddelik bir belge hazırlamıştır. Bunlardan birinde; Osmanlı Devleti'nden bir ecnebi kendi namına imtiyaz alabilir mi yahut

3.2.6. Zabtiye Nezareti'ne Dair Düzenlemeler

Zabtiye Nezareti ile ilgili düzenlemeler 1274 (1857-1858) yıllarında Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın gündemine gelmiştir. Meclis-i Âlî-i Tanzimat bu yıldan itibaren hazırladığı mazbatalar ile nezaretin teşkilatına dair bazı düzenlemeler yapmaya çalışmıştır. Umûr-i Zabtiye Komisyonu'un meclise gönderdiği mazbata ve pusulalara mukabil Meclis-i Âlî-i Tanzimat, yapılması gereken düzenlemeler ile ilgili mütalaa şeklinde mazbatalar hazırlamıştır. Burada bunlardan kısa kısa bahsedilerek Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın zabtiye teşkilatına ait düzenlemelerde düşüncelerine değinilecektir.

Zabtiye işleri için yeniden tertip ve istihdam edilecek askerler hakkında Sultan Abdülmecid'in iradesi üzerine Seraskerlikte kurulan komisyon tarafından düzenlenen mazbata Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a havale edilmiştir. Mecliste mazbata gündeme alınmış ve Dersaâdet ve Bilâd-ı Selâse'nin zabtiye işlerini yürütmek üzere üç taburdan oluşan bir alay piyade, üç bölük süvari ve zabitleriyle birlikte bir bölük polis teşkil edilmesi, bunların nasıl istihdam edileceği ile alacakları maaşlar görüşülerek bazı görüşlerde bulunmak üzere Dâr-ı Şûrâ-yı Askeri Reisi Rıfat Paşa ile komisyon başkanı Halim Paşa meclise davet edilmiştir⁹⁰. Yapılan bu görüşmelerde Meclis-i Âlî-i Tanzimat, güvenliği sağlayacak birime alınacak personelin liyakat sahibi ve güvenilir kişilerden oluşması gerektiğini bildirmiştir. Meclisin bu temkinli tutumunun sebebi zabtiye personelinin ilgili kadrolara yerli yersiz yerleştirilerek güvenliği tehdit edici davranışlarda bulunmalarıydı. Zabtiye'nin bu durumu ayrıca hazine masraflarını da artırıyordu. Nihayetinde Meclis-i Âlî-i Tanzimat, nezaretin asker teşkilatı için tavsiye niteliği taşıyan bir mazbata hazırladı. Buna göre teşkilatın sınıf ve kademeleri ile verilecek maaşlar tertip edildi. Ayrıca zabtiye bünyesinde istihdam edilecek bu yeni birime *hıfziye*, *belediye* veya *mülkiye* isimlerinin verilmesi düşünülmüşken meclis, Avrupa usulüne göre hareket edilmesi taraftarıydı ki birime *jandarma*, *silahşör* veya *muhafız*

Osmanlı tebaası mı olması gerektiği gibi konuların izah edilmesini istiyordu. Bu tahkikat isteğinde bir diğer dikkati çeken husus da Meclis-i Âlî-i Tanzimat ile alakalı maddedir. Birinci maddede sadâret, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın bu imtiyaz için istekte bulunup bulunmadığı soruyor. Ayrıca hükümet, bir işletme imtiyazını (ki imtiyazları neredeyse tamamen gayrimüslimler ve yabancılar almıştır) Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın görüşleri üzerine verme eğilimindeydi. *BOA., A.MKT.NZD.*, nr: 286/68, 1275 [1858-1859]; Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın Meclis-i Vâlâ ile birleşmesinden sonraki dönemde maden imtiyazları ile ilgili danışma ve mukavelenamelerin inceleme işleri Meclis-i Vâlâ Kavânin ve Nizamât Dairesi'nde görülmeye başlandı. Örnek belgeler için bkz. *BOA., MVL.*, nr: 1041/2, 2 Rebiülevvel 1282 [26 Temmuz 1865], *BOA., MVL.*, nr: 1042/18, 18 Cemaziyelevvel 1283 [28 Eylül 1866].

⁹⁰ *Umûr-i Zabtiye için müceddeden tertib ve istihdam kılınacak asakir hakkında mazbata için bkz. BOA., BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1727, 5 Rebiülahir 1274 [23 Kasım 1857], 1-3.

askeri adlarının verilmesinin daha makul olacağını tavsiye etmişti⁹¹. Bir dönem sonra meclisin tavsiye ettiği jandarma ifadesi yapılan ıslahat neticesinde kullanılmaya başlanacaktır.

Zabtiye teşkilatı için komisyon tarafından Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a gelen bir başka talep, zabtiye askerinin ihtiyacı olan silah ve eşyanın teminidir. Yeterli donanımı olmayan teşkilatın yeniden alım yapabilmesi için zabtiyede kurulan komisyonun gönderdiği pusula Meclis-i Âlî-i Tanzimat oturumunda okunarak değerlendirmeye alındı. Komisyonun talebi, zabtiye süvari askerinin *şeshâne filinta* adlı silahları kullanması yönündeydi. Meclis bu silahların adi olduğu gerekçesiyle kullanımını uygun bulmayarak askerin İngiltere'de kullanılan, daha hafif ve at üzerinde kullanımı kolay olan silahları kullanması, bu silahlardan elde mevcut ise derhal tedariki, değil ise satın alımının yapılması kararını vermiştir⁹².

Umûr-i Zabtiye Komisyonu'nun yeniden teşkilatlanan zabtiye askerinin hizmet derecelerini tespit etmek için başvurduğu Meclis-i Âlî-i Tanzimat, komisyonun yeni bir meclis teşkil etme düşüncesini yerinde bularak düşünülen meclisin ferik ya da livâ (korgeneral ya da tümgeneral) rütbesinde olan bir kişinin başkanlığı altında feriklik rütbesinde seçilecek üyelerden ve konuya hakim olan kişilerden kurulmasını tavsiye etmiştir. Yine teşkilata dair komisyonun bazı fikirlerine karşın meclis; bu fikirleri yapılacak nizamnameler sayesinde hayata geçirmeyi uygun bulmuştur⁹³.

3.2.6.1. Dîvân-ı Zabtiye ve Meclis-i Tahkik

Bu gelişmelerin yanı sıra Meclis-i Âlî-i Tanzimat, yeni çıkarılan Ceza Kanunu'nu uygulayacak dîvânlar için gerekli olan Muhâkemât Nizamnamesi'ni hazırlamaya çalışıyordu. Ancak düşünülen düzenlemenin biraz zamana ihtiyacı olduğundan tevkif ve hapis işlemleri yeni kanuna aykırı olarak bazı aksaklıkları da beraberinde getirmişti. On beş gün hapis cezasına çarptırılanların tutukluluk süreleri ayları bulabildiğinden mağduriyetler ortaya çıkmıştı. Aynı zamanda küçük derecede suç işleyenler katillerle

⁹¹ BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1727, 1-3.

⁹² *Asakir-i Cedide-i Zabtiyeye verilecek esliha ve eşya-yı saire hakkında mazbata*, BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1727, 8 Cemaziyelahir 1274/24 Ocak 1858, 4.

⁹³ *Asakir-i Cedide-i Zabtiyenin derecat-ı hizmetlerini tayin etmek ve umur-i intizamiyelerini istihsal eylemek hususlarında bazı mütalaayı havi mazbata*; BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1727, 11 Şaban 1274 [27 Mart 1858], 5.

aynı hapisanelerde tutuluyordu. Bu sıkıntıları aşmak için Meclis-i Âlî-i Tanzimat bir düzenleme yaparak Zabtiye Müşiri'nin de isteği ve şikâyetleri dikkate alınarak Zabtiye Meclisi'ni kaldırarak Bâb-ı Zabtiye'de Dîvân-ı Zabtiye ve Meclis-i Tahkik adlarıyla iki yeni meclis kurulmasına karar verdi⁹⁴. Düzenlemeye göre icrası doğrudan doğruya zabtiyeye ait olan suçların derecelendirilmesi Dîvân-ı Zabtiye'de yapılacaktı. Meclis-i Tahkik ise zabtiyeye havale edilen işlerin üzerinde olan suçları inceleyecekti. Böylece suç işleyenler kabahatlerinin derecesine göre sınıflandırılıp hafif kabahati olanların mağduriyeti giderilecekti⁹⁵. Ayrıca Meclis-i Âlî-i Tanzimat müsevvidlerinden Celal Bey de Dîvân-ı Zabtiye başkanı olarak tayin edildi⁹⁶.

3.2.7. Maliye Nezareti'ne Dair Düzenlemeler

3.2.7.1. İlk Bütçe Nizamnamesi

Tanzimat yöneticileri, devlet hazinesini ve mali işlemleri bir düzene koymak için bazı adımlar atmıştı. 1839'dan sonra Umûr-u Maliye Nezareti'nin kurulması ile birlikte tüm mali işlerin buradan kontrol edilmesini sağlamıştı⁹⁷. Bundan kısa bir süre sonra ise geçmiş dönemin mali durumunu değerlendirmek ve 1257 (1841) mali yılı için bir bütçe taslağı hazırlamak için çalışmalar yapılmıştı. Bu ilk girişimle birlikte gelir giderlerin gerçek değerler üzerinden tespit çalışmaları yapıldı⁹⁸. Herhangi bir kanuna tabii olmaksızın tanzimattan itibaren başlayan mali (rumî) takvim uygulaması ile her yıl Mart ayından Şubat ayına kadar ki harcamalar tahmini olarak hazırlanmaya çalışıldı. Bütçeleri hazırlama ve uygulamada sorumlu organ, yasama ve yargı yetkisi verilmiş Meclis-i Vâlâ idi. Meclis, Maliye Nezareti ile işbirliği yapacaktı. Bütçe süreci şu şekilde işliyordu: Her yıl mali yılbaşı olan Mart ayında Maliye Nazırı tarafından hazırlanan bütçe taslağı, Bâb-ı Âlî'ye takdim edilip, sonra da Meclis-i Vâlâ'ya havale ediliyordu, Meclis-i Vâlâ da bu taslağı görüşerek bir mazbata hazırlıyordu. Daha sonra üst düzey

⁹⁴ Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, 117; Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, 138-139.

⁹⁵ Her iki meclis ve nizamnameleri için bkz. Sedat Bingöl, *Tanzimat Devrinde Osmanlı'da Yargı Reformu (Nizâmîyye Mahkemeleri'nin Kuruluşu ve İşleyişi 1840-1876)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2004, 86-102.

⁹⁶ BOA., *İ.DH.*, nr: 428/28322, 17 Şaban 1275 [22 Mart 1859]; CH, nr: 931, 9 Ramazan 1275 [12 Nisan 1859].

⁹⁷ Tefik Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, TTK Yayınevi, Ankara 1989, 7.

⁹⁸ Güran, *Osmanlı Maliyesi*, 8.

devlet adamlarının katıldığı Meclis-i Mahsûs'ta bütçe taslağı ve Meclis-i Vâlâ'nın hazırladığı mazbata görüşülüp nihai şeklini alıyordu. Taslak iki nüsha olarak hazırlandıktan sonra bir takdim yazısıyla sultana arzedilip onayı alındıktan sonra, bir nüshası sarayda kalıp, diğer nüshası da padişah tarafından onaylanıp Meclis-i Vâlâ'ya iade ediliyordu⁹⁹. Meclis-i Vâlâ, herhangi bir kanuna tabii olmaksızın bazı dönemlerde bütçe yapmaya çalıştı. Örneğin 1266 (1850) mali yılına ait bir bütçe hazırlanmaya çalışılmışsa da¹⁰⁰ bu hazırlık bütçe kanunundan yoksun bir girişim olmuştur.

Devletin henüz esaslı bir bütçe kanununa sahip olmaması, mali aksaklıklara zemin hazırlayıcı bir unsurdu. Meclis-i Âlî-i Tanzimat kurulduktan sonra bir bütçe kanunu hazırlamaya başladı. Meclisin çalışmaları neticesinde “*Hazîne-i Celîlenin Muvâzene Defterinin Sûret-i Tanzîmine Dâir Nizamname*” hazırlandı¹⁰¹. 29 Şevval 1271 [15 Temmuz 1855] tarihinde Sultan Abdülmecid'in de katıldığı Meclis-i Umûmî'de¹⁰² Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın hazırladığı kanun tasarısı görüşülerek kabul edildi ve 2 Ağustos 1855 tarihli hatt-ı hümayûn ile kanunlaştı¹⁰³.

Bütçenin hazırlanış şeklini gösteren nizamnameye göre, ilk hazırlığı Maliye Nezareti yapacaktı. Nezaretin tasarısı, Bâb-ı Âlî'ye en az iki ay evvel sunulacak (madde 4), oradan da Meclis-i Vâlâ'dan birkaç üyenin de katıldığı Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a bağlı bir komisyon ile nezaret ve dairelerin bütçeleri tek tek ele alınacaktı (madde 5). Hangi nezaret ya da dairenin bütçesi görüşülüyor ise oradan gelen temsilcilerle oturumlar düzenlenip ve bütçeleri tespit edilecekti. Meclis-i Âlî-i Tanzimat öncülüğünde Meclis-i Vâlâ üyelerinin de katılımıyla gerçekleşen bu ikinci aşamadan sonra tasarı, Meclis-i Umûmî'ye havale edilecekti. Buradan da nezaret ve dairelere ait bütçeler ayrı ayrı ve toplam bütçe görüşüldükten sonra oy çokluğu ile kabul edilecek (madde 6), padişahın onayı ile de kesinleşmiş olacaktı (madde 7). Kabul edilen bütçe (muvazene) defterinin bir sureti padişahlık makamına, mühürlü birer suretleri

⁹⁹ Güran, *Osmanlı Maliyesi*, 8.

¹⁰⁰ *Lütfî Efendi Tarihi*, IX, 39; Ziya Karamursal, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, TTK Yayınevi (2.Baskı), Ankara 1989, 120.

¹⁰¹ *Büdcce Nizamnâmesi* adıyla: *Düstûr*, II, 70-73; Abdullatif Şener, “Osmanlı Bütçeleri ve Türkiye’de Bütçe Hakkının Ortaya Çıkışında Cumhuriyet Öncesi Gelişmeler”, *Tanzimat*, 747; Seyitdanlıoğlu, *Meclis-i Vâlâ*, 124; Güran, *Osmanlı Maliyesi*, 10, nizamnamenin transkripsiyonu için aynı eserin 145-147. sayfalarına bakınız.

¹⁰² Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I, 50.

¹⁰³ *CH.*, nr: 753, 10 Zilhicce 1271 [24 Ağustos 1855]; *Lütfî Efendi Tarihi*, IX, 119.

“buyuruldu ve sahh-ı âlî keşidesiyle” Meclis-i Vâlâ’ya ve Maliye Nezareti’ne gönderilecek, defterin aslı Meclis-i Âlî-i Tanzimat’ta kalacaktı (madde 8).

Yukarıda belirtildiği üzere hazine gelir ve giderlerinin her yıl için ayrı ayrı belirlendiği “muavazene defterleri” Meclis-i Âlî-i Tanzimat ve Meclis-i Vükelâ’da inceleniyordu. Bu defterlerin asıllarına “*bâlâsı buyuruldu ve sahh-ı âlî*”¹⁰⁴ eklenerek Meclis-i Âlî-i Tanzimat’ta olmak kaydıyla Meclis-i Vâlâ ve Maliye Nezareti başta olmak üzere suretleri ilgili nezaretlere gönderiliyordu¹⁰⁵. Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından yapılan ilk bütçe kanunu ile Meclis-i Vâlâ’nın bütçe üzerindeki yetkilerinin büyük bir kısmı Meclis-i Âlî-i Tanzimat’a geçmişti. Böylece yasama gücü devlet bütçesini hazırlama ve kontrol etme yetkilerine sahip bir danışma meclisi niteliği taşımış oluyordu. Yürütme gücünün başındaki padişah her ne kadar son söze sahip olsa ve yasama ve yürütme güçlerinin (Meclis-i Âlî-i Tanzimat ve Meclis-i Vükelâ) üyeleri kendisi tarafından atanıyor olsa da devlet bütçesinin hazırlanmasında yasama gücünün yadsınamayacak yetkisi Osmanlı Devleti’nde ilk kez görülen bir uygulamaydı¹⁰⁶. Daha önce neredeyse aynı yetkiler Meclis-i Vâlâ tarafından kullanılmıştı. Fakat Meclis-i Vâlâ yasama ve yargı güçlerini bir arada kullanan bir meclis olarak bütçe üzerinde böyle bir etkinliğe sahip değilken, Meclis-i Âlî-i Tanzimat bütçe üzerinde böyle bir yetkiyi yasama organı sıfatıyla ilk kez kullanmaya başlamıştı.

3.2.7.2. Meclis-i Muhasebe

Meclis-i Muhasebe-i Maliye, Maliye Nazırı Saib Paşa’nın teklifi üzerine nezaret bünyesinde mali işlerin görüşülmesi amacıyla 1840 yılında kurulmuştu¹⁰⁷. Meclis-i Âlî-i Tanzimat dönemine kadar çeşitli mali işlerle ilgilenecek varlığını devam ettiren meclis,

¹⁰⁴ 1272 yılına ait muvazene defterinin Meclis-i Âlî-i Tanzimat ve Meclis-i Vâlâ’ya gönderilmesi hakkında bkz. *BOA., A.MKT.NZD.*, nr: 201/8, 19 Rebiülevvel 1273 [17 Kasım 1856].

¹⁰⁵ 1272 yılına ait muvazene defterinin düzenlenmesi hakkında bkz. *BOA., A.MKT.NZD.*, nr: 197/77, 16 Safer 1273 [16 Ekim 1856].

¹⁰⁶ Benzer bir tahlil için bkz. Şener, “Osmanlı Bütçeleri”, 748; 1874 yılında çıkarılan ikinci Bütçe Nizamnamesi ile bütçenin hazırlanışı yapısal birtakım değişikliklere uğramıştır. Bu nizamnameye göre hazırlanacak bütçe; devlet memurları ve mali konularda bilgisi olan diğer kişiler arasından Meclis-i Vükelâ’nın tayin edeceği üyelerden oluşan bir Bütçe Komisyonu’nda ve daha sonra Meclis-i Vükelâ’da görüşülerek padişahın onayıyla yürürlüğe girecekti. İlk nizamnamedeki çekirdeğini Meclis-i Âlî-i Tanzimat’ın oluşturduğu ve Meclis-i Vâlâ’dan bazı üyelerin ve ilgili nazır ve memurların katılarak birinci görüşmenin yapıldığı meclisin yerini “Bütçe Komisyonu” almıştır. İkinci görüşmenin yapıldığı Meclis-i Umûmî’nin yerini ise Meclis-i Vükelâ (Bakanlar Kurulu) almıştır. Bkz. Şener, “Osmanlı Bütçeleri”, 749; Dolayısıyla yasama gücünün bütçe üzerindeki etkinliği 1874 tarihli nizamname ile kaldırılmıştır.

¹⁰⁷ *Lûtfî Efendi Tarihi*, VI-VII-VIII, 1067; Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, 281.

bu dönemde bazı yapısal değişikliklere uğradı. 1855 Bütçe Kanunu'na eklenen son madde ile Hazine-i Hassa hariç olmak kaydıyla her bir nezaret ve daire bütçede kendine ayrılan tahsisatı karşılığında bir senelik harcamalarını ve maliye hazinesinin her bir daire için belirlediği beklenmedik harcamaları bir deftere kaydedip bir sonraki sene içinde maliyeye bildirmeye mecburdu. Bu hesapların tedkiki için Meclis-i Muhasebe-i Maliye'den bahsedilerek, meclis için bir nizamname yapılması gündeme gelmişti.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat, hesapların kısa bir süre içinde kontrol edilmesi için, Maliye Nezareti ile birlikte Meclis-i Muhasebe'nin nizamnamesini hazırladı. Meclisin öngörüsüne göre Meclis-i Muhasebe; hesap işlerinden iyi anlayan bir başkan, hepsi muhasebecilerden oluşan 4 üye, birer başkatip ve mümeyyiz ile icabında Dersaâdet ve taşralarda muhasebe teftişinde kullanılmak üzere gerektiği kadar katipten oluşacaktı. Meclise başka da üye ve memur alınmayacaktı¹⁰⁸. Taşralardan her ay gelen masarifat defterleri ile her sene sonunda o senenin varidat ve masarifatını gösteren defterlerin kayıtları kontrol edildikten sonra Maliye Nezareti'ne gönderilmeden önce Meclis-i Muhasabe'de incelenip öyle gönderilecekti. Meclis-i Muhasebe, nezaretlerden gelen defterlerde herhangi bir usulsüzlükle karşılaşır ya da bir hazinenin takdim ettiği defterde kendine tahsis edilen gelirden fazla gideri olursa, bu durum Bâb-ı Âlî'ye bildirecekti. Ayrıca meclis üyeleri nöbetleşe olarak hazinelerin kayıtlarının zamanında tahrir olunup olunmadığını teftiş etmekle ve meclisin bünyesinde çalışan teftiş memurları da eyalet ve sancakları teftişle görevlendirilmişti. Görevlerinde kabahat işledikleri ortaya çıkan Meclis-i Muhasebe'nin başkan ve üyelerinin yargılanması Meclis-i Vâlâ tarafından yapılacaktı¹⁰⁹.

Bu prensipler üzerine hazırlanan nizamname layıhası, 8 Rebiülahir 1273 [23 Eylül 1855] tarihinde toplanan Meclis-i Mahsûs'da ele alındı. Böylesi bir çalışmanın olumlu karşılanmasına rağmen hazırlanan layıha yeterli görülmeyerek Fransa Muhasebe Meclisi'nin nizamnamesinin örnek alınması kararı alınmıştır¹¹⁰. Ayrıca Meclis-i Mahsûs'a göre asıl mesele vergiler hakkında sağlam esaslar belirlemek ve vergi tahsilini sağlıklı bir şekilde yapıp yolsuzlukların önüne geçmekti. Bu doğrultuda, mali işlerde maharetli olan Avusturya Macaristan Devleti eski İstanbul Sefiri'nin Viyana'dan davet edilerek bu iş için yardım alınması düşünülmüştü. Meclis-i Mahsûs'un bu kararları

¹⁰⁸ BOA., İ.MMS., nr: 8/326, 11 Muharrem 1272 [23 Eylül 1855].

¹⁰⁹ BOA., İ.MMS., nr: 8/326.

¹¹⁰ BOA., İ.MMS., nr: 8/326, 8 Rebiülahir 1273 [6 Aralık 1856].

padişah tarafından kabul görünce¹¹¹ Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın layıhası kanunlaşmadan fesholundu. Yaklaşık iki yıl sonra Maliye Nezareti'nin talebi üzerine Meclis-i Âlî-i Tanzimat, Meclis-i Muhasebe'yi yeniden tanzim etmeye çalıştı. Ön çalışmalardan sonra alınan kararda yeni kurulan "Zimemat Komisyonu"nun Meclis-i Muhasebe'ye dönüşmesi, Meclis-i Muhasebe'nin de Meclis-i Maliye¹¹² adıyla yeni bir meclise tahvil edilmesi düşünülmüştü¹¹³. Böylece iki meclisli bir yapı ortaya çıkmış oldu. Düzenlemeye göre eyalet ve sancakların yıllık gelir-giderleriyle bakaya defterlerini hazine kayıtlarıyla karşılaştırmak suretiyle eksik veya fazlalıkları kontrol etmek gibi mali hesapları inceleme işleri Meclis-i Muhasebe'ye verilmişti. Ancak kısa bir süre sonra Meclis-i Vükelâ, iki meclisi tekrar Meclis-i Muhasebe bünyesinde birleştirdi¹¹⁴.

Meclis-i Muhasebe, mülkiye memurlarının vazifeleri üzerine daha önce çıkmış olan talimat¹¹⁵ üzerinde bazı düzenlemelerde bulundu. Yaptığı değişiklikleri sunduğu Meclis-i Âlî-i Tanzimat'dan ve Meclis-i Vükelâ'dan olumlu cevap alınarak yapılan değişiklikler kabul edildi¹¹⁶. Bu talimat gereği mülkiye memurlarına taşralarda bazı mali sorumluluklar verilmiştir.

3.2.7.3. Vergiler Hakkında Düzenlemeler

Sultan Abdülmecid'in iradesi üzerine ihale olunacak aşar ve rüsum gelirlerini bir nizamnameye tabi tutmak amacıyla yapılan bir takım çalışmalar, Hicri 1271 yılından itibaren başlamıştı. Fakat ihale zamanının gelmesinden ötürü bir nizamname hazırlanamadı¹¹⁷. Meclis-i Âlî-i Tanzimat kurulduktan sonra Meclis-i Vâlâ ile hazine temsilcilerinin katılmasıyla meclis bünyesinde özel bir komisyon kuruldu. Nitekim mali düzenlemeler ve mültezimlerin çalışma usulleriyle ilgili talimatnamelerin hazırlanması, ilgili kurumlardan yetkililerin katılımıyla, Meclis-i Âlî-i Tanzimat Dairesi'ndeki müzakerelerde karara bağlanıyordu¹¹⁸. Komisyon çalışmaları sonucu 27 maddelik bir

¹¹¹ BOA., İ.MMS., nr: 8/326, 9 Rebiülahir 1273 [7 Aralık 1856].

¹¹² Meclis-i Maliye ve Meclis-i Muhasebe hakkında Meclis-i Âlî-i Tanzimat'dan kaleme alınan nizamnameler için bkz. BOA., A.DVNSMTAN.d.01, 72,73.

¹¹³ BOA., A.AMD., nr: 91/46, 1275 [1858-1859].

¹¹⁴ Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, 281.

¹¹⁵ Vali, Mutasarrıf, Sancak kaimmakamları ve Kaza Müdürlerini kapsayan bu talimat için bkz. BOA., A.MKT.NZD., nr: 268/32.

¹¹⁶ BOA., A.MKT.NZD., nr: 308/91, 24 Şaban 1276 [15 Mayıs 1860].

¹¹⁷ BOA., A.AMD., nr: 71/53.

¹¹⁸ BOA., A.AMD., nr: 63/25, 1271 [1854-1855]; Mali düzenlemelerle ilgili komisyon kurulması icab ettiğinde Meclis-i Âlî-i Tanzimat'dan bir üye de bu komisyona davet ediliyordu. Örneğin Rüşumât

nizamname hazırlandı¹¹⁹. Meclis-i Vükelâ'da bazı düzenlemelerle birlikte nizamname yayımlandı ve ilgili yerlere gönderildi. Böylece hicri 1272 yılından itibaren aşar ve rüsûm gelirleri bu kanuna tabi olacaktı. Men'î İrtikâb Kanunu'ndan da istifade edilerek kaleme alınan bu nizamname gereği devlet memurlarının iltizam alması yasaklanmıştı. Nizamname esaslarının yanı sıra, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın bu konuda hazırladığı bir mazbata gereğince, devlet memurları aşar ve rüsûm gelirlerine dair iltizam alamayacaklardı. Ayrıca iltizamın sağlıklı bir şekilde yürütülmesini engelleyici hareketlerden de men edilmişlerdi. Bu kararlar sair mahallerde görev yapan bütün maliye memurlarına tebliğ edildi¹²⁰.

Vergi gelirleri hakkında olan düzenlemelerde Meclis-i Âlî-i Tanzimat ile Maliye Nezareti arasında bir hayli yazışma yapılmıştır. Yukarıdaki nizamnamelerden ayrı olarak Maliye Nezareti'nin talepleri de dikkate alınarak Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından ipek öşrü ve gümrük, zeytin ve tütün vergisi gibi gelirler hakkında şu nizamnameler hazırlanmıştır:

1- 15 Receb 1273 [11 Mart 1857] tarihinde *Harir Öşri Nizamnâmesi*¹²¹.

2- 22 Şevval 1274 [5 Haziran 1858] tarihinde *Vâridât-ı Rüsûmiye Hakkında Nizamname*¹²²,

3- 27 Zilhicce 1 274 [8 Ağustos 1858] tarihinde *Hazine-i Celîle'den İhale ve İlzâm Olunan Vâridât-ı Öşriyye ve Rüsûmiyyenin Müteahhidleri Tarafından Sûret-i Te'diyyesini Mübeyyin Nizamname*¹²³,

4- 15 Receb 1277 [27 Ocak 1861] tarihinde *Eyalât ve Elviye'de kura ve mahallâtın muayyen olan vergilerinin beyne'l-ahâli tevziî hakkında icrâsı lâzım gelen muâmelâta dâir nizamname*¹²⁴,

hakkında yapılacak düzenleme için Meclis-i Vükelâ kararıyla oluşturulan komisyona Sadaret Müsteşarı ve Varidat Muhasebecisi Tevfik Efendi ile birlikte Meclis-i Âlî-i Tanzimat'tan Cevdet Efendi davet edilmişti; *BOA., A.MKT.NZD.*, nr: 330/50, 26 Rebiülahir 1277 [11 Kasım 1860].

¹¹⁹ *Taraf-ı Devlet-i Aliyye'den Dersaadetçe ve Taşraca İhale ve İlzam Olunacak Kâffe-i A'şar ve Rüsûmatın Ne Vechle Müzayede ve İhale Olunacağını ve Ne Suretle Taahhüd ve Kefalet Rabt Kılınacağını Mübeyyin Nizamname* için bkz. *TV*, nr: 537, 16 Cemaziyevvel 1272 [24 Ocak 1856]; *CH*, nr: 775, 27 Cemaziyevvel 1272 [4 Şubat 1856]; *BOA., A.AMD.*, nr: 71/53, 1272 [1856]; Varidat Muhasebecileri tarafından verilen bir müzekkerede nizamnameye bir kaç maddelik bir ek teklif edilmiş, komisyonun kabulü ve iradesiyle bu maddeler de nizamnameye dahil edilmişti; *BOA., İ.DH.*, nr: 349/23036, 22 Zilkade 1272 [25 Temmuz 1856].

¹²⁰ *BOA., A.MKT.UM.*, nr: 226/93, 24 Cemaziyelahir 1272 [2 Mart 1856].

¹²¹ *Düstûr*, II, 57, 15 Receb 1273 [12 Mart 1857].

¹²² *BOA., A.DVNSMTAN.d.01*, 48.

¹²³ *BOA., A.DVNSMTAN.d.01*, 65.

¹²⁴ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, I, 323; *Vergi Nizamnâmesi* adıyla *Düstûr*, II, 22.

5- 9 Şaban 1277 [20 Şubat 1861] tarihinde *Gayr-i ez-harir duhan ve zeytin ilzâmen ihale olunan sâir vâridât-ı öşriyye hakkında nizamname*¹²⁵,

Ayrıca tanzimatın ilanından önce gayri hukuki olarak değişik adlarla alınan vergiler, tanzimat devrindeki düzenlemelere tabi tutulup bunların birçoğu kaldırılmıştı. Halihazırda alınan vergiler de Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından tanzimat usullerine ters düşmesinin önlenmesi amacıyla kontrol ediliyordu. Bu doğrultuda Meclis-i Âlî-i Tanzimat bazı vergi düzenlemeleri hakkında Maliye Nezareti'ni teftiş edebilme yetkisine sahipti. Nezaret tarafından alınan vergi miktarlarının hangi gerekçe ile belirlendiğini kontrol ediyordu¹²⁶. Tanzimatın ilanından önce değişik isimler altında alınan vergilerin bir kısmı Meclis-i Âlî-i Tanzimat devrinde dahi devam ediyordu. Örneğin Kıbrıs'ta 4 adet çiftliğin mültezimi olan Mehmed Arif adlı birinin şikayeti üzerine bu vergilerin birisinden haberdar olunmuştu. Mültezimin, "Öşrün öşrü" adında ve mahalli memurlar tarafından talep edilen bu vergiyi ne şekilde vereceğini sormasıyla ortaya çıkan usulsüzlük üzerine Meclis-i Âlî-i Tanzimat tahkikat yapmış, bunun sonucunda verginin tanzimatın ilanından önce alınagelen bir vergi çeşidi olduğu anlaşılınca da bu tür vergilerin kaldırıldığını ve alınmasının yasak olduğunu bildirip, Maliye Nezareti'ni ve gerekli makamları bu konuda uyarılmıştı¹²⁷.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat, ihale olunacak rüsumların müzayedesini için hazineye oluşturulan komisyona mutad olarak üye gönderiyordu. Haftanın belirli günlerinde toplanan komisyon üyeleri Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyesi dışında Meclis-i Vâlâ, Evkâf-ı Hümayûn, Ticaret, Hazine-i Hassa ve Maliye Nezaretlerinden gönderilen üyelere oluşuyordu¹²⁸.

¹²⁵ *Düstûr*, II, 55; Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, I, 324.

¹²⁶ Rüsûm-i Hinziriyeye diye de bilinen Hristiyanlardan alınan domuz (canavar) vergisi Maliye Nezareti'nin yaptığı düzenlemeye göre domuz başına 10 kuruş olarak tespit edilmişti. İki aylıktan küçük olan domuzlar bu vergiden muaf tutulmuştu. Meclis-i Âlî-i Tanzimat "iki ay" sınırının hangi sebebe dayanarak koyulduğunu Maliye Nezareti'ne sorarak bu konuda bir izahat yapmasını istemişti; *BOA.*, *A.MKT.NZD.*, nr: 261/47, 3 Muharrem 1275 [13 Ağustos 1858].

¹²⁷ Meclis-i Âlî-i Tanzimat kararı ve ilgili yazışmalar için bkz. *BOA.*, *MVL.*, nr: 313/55, 20 Muharrem 1274 [10 Eylül 1857].

¹²⁸ Hicrî 1277 yılına ait ihale olunacak rüsumatın müzayedesine davet olunan zevat hakkında bkz. *BOA.*, *A.MKT.NZD.*, nr: 343/28, 8 Şaban 1277 [19 Şubat 1861].

3.2.8. Ticaret Nezareti'ne Dair Düzenlemeler

3.2.8.1. Meclis-i Maâbir'in Kuruluşu

Meclis-i Âlî-i Tanzimat, Osmanlı topraklarının imar ve bayındırlık çalışmalarında diğer ilgili nezaret ve meclislerle birlikte çalışmalarını yürütürken, aynı zamanda devletin imar işlerinin daha sıhhatli olması için de çalışmalar yapıyordu. Osmanlı topraklarındaki bazı yol ve nehirlerin tanzimi için Paris'ten getirtilen bir uzmandan imar işlerini düzene koymak için bir rapor istenmişti. Bu uzman tarafından Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a sunulan raporda; yurt dışından mühendisler getirilecek mühendisler ve Osmanlı Devleti'ndeki uzmanlardan oluşacak olan biri daimi biri de muvakkat iki meclisin kurulmasını ve bu işler için devlet tarafından kaynak tahsis edilmesi gerektiğini bildirdi¹²⁹. Rapor sonuç vermiş olacak ki kısa süre sonra bu meclislerin kurulması yönündeki Sultan Abdülmecid'in iradesi üzerine Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ta müzakereler başladı. Daimi kurulacak meclisin önceleri Nâfia Nezareti'ne bağlı özel bir komisyon olarak çalışması düşünülmüş¹³⁰, fakat müzakereler neticesinde Ticaret Nezareti'ne bağlı bir meclis olarak örgütlenmesi kararına varılmıştı. Böylece 14 Eylül 1858'de kurulan bu meclise *Meclis-i Maâbir* adı verildi¹³¹. Ma'ber kelimesinden türeyen maâbir; geçilecek yerler, köprüler, kemerler anlamına gelmektedir¹³². Ülke topraklarının imarı için çalışacak olduğundan meclise bu adın verilmesi uygun görülmüştü.

Meclis-i Maâbir, Ticaret Nezareti'ne bağlı olarak çalışmasına rağmen birçok konuda yaptığı düzenlemeler ve hazırladığı layihalar Meclis-i Âlî-i Tanzimat kontrolünden ve onayından geçmek zorundaydı. Meclis-i Maâbir'in hazırladığı kanun tasarıları ve yaptığı diğer çalışmalar Ticaret Nezareti'ne gönderilerek nezaretin görüşleri alınır olur kararı çıkması için Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a havale ediliyordu. Özellikle yabancı yatırımcıların fabrika açma, ticari işletme ve yol ihale başvuruları Meclis-i Maâbir'in kurulması ile bu meclise yapılırsa da bu gibi konular hazırlanan

¹²⁹ BOA., A.MKT.NZD., nr: 192/71, 3 Muharrem 1273 [3 Eylül 1856].

¹³⁰ “Nâfia Meclisi'nin bir şu'be-i mahsûsu olmak üzere teşkili irade-i seniyye-i hazret-i şahane iktiza-yı âlisinden olan Maâbir Komisyonu'nun teşkili müzakeresiçün bi-minne-teala iş bu bazar günü Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a teşrif buyurmaları babında...”; BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1720, Tezkire nr: 139, 17 Rebiülevvel 1274 [5 Kasım 1857].

¹³¹ Musa Çadircı, “Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı”, AÜDTÇFTAD, 15 (26), Ankara 1991, 154.

¹³² Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 640.

layihalarla Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a havale ediliyordu¹³³. Avrupa'dan getirtilerek Meclis-i Maâbir bünyesinde çalıştırılan uzman ve mühendislerin yolluk, maaş, izin ve görev süreleri gibi işler de Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kararı üzerine görülüyordu¹³⁴. Yol imtiyazlarını almak için başvurular önceleri Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a yapılıırken, Meclis-i Maâbir kurulduktan sonra bu başvuruları ön değerlendirme ve layihaları hazırlama işi buradan yapıp, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a havale ediliyor ve buradan da, gerek gördüğünde, konu ile ilgili layiha ve mazbatalar Meclis-i Vükelâ'ya takdim ediliyordu¹³⁵. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a gelen birçok evrak, incelenmesi ve gerekli ön çalışmaların yapılması için Meclis-i Maâbir'e havale edilmiştir. Dolayısıyla Meclis-i Maâbir'in açılması bir nebze de olsa Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın üzerindeki iş yoğunluğunu azaltmıştır. Ayrıca diğer bütün kurum ve nezaretlerde olduğu gibi Meclis-i Maâbir de hazırladığı nizamname layihalarını Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a göstermek, onun onayını almak zorundaydı. Bu sebeple Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın değerlendirme ve onayından geçmeyen layihalar hükümsüz sayılıyordu. Meclis-i Maâbir'den düzenlenen layiha Ticaret Nezareti vasıtasıyla Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a iletilir, buradan gerekli tedkikler yapıldıktan sonra verilen cevap sadarete, oradan da Ticaret Nezareti'ne ve Meclis-i Maâbir'e geri gönderilirdi¹³⁶. Bazı özel durumlarda Meclis-i Âlî-i Tanzimat doğrudan Meclis-i Maâbir ile yazışmalar yapabiliyordu.

Osmanlı karayolu, demiryolu ve deniz taşımacılığı gibi yol ve köprü işlerinden sorumlu olan Meclis-i Maâbir'in en önemli icraatlarından birisi *Memâlik-i Mahrûse-i Şahâne Yollarının Tanzîm ve Tesviyesi* adlı nizamnameyi hazırlamak olmuştur. Bu

¹³³ Mösyö Henk'in Cibali civarındaki fabrikayı değirmene çevirme başvurusu Meclis-i Maâbir'den Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a havale edilmiş, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın olur kararı Ticaret Nezareti'ne bildirilmişti, *BOA., A.MKT.MHM.*, nr: 217/78, 24 Şevval 1277 [5 Mayıs 1861]; Osmanlı tebaasından Artin adında bir kişinin Adapazarı'nda açmak istediği İpek Fabrikası'na Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın ruhsatı üzerine kendisine izin verilmesi, bir başka örnek olarak gösterilebilir; *BOA., A.MKT.MHM.*, nr: 219/24, 5 Zilkade 1277 [15 Mayıs 1861].

¹³⁴ Örnek belgeler için bkz. *BOA., A.MKT.MHM.*, nr: 134/7, 23 Zilkade 1274 [5 Temmuz 1858]; *BOA., A.MKT.MHM.*, nr: 196/2, 7 Rebiülevvel 1277 [23 Eylül 1860]; Meclis-i Âlî-i Tanzimat, *umûr-i nâfia* için yurt dışından getirtilen mühendislere tercümanlık vazifesi yapan memurların maaşlarını da tayin ediyordu. Hayri Efendi'ye Meclis-i Âlî-i Tanzimat mazbatası üzerine tercümanlık işi için aylık bin iki yüz kuruş maaş bağlanması kararlaştırılmıştı; *BOA., A.AMD.*, nr: 78/55.

¹³⁵ Varna'dan Rusçuk'a kadar bir demiryolu yapma isteğinde olan Mösyö Losno adlı bir girişimci, kefalet ücretini temin edemeyince Meclis-i Maâbir'e başvurarak biraz süre talep etmiş, meclisten buna dair hazırlanan layihalar Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a havale edilerek, buradan da Meclis-i Mahsûs'a bir mazbata ile takdim edilmişti. Meclis-i Mahsûs nihai kararı bildirerek aynı muamelat bu sefer tersine işleyerek Mösyö Losno'ya bildirilecekti; *BOA., BEO.AYN.*, Defter nr: 1719, Tezkire nr: 834, 12 Şevval 1277 [23 Nisan 1861].

¹³⁶ Bu muamelata bir örnek teşkil etmesi için bkz. *BOA., A.MKT.MHM.*, nr: 206/13, 4 Receb 1277 [16 Ocak 1861].

nizamname, yol yapımı hususunda ciddi bir atılım kazandırmıştır¹³⁷. Kurulduktan sonra yabancı mühendis ve uzmanlar ile desteklenen Meclis-i Maâbir, belli bir tecrübe kazanınca Meclis-i Âlî-i Tanzimat ve Kavânin ve Nizâmât Dairesi'ne gelen evraklar herhangi bir değerlendirmeye tabi tutulmadan buraya yönlendirilmiştir. Meclis, gerekli ön çalışmayı yaptıktan sonra sadece incelenmek üzere hazırladığı layihaları birer üst mercii sıfatıyla Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a ya da daha sonra kanuni işlerin halli için ihdas edilen Kavânin ve Nizâmât Dairesi'ne havale etmiştir.

3.2.8.2. Ticaret Mahkemelerinin Kuruluşu

Osmanlı Devleti'nde ilk defa Osman Gazi tarafından kadılar tayin edilmesi ile başlayan süreçte mahkemeler oluşmaya başlamış, Sultan I. Murad zamanında Kazaskerlik kurumunun ihdas edilmesi¹³⁸ ile birlikte de adli işler bir teşkilat haline dönüşmüştür. Yargı usulü, şer'î esaslara göre şekillendiğinden bu görevi ifa eden mahkemeler şer'îye mahkemeleri adını almıştır. Ayrıca merkezdeki Dîvân-ı Hümâyûn, Veziriazam, Kazasker, Defterdar, Kaptan-ı Derya, Beylerbeyi ve Sancakbeyi gibi idarecilerin divanlarında birtakım yargı yetkileri mevcut olmakla birlikte gayrimüslimlerin de aralarında meydana gelen davalarda kendi ruhani reislerinin meclislerinde mahkemeleri görülürdü¹³⁹. Zamanla Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında özellikle ticari münasebetlerden kaynaklanan hukuki problemler başgösterince bu problemleri çözmek için yeni bir mahkeme tipi geliştirilmiştir. Tanzimat döneminde Ticaret Nezareti'ne bağlı olarak yerli ve yabancı tacirler arasındaki davalara bakan ve "ticaret meclisleri"¹⁴⁰ adını alan bu mahkemeler, kurulduğu bölgelerde görevini yerine getirmekte birtakım sıkıntılar yaşamaya başlamış ve bu husustaki şikâyetler de artmıştı¹⁴¹. Ayrıca Islahat Fermanı'nda Müslüman ve gayrimüslim tebaa ile ecnebler arasındaki bütün davaların ihdas edilecek karma mahkemelerde görülmesine dair ifadeler yer almıştı. Meclisler hakkında şikâyetlerin de eklenmesi ile Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın girişimleriyle yeni bir düzenlemeye gidildi. 9 Şevval 1276 [1 Mayıs 1860] tarihinde Fransız ticaret kanununun dördüncü kısmı iktibas edilerek 1850 tarihli

¹³⁷ Çadırcı, "Karayolu Yapımı", 155.

¹³⁸ Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, 24.

¹³⁹ Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, 24.

¹⁴⁰ Bkz. Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, 155-156.

¹⁴¹ Rodos ve İzmir Ticaret Meclisleri'nde meydana gelen bazı yapısal olumsuzluklardan dolayı Hariciye Nezareti'ne gönderilen tahriratlar için bkz. BOA., HR.MKT., nr: 230/7; BOA., HR.MKT., nr: 230/9.

Kanunname-i Ticaret-i Berriye'ye bir zeyl eklendi¹⁴². Bu düzenlemeye göre Ticaret Meclisleri ismi altında görev yapan kurum, yapısal bazı düzenlemeler ile Ticaret Mahkemesi'ne dönüşmüştür.

3.2.9. Belediye Teşkilatına Dair Düzenlemeler

Tanzimat dönemine kadar Osmanlı Devleti'nde belediye işleri kadı ve muhtesibler tarafından yürütülüyordu. Muhtesiblerin bağlı olduğu bir İhtisab Nezareti vardı. Ancak 1840'lı yıllarda nezaret etkisini yitirdi. Klasik Osmanlı düzeninin en önemli kişilerinden kadının da belediye görevleri de dahil olmak üzere görev alanları zayıflamıştı¹⁴³. Tanzimat devlet adamlarının başta Reşid Paşa olmak üzere başlıca arzuları şehirlere modern bir görüntü kazandırmaktı¹⁴⁴. Bu konuda 1854'e kadar bazı girişimlerde bulunulmuşsa da daha gerçekçi adımlar Meclis-i Âlî-i Tanzimat kurulduktan sonra atıldı. Nitekim meclis, kurulduktan hemen sonra Dersaâdet ve Bilâd-ı Selâse'nin (Galata, Eyüp ve Üsküdar) belediye işleriyle ilgilenmeye başladı. İstanbul'a modern bir kent görünümü kazandırmak amacıyla yapılan girişimler tanzimatın gereklerinden biri olarak görülüyordu. Dolayısıyla meclis, kendini tanzimatı yöneten ve uygulayan bir meclis olarak telakki ediyor ve İstanbul'un tanzimini vazifelerinden biri olarak addediyordu. Bu yönde aşağıda görüleceği üzere Şehremaneti adıyla bu günkü belediyeciliğin modern manada ilk adımı sayılabilecek bir örgütün kurulması için çalışmalara başlamıştı. Fakat bu örgüt henüz kurulmadan, beledi işlerden sorumlu ve bir bakanlık derecesinde olan İhtisab Nezareti, İstanbul'da bir takım tanzim işleriyle meşgul oldu. Kuzeyde Haliç, doğuda Boğaz ve güneyde Marmara ile sınırlı olan Dersaâdet (Suriçi adıyla da bilinir) ile Galata, Eyüp ve Üsküdar'dan müteşekkil Bilâd-ı Selâse'nin kaldırılmalarını yenileme çalışmaları bu meyanda meclisin attığı ilk adımlardan biridir. Meclis-i Vâlâ'dan gelen layiha üzerine konu Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ta görüşülmüştü. Gerekli çalışma için bir komisyon oluşturuldu. Komisyonun aldığı kararla İhtisab Nezareti'nin de yardımlarıyla hazineden kaynak temin edilerek ve tamir edilecek yolların bulunduğu çevredeki esnaftan ücret alınarak ilk etapta dört

¹⁴² Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, 105; G. Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, 156.

¹⁴³ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, TTK Yayınevi (2.Baskı), Ankara 2000, 128-130.

¹⁴⁴ Ortaylı, *Osmanlı Mahallî İdareleri*, 130.

büyük caddenin yol ve kaldırım taşları yenilenecekti¹⁴⁵. Kısa bir süre sonra Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın yaptığı nizamname ile bu ve benzeri bütün belediye hizmetleri yeni kurulan Şehremaneti'ne devredildi. Fakat Meclis-i Âlî-i Tanzimat, belediye işlerinde başka nezaret ve dairelerden gelen başvuruları da değerlendirip karar verebiliyordu. Nitekim Çarşı-yı Kebir (Kapalıçarşı) yolu kaldırımının yenilenmesinde maddi kaynak yetersiz kalması üzerine Zabtiye Müşiri, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a kaynak temin etmesi için başvurmuş, meclis; gerekli tahsisatın yapılması için önerisini sadarete sunarak olumlu cevap almıştır¹⁴⁶. Meclis-i Âlî-i Tanzimat, Dersaâdet'teki sokak kaldırımının yenilenmesi ve tamir edilmesi için gerekli ön çalışmalarını başlatıp defterler tanzim ettirme yetkisine sahipti. Ticaret Nezareti'ne yazılan bir tezkirede *Derûn-i Âsîtâne* sokaklarında tamire ihtiyaç olan yerlerin bir an evvel tespit edilip, buna dair bir defter tanzim edilmesi istenmişti¹⁴⁷.

3.2.9.1. Şehremaneti'nin Kuruluşu

Yukarıda da vurgulandığı üzere Tanzimat devlet adamları Osmanlı vilayetlerinin düzenden uzak görüntülerini iyileştirmek için Meclis-i Âlî-i Tanzimat kurulduktan sonra ciddi bir çalışma başlatmışlardı. Ayrıca modern belediyeciliğin kurulması yolunda atılan adımların arka planında Kırım Harbi'nin etkileri vardı. Şehremaneti'nin kurulmasında, savaşın İstanbul'da meydana getirdiği hareket ve karışıklığı bir düzene koymak maksadı da güdülmüştü¹⁴⁸. Zira Çarlık Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti ile aynı safta savaşa giren İngiliz ve Fransız birliklerinin İstanbul'daki barındırma dahil tüm ihtiyaçlarını karşılamak ciddi bir meseleydi¹⁴⁹. Bununla birlikte İstanbul'da çıkan bazı bulaşıcı hastalıklar da devleti o dönemde zor duruma sokan unsurlardan biriydi. Örneğin 1854 yılında ortaya çıkan kolera, bir buçuk yıl kadar başkenti tehdit eden bir salgın hastalık olmuştu¹⁵⁰.

¹⁴⁵ BOA., *A.MKT.NZD.*, nr: 145/9, 1 Şaban 1271 [19 Nisan 1855]; Meclis-i Âlî-i Tanzimat ve Encümen-i Has'da alınan karar gereği ihtiyaç olan kaldırım taşları Sarıyer civarındaki madenden temin edilecekti ve bu iş için Ticaret Nezareti görevlendirilmişti; BOA., *A.MKT.NZD.*, nr: 179/33, 11 Receb 1272 [18 Mart 1856].

¹⁴⁶ BOA., *İ.DH.*, nr: 340/22400, 1 Receb 1272 [8 Mart 1856], İrade tarihi 9 Receb 1272 [16 Mart 1856]; BOA., *A.MKT.NZD.*, nr: 182/19, 9 Şaban 1272 [15 Nisan 1856].

¹⁴⁷ BOA., *BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1718, Tezkire nr: 59, 10 Rebiülevvel 1272 [20 Kasım 1855].

¹⁴⁸ Ortaylı, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, 436; Ortaylı, *Osmanlı Mahallî İdareleri*, 132.

¹⁴⁹ Poole, *Canning'in Türkiye Anıları*, 145.

¹⁵⁰ Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, V, 1326.

Belediye işleri İhtisab Nezareti tarafından görülüyordu. Bu kurum XIX. yüzyıl boyunca yapısal değişikliklere uğramış hatta kısa bir süreliğine lağvedilmiş olsa da 1855 yılına kadar varlığını sürdürmüştü. Meclis-i Âlî-i Tanzimat, yukarıdaki etkiler göz önünde bulundurularak, İhtisab Nezareti'nin uhdesinde bulunan işleri daha modern ve işlek bir kuruma devretmek için çalışmalar başlatmıştı. Bunun sonucunda 27 Ramazan 1271 [13 Haziran 1855] tarihinde Şehremaneti adı verilen yeni bir belediye örgütünün nizamname layıhasını hazırladı. Layıha gereği Şehremaneti, Meclis-i Vâlâ'nın doğal üyesi olarak sayılmış ve bir de şehir meselelerini görüşmek için esnaf temsilcilerinden oluşan bir Şehir Meclisi'nin kurulması kararlaştırılmıştı¹⁵¹. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın hazırladığı layıha Meclis-i Umûmî'de görüşülerek kabul edildi ve Sultan Abdülmecid'in onayıyla yürürlüğe girdi¹⁵². Şehremaneti'nin kurulmasıyla yine Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kararı ve padişahın da tasvibi gereği İhtisab Nezareti de kaldırılmış oluyordu.

Şehremaneti, Meclis-i Vâlâ'ya bağlı olarak çalışıyordu. Ayrıca nizamnamesinin 12. maddesi gereği, işlerinin mahiyetine göre birkaç nezaret ve daire ile birlikte çalışması gerekiyordu ki vergi işleri için Maliye Nezareti, kaldırım yapım işlerinde Umûr-u Nâfia Nezareti, güvenlik işlerinde Zabtiye Nezareti ve esnafın teftişi ve kontrolü gibi konularda ise Ticaret Nezareti, Şehremaneti'nin başvurması gereken kurumlardı¹⁵³. Fakat Meclis-i Âlî-i Tanzimat da yetkisi gereği Şehremaneti'nin ve bünyesinde oluşturulan komisyonlar ile Şehir Meclisi'nin aldığı kararları ve yaptığı layıhaları inceleme ve tensip etme yetkisine sahipti¹⁵⁴. Zira nizamnamenin yedinci

¹⁵¹ “İhtisab Nezâreti'nin Şehremaneti'ne Tahviline Dâir Kaleme Alınan Nizamnâmenin Takdimine Mütedair Meclis-i Âlî-i Tanzimat Mazbatası” ve nizamname için bkz. BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1723; BOA., A.AMD., nr: 55/4, 9 Zilkade 1271 [24 Temmuz 1855]; Nizamname'de mühürü bulunan Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeleri şunlardı: Mehmed Fuad, Mehmed Rıfat, Hıfzı, Mehmed Rüşdü; BOA., İ.DUİT., nr: 57/4, 27 Ramazan 1271 [13 Haziran 1855]; Lewis, Şehremaneti'nin Fransız *Préfecture de la Ville* teşkilatının bir uyarlaması olarak ihdas edildiği düşüncesindedir; Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 533.

¹⁵² 2 Ağustos 1855'te Şehremaneti Nizamnamesi'ni görüşmek üzere Meclis-i Umûmî üyeleri davet edilmişti. Bkz. BOA., A.MKT.NZD., nr: 156/88, 18 Zilkade 1271 [2 Ağustos 1855]; *Lûtfî Efendi Tarihi*, IX, 119.

¹⁵³ Ortaylı, *Osmanlı Mahalli İdareleri*, 133-134.

¹⁵⁴ Sadaret'ten Şehremaneti'ne gönderilen bir tezkirede ifade edildiği üzere, sokakların temizliği ile ilgili Şehir Meclisi'nden yapılan layıha Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından incelenerek padişahın onayına sunulmuştu; BOA., A.MKT.MHM., nr: 93/89, 6 Zilhicce 1272 [8 Ağustos 1856]; Bazı belediye düzenlemelerle alakalı layıhalar Zabtiye Nezareti'nden de kaleme alınabiliyordu. Sokak ve pazarların temizliği ve esnafın sokak kaldırımlarına vs. zarar vermesini engellemek amacıyla Zabtiye Nezareti bir layıha hazırlamış, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'da bazı değişiklikler ile 4 Muharrem 1278 [12 Temmuz 1861]'de yürürlüğe girmişti; BOA., İ.DH., nr: 474/31813.

maddesi gereğince; tenzifat, tanzimat ve tathirata dair nizamname layihalarını hazırlama yetkisi verilen Şehir Meclisi; bu layihaları öncelikle Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a sunmalıydı. Meclis-i Âlî-i Tanzimat, ayrıca yukarıdaki hususlara dair mütalaalarını Şehir Meclisi'ne bildirebilecekti¹⁵⁵. Şehremaneti'nde alınan kararlar Meclis-i Âlî-i Tanzimat vasıtasıyla sadarete sunulabiliyordu. Şehir Meclisi'nin hazırladığı mazbatalar da Şehremaneti'nde görülüp, buradan bir tezkire ile birlikte Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a sunuluyordu. Meclis-i Âlî-i Tanzimat, mazbata üzerinde gerekli incelemeleri yapıp uygun bulduğu takdirde sadarete kendi mazbatasıyla arz ediyordu. Sadaretin onayı ve son olarak da iradesinin çıkmasıyla mazbata gereği uygulanmaya başlıyordu. Örneğin sokakların temiz tutulması ve hayvan kesimlerinin sur dışında yapılması yönünde Şehremaneti'nde oluşturulan komisyonun aldığı karar Meclis-i Âlî-i Tanzimat ifadesiyle sadarete bildirilmişti¹⁵⁶. Yine modern şehircilik anlayışının yerleştirilmeye çalışıldığı süreçte pilot bölge olarak tayin edilen Beyoğlu Caddesi yollarının yenilenmesi amaçlanmış, fakat bunun için uzun zaman gerektiğinden en azından yolların Ağa Camii'nden Kolkapısı'na kadarki kısmının tamir edilmesi kararı Şehir Meclisi'nin bir mazbatası ve Şehremaneti'nin tezkiresi ile birlikte Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a sunulmuştu. Talep, meclisin uygun görüldüğünü belirten mazbatası ile birlikte sadarete arz edilmişti¹⁵⁷. Meclis-i Vâlâ'yı ilgilendiren meselelerde ise Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın mazbatası, incelenmek ve mütalaa edilmek üzere Meclis-i Vâlâ'ya havale ediliyordu¹⁵⁸.

Burada İntizam Komisyonu'na dikkat çekmek gerekmektedir. Belediye örgütünün daha sağlam esaslar üzerine kurulması için Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından kurulan komisyon¹⁵⁹, esnaflardan oluştuğu içindir ki 7 üyesinin çoğu gayrimüslimdir ve aralarında Fransız İhtilâli sırasında Türkiye'ye yerleşmiş zengin bir bankacı ailenin oğlu

¹⁵⁵ BOA., *BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1723.

¹⁵⁶ BOA., *A.MKT.NZD.*, nr: 185/96, 24 Ramazan 1272 [29 Mayıs 1856].

¹⁵⁷ BOA., *İ.DH.*, nr: 357/23604, Şehir Meclisi'nin mazbatası 28 Muharrem 1273 [28 Eylül 1856] tarihli olup 9 Safer 1273 [9 Ekim 1856] tarihinde Meclis-i Âlî-i Tanzimat'dan sadarete arz edilmiş, 20 Safer 1273 [20 Ekim 1856] tarihinde Sadrazam tarafından saraya sunulularak bir gün sonra iradesi çıkmıştır.

¹⁵⁸ Beyoğlu sokaklarının ışıklandırılması hususunda Şehir Meclisi'nden kaleme alınan mazbata önce Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ta görüşülmüş, buradan da Meclis-i Vâlâ'ya havale edilerek gereken incelemelerden sonra sadarete sunulmuştur; BOA., *A.MKT.MVL.*, nr: 82/51, 15 Safer 1273 [15 Ekim 1856]. Meclis-i Vâlâ, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a sunulan layiha ve benzeri tanzim işlerinde Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kararına göre hareket ediyordu.

¹⁵⁹ Shaw, *Modern Türkiye*, 26.

olan Antoine Aléon¹⁶⁰ gibi zengin tüccarlar vardır. Meclis-i Vâlâ üyelerinden Emin Muhsin Efendi'nin başkanlık ettiği¹⁶¹ komisyon, görev yaptığı süre boyunca Beyoğlu kaldırımlarını onarmak, bazı yol düzenlemeleri yapmanın dışında varlık gösterememiştir. Bunun sebebi ise yetkisinin ve ödeneğinin olmamasıydı. Üyeler, bu durumdan hayli rahatsız olmuş olacaktı ki sonunda komisyon, ilgasını beyan eden bir rapor kaleme almıştır. Raporda Beyoğlu'ndaki kaldırım taşlarını bile tamir edemeyecek kadar aciz bir komisyon hüviyetinde olduğuna vurgu yapılmış olmanın yanında arzu edilen işlerin yapılması için gerekli şartları sekiz-dokuz maddede toplamışlardır. Beklenen işleri yapamasa da komisyon, raporun Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından kabul görmesi ile Altıncı Daire diye adlandırılan belediye teşkilatının kurulmasında önemli bir rol oynamıştır.

3.2.9.2. Altıncı Daire-i Belediye'nin Kuruluşu

Şehremaneti bünyesinde kurulan ve daha sonra Ticaret Nezareti'ne dahil edilen İntizam Komisyonu tarafından İstanbul için düşünülen tanzim işleriyle alakalı olarak hazırlanan rapor, Ticaret Nezareti'ne takdim edildi ve daha sonrada buradan Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a havale edildi. Komisyon; temizlik, sağlık, yol gibi şehir sorunlarının yanı sıra belediye işlerinin de aksamadan yürüyebilmesi için İstanbul'un 14 belediye dairesine taksim edilmesini öngörmüştü. Meclis-i Âlî-i Tanzimat, bu rapor üzerinde gerekli tedkiklerden sonra komisyonun önerilerini makul bulmuştu. Meclise göre sokakların ve semtlerin işleri geçici çözümlerle halledilemiyordu. Bunun için ciddi altyapı çalışmaları gerekiyordu. Taksimatta altıncı daireyi oluşturan Beyoğlu ve Galata semtleri *akarât-ı kesîre ve ebniye-i mu'tenâ* olma özelliklerinin yanı sıra sakinlerinin de diğer memleketlerdeki yeni belediye uygulamalarını önceden görmüş olduklarından dolayı numune semtler olmalıydılar. Burada uygulanacak esaslar bilahare diğer semtlerde de hayata geçirilecekti. Mecliste daire müdürlerinin ve üyelerinin kimlerden oluşacağı konusu da gündeme gelmiş ve her daire yöneticisinin o daire sınırlarında oturan ahaliden seçilmesinin daha doğru yol olacağı öngörülse de şimdilik seçim işinin devlet tarafından yapılması karara bağlanmıştı¹⁶². Dairenin idaresi, fikirleri ve tecrübelerinden yararlanmak üzere ecnebilere de açılmış, hatta bunlara müşavir ünvanı

¹⁶⁰ BOA., İ.DUİT., nr: 57/2; Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 533.

¹⁶¹ İlhan Tekeli, "19.Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü", *Tanzimat*, 529.

¹⁶² BOA., İ.DUİT., nr: 57/2.

verilerek görüşlerinin alınması düşünülmüştü. Mazbata Meclis-i Vükelâ tarafından kabul edilince yabancı uyruklular ilk ve son kez olmak üzere belediye idaresinde yer almış oluyorlardı¹⁶³. Yeni kurulan Altıncı Daire'nin ilk etaptaki maddi ihtiyaçlarını karşılamak üzere ise devlet bütçesine yük olmaması için daire üyelerinden ve yöre zenginlerinden faiziyle borç alınması uygun görülmüştü¹⁶⁴.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat, Beyoğlu ve Galata sınırlarını kapsayan Altıncı Daire'ye ait bir nizamname layıhası hazırladı. Esasen Paris'ten esinlenilerek Altıncı Daire'nin kurulmasındaki ana hedef; İstanbul'un modern bir kent olması için gerekli hizmetleri daha sağlıklı bir şekilde yapmaktı. Layıha 21 Rebiülahir 1274 [9 Aralık 1857] tarihinde 19 madde olarak hazırlanarak, bir müddet sonra Meclis-i Vükelâ tarafından da kabul edilerek 11 Cemaziyelahir 1274 [27 Ocak 1858] tarihinde iradesi çıkararak da yürürlüğe girdi¹⁶⁵. Böylece Osmanlı modern belediye teşkilatında diğer topraklardaki belediyeciliğe numune özelliği teşkil eden Altıncı Daire kurulmuş oluyordu¹⁶⁶. Nizamname'nin dokuzuncu maddesi gereği daire meclisi, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın çalışma esaslarına uygun olarak, hazırladığı nizamname taslaklarını layıha şeklinde Bâb-ı Âlî'ye takdim edecek, layıha Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın incelemesinden sonra iradesinin çıkması üzerine yürürlüğe girecekti¹⁶⁷. Fakat Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın Altıncı Daire hakkında bundan daha fazla mesai harcadığı görülüyor. Altıncı Daire'ye idareci seçimi yukarıda da vurgulandığı üzere devlet eliyle oluyordu. Ama bu idarecilerin seçimlerinde Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın yadsınamayacak derecede etkisi vardı. Üye adaylarından onay verdiklerinin ataması yapılırken uygun görmedikleri de daire üyesi yapılmıyordu¹⁶⁸. Emlak sahiplerinden seçilen daire üyelerinin, ilk atamasındaki dokuzu ve müşavir görevi verilen dördü Meclis-i Âlî-i Tanzimat ve

¹⁶³ Ortaylı, *Osmanlı Mahallî İdareleri*, 145.

¹⁶⁴ BOA., *İ.DUİT.*, nr: 57/2.

¹⁶⁵ BOA., *İ.DUİT.*, nr: 57/2; Nizamnameyi hazırlayan Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeleri; Fuad, Edhem, Abdurrahman Sami, Ahmed Celâl, Mehmed Rüşdi ve Ahmed Cevdet Paşalardı.

¹⁶⁶ Shaw'a göre Altıncı Belediye, reformcu hariciyecilerin Paris'in modern kent örgütlenmesinin modeli olan "sixième arrondissement" (altıncı daire) kesiminde bir süre yaşamış olmaları sonucu bu daire örnek alınarak kurulmuştu. Bkz. Shaw, *Modern Türkiye*, 126; Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 533.

¹⁶⁷ İlgili nizamname, İntizam-ı Şehir Komisyonu ve Meclis-i Âlî-i Tanzimat mazbataları için bkz. BOA., *İ.DUİT.*, nr: 57/2.

¹⁶⁸ Örnek belgeler için bkz. BOA., *A.MKT.MHM.*, nr: 179/24, 20 Şaban 1276 [13 Mart 1860]; BOA., *A.MKT.MHM.*, nr: 219/13, 4 Zilkade 1277 [14 Mayıs 1861]; BOA., *A.MKT.MHM.*, nr: 153/33, 18 Receb 1275 [21 Şubat 1859]. Altıncı Daire'nin uygulamaları, Meclis-i Âlî-i Tanzimat vasıtasıyla sadâret'ten geçip padişahın onayına sunulurdu; Shaw, *Modern Türkiye*, 127.

Meclis-i Vükelâ tarafından tespit edilmişti¹⁶⁹. Örneğin dairede görev süresi dolup tekrar atanmasını beklemeden istifa eden Franco Efendi'nin istifası Meclis-i Âlî-i Tanzimat gündemine gelmiş, istifa kabul olunduğu gibi kendisine yaptığı hizmetlerden dolayı teşekkür edilmesi kararı alınmıştır¹⁷⁰. İdare ile ilgili bazı şikayetlerde de meclis devreye girerek meselenin halli için sadaret aracılığıyla daire reisine tezkireler göndermek suretiyle gerekli uyarılar yapılabiliyordu. Örneğin Karaköy'de dükkânı kapatılan Esmâ, Hediye ve Fatma hanımların şikayetleri Meclis-i Âlî-i Tanzimat'da görüşülerek meselenin halledilmesi için sadarettten daire reisine bir tezkire yollanmıştı¹⁷¹.

Altıncı Daire'ye fon oluşturma işiyle de ilgilenen Meclis-i Âlî-i Tanzimat, daireden gelen talep üzerine Karaköy Köprüsü'nden alınan vergiyi iki katına çıkarıp gelirlerini geçici süreliğine daireye tahsis eden bir mazbata hazırlamıştı¹⁷². Ayrıca Karaköy'de Altıncı Daire tarafından işletilmek üzere bir de işhan satın alınmıştı¹⁷³.

3.3. DİĞER FAALİYETLER

3.3.1. İdari ve Mülki Alanda Düzenlemeler

Yasama erkinde bir danışma meclisi niteliğine sahip olduğundan dolayı Meclis-i Âlî-i Tanzimat, idari ve mülki düzenlemelerde de söz hakkına sahipti. Bu alanlardaki düzenleme veya değişiklikler kanuna uygunluğu meclis tarafından incelendikten sonra gerçekleşiyordu. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın gerek idari gerek de mülki alanda birçok değişikliği gözden geçirdiği hatta bizzat kendi bünyesinde bu hususta çalışmalar başlattığına dair Osmanlı arşivlerinde birçok belge mevcuttur. Fakat bunlara numune teşkil etmesi açısından ve muamelatı takip etmek amacıyla bir kaç örnek vermek kafi gelecektir. Osmanlı topraklarındaki bütün devlet görevlilerini düzene koymaya çalışan Meclis-i Âlî-i Tanzimat, bu doğrultuda çeşitli zamanlarda bazı yaptırımlara başvurdu. Osmanlı devlet görevlileri hakkında, özellikle ecnebilerden gelen şikâyetler üzerine ve

¹⁶⁹ BOA., *İ.DUİT.*, nr: 57/2.

¹⁷⁰ BOA., *A.MKT.NZD.*, nr: 347/59.

¹⁷¹ BOA., *A.MKT.NZD.*, nr: 217/8, 19 Şevval 1277 [30 Nisan 1861].

¹⁷² BOA., *A.MKT.NZD.*, nr: 344/88, 22 Şaban 1277 [5 Mart 1861]; Fakat bu mazbatanın gönderildiği ve gelirlerin toplandığı Kaptan-ı Derya tarafından henüz cevap alınmadığından durum bir süre sürüncemede kaldı. Bkz. BOA., *A.MKT.MHM.*, nr: 215/23, 8 Şevval 1277 [19 Nisan 1861].

¹⁷³ Ortaylı, *Osmanlı Mahallî İdareleri*, 147; Fakat dairenin malî sıkıntıları gün geçtikçe artmış, kendi bölgesinde tahsis edilen vergileri dahi toplayamaz olmuştu. Hatta aldığı işhanı 1863'te satmak zorunda kalmıştı, bkz. Ortaylı, *Osmanlı Mahallî İdareleri*, 148.

merkezi otoritenin güçlendirilmesi amacıyla, valilere, her üç ayda bir kendi bölgelerindeki idari ve mülki gelişmelerin yer aldığı raporlar tanzim edip merkeze göndermeleri talimatı verildi. İki rapor arasında önemli bir hadise yaşanırsa, bu da rapor dönemi beklenmeden merkeze bildirilecekti¹⁷⁴. Meclis-i Âlî-i Tanzimat 1858’de vali, kaymakam ve mutasarrıfların görevleri hakkında ve idari düzenlemeleri içeren genel bir nizamname de hazırlamaya çalıştı. Fakat ilgili çalışmanın uzun zaman alacağı düşünülmüş olunacak ki bu süre zarfında uygulanmak üzere geçici bir talimat hazırladı. Meclisin böyle bir yol izlemesinin nedeni; bahsi geçen idarecilerin görevlerini yerine getirmek için icab eden genel bir kanunun olmaması ve bu anlamda bazı zorluklar yaşanmasıydı¹⁷⁵. Bütün vali, mutasarrıf, sancak kaymakamları ve kaza müdürlerine yönelik hazırlanan talimat, bu konuda hazırlanacak olan genel bir nizamnameye (1864 Vilayet Nizamnamesi’ne) kadar geçerli olacaktı¹⁷⁶. Talimat; “*Vülât-ı izâm ve Mutasarrıfîn-i kirâm ile Kaymakam ve Müdürlerin Vezâifini Şâmil Talimat*” adını taşımaktadır¹⁷⁷. Talimat gereğince eyalet yönetimi Vali’ye, liva (sancak) yönetimi Kaymakam’a ve kaza yönetimi ise Müdür’e bırakılmıştır. Eyalete bağlı olmayan livalarda ise Mutasarrıf en büyük mülki amir olacaktı. Aynı talimatla bu amirlerin görev yetki ve sorumlulukları da belirlenmiştir¹⁷⁸. Bu düzenleme Osmanlı topraklarının tümünü ihtiva etmekle birlikte valilere çok geniş yetkiler vermekteydi¹⁷⁹. Valiler, kendi bölgelerinde idari ve mülki alanda en yetkili kişiler olmalarının yanı sıra bazı tasarruflar yapma haklarına da sahip oldular. Fakat bunun için merkezden gerekli izni almaları zorunluydu. Nitekim Hüdavendigâr ve Sayda valileri, bu eyaletlere bağlı sancaklarda bazı mülki düzenleme düşünümler, durumu yazdıkları bir tahriratla merkeze bildirmişlerdi. Başvuru, sadareten Meclis-i Âlî-i Tanzimat’a gönderilmiş ve burada değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Meclisin hazırladığı mazbata ile beraber konu bu kez Meclis-i Vâlâ’ya havale edilmiştir. Meclis-i Âlî-i Tanzimat’ın kararı doğrultusunda mülki taksimatta sancakların eyaletlerden ayrılması uygun görülmeyip, durumun bir de

¹⁷⁴ BOA., A.MKT.UM., nr: 233/94, 16 Şaban 1272 [22 Nisan 1856].

¹⁷⁵ BOA., A.MKT.NZD., nr: 268/32, 3 Rebiülahir 1275 [9 Kasım 1858].

¹⁷⁶ BOA., A.MKT.NZD., nr: 268/32.

¹⁷⁷ TV, nr: 566 ve 574’e kadarki sayılar; Talimat, kabul edildikten sonra hemen bütün Osmanlı vilayetlerine gönderilmiştir, bkz. BOA., A.MKT.NZD., nr: 268/32.

¹⁷⁸ İlgili Talimatnâme ve bu hususta Valilerin görev ve yetkileri hakkında bir çalışma için bkz. Selda Kılıç, “Tanzimat’ın İlanından 1864 Düzenlemesinin Uygulanmasına Kadar Geçen Dönemde Valilik Kurumu”, *AÜDTCTAD*, 28 (45), Ankara 2009, 51 vd.

¹⁷⁹ Shaw, *Modern Türkiye*, 122.

Maliye Nezareti tarafından değerlendirilmesi kararı alınmıştır¹⁸⁰. Bu da gösteriyor ki Meclis-i Âlî-i Tanzimat, idari ve mülki işlerde danışılan ve fikirleri doğrultusunda hareket edilen bir konuma sahipti.

Bâb-ı Âlî, merkezî otoriteyi güçlendirmek amacıyla üst düzey devlet memurlarına verdiği talimatlardan ayrı olarak bölgelerinde kademesi düşük olan memurlara da adli vakaları jurnallerde kayıt altına alıp merkeze bildirme görevi vermişti. Ancak verilen talimatın yeteri kadar dikkate alınmadığını gören Meclis-i Âlî-i Tanzimat, duruma müdahale etti. Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından düzenlenip, sadaret aracılığıyla taşraya dağıtılan bir ilmühabere¹⁸¹ göre, memurların taşralarda meydana gelen önemli olayları görevleri gereği Dersaâdet'e bildirmeleri lazım gelirken, posta teşkilatının dahi ihdas edilmesine rağmen birçok bölgede buna uyulmadığına işaret edilmiştir. Bazı bölgeler bu işlemi yapmakta ağır davranırken bazılarında hiç haber alınmadığı da oluyordu. Taşralardaki hadiselerden genellikle gayrimüslim tebaa vasıtasıyla haberdar olunması bir takım mübalağalı ve yanlış bilgiler alınmasına sebep oluyordu. Taşra idarecileri de rapor göndermediğinden bu hadiseler hakkında doğru bilgi alınmakta zorluk çekilmişti. Yapılan düzenleme ile taşralarda meydana gelen kayda değer adli olaylar, tafsilatı sonradan gönderilmek suretiyle ana hatlarıyla "jurnal" şeklinde sürekli olarak merkeze bildirilecekti. Gelen jurnalleri değerlendirmek maksadıyla da dahiliye kaleminde üç beş memurdan oluşan bir "jurnal odası" kurulacaktı. Bundan böyle önemli mülki ve adli işler (özellikle cinayet gibi) jurnal şekline sathice "*vukuât-ı mülkiyye ve cinâyât-ı cesîmiyyeden şöyle bir şey zuhûr etmişdir*" şeklinde Dersaâdet'e yazılacaktı. Ardından "*filân filâncayı cerh veya katl eylemişdir*" veya "*böyle bir husus vukû bulmuşdur*" şeklinde madde madde açıklama yapılacaktı. Eğer hadisenin mahkemesi yapılıyor ise "*muhâkemesinin icrâsına başlanmışdır*" ve tahkikat başlamış ise "*tahkîkine teşebbüs kılınmışdır*" veya "*der-dest-i tahkikdir*" şeklinde bilgi verilecekti. Journaller her hafta veya on beş günde bir düzenlenecekti ve eğer bu süre zarfında herhangi bir gelişme olmaz ise bu da "*vukuât-ı mülkiye ve cinâyât-ı cesîmeye dâir bir*

¹⁸⁰ BOA., A.MKT.NZD., nr: 277/3, 9 Receb 1275 [12 Şubat 1859].

¹⁸¹ BOA., A.MKT.NZD., nr: 184/19, 27 Şaban 1272 [3 Mayıs 1856]; İlmühaber; Bir daireden diğer dairelere herhangi bir husus için yazılan karar veya hüküm bildiren belgelerdir. Bkz. Kütükoğlu, *Diplomatik*, 295.

şey zuhûr etmedi” şeklinde yazılarak yine merkeze bildirilecekti¹⁸². Gelen jurnal kayıtları Meclis-i Vâlâ’ya gelen resmi tahriratlar üzerine tashih ettirilecekti.

3.3.2. Men’î İrtikâb Kanunu

Rüşvetle mücadele tanzimatın gereklerinden ve başarıya ulaşması için başlıca amillerden biri olarak görülmüştür. Özellikle devlet memurları arasında rüşvetin önlenmesi çalışmaları Sultan II. Mahmud döneminde hazırlanan kanunlarla yasalaşmıştı¹⁸³. Meclis-i Vâlâ da rüşvetin önlenmesinde faal bir merkezi meclis görevi üstlenmiştir ki rüşvet almalarını önlemek için memurlara yemin usulü getirilmişti. Göreve yeni başlayan memurlar; Kur’an-ı Kerim’e el basarak devlet emirlerine aykırı hareket etmeyeceklerine, devlet malına zarar vermeyeceklerine ve rüşvete bulaşmayacaklarına dair yemin edeceklerdi. Mülki memurlar Meclis-i Vâlâ’da, Hükkâm-ı Şer’iye’de Bâb-ı Fetvâ’da yemin edeceklerdi¹⁸⁴.

Tatbik mührü meselesinin olduğu dönemlerde Meclis-i Âlî-i Tanzimat rüşvetin yasaklanması için bir kanun hazırlığındaydı. Nihayetinde 30 maddeden oluşan “Men’-i İrtikâba Dâir Cezanâme Layihası” 15 Cemaziyevvel 1271 [3 Şubat 1855] tarihinde sunulan taslak, Sultan Abdülmecid’in onayıyla 9 Cemaziyelahir 1271 [26 Şubat 1855] tarihinde yürürlüğe girdi¹⁸⁵. Nizamnamenin 30. maddesi gereğince Vükelâ’dan kanuna aykırı hareket edenleri yargılama yetkisi -Meclis-i Âlî-i Tanzimat’ın dahili nizamnamesinde olduğu gibi- Meclis-i Âlî-i Tanzimat’a verilmişti. Yargılamanın sonucu, bir mazbata şeklinde Meclis-i Vükelâ’ya sunulacak, burada gerekli incelemeler yapıldıktan sonra ilgili devlet adamının akıbeti hakkında son kararı padişah verecekti¹⁸⁶. Fakat şunu da ifade etmek lazım ki padişah, yargılaması yapılan devlet adamının ceza alıp almayacağına meclislerin verdiği karardan bağımsız olarak karar verebilirdi.

¹⁸² BOA., A.MKT.UM., nr: 233/53, 14 Şaban 1272 [20 Nisan 1856]; BOA., A.MKT.NZD., nr: 184/19; Ayrıca bkz. Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, 33.

¹⁸³ Bkz. Erdoğan Keleş, “Tanzimat Dönemi’nde Rüşvetin Önlenmesi İçin Yapılan Düzenlemeler (1839-1856)”, *AÜDTÇFTAD*, 24 (38), Ankara 2005, 260-262.

¹⁸⁴ *Lütfî Efendi Tarihi*, IX, 17.

¹⁸⁵ BOA., A.DVNSMTAN.d.01., 12-17; TV, nr: 519; Bu kanunun bir tahlili için bkz. Erdoğan Keleş, “Rüşvetin Önlenmesi İçin Yapılan Düzenlemeler”, 275-277; Kanun; Reşid Paşa’nın sadrazamlığı döneminde hazırlanmış olup, kanunu hazırlayan komisyon Ali, Kıbrıslı Mehmed, Rıfat, Mustafa Fazıl, Mehmed Rüşdü Paşalar ile Fuad, İbrahim Edhem ve Safvet Efendilerden oluşuyordu; Hayreddin, *Vesâik-i Tarihiye ve Siyasiye*, 45; Kanun hakkında Meclis-i Umûmî layihası, Meclis-i Âlî-i Tanzimat mazbatası, arz tezkiresi ve Nizamname metninin transkripsiyonu için bkz. Enver Ziya Karal, “Rüşvetin Kaldırılması İçin Yapılan Teşebbüsler”, *Tarih Vesikaları*, Maarif Vekâleti Yayınları, 1 (1), Haziran 1941, 45-65.

¹⁸⁶ BOA., A.DVNSMTAN.d.01., 17; Yaman, *Kalem Tecrübesi*, 137-138.

Rüşvetin yasaklanması için çıkarılan bu kanun, vükelâdan bazılarının muhalif reyyle karşılaşmıştı. Öyle ki tasarı görüşülürken devlet memurlarının iltizam almasını kaldıran maddeye itiraz edilmiş fakat ekseriyete göre hareket edildiğinden madde ve tasarı kabul edilmişti¹⁸⁷.

3.3.3. 1858 Ceza Kanunnamesi

Tanzimat devrinde 1858 yılına kadarki dönemde birtakım ceza kanunları hazırlanmıştı¹⁸⁸. Ancak Meclis-i Âlî-i Tanzimat yaptığı arazi ve tapu nizamnamelerinin yanı sıra bu kanunlar ile idari ve mülki kanunlaştırma hareketleriyle örtüşen yeni bir ceza kanunu yapmayı yerinde görüyordu. Toprak hukukuna getirilen yeni düzenle birlikte son yapılan Ceza Kanunu'ndan itibaren devlet düzenindeki değişim, yeni bir ceza kanununu gerekli hale getirmişti. Tanzimat Fermanı'nın cezaya dair olan ifadeleri kanuna aykırı olarak hareket eden her kim olursa olsun tüm tebaayı kapsayıcı nitelikteydi. Yani fermanda, ulema ve vezirler dahil olmak üzere kanun dışı davranan herkesi kapsayan bir ceza kanununa işaret ediliyordu¹⁸⁹. Böylece çıkarılacak olan kanunlar güvence altına alınmak isteniyordu¹⁹⁰. Bu doğrultuda bazı adımlar atılmasına rağmen Meclis-i Âlî-i Tanzimat döneminde Sultan Abdülmecid'in de müteaddid zamanlarda yeni bir ceza kanunu hazırlanması gerektiğine yönelik istekleri¹⁹¹ yeni bir kanunun yapılması için girişimleri başlatmıştır.

Ceza Kanunu yapma işi diğer kanunlar hazırlanırken takip edilen usule binaen oluşturulan özel bir komisyona devredilmişti. Komisyonda dönemin neredeyse bütün kanunlarında etkin rol oynayan Cevdet Paşa'nın yanı sıra Ali, Fuad ve Mütercim Rüşdi

¹⁸⁷ BOA., İ.DUİT., nr: 78/29; A.AMD., nr: 62/98; Kanunu görüşmek üzere akdolunan Meclis-i Umûmî'de 50 üye kanunu olduğu gibi kabul etmiş, Hayrullah, Abdullatif ve Ahmet Tefik isimli üç üye 15. madde olan iltizam maddesine muhalif reyde bulunmuşlardır. Bkz. Ahmet Akgündüz, "1274/1858 Tarihli Osmanlı Ceza Kanunnamesinin Hukuki Kaynakları-Tatbik Şekli ve Men'i İrtikâb Kanunnamesi, *Belleten*, 51 (199), 191.

¹⁸⁸ Tanzimat'tan sonra ilk kez 1840 yılında bir Ceza Kanunu hazırlanmıştı. 14 Temmuz 1851 tarihinde Kanun-ı Cedit adıyla yeni bir kanun daha çıkarıldı. Osmanlı Ceza Hukuku üzerine bir literatür çalışması için bkz. Mehmet Akman, "Osmanlı Ceza Hukuku Çalışmaları Üzerine Bir İcmal", *TALİD*, 3 (5), 2005, 489-512.

¹⁸⁹ İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", 101.

¹⁹⁰ Abadan, "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", 84.

¹⁹¹ 15 Temmuz 1855'de Sultan Abdülmecid'in de katılımıyla toplanan Meclis-i Umumi'de Sultan, " *Her vakit memurlar ifa-yı memuriyete sıdk-u istikamet ile müdavemet etmelidir. Hele harb üstü* (Kırım Harbi) *her iş iki kat olduğundan şimdi herkes iki kat gayret etmelidir ve sıdk-u istikamet ile hizmet ve gayret edenler haklarında mükâfat olunacağı gibi hilafında bulunanların dahi icra-yı mücazatlarında dakika fevt olunmalıdır*" diyerek yeni bir ceza kanununa işaret etmişti; Keleş, "Rüşvetin Önlenmesi İçin Yapılan Düzenlemeler", 278.

paşalar vardı¹⁹². İsmi zikredilen kişiler Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın omurgasını oluşturan ikinci kuşak Tanzimatçılardı. Avrupa'daki Ceza kanunlarını inceleyen komisyon, daha önce ceza üzerine çıkan kanunların dışında 1810 tarihli Fransız Ceza Kanunu'ndan istifade etmişti¹⁹³. 28 Zilhicce 1274 [9 Ağustos 1858] tarihinde kabul edilen kanun¹⁹⁴, zaman zaman değişikliklere uğrayarak yeni Türkiye Devleti'nin 1926'daki Ceza Kanunu'na kadar devam etti¹⁹⁵. Bu kanunla daha önce yapılmış ceza kanunları ilga edilerek bütün Osmanlı topraklarındaki vali, mutasarrıf, kaimmakamlarla birlikte taşra meclislerine de kanunun birer nüshası gönderildi¹⁹⁶. Meclis-i Âlî-i Tanzimat ihtiyaç duyulan dönemlerde Ceza Kanunu'na zeyl şeklinde eklemeler ve düzenlemeler yapacaktı.

3.3.4. 1858 Arazi Kanunu ve Tapu Nizamnamesi

1858'e kadar her eyalet için düzenlenmiş olan ayrı ayrı arazi kanunnameleri vardı¹⁹⁷. Ayrıca genel olarak toprak hukuku, klasik dönemdeki Osmanlı padişahlarının arazi hakkında yapmış oldukları düzenlemelerin toplandığı bazı kanunnameler ile tek bir kanun çerçevesinde değerlendirilmeye çalışılmasına rağmen, Osmanlı toprak düzeninin özgün yapısı, bu alanda kapsayıcı bir kanun hazırlanmasını engelleyen bir faktör olmaktadır¹⁹⁸. Tanzimat ricali çıkarılacak olan yeni kanunla; çeşitli sebeplerden dolayı yüzyıllar boyunca devlet denetiminden çıkmış olan ülke topraklarına devletin yeniden hâkim olmasını hedeflemekteydiler¹⁹⁹. Böylece toprak rejimine merkezi bir kanunla düzen getirilecekti. Tanzimatın ilanından itibaren Arazi Kanunu'nun ilanına kadar geçen süre zarfında çıkarılan bazı iradelerle eski toprak kanunlarının bir kısmı ilga edilirken yeni birtakım düzenlemeler de yapılmıştı. Örneğin 1841 ve 1847 yıllarında çıkarılan iki kanunla devlet elindeki toprakların merkezden idare edilmesi

¹⁹² Cevdet Paşa, *Tezâkîr*, III, 83.

¹⁹³ Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, I, 114; Tahir Taner, "Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku", *Tanzimat I*, 230; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 141.

¹⁹⁴ BOA., *A.DVNSMTAN.d.01*, 89-133; *Düstûr*, I, 537-596.

¹⁹⁵ Taner, "Ceza Hukuku", 230,232; 1858 Ceza Kanunu'ndaki değişiklik ve ek maddelerin fihristi için bkz. *Tanzimattan Cumhuriyete Yasalarımız Dizini:1839-1923*, Ahmet Ziya (Hz.) Nuri Onat (Çev.), Ankara 1990, 37-38.

¹⁹⁶ BOA., *A.MKT.UM.*, nr: 335/12, 18 Rebiülahir 1275 [25 Kasım 1858].

¹⁹⁷ Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, KB Yayınları, Ankara 1978, 3.

¹⁹⁸ Önceki arazi düzenlemelerini birleştirmek suretiyle 1536'da yapılmış olan bir Arazi Kanunnâmesi için bkz. *Osmanlı İmparatorluğu Arazi Kanunları*, Hadiye Tuncer (Hz.), Ankara 1963.

¹⁹⁹ Shaw, *Modern Türkiye*, 150; Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, I, 115.

amacıyla arazi sahiplerine tapu senedi verilerek arazilerin Defterhane’de kayıtları yapılmaya çalışılmıştı²⁰⁰.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat döneminde de benzer çalışmalar devam etti. Nitekim bu düzenlemeler meclisin Meclis-i Vâlâ ile birleşmesine kadar sürdü. Meclis, kuruluşundan kısa bir süre sonra tanzimat uygulamalarını kolaylaştırmak amacıyla bunun önünde engel teşkil edebilecek olan durumlara el koydu. 19 Muharrem 1272 [1 Ekim 1855] tarihinde Osmanlı Devleti’nin kamu menfaatine dair düzenlemelerinde ihtiyaç halinde kullanabileceği arazileri, değerini tespit edip sahiplerinden satın alma esaslarını belirleyen bir nizamname hazırladı²⁰¹. Bu, Meclis-i Âlî-i Tanzimat’ın çıkardığı bir kamulaştırma kanunuydu. Arazi Kanunu hazırlık aşamasındayken 24 Ağustos 1857 tarihinde çıkan bir irade ile de devlet kayıtlarında olmayan yaylak, kışlak ve korular devlet arazisi sayıldı²⁰². Meclis-i Âlî-i Tanzimat peyderpey yapılan bu gibi düzenlemelerin dışında Arazi Kanunu için ön çalışmaları da yürütüyordu. Meclis, kanunu yapmak için diğer kurumlardan da seçilen üyelerden oluşan bir komisyon ile oturumlar düzenliyordu. Kısım kısım hazırlanan taslaktaki esasların şer’î hükümlerle çelişmemesine dikkat ediliyordu. Taslak maddeler Şeyhülislâmlık makamına sorularak oradan gelen cevaplara göre hareket ediliyordu. Bazı maddeler de Meclis-i Âlî-i Tanzimat’tan ayrı olarak ilgili birkaç kurum temsilcisinin bir araya gelmesiyle oluşan komisyonlarda müzakere ediliyordu. Arazi kanun taslağının bazı kısımlarını müzakere etmek için Bâb-ı Meşihat’tan, Dîvân-ı Hümâyûn’dan ve Defterhane’den seçilen birer üyeden oluşan “Meclis-i Mahsûs-ı Muvakkat” buna örnek olarak gösterilebilir. Cevdet Paşa’nın Tezâkîr adlı eserinde bu meclisle ilgili bilgiler verilmiştir. Buna göre Beylikçi Dairesi’nde teşkil olunan meclisin başkanlığını Cevdet Paşa yapıyordu. Üyeleri; Defterhane’den Defter-i Hakâni Emîni Arif Efendi, Dîvân-ı Hümâyûn Kesedarı Tahsin

²⁰⁰ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 247.

²⁰¹ “Saltanat-ı Seniyye’nin Menâfi-i Umûmiyye’ye Dâir Şeylerin Tanzimi Halinde Lüzumu Olub Kıymet-i Layıkasıyla Sahiblerinden Mübâyaa Edeceği Arazi Vesaire Hakkında Nizamname” BOA., A.DVNS.MTAN.d.01, Defter nr: 1, 33; BOA., A.AMD., nr: 68/18, 1272 [1855]; Bu nizamname 21 Zilhicce 1296 [6 Aralık 1879] tarihli *Menâfi-i Umûmiyye İçin İstimlak-ı Emlâk Kararnâmesi*’ne kadar yürürlükte kalıp bu tarihte yürürlükten kalkmıştır. Bkz. Karakoç Sarkis, *Külliyyât-ı Kavânin*, II, 631.

²⁰² “Defterhanede Gayri Mukayyet Yaylak ve Kışlak ve Korular Hakkında Dâhi Arazi-i Miriye Muamelesi İcrasına Dair 3 Muharrem 1274 Tarihli İrade” için bkz. Barkan, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, *Tanzimat I*, 365; Özellikle devletin balkan topraklarında yaylak kışlak ve korular için nasıl muamelede bulunulacağına dair Arazi Kanunu’nu hazırlayan Meclis-i Muvakkat’a yapılan başvuru üzerine bazı çalışmalar yapılmıştı. Bu komisyonun aldığı kararlar sadarete sunulmadan önce Meclis-i Âlî-i Tanzimat’a havale edilirdi. Meclis-i Muvakkat, Meclis-i Âlî-i Tanzimat’ın alt komisyonu şeklinde çalışıyordu. İlgili muamelat ve yazışmalar için bkz. BOA., *İ.MMS.*, nr: 132/5655.

Efendi; mümeyyizi Sada Efendi ve daha sonra Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanlığı ve sadrazamlık yapacak olan (Mütercim) Rüşdü Efendi idi. Sada Efendi Sultan Süleyman döneminden itibaren çıkarılan arazi hakkındaki kanunları arşivden çıkarıp meclise getiriyordu. Meclis üyeleri de bunları kısım kısım ayırıp bunlar üzerinden bir kanun taslağı hazırlamıştı²⁰³. Süreç işlerken bir yandan da Bâb-ı Meşihât'ın yeniden düzenlenmesini talep ettiği maddeler Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ta tekrar ele alınarak gerekli düzenlemeler yapılıyordu²⁰⁴. Çalışmalarını sonuçlandıran Meclis-i Muvakkat, 7 Ramazan 1274 [21 Nisan 1858] tarihinde kanun tasarısını bir mazbata ile Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a gönderdi. Meclis, gerekli incelemeleri yaptıktan sonra bir mazbata ile tasarımı sadarete sevk ederek 23 Şevval 1274 [6 Haziran 1858] tarihli irade ile taslak kanunlaşmış oldu²⁰⁵. Böylece uzun uğraşlar sonunda arazi rejimi merkezi bir düzenleme ile kanunlaşmış oldu. Osmanlı arazisi bu kanunla beş kısma ayrılmıştır. Bunlar; arazi-i memlûke (mülk toprakları), arazi-i miriye, vakıf toprakları, arazi-i metruke ve arazi-i mevat idi²⁰⁶. Uzun uğraşlar sonunda hazırlanan bu kanun Osmanlı devleti yıkılana kadar hatta yeni Türkiye Devleti dönemine dahi tesir ederek varlığını sürdürmüştür. Zira bu kanun tanzimat hareketinin kanunlaştırma alanında atmış olduğu en önemli adımı teşkil etmektedir²⁰⁷.

Yukarıda vurgulandığı gibi 1847 (1263) yılında arazi sahiplerinin arazilerini Defterhane'ye bildirmek suretiyle kendilerine tuğralı senetler, bir nevi tapular tanzim edilmişti. 1860 (1276) yılında ise yeni bir düzenlemeye gidildi. Düzenleme gereğince, Osmanlı tebaasından arazi sahipleri ellerinde tapu senedi olmadan arazisi üzerinde tasarruf yapma hakkına sahip değillerdi. Buna göre Defterhane-i Amire'de hazırlanan yeni senetler, tespit edilen arazi sahiplerine verilecekti. Daha önce arazi sahiplerine sipahi, subaşı, mültezim ve muhassıllar tarafından verilen senetler de hükmünü yitirdi. Fakat Defterhane'nin yeni senetler tanzim etmesine kadarki geçecek sürede arazi

²⁰³ Cevdet Paşa, *Tezâkîr*, 44-45.

²⁰⁴ Arazi Kanunu'nun hazırlık aşamasında iken yukarıda bahsedilen yazışmalar hakkında bkz. BOA., *Bâb-ı Âsafî Dîvân-ı Hümayûn Nâme-i Hümayûn Kalemî (A.DVN.NMH.)*, nr: 9/17; Meclis-i Mahsûs üyeleri için ayrıca bkz. Barkan, "Arazi Kanunnamesi", 369.

²⁰⁵ Barkan, "Arazi Kanunnamesi", 369.

²⁰⁶ Bir giriş ile 132 maddeden oluşan Arazi Kanunnamesi için bkz. BOA., *İ.DH.*, nr: 1289/101456; BOA., *Bâb-ı Âsafî Dîvân-ı Hümayûn Sicilleri Nizamât Defterleri (A.DVNS.NZAM.d.)*, Defter nr: 40, 1-40; *Düstûr*, I, 165-199.

²⁰⁷ M.Tayyib Gökbilgin, "Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilâtına Etkileri", *Belleten*, XXXI, S:121-124, TTK Basımevi, Ankara 1967, 106.

sahiplerine taşra hükümetlerinden geçici olarak “ilmuhaber” verilecekti²⁰⁸. Meclis-i Âlî-i Tanzimat’ta kararlaştırılıp Meclis-i Vükelâ’da kabul edilen düzenleme padişahın iradesiyle uygulamaya konuldu²⁰⁹. Bu yeni uygulamayı taşralarda idame etmek için Defterhane-i Amire’ye bağlı merkezdeki memurlar taşra memurlarıyla birlikte çalışmak üzere taşralara gönderildi. Senetleri yenilemek için 6 ay süre verilen arazi sahipleri bu süre zarfında bazı usulsüzlükler yapınca Defterhane, bu memurların taşralardaki çalışma süresinin bir yıl daha uzatılması için Meclis-i Âlî-i Tanzimat’a başvurdu²¹⁰. Böylece meclis 1861 ortalarında bu memurların çalışma sürelerini bir yıl daha uzattı²¹¹.

Tanzimat devrinde klasik Osmanlı toprak düzeni, devletin diğer alanlarda gösterdiği eğilime paralel olarak, değişime tabi tutuldu. 1858 (1274) yılında Meclis-i Âlî-i Tanzimat’ın yaptığı Arazi Kanunu, tanzimatın bu alandaki en ciddi ve esaslı reformuydu. Barkan bu kanun için “*Tanzimat’ın ilanından itibaren 1274 Arazi Kanunu’na kadar geçen sürede Arazi Kanunu, Tanzimat’ın vücuda getirebildiği en muvaffak ve halis bir eser gibi telakki edebiliriz*” demiştir²¹². Öte yandan Meclis-i Âlî-i Tanzimat, Arazi Kanunu’ndan sonra bu kanunun tamamlayıcısı hükmünde olan “Tapu Nizamnamesi”ni hazırladı. 33 maddeden oluşan bu nizamname, Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından 6 Cemaziyelahir 1275 [11 Ocak 1855] tarihinde tamamlanmış, iki gün sonra yani 13 Ocak 1855 tarihinde iradesi çıkararak kanunlaşmıştır²¹³. Bu nizamnameden önce kaleme alınmış olan “Ferâğ-ı Arazi” ve “Eytam Çiftlikâtı” ile ilgili kanunlar Tapu Nizamnamesi’ne eklenerek 7500 adet çoğaltılıp Osmanlı idarecilerine gönderildi²¹⁴.

²⁰⁸ BOA., A.MKT.UM., nr: 399/41, 15 Şaban 1276 [8 Mart 1860]; BOA., A.MKT.UM., nr: 408/78, 15 Zilkade 1276 [4 Haziran 1860].

²⁰⁹ BOA., A.MKT.UM., nr: 399/41.

²¹⁰ Çıldır Sancağı’na gönderilen emirname, BOA., A.MKT.UM., nr: 491/42, 7 Safer 1278 [14 Ağustos 1861].

²¹¹ Meclis-i Âlî-i Tanzimat’ın memur sürelerinin uzatılması kararını sadareten Defterhane-i Amire’ye bildirildiği tezkire; BOA., A.MKT.MHM., nr: 225/21, 29 Zilhicce 1277 [8 Temmuz 1861].

²¹² Barkan, “Arazi Kanunnamesi”, 323; Arazi Kanunu’nun tanzimat devri kanunlaştırma hareketlerinde batıdan etkilenmemiş milli ve en yerli kanun olduğu yönünde yorumlar yapılmıştır; H. Veldet, “Kanunlaştırma Hareketleri”, 180; Fakat aksine İnalçık, Tanzimat hareketi, araziyi, üzerinde hegemonya oluşturmuş olan ağaların, ayanların ve mültezimlerin elinden alıp büyük köylü kitlelerinin lehine çevirememekle yeni Osmanlı İmparatorluğu’nun temeli olacak esas inkılâbı yapamadığı düşüncesindedir. Bkz. İnalçık, “Tanzimat Nedir?”, 44.

²¹³ BOA., A.DVNS.NZAM.d., Defter nr: 40, 42-52.

²¹⁴ BOA., A.DVN.NMH., nr: 10/6, 8 Cemaziyelahir 1275 [13 Ocak 1859]; Eytam Çiftlikâtına dair nizamname için bkz. BOA., A.DVNS.MTAN.d.01, 38; Bu nizamname, 4 madde olup, asıl 3 maddesi Tapu Nizamnamesi’nin 31 ile 33. maddelerinde yerini almıştır. Bkz. *Düstûr*, I, 207-208. Aynı şekilde ferağ-ı arazi maddesi de aynı nizamnamenin 25 ile 30. maddelerine eklenmiştir. Bkz. *Düstûr*, I, 205-206.

Bu bölümde devlet teşkilatına dair Meclis-i Âlî-i Tanzimat döneminde yapılan çalışmalar ve çıkarılan kanunlar ana hatlarıyla incelenmiş oldu. İlmiye, adliye ve askeriye alanlarında yapılan düzenlemelerin yanı sıra nezaretler bünyesindeki kurumlar ve bazı idari teşkilatlanmalar ihtiyaca binaen ya doğrudan doğruya Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından ya da ilgili kurum tarafından çağın gereksinimlerine göre etraflıca düzenlenmeye çalışılmıştır. İhtisab Nezareti'nin Şehremaneti'ne dönüştürülüp İstanbul'un 14 daireye taksim edilmesi gibi modern hayatın gereklerinin yerine getirilmesi çabaları sonucu batı tarzında kurumların oluşturulması Meclis-i Âlî-i Tanzimat döneminin en dikkat çeken uygulamalarıdır. Ayrıca 1840'lı yıllardan itibaren oluşturulmaya çalışılan devlet bütçesinin ilk kez bu dönemde hazırlanması, Osmanlı topraklarındaki madenlerin gündem olmaya başlaması sonucu korumacı bir politika ile Maden Nizamnamesi'nin hazırlanması, ülkenin imarı için önemli bir vazife üstlenmiş olan Meclis-i Maâbir'in kurulması gibi devletin iktisadi gücünü artırmaya yönelik adımların atılması da yine bu dönemin dikkat çeken adımları arasındadır. Ayrıca tanzimatın ilanından beri çeşitli dönemlerde çıkarılan kanunlar bu dönemde daha da genişletilmiş ve tertipli hale getirilmeye çalışılmıştır. Men'î İrtikâb Kanunu buna güzel bir örnektir.

Tanzimat dönemi kanunlaştırma hareketlerinin en önemli ürünlerinden biri olan Arazi Kanunnamesi belki de Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın yaptığı en önemli kanundur. Zira arazi hakkında Osmanlı tarihi boyunca yapılmış düzenlemelerin birikimi sonucu hazırlanmış olan bu kanun uzun süre yürürlükte kalacaktır. Aynı şekilde toprak düzenini tesis etme maksadıyla çıkarılan Tapu Nizamnamesi de yine bu cümledendir. Fransız mevzuatından etkilenilerek hazırlanan Ceza Nizamnamesi de 1858 yılına kadar ceza usulü üzerine yapılan kanunların en derli toplusu olarak tarihteki yerini almıştır.

3.3.5. Mecelle İçin İlk Girişim: Metn-i Metin Komisyonu

Gayrimüslimler ile Müslümanlar arasındaki dava meseleleri, yargılamalar, ticari mahkemeler gibi problemler özellikle Kırım Harbi'nde devleti sıkıntıya düşürmüştü²¹⁵. Bu sebeplerden ötürü fıkıh ilminin muamelât kısmına dair “Metn-i Metin” adıyla ve herkesin anlayabileceği bir Türkçe kitap yapılmasına karar verildi. Hazırlanacak kitap

²¹⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I, 62-63.

Dersâdet ve taşralardaki bütün meclislere konulacaktı. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a verilen bu görevde meclis üyelerinden Rüşdi Molla Efendi'nin başkanlığında bir "cemiyet-i ilmiyye" oluşturuldu. Cemiyet üyeliklerine İstanbul kadısı Tahir Efendi, Cevdet Efendi (Paşa), Meclis-i Maârif üyelerinden Hüsam Efendi ve Ali Ratıb Bey tayin edildiler²¹⁶. Üyeler, ilk oturumunu 20 Safer 1272 [1 Kasım 1855] tarihinde yapmak kaydıyla her hafta perşembe ve cumartesi günleri Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ta bir araya gelerek çalışmalara başladılar²¹⁷. Ancak uzun süren çalışmalardan sonra cemiyet amacına ulaşmadan dağılmıştır. Sadece *Kitâbûl'-Büyû'* adlı eser cemiyet tarafından hazırlanabilmiştir²¹⁸. Başarılı olamasa da bu girişim, Cevdet Paşa tarafından ileride hazırlanacak olan Mecelle'nin bir nüvesi hükmündedir.

3.3.6. İmar ve Bayındırlık Alanında Düzenlemeler

Tanzimat devrinde, özellikle Meclis-i Âlî-i Tanzimat döneminde başta Fransa olmak üzere İngiltere'den, Prusya'dan ve bir Osmanlı vilayeti olan Mısır'dan demiryolları, karayolları, orman ve korular, liman ve nehirlerin temizlenmesi ve taşımacılığa açılması gibi imar ve bayındırlık işlerinde kullanılmak üzere uzman ve mühendisler getirtilmeye başlandı. Getirilen uzmanın, hangi ülkeden ise o ülkedeki Osmanlı sefirleri ile irtibata geçilerek mukavele imzalanmak suretiyle görevlendirilmesi yapılıyordu. Uzmanlar alanlarına göre görev alıp, yaptıkları incelemeleri raporlar halinde Bâb-ı Âlî'ye sunuyorlardı. Meclis-i Âlî-i Tanzimat ise uzman ve mühendislerin maaş ve harcırahları, istihdamı, görev yerleri, yardımcı memur ve subayların atanması ve görevlendirildikleri bölgelere gidiş dönüşü ile ilgili konuları organize ediyordu. Uzmanlar ve mühendisler; subay ise Seraskerlik ile sivil ise Ticaret Nezareti ile irtibata geçilerek istihdam ediliyorlardı. Gerekli tüm muameleleri Meclis-i Âlî-i Tanzimat, Ticaret Nezareti ve Maliye Nezareti ile yazışmak suretiyle hayata geçiriyordu. Uzmanlar, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın veya meclis tarafından Meclis-i Maâbir'e yaptırılarak düzenlenen talimatname gereğince işlerini icra ediyorlardı. Kısacası meclis,

²¹⁶ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I, 62-63; Ebül-ulâ Mardin, *Ahmet Cevdet Paşa*, Mardin Valiliği Yayınları (2.Baskı), İstanbul 2011, 37.

²¹⁷ BOA., *BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1718, Tezkire nr: 51, 17 Safer 1272 [29 Ekim 1855] tarihli Taraf-ı Vâlâ-yı Meşihât-penâhi'ye gönderilen tezkire.

²¹⁸ Ahmet Cevdet Paşa'ya göre cemiyetin amacına ulaşamamasının sebebi üyelerinin bu alanda yetersiz oluşlarıydı. Bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I, 62-63.

bir koordine merkezi şeklinde çalışıyordu²¹⁹. Aynı durum yerli uzmanlar için de geçerliydi.

3.3.6.1. Limanlar ve Nehirler

Meclis-i Âlî-i Tanzimat uzmanlar ve mühendisler vasıtasıyla liman ve nehirlerin temizlenmesi, insan ve yük taşımacılığına elverişli hale getirilmesi için çalışmalar yapmıştı²²⁰. Yetersiz kalınan hususlarda meclis, yurt dışında ve Mısır vilayetinde görev yapan uzmanları getirterek Osmanlı topraklarındaki liman ve nehirlerin temizlenmesi, ulaşım ve ticarete açılması gibi konularda istifade etme yoluna gitti. Bu doğrultuda daha önce de değinildiği üzere bazı yol ve nehirlerin tanzimi için Paris'ten bir uzman getirtilmişti. Sultan Abdumecid'in iradesi üzerine de Mısır vilayetinden 4 mühendis getirtilerek nehirlerin temizlenmesi için Seraskerlik bünyesinde bir yer tahsis edildi²²¹.

Nehirlerin temizlenmesi ve ticarete açılmasıyla ilgili olarak Osmanlı idarecilerinin başvurularını değerlendiren Meclis-i Âlî-i Tanzimat, kayda değer bulduğu başvurular hakkında görüşmeler yapıp mazbatalar düzenlemeye çalıştı. Örneğin, daha önce Meclis-i Vâlâ tarafından başlatılan girişimlerle Vardar Nehri'nin temizlenmesi meselesi²²², Selanik Valisi'nin başvurusu üzerine bu sefer Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın gündemine gelmiş ve meclis; hazırladığı mazbatayla nehrin temizlenmesi için kullanılacak olan vapurun bir an evvel gönderilmesi ve gerekli masrafların karşılanması kararını vermişti²²³. Bu tür işlerden sorumlu olarak kurulan Meclis-i Maâbir döneminde dahi limanlar ve nehirlerin temizlenmesi meselelerinde en etkili meclis Meclis-i Âlî-i Tanzimat'tı. Bu konudaki Dersaâdet'e gelen başvurular ve şikayetler de Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a havale ediliyordu. Meclisin, meseleleri çözmek için devlet görevlilerini tayin edebilme yetkisi vardı. Örneğin İmroz Adası Limanı'nın temizlenmesi için bölge halkından Bâb-ı Âlî'ye gelen istekler, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a havale edilmişti.

²¹⁹ Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın tezkire defterlerinde konu ile ilgili birçok belge mevcuttur. Örnek belgeler için bkz. *BOA.*, *BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1718, Tezkire nr: 262,306,309,319,324,328,337,338,339,373,377.

²²⁰ Nehirlerin temizlenmesi ve taşımacılığa açılması gibi işler Meclis-i Âlî-i Tanzimat kurulmadan önce Meclis-i Vâlâ'nın ilgilendiği işlerdendi. Meclis-i Âlî-i Tanzimat döneminde bu yetki Meclis-i Vâlâ ile paylaşılmıştır.

²²¹ *BOA.*, *BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1718, Tezkire nr: 294, 12 Ramazan 1273 [6 Mayıs 1857].

²²² *BOA.*, *MVL.*, nr: 263/67, 15 Muharrem 1270 [18 Ekim 1853]; *BOA.*, *MVL.*, nr: 264/80, 11 Muharrem 1270 [14 Ekim 1853].

²²³ *BOA.*, *A.MKT.NZD.*, nr: 277/43, 13 Receb 1275 [16 Şubat 1859]; Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kararı Meclis-i Vükelâ'da da kabul edilmişti; *BOA.*, *A.MKT.UM.*, nr: 349/23, 7 Şevval 1275 [10 Mayıs 1859].

Meclis, konunun uzmanları aracılığıyla meseleyi araştırmış ve İmroz Limanı'nın bakımsız ve atıl olduğu sonucu ortaya çıkınca Meclis-i Maâbir üyelerinden Mösyö Rayter ile Tersane-i Amire Kolağalarından Hasan Ağa'yı limanı temizletip ıslah etmek için hemen İmroz'a görevlendirmişti²²⁴. Yine Ayvalık limanının temizlenmesi için limana bir mühendisin gönderilmesi Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ta kararlaştırılarak ilgili kurumlar harekete geçirilmişti²²⁵. Daha önceleri de gündeme gelip ancak uygulamasına geçilemeyen Kızılırmak'ın temizlenmesi ve taşımacılığa açılması projesi bu dönemde yine gündeme gelmişti. Meclis bu konuyla yakından ilgilendi. Nehirden yeteri kadar istifade edilmesi için önce ırmak üzerinde fizibilite çalışması yapmak ve haritasını çıkarmak amacıyla bir adım atarak konu hakkında bir mazbata hazırladı. Buna göre Paris'ten bu işlerde kullanılmak üzere getirilecek iki mühendisin yanına Erkân-ı Harbiye subaylarından iki ya da üç kişi ve Tersane-i Amire'den ehil olan bir kişinin verilmesi hedeflendi. Bunlara gerekli harcırahlar verilecek, Tersane'den de bir kayık tahsis edilecekti²²⁶. Meclisin mazbatasına gereği Ritler adında bir mühendis Paris'ten getirilmeye çalışıldı. Fakat bazı sebeplerden dolayı Ritler'in gelişi ertelenince onun yerine Mısır'dan getirilen uzmanlardan ikisi Kızılırmak projesine, diğer ikisi de Bolu'da Melen deresinin temizlenmesi amacıyla gerekli incelemeyi yapmak için tayin edildi²²⁷. Ancak Kızılırmak'a tayin edilen mühendislerden birinin hastalanarak Mısır'a geri dönmesi üzerine diğer mühendis de Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından Melen Deresi'ne görevlendirilerek Kızılırmak projesi askıya alındı²²⁸.

3.3.6.2. Karayolları

Osmanlı Devleti karayolu yapımı tanzimat devrinden başlayarak devletin yıkılışına kadar devam etmişti. Meclis-i Âlî-i Tanzimat, karayolu yapımında nezaretler ve meclisler üstü yetkilere sahipti. Ticaret Nezareti ve Meclis-i Maâbir'in karayolu yapımına dair çalışmaları Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından kontrol edilip

²²⁴ BOA., A.MKT.MHM., nr: 165/65, 19 Safer 1276 [17 Eylül 1859].

²²⁵ Sadaret'ten Maliye Nezareti'ne gönderilen emirname ve Ayvalık Kaymakamı'na gönderilen şukkada Meclis-i Âlî-i Tanzimat kararının uygulanması emri verilmişti; BOA., A.MKT.MHM., nr: 215/19, 8 Şevval 1277 [19 Nisan 1861]; BOA., A.MKT.MHM., nr: 213/80, 20 Ramazan 1277 [1 Nisan 1861].

²²⁶ BOA., A.AMD., nr: 68/12, 1272 [1854-1855]; Kızılırmak'ta vapur seferlerine başlanması meselesi Meclis-i Âlî-i Tanzimat'dan sonra da gündemde olmuş, hatta "Şirket-i Nehr-i Asya" adında kurulan bir şirket ırmak üzerinde vapur işletmesi hakkı almak için başvurusunu yaparak konu Meclis-i Vâlâ Kavanin ve Nizamât Dairesi'nde ele alınmıştır; BOA., MVL., 1043/9, 6 Zilhicce 1282 [22 Nisan 1866].

²²⁷ BOA., BEO.AYN.d, Defter nr: 1718, Tezkire nr: 309, 22 Şevval 1273 [15 Haziran 1857].

²²⁸ BOA., BEO.AYN.d, Defter nr: 1718, Tezkire nr: 334, 8 Safer 1274 [28 Eylül 1857].

yönlendiriliyordu. Yol yapımına memur ve mühendis görevlendirmeleri ilgili nezaret ve meclis teklifleri Meclis-i Âlî-i Tanzimat kararıyla gerçekleşiyordu. Örneğin Yanya’da yapılması düşünülen yol için yalnızca bir mühendis atanmış, bu mühendisin yetersiz kalacağı ve yanına bir mühendis daha görevlendirilmesi talebi Meclis-i Maâbir tezkiresiyle Meclis-i Âlî-i Tanzimat’a havale edilmiş, meclisin aldığı karar ile adı geçen yol için bir mühendis daha bölgeye tayin edilmişti²²⁹. Yol yapımı hakkında Meclis-i Âlî-i Tanzimat, bölge idarecilerinden gelen talepler doğrultusunda da hareket edebiliyordu. Örneğin Yedi Ada’dan (Cezayir-i Seb’a) Yanya’ya kadar bir yol yapımı ile ilgili Yedi Ada Komiseri’nin başvurusu üzerine Meclis-i Âlî-i Tanzimat, hazırladığı mazbatada bu isteğe olumlu cevap vererek bölgede keşif çalışması yapmak suretiyle yolun güzergahını tespit etmek için harekete geçmişti²³⁰. Osmanlı coğrafyasında eskiyen ve bozulan yollar hakkında da Meclis-i Âlî-i Tanzimat bölge idarecilerini harekete geçirerek bizzat inceleme başlattırabiliyordu. Erzurum-Trabzon transit yolu buna en güzel örnektir. Erzurum Valisi Edhem Paşa’dan Erzurum-Trabzon yolunun tamiri için gelen talep üzerine Meclis-i Âlî-i Tanzimat kararı doğrultusunda Dersaadet’ten gönderilen şukka ile inceleme yapması istenmişti²³¹.

Balkanlardaki Osmanlı topraklarında yol yapımını yakından takip eden Meclis-i Âlî-i Tanzimat, yapımı biten yolların açılışına üyelerini göndermeyi de ihmal etmiyordu. Örneğin Köstence ile Boğazköy (Çernavoda) arasında yapımı biten yolun açılışı, 19 Rebiülevvel 1277 [5 Ekim 1860] tarihinde Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyesi Edhem Paşa ve kâtib-i evveli Mustafa Efendi tarafından yapılmıştı²³².

Karayolları ile ilgili bir nizamname yapma teşebbüsü bütün çalışmalara rağmen Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından gerçekleştirilememiş, fakat 1861’de Meclis-i Vâlâ ile birleştikten hemen sonra 8 Cemaziyelevvel 1278 [11 Kasım 1861] tarihinde Kavânin ve Nizâmât Dairesi’nin de çabalarıyla Meclis-i Maâbir tarafından Osmanlı Devleti tarihinin ilk yol nizamnamesi hazırlanmıştı²³³.

²²⁹ BOA., A.MKT.MHM., nr: 167/4, 5 Rebiülevvel 1276 [2 Ekim 1859].

²³⁰ BOA., İ.DH., nr: 411/27219, 17 Muharrem 1275 [27 Ağustos 1858].

²³¹ BOA., A.MKT.UM., nr: 415/55.

²³² BOA., A.MKT.UM., 431/67, 27 Rebiülevvel 1277 [13 Ekim 1860].

²³³ Tanzimat döneminde karayolları hakkında çıkan nizamnameler ve yapılan düzenlemeler ile ilgili bir çalışma için bkz. Selahattin Tozlu, “Osmanlı Yol Düzenlemeleri (1839-1908)”, *Osmanlı*, III, 644-662.

3.3.6.3. Ormanlar

Osmanlı topraklarında bulunan ormanlar hakkında Meclis-i Âlî-i Tanzimat'tan önce yapılmış bir kanun vardı. Fakat bu kanun yeterince uygulanamamıştı²³⁴. Devlet ormanlarının kontrol altına alınması için meclis, öncelikle yukarıda zikredilen ve Tanzimat Fermanı'ndan sonra Ticaret Nazırı Fehmi Paşa zamanında ormanlara dair yapılan nizamnameyi nezaretten istedi²³⁵. Ardından Ticarethane'de bir komisyon kurulması isteğini sadarete bildirdi²³⁶. Ayrıca Tersane-i Amire'ye ait ormanlarda kereste kesiminin yasak olduğundan zaman zaman bu yasağın ihlaline karşı Meclis-i Vâlâ ile birlikte hareket ederek Tersâne-i Amire ormanlarını ihlâl edenleri caydırıcı önlemler almaya çalıştı²³⁷. Esasen hükümet ve dolayısıyla Meclis-i Âlî-i Tanzimat, ormanlar hakkında yeni bir kanun yapılması gereğine inanıyordu. Meclisteki görüşmelerde ormanların önemi vurgulanmakla birlikte Avrupa devletlerinin bu alandaki deneyimleri ve girişimleri sonucu ciddi gelirler elde edildiği saptanmıştı. Bundan hareketle orman ilmindeki bilgisizlik göz önünde tutularak ormanlar üzerinden vergi geliri sağlamak ve ormanların korunması için niteklilikli memur yetiştirilmesine dikkat çekilmişti. Çözüm olarak Avrupa'dan uzmanlar getirilmesi düşünülmekteydi. İlk Fransa Kralı Louis Philippe zamanında orman memuru olan Lokran'ın getirilmesi düşünülmüşse de bundan vazgeçildi ve Paris sefirine Fransa'dan iki uzman getirilmesi için talimat verildi²³⁸. Sefirin girişimleri ile yapılan kontrat neticesinde dönemin şartlarına göre çok yüksek meblağlarla, senelik altışar bin frank maaşla, Louis Tassy²³⁹ ve Aleksandr

²³⁴ *Lûtfî Efendi Tarihi*, VI-VII-VIII, 1105.

²³⁵ *BOA.*, *BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1720, Tezkire nr: 31, 17 Zilhicce 1271 [31 Ağustos 1855]; Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a kadar geçen süreçte yapılmış olan nizamname ve kanunlar –her ne kadar Meclis-i Vâlâ kanun yapıcı bir organ olsa da- bir elde derli toplu tutulmadığından Meclis-i Âlî-i Tanzimat eski kanunları edinmede sıkıntı yaşıyordu. Daha önce yapılmış olan Orman Kanunu'nu temin ederken de bu tür bir problem yaşamıştır. Önce Ticaret Nezareti'ne başvuran meclis, kanunun Postahane'de olup buradan da Hazine'ye geçtiğini öğrenmiş, Maliye Nezareti'ne bir tezkire göndererek kanunun buldurulmasını talep etmişti, *BOA.*, *BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1720, Tezkire nr: 43, 26 Muharrem 1272 [8 Ekim 1855]; Bu tür durumların yaşanması yeni kanunların hazırlanma sürecini geciktirdiği gibi kanunların derlenmesi ihtiyacını da gün yüzüne çıkarıyordu.

²³⁶ *BOA.*, *A.AMD.*, nr: 69/45, 1272 [1855].

²³⁷ *BOA.*, *A.MKT.MVL.*, nr: 90/44, 3 Safer 1273 [3 Ekim 1856].

²³⁸ Özkan Keskin, *Orman ve Ma'âdin Nezâreti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2005, 17.

²³⁹ Tassy'nin araştırmalarının sonucunda hazırladığı raporlar, 1862 yılında Kavânin ve Nizamât Dairesi'nin onayıyla çıkan Orman Layıhası'na ve 1870 tarihli Orman Kanunu'na altyapı teşkil etmiştir. Bkz. Ö. Keskin, "Osmanlı Ormancılığında Kanunlaştırma Hareketleri ve Yabancı Uzmanların Bu Alandaki Etkileri", *Journal of the Forestry*, İstanbul University, 2010, (60), 6; Ayrıca yabancı uzmanların Osmanlı ormanları hakkındaki çalışmaları için bkz. Metin Özdönmez-Abdi Ekizoğlu, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemleri Ormancılığında Katkıları Olan Yabancı Uzmanlar", *İÜOFD*, 48 (3-4), 57-68.

Estem adlarında iki uzman tayin edildi. Uzmanlara *masarif-i fevkalade* namıyla senelik on bir bin, hane kirası olarak üç bin ve bir defalığa mahsus olmak üzere de ikişer bin Frank tahsis edildi. Ticarethane’de kendilerine bir yer verilen uzmanlar, Meclis-i Âlî-i Tanzimat kararıyla, gönüllülük esas olması şartıyla Mekteb-i Harbiye, Hendesehane-i Berr-i Hümayûn ile Erkan-ı Harbiye subaylarından ve hariçten olan Fransızcası iyi düzeydeki on-on beş kişiyi eğiteceklerdi. Eğitim alan kişiler ileride Masarif-i Umûmiye Nezareti tarafından açılması planlanan okulda öğrenci yetiştireceklerdi²⁴⁰. Mühendisler, kendi istekleri doğrultusunda ilk olarak Sinop dahilindeki ormanları araştırmak üzere, bütün masrafları karşılanarak görevlendirildiler²⁴¹.

Ayrıca maden cevheri bulunan bölgelerin çevresindeki ormanlar ve koruluk alanlar işletmeciler tarafından tahrib edilmekteydi. Buna karşı bir önlem alınması gereğini hisseden Meclis-i Âlî-i Tanzimat, 25 Muharrem 1273 [25 Eylül 1856] tarihinde bir oturumda ele alınan maden meselesinde bu durumu da değerlendirdi²⁴². Buna göre maden yataklarının civarındaki ormanlardan faydalanmak için ağaç kesmek, ormanlık ve koruluk alanlara zarar vermek gibi suçlara karşı caydırıcı tedbirler alınması kararına varıldı. Ancak bunun önüne geçmek zor gibi duruyordu. Çünkü henüz ortada ciddi manada hazırlanmış bir maden ve orman kanunu bulunmuyordu.

Tafsilatlı bir Orman Nizamnamesi hazırlamak için de çalışmalarını sürdüren Meclis-i Âlî-i Tanzimat, Ticaret Nezareti gibi diğer nezaret ve dairelerin temsilcilerini meclise davet ederek nizamname maddeleri görüşülmeye başlandı²⁴³. Görüşmeler sonucunda hazırlanan taslağın Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanının da davet edildiği geniş çaplı bir katılımı Meclis-i Vükelâ’da görüşülmesi kararlaştırıldı²⁴⁴. Meclis dairesinde görüşmeler başlamış olmasına rağmen kısa bir süre sonra Meclis-i Âlî-i Tanzimat’ın Meclis-i Vâlâ ile birleşmesi, görüşmelerin kesilmesine neden oldu. Meclisin nizamname yapma ve bunun için kurulan komisyonlara ev sahipliği yapma yetkisi yeni kurulan Meclis-i Ahkâm-ı Adliye’de ihdas edilen Kavânîn ve Nizâmât

²⁴⁰ BOA., BEO.AYN.d, Defter nr: 1718, Tezkire nr: 306, 15 Şevval 1273 [8 Haziran 1857]; BOA., BEO.AYN.d, Tezkire nr: 307, 17 Şevval 1273 [10 Haziran 1857].

²⁴¹ BOA., BEO.AYN.d, Defter nr: 1718, Tezkire nr: 337, 19 Safer 1274 [9 Ekim 1857].

²⁴² BOA., İ.DH., nr: 356/23521.

²⁴³ “Meclis-i Âlî-i Tanzimat’da derdest-i mütalâa olan Orman Nizamnâmesi birlikde müzâkere olunmak üzere mâh-ı hâlin yigirmi sekizinci pazarirtesi günü iktizâ edenlerin istishabıyla meclis-i mezkûr dairesine azimet buyurmaları siyakında...” BOA., BEO.AYN.d, Defter nr: 1719, Tezkire nr: 824, 21 Ramazan 1277 [2 Nisan 1861]; BOA., A.MKT.NZD., nr: 347/92, 24 Ramazan 1277 [5 Nisan 1861].

²⁴⁴ BOA., A.MKT.MHM., nr: 225/96, 6 Muharrem 1278 [14 Temmuz 1861].

Dairesi'ne devredildi. Daire, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın uygulamasını aynen devam ettirerek Orman komisyonunu kendi dairesinde toplamaya devam etti²⁴⁵. Bir müddet sonra da komisyon çalışmaları başarıya ulaşarak bir Orman Nizamnamesi layıhası hazırlandı. Bu layıhanın kabulüyle kanunlaşan Orman Nizamnamesi'nin hükümlerinin ihlâlleri ya da izinsiz kereste kesimi gibi meseleler artık Meclis-i Vâlâ Kavânin ve Nizâmât Dairesi'nde, daha sonraları da Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi'nde görülmeye başlanmıştır²⁴⁶.

3.3.6.4. Demiryolları

Sultan Abdülmecid devrinde başlayan ve Osmanlı'nın yıkılışına kadar devam eden Anadolu ve Rumeli'deki demiryolu yapımı, devlet topraklarının bayındır hale getirilmesinde önemli bir unsurdu. Bunun haricinde ulaşım ağı zenginliğinin Osmanlı Devleti'ni iktisadi yönden de zenginleştirmesi bekleniyordu²⁴⁷. Ayrıca ülke topraklarına döşenecek olan demiryolu ağı asker e cephaneye sevkiyatı gibi konularda da kolaylıklar sağlayacaktı.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat, demiryolu ihalelerini yöneten ve kurulan kumpanyalarla mukavele hazırlayan bir kurumdu. Osmanlı yöneticileri demiryolu konusunda gerekli tecrübeden yoksun oldukları için yabancı devletlerden getirtilen uzmanların bilgi ve önerileri doğrultusunda demiryolu politikasını yürütmeye çalıştılar. Öncelikle Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ta demiryolu ve bu gibi işlerin müzakere edileceği bir komisyon kuruldu. Prusya'dan getirtilip Harbiye Nezareti'nin hizmetine verilen bir subayın, komisyona getirtilip müzakerelerde bulunması uygun görüldü. Bu subayın gelemediği durumlarda Mekteb-i Harbiye'deki Fransızca hocasının müzakerelere katılması meclisçe kararlaştırıldı²⁴⁸.

²⁴⁵ “Orman nizâmına dâir işbu perşembe günü Dâire-i Kavânîn ve Nizamât'da bir komisyon akd ve teşkili mukarrer bulunmuş ve işbu komisyonda Meclis-i Bahriye ile Meclis-i Maâbir a'zasından ba'zı zevâtın mevcûd bulunmaları lüzum görünerek...”, BOA., BEO.AYN.d, Defter nr: 1719, Tezkire nr: 937, 5 Şaban 1278 [5 Şubat 1862]; BOA., BEO.AYN.d, Defter nr: 1719, Tezkire nr: 989, 22 Safer 1279 [19 Ağustos 1862].

²⁴⁶ 1862 yılındaki Orman Layıhası'nın Kavanin ve Nizamât Dairesi'nde hazırlanma süreci hakkında bkz. Keskin, *Orman ve Ma'âdin Nezâreti*, 27-28.

²⁴⁷ *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1600-1914)*, II, Halil İnalcık-Donald Quataert (Ed.), İstanbul 2006, 926.

²⁴⁸ Meclis-i Âlî-i Tanzimat kararının Seraskerliğe bildirilen tezkiresi, BOA., BEO.AYN., Defter nr: 1718, Tezkire nr: 126, 25 Şaban 1272 [1 Mayıs 1856].

Yabancı devletlerden getirtilen uzmanlar, demiryolu yapılması düşünülen yerlerin ne kadara mal olacağını tespit etmek için Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından keşif çalışmaları yapmaya gönderilirdi. Yapılan keşif çalışmalarının sonuçları meclise bildirilir ve nihayetinde esas olarak alınan bu çalışmalar ışığında demiryolu ihalelerine karar verilir²⁴⁹.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat görev yaptığı süre zarfında, Anadolu ve Rumeli’de yapılması düşünülen demiryollarının şartname ve mukavelenamelerini hazırlayan kurum olmuştur²⁵⁰. Demiryolu imtiyazı almak için başvurular da genellikle Meclis-i Âlî-i Tanzimat’a yapılıyordu²⁵¹. İmtiyaz verilip mukavele imzalanan fakat imtiyaz sahibinin yükümlülüğünü yerine getiremediği takdirde uygulanacak muameleler de Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından düzenlenen mazbatalarla belirtiliyordu²⁵².

Bununla birlikte Meclis-i Âlî-i Tanzimat, Bâb-ı Âlî ile imtiyaz kumpanyalarının arasındaki ihtilafları da halletmeye çalışıyordu²⁵³. Bu görevlerini yerine getirirken, Osmanlı Devleti’nin Avrupa’daki itibarının zedeleyecek gelişmeleri de engellemek için girişimlerde bulunabiliyordu²⁵⁴.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat’ın yoğunlaştığı demiryolu hatları, Anadolu’nun ve Osmanlı Avrupasının ilk demiryolları olan İzmir-Aydın ve Köstence-Çernavoda demiryollarıydı. Gündeme gelen başka demiryolu hattı ihaleleri de vardı. Bunlardan biri

²⁴⁹ Dersaâdet’ten Edirne’ye kadar yapılması düşünülen demiryolu için Başmühendis göreviyle atanan Mösyö Bonkarne, Meclis-i Âlî-i Tanzimat kararı ile Edirne’ye gönderilecekti. Ticaret ve Maliye Nezaretleri ile Seraskerlik makamlarına yazılan tezkirelerde Başmühendis’in maiyetinde bulunmak üzere iki mühendis ve yol masraflarının karşılanması ve bu masraflardan sorumlu Erkân-ı Harbiye subaylarından bir kişinin görevlendirilmesi isteniyordu; *BOA.*, *BEO.AYN.d*, Defter nr: 1718, Tezkire nr: 180-181-182, 8 Muharrem 1273 [8 Eylül 1856].

²⁵⁰ Sivas ve İzmir’e yapılması düşünülen demiryolu hattının Meclis-i Âlî-i Tanzimat’tan kaleme alınan şartname ve mukavelename Meclis-i Vükelâ’da uygun görülerek kabul edilmişti; *BOA.*, *A.AMD.*, nr: 91/48, 1275 [1858-1859]; Cevdet Paşa Ma’ruzât adlı eserinde Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliği döneminde demiryolları ve bayındırlık işleri ile ilgili mukavelelerde kendisinin etkin rol oynadığını belirtmiştir. Bkz. Cevdet Paşa, *Ma’ruzât*, 221-222.

²⁵¹ General Chesney tarafından Demiryolu imtiyazı almak için Meclis-i Âlî-i Tanzimat’a verilen müzekkire; *BOA.*, *HR.TO.*, nr: 425/67, 17 Aralık 1856.

²⁵² Samsun-Sivas Demiryolu için Mösyö Edvar Price’ın verdiği yirmi beş bin İngiliz Lirası “kefalet akçesi”nin devletin müsadere etmesi yönünde Meclis-i Âlî-i Tanzimat mazbatası hakkında bkz. *BOA.*, *A.AMD.*, nr: 92/13, 2 Receb 1276 [25 Ocak 1860].

²⁵³ İzmir Demiryolu kumpanyasıyla Evkaf-ı Hümâyûn Nezareti arasındaki bir ihtilafın çözümü için Meclis-i Âlî-i Tanzimat hayli çaba sarfetmişti; *BOA.*, *A.AMD.*, nr: 90/48, gurre-i Cemaziyelahir 1275 [6 Ocak 1859].

²⁵⁴ Aydın Demiryolu imtiyazını almak için verilen “kefalet akçesi”nin kumpanya tarafından mukavelede belirlenen meblağdan çok daha fazla gösterilmesi üzerine Meclis-i Âlî-i Tanzimat, Paris Sefiri’ne gerekli incelemeyi yapma konuyu açıklığa kavuşturması için bir tezkire yollamıştı. Meclisin bu olayı gündeme almasının ana gayesi bu imtiyazlar vesilesiyle Avrupa’da Osmanlı Devleti’nin aleyhine esecek bir rüzgarı önlemektir; *BOA.*, *HR.SFR.(3)*, nr: 58/11, 8 Mayıs 1861.

Varna-Rusçuk hattı olup, 1861’de 99 yıllığına İngilizler’e ihale edilmişti. 5 yıl sonra 1866 yılında işletmeye açılan bu hat, Berlin Antlaşması ile Bulgaristan’a devredilmiştir²⁵⁵. Bu devirde, bilhassa Islahat Fermanı’ndan sonra, yabancı yatırımcı akınına uğrayan Osmanlı topraklarındaki demiryolu hatlarının birçoğu proje aşamasından öteye geçmemiştir ki bunlardan bir kısmı ancak Cumhuriyet devrinde işletmeye açılmıştır.

3.3.6.4.1. İzmir Demiryolu

İzmir-Aydın demiryolu hattı, kurulan bir kumpanya aracılığıyla yapılacaktı. 1856 yılının Eylül ayında bir İngiliz kumpanyası adına E. Price ile mukavele imzalandı²⁵⁶. İhale, İzmir’deki İngiliz tüccarlardan Robert Wilkin ve ortakları adına alınmıştı. Fakat devletin bu hususta deneyimi olmadığından, İzmir Demiryolu hattının döşenmesi için yapılması gereken işlemlerde acemilikler yaşanıyordu. Sözleşme gereği Osmanlı tebasına ayrılan kumpanya hissesi onbeş bindi. Bu hisselerin satış işlemlerini yürütmesi için kumpanya, Galata’da mukim Mösyö Hanso’yu tayin etmişti. Usule göre kimin ne kadar hisse aldığı ve aldığı hisselerin bedeli defterlere kaydolacak, hisse alacaklara kumpanya bir senet tanzim edecekti. Senetsiz hisse alınamayacaktı. Fakat tecrübesizlikten dolayı bu uygulama sağlıklı bir şekilde yürütülemedi. Hisse alanların birçoğu hisse bedeli meblağın taksitlerini ödemeye henüz başlamamıştı. Ayrıca kimin ne kadar hisse aldığı da Dersaâdetçe net olarak bilinmiyordu. Hisse cetvellerini içeren defterler Meclis-i Âlî-i Tanzimat’a gönderildiğinden meclisin vazifesi bu defterleri kontrol etmek ve usule uygun olmasını sağlamaktı. Defterlerin Meclis-i Âlî-i Tanzimat’a usule uygun olarak gönderilmesi, Osmanlı tebasına ayrılan onbeş bin hisselerin kimlere ne kadar verildiğinin belirginleştirilmesi ve verilen hisse bedellerinin taksitlerinin muntazaman ödenmesi için Meclis-i Âlî-i Tanzimat ilgili makamları uyardı²⁵⁷. Hisse bedellerinin ödenmemesi gibi durumlarda şikayet merkezi sadaret olmasına rağmen yapılan şikayetlerin değerlendirildiği kurum Meclis-i Âlî-i

²⁵⁵ Kütükoğlu, “Yabancıların İktisâdî Faaliyetleri”, 125; Murat Özyüksel, “Anadolu ve Bağdat Demiryolları”, *Osmanlı*, III, 665.

²⁵⁶ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tedkik*, TTK Yayınları (2.Baskı), Ankara 1994, 96.

²⁵⁷ Sadaret’ten Ticaret Nezareti’ne gönderilen tezkirede hisse işlemlerinin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi için Meclis-i Âlî-i Tanzimat’ın kararı bildirilmişti; *BOA., A.MKT.NZD.*, nr: 252/30, 3 Receb 1274 [17 Şubat 1858].

Tanzimat'tı. Kumpanya şikayetleri de Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a havale ediliyordu²⁵⁸. Kumpanya ile imzalanan mukavelenin şartlarının yürütülmesinde ve kumpanya tekliflerinde de Meclis-i Âlî-i Tanzimat etkindi. İzmir demiryolu için 4 yıllık bir sözleşme imzalanmıştı. Ancak kumpanya, sözleşme süresinin bitimine yakın borçlanmak ve devletten hattın döşenmesine nezaret etmek amacıyla bir mühendis ataması talep etmek için Bâb-ı Âlî'ye bir takrir sundu. Meclis-i Maâbir bu teklifleri reddedip, hükümlülüğünü yerine getirmeyen kumpanyayla sözleşmeyi feshederek yeni bir kumpanya kurulması için hazırladığı mazbatayı Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a sundu. Meclis-i Âlî-i Tanzimat, *mevâd-ı cesîme ve mu'tenâdan olduğundan* kumpanyanın teklifiyle Meclis-i Maâbir'in mazbatasını birleştirerek konunun Meclis-i Vükelâ'da görüşülmesine karar verdi. Meclis-i Vükelâ ise, hiçbir sorumluluğu devlete ait olmamak şartıyla eski mukavelename şartlarına bağlı kalınmak üzere sözleşmenin 3 yıl daha uzatılmasına karar vermişti²⁵⁹. Bu muamelat şunu gösteriyor ki, Meclis-i Maâbir, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ı ilgilendirebilecek meseleleri birer layiha şeklinde sunup, meclisin vereceği cevap doğrultusunda hareket ediyordu. Aynı şekilde Meclis-i Âlî-i Tanzimat da tek başına karar veremeyeceğini düşündüğü işlerde karar mercii olarak Meclis-i Vükelâ'yı görüyordu. Fakat Meclis-i Vükelâ'da alınan kararlar Meclis-i Âlî-i Tanzimat için tamamen bağlayıcı olmayabilirdi. Nitekim kumpanyanın borçlanma teklifi Meclis-i Vükelâ'da kabul edilmesine rağmen, kumpanyanın çalışmalarından memnun olmayan Meclis-i Âlî-i Tanzimat, hissedarların hukukunun çiğneneceği gerekçesiyle Meclis-i Vükelâ'nın kararını askıya alıp, bölgeye komisyon göndererek kumpanyanın tahkik edilmesini sadarete bildirmişti. Bu karar mazbatasını sadareten hiç değiştirilmeden Ticaret Nezareti'ne bildirilmişti²⁶⁰. Meclisin kararı yerinde görülerek düşünülen komisyonun tertip edilmesi işi Meclis-i Âlî-i Tanzimat ile Ticaret Nezareti tasarrufuna bırakıldı. Bunun üzerine Ticaret Nezareti ile ilgili yazışmaları yapan meclis, nezaretin öngördüğü Meclis-i Maâbir üyesinden mühendis Renir ve Şevki Efendi'nin yanı sıra hissedarlardan Maliye Nezareti'ni temsilen Hakkı Efendi'yi ve kumpanya

²⁵⁸ Hisse bedellerini alamayan kumpanya, Londra Sefareti'ni devreye koymuş, Sefareten sadarete ulaştırılan şikayet, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a have edilmiş ve meclis bedellerin ödenmesi hususunda gerekenin yapılmasını içeren bir mazbata kaleme almıştır; *BOA., A.MKT.MHM.*, nr: 183/5, 24 Şevval 1276 [15 Mayıs 1860].

²⁵⁹ *BOA., A.MKT.NZD.*, nr: 324/26, 25 Muharrem 1277 [13 Ağustos 1860].

²⁶⁰ *BOA., A.MKT.NZD.*, nr: 334/1, 21 Cemaziyelevvel 1277 [5 Aralık 1860].

hissedarlarını temsilen de İzmir Valisi'ni komisyona dahil etti. Ayrıca kumpanya komiserleri de komisyonda üye sıfatını taşımadan bulunabileceklerdi²⁶¹.

Kumpanyaların Osmanlı topraklarında yaptıkları bayındırlık işlerinde devlet, politikası ve şartnameleri gereği, kumpanyaları denetlemek için merkezden komiserler tayin etmiştir. Bu komiserler genellikle Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından tespit edilmiştir. Zira meclis, İzmir demiryolu kumpanyasına Binbaşı Mustafa Efendi ile komiser olarak Erkân-ı Harbiye Binbaşlarından Reşad Bey'i görevlendirmiştir²⁶². Reşad Bey yukarıda bahsedilen komisyonda İzmir Demiryolu Komiseri olarak bulunacaktı. Meclis-i Âlî-i Tanzimat döneminde Mayıs 1861'de İzmir-Aydın Demiryolu hattının İzmir'den Torbalı'ya kadarki kısmı tamamlanmış ve hizmete açılmıştı²⁶³. Bu hat, 1867 yılında 130 kilometrelik kısmı tamamlanarak hizmete açılmış ve 1879 tarihli bir mukavele ile Sarayköy'e ve 1888'den sonra Dinar'a kadar uzatılarak şube hatları ile birlikte 1914 yılında 610 kilometreyi bulmuştur²⁶⁴.

3.3.6.4.2. Köstence-Çernavoda Demiryolu

Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın yoğun ilgilendiği bir diğer demiryolu hattı da Köstence'den Çernavoda'ya kadar uzanan hattır. Köstence-Çernavoda (Köstence-Boğazköy) hattı Osmanlı Devleti'nin balkanlardaki ilk demiryolu hattıdır. İngilizler tarafından kurulan kumpanyanın yaptığı başvuru üzerine kumpanyanın Dersaadet'teki ortaklarından Mösyö (Trevor) Barkley'in Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a takdim ettiği mukavelenamenin kabul edilmesi ile hat kurulmuş oldu²⁶⁵. Tuna Nehri'ni Karadeniz'e bağlayan bu hat, bölge ekonomisine ve nehir taşımacılığına büyük katkı sağlayacaktı²⁶⁶.

²⁶¹ İlgili yazışmalar için bkz. *BOA.*, *BEO.AYN.d.*, Defter Nr: 1719, Tezkire Nr: 812, 825, 831.

²⁶² *BOA.*, *BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1718, Tezkire nr: 393,394, 9 Zilkade 1274 [21 Haziran 1858].

²⁶³ İzmir-Aydın Demiryolu Komiseri Reşad Bey'in Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a gönderdiği hattın tamamlandığını belirten şukkası, meclisten yazılan bir tezkire ile Ticaret Nezareti'ne bildirilmiştir, *BOA.*, *BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1719, Tezkire nr: 869, 9 Zilkade 1277 [19 Mayıs 1861].

²⁶⁴ Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tedkik*, 96; Ayrıca bkz. Özyüksel, "Anadolu ve Bağdat Demiryolları", 664,665.

²⁶⁵ *BOA.*, *HR.TO.*, nr: 467/13, 3 Mart 1857; Bu hat 66 kilometre uzunluğunda olup, 1860 yılında işletmeye açılmıştır. Sözleşme gereği 99 sene sonunda devlete bedelsiz olarak devredilecek olan hat, 1882'de Romanya Devleti'ne 1.650.000 franga satılmıştır. Bkz. Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tedkik*, 96.

²⁶⁶ Köstence demiryolu hattının bölgedeki ekonomik hayata getirdiği faydalar hakkında bir çalışma için bkz. Ali Akyıldız, "Bir Teknolojik Transferin Değişim Boyutu: Köstence Demiryolu Örneği", *Osmanlı Araştırmaları*, XX, İstanbul 2000, 313-327.

Kısa süre içinde başlayan hattın döşemesinde Bâb-ı Âlî'yi temsilen Erkân-ı Harbiye Binbaşlarından İsa Efendi komiser olarak görevlendirilmişti. İsa Efendi'nin Köstence'de istihdamı hususunda Meclis-i Âlî-i Tanzimat gerekli kolaylıklar sağladı²⁶⁷. Demiryolu hattı ile ilgili gelişmeler İsa Efendi'nin Dersaâdet'e gelerek Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ta birebir yaptığı görüşmeler ve gönderdiği raporlar sayesinde takip ediliyordu²⁶⁸. Görevlilerin yetkilerini kötüye kullanmaları karşısında Meclis-i Âlî-i Tanzimat, Meclis-i Vâlâ aracılığıyla idari yargı yetkisini kullanabiliyordu. Nitekim İsa Efendi için bu durum söz konusu olmuştur. Kendisinin Köstence demiryolu komiserliği görevindeki bazı uygunsuz hareketlerinin şikayet edilmesi üzerine Meclis-i Vâlâ'da yargılanması Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından karara bağlanmıştı²⁶⁹.

İzmir demiryolu hisselerin satımındaki gibi Köstence demiryolu hisselerinin satımı konusuyla da ilgilenen Meclis-i Âlî-i Tanzimat, hisse satışları ile ilgili meseleleri görüşüp karara bağlamaya çalıştı. Köstence-Çernavoda hattı için satışa çıkarılan 500 hissenin 155'ine talep olmayınca meclis maddi sıkıntıların önünü kesmek amacıyla, bu hisselerin hazine tarafından alınmasını ve talibi çıktıkça da bunların hazineden satılması kararını almıştı²⁷⁰. Aynı zamanda hisse taksitlerinin de hissedarlar tarafından zamanında ödenmesi için telkinlerde bulunuyordu²⁷¹.

Demiryolu hattı Köstence'nin ekonomik olarak hareketlenmesini sağlamıştı. Bununla birlikte Köstence kaza müdürünün demiryolu kumpanyası memurlarına nüfuz edemeyip ahalinin hukukunu muhafaza edememesi üzerine *hükümet-i mahalliyenin bir hal-i iktidar ve itibarda bulundurulması* gerekçesi ile Köstence'nin idari yapısının değiştirilmesi gündeme geldi. Meclis-i Âlî-i Tanzimat ile Meclis-i Vâlâ'da alınan karar gereği yeni bir idari taksimat yapıldı. Yeni taksimat gereğince Mankaliye kasabasının da

²⁶⁷ Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın İsa Efendi'ye ailesini de yanına alarak oturmak için kendine bir hane yaptırma ve gerekli arazi tahsis etme izni veren kararı sadaâretten Maliye Nezareti'ne bildirilmiştir; *BOA., A.MKT.MHM.*, nr: 155/2, 19 Şaban 1275 [24 Mart 1859].

²⁶⁸ İsa Efendi'nin Dersaâdet'e geliş gidiş masrafları Varna Kaymakamı ve Meclis-i Âlî-i Tanzimat onayıyla Maliye Nezareti'nden karşılanacaktı, *BOA., A.MKT.MHM.*, nr: 163/67, 24 Muharrem 1276 [23 Ağustos 1856]; Ayrıca Köstence Limanı'na bir istihkâmât yapılması düşünülüp, yerinin tespiti için Hendesehane İstihkâmât Muallimi Kolonel Blum ile Mühendis Kolağası Server Efendi'nin gönderilmesi meclişe uygun bulunmuştu; *BOA., BEO.AYN.*, Defter nr: 1718, Tezkire nr: 380, 14 Ramazan 1274 [28 Nisan 1858].

²⁶⁹ *BOA., A.MKT.MHM.*, nr: 184/72, 17 Zilkade 1276 [6 Haziran 1860]; Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın Osmanlı memurlarının yargılanması hakkında bu tür kararlar alması nadir rastlanan durumlardan biridir. Fakat Demiryolu ihalelerinde meclis etkin rol oynadığından idari meselelerde yargı gücüne yön verebiliyordu.

²⁷⁰ *BOA., A.MKT.MHM.*, nr: 160/54, 15 Zilkade 1275 [16 Temmuz 1859].

²⁷¹ *BOA., A.MKT.MHM.*, nr: 170/94, 19 Rebiülahir 1276 [15 Kasım 1859].

bağlanmasıyla Köstence kaymakamlık merkezi oldu. Bâb-ı Âlî Tercüme Odası memurlarından Ahmed Rasim Efendi, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kendisine verdiği talimatname ile birlikte Köstence'ye bağlı kaza ve köylerin listesini ve Köstence demiryolu mukavelenamesini teslim alarak Köstence kaymakamı olarak atandı²⁷².

Meclis-i Âlî-i Tanzimat devlete gelir sağlamak amacıyla Köstence civarındaki ve demiryolu güzergahındaki boş arazileri satmakla da ilgilendi. Çünkü demiryolu hattının gündeme gelmesiyle emlak ve arazi fiyatlarında artış söz konusu olmuş, durumdan nemalanmak isteyenler arazileri ucuza alıp daha sonra fahiş fiyatlarla satma eğilimi göstermişti. Silistre tapu memurlarından biri de sahipsiz arazileri parselleyip bu tür adamlara satmıştı. Ancak durum fark edilince devlet bu tür satışların iptal edildiğini duyurdu²⁷³. Şartnamelere göre arazinin gerçek fiyatına satılması için talipleri arasında yapılacak müzayede ile satılması gerekiyordu. Bunun için görevlendirilen memurlar boş arazileri kayıt altına almak ve bunların haritasını çıkartmak suretiyle belirlenen fiyattan taliplerine satılmasına imkan sağladı²⁷⁴.

Bu demiryolu ile ilgili daha sonra başka meseleler de ortaya çıkmıştır. Varna kaymakamı, Dersaâdet'e gönderdiği bir tahriratta İngilizlerin Köstence demiryoluna İngiliz bandırası çekme niyetinde olduğunu belirtmiş, buna mukabil Osmanlı Devlet sancağının da çekilmesi için izin istemişti. Durum, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'da görüşülmüş, demiryollarına bandıra çekilmesi gibi bir uygulamanın vaki olmadığı gerekçesi ile her iki devlet bandırasının da çekilmeyeceğini Köstence Demiryolları Komiseri İsa Efendi'ye bildirilmiştir²⁷⁵.

3.3.7. Kırım-Kafkas Muhacirlerinin Sevk ve İskânı

Osmanlı Devleti tanzimat devrinde bir taraftan reformlar yapmak ve bunları uygulamakla uğraşırken diğer taraftan da devlete sığınan muhacirlerin sevk ve iskânıyla meşgul olmuştu. Özellikle Meclis-i Âlî-i Tanzimat devrinde göç meselesi devleti konuya eğilmek zorunda bırakmıştı. Kırım Harbi'nden sonra Çarlık Rusya'nın Kırım ve

²⁷² BOA., A.MKT.MVL., nr: 122/41, 5 Cemaziyevvel 1277 [19 Kasım 1860]; *Lütfi Efendi Tarihi*, IX, 166.

²⁷³ Akyıldız, "Köstence Demiryolu", 316.

²⁷⁴ İlgili yazışmalar için bkz. BOA., A.MKT.MHM., nr: 208/14, 23 Receb 1277 [4 Şubat 1861]; BOA., A.MKT.NZD., nr: 333/99, 20 Cemaziyevvel 1277 [4 Aralık 1860].

²⁷⁵ BOA., BEO.AYN.d, Defter nr: 1720, Tezkire nr: 613, 19 Cemaziyevvel 1276 [14 Aralık 1859].

Kafkasya'daki Türk varlığını sonlandırmak istemesi sonucunda²⁷⁶ Rus baskısından kaçan Kırım ve Kafkasyalı binlerce aile Osmanlı topraklarına sığınmaya başlamıştı. 1860'a kadarki sürede Kırım ve havalisinden Osmanlı topraklarına 141 binin üzerinde muhacir gelmişti²⁷⁷. Bu rakam 1876'ya kadar yaklaşık bir buçuk milyona ulaşacaktı²⁷⁸. Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına göç edenlerin yoğunlaştığı dönemleri 1856-1857, 1860-1862 ve 1864-1865 olarak üç kısma ayırmak mümkündür. İlk göç dalgasının ardından Şeyh Şamil'in Ruslara teslim olmasıyla göç hareketi 1860 yılından itibaren daha ciddi bir yoğunluk kazanmaktadır²⁷⁹. Dolayısıyla göç hareketinin en yoğun olduğu dönemlerin büyük bir kısmı Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın görev yaptığı yıllara rastlamaktadır.

Bu doğrultuda ilk göçmen kfilesi 1856'da gelerek Dobruca'ya yerleştirilmiş, hatta iskan bölgesine yeni bir şehir dahi kurularak Mecidiye adı verilmişti²⁸⁰. Osmanlı Devleti, halifelik merkezi oluşu, topraklarına sığınanlara kucak açması gibi gelenekten gelen sebeplerle birlikte boş kalan devlet topraklarını şenlendirme ve göç olgusunu devletin menfaatine dönüştürme gibi pratik düşüncelerle Kırım-Kafkas göçlerini sistemli bir şekilde idare etmeye başladı. Bu amaç doğrultusunda Meclis-i Âlî-i Tanzimat bir nizamname hazırladı. "*Kabul-i Tabiiyyet ile Hariçden Devlet-i Aliyye Memalikine Gelib Tevattun Etmek Arzu Eden Familyalar Hakkında Nizamname*"²⁸¹ adını taşıyan ve 14 maddeden oluşan bu nizamnameden kısa bir süre sonra aynı nizamnameye eklenmek üzere 20 yıllığına arazi tahsis edilen muhacirlerin arazi üzerindeki hukuki durumunu ele alan ek bir madde koydu²⁸². Fakat göçmen sayısındaki artışlar zamanla iskan problemini ortaya çıkardı. Devlet zamanla muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılamak ve bunların iskanını sağlıklı bir şekilde idare etmekte

²⁷⁶ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Yayınevi (2.Baskı), Ankara 2010, 71,72.

²⁷⁷ Eren, Rus kaynaklarına dayanarak bu dönemde 141 bin 667 Kırım Türkü'nün Osmanlıya sığındığı bilgisini vermiştir. Bkz. Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri: Tanzimat Devri-İlk Kurulan Göçmen Komisyonu-Çıkarılan Tüzükler*, Nurgök Matbaası, İstanbul 1966, 66; Shaw'a göre bu rakam aynı dönemler içinde 176 bin civarındaydı. Bkz. Shaw, *Modern Türkiye*, 152.

²⁷⁸ Shaw, *Modern Türkiye*, 152.

²⁷⁹ Abdullah Saydam, "Kırım ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskân Siyaseti", *Osmanlı I-XII*, IV, 679.

²⁸⁰ Raşit Gündoğdu, "Arşiv Belgeleri Işığında Kırım ve Çerkes Göçleri", *Uluslar arası Göç Sempozyumu Bildiriler-8-11 Aralık 2005*, Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, İstanbul 2006, 122.

²⁸¹ Sonraki dönemde Takvîm-i Vakayi'de yayınlanan nizamname maddeleri için bkz. *TV*, nr: 562, 9 Şevval 1274 [23 Mayıs 1858].

²⁸² 18 Ramazan 1274 [2 Mayıs 1858] tarihli ve *Memâlik-i Saireden Memâlik-i Mahrûsa'ya Gelib Tavattun Edecekler Hakkında Olan Nizamnâme*ye Zeyl adlı ek madde için bkz. *BOA.*, *A.DVNSMTAN.d.01.*, 156.

zorlanmaya başladı. Osmanlı'ya sığınan göçmenlerle ilgili muamelelerin daha çok yapıldığı 1859'a kadar Şehremaneti ve Ticaret Nezareti'nin 1859'dan itibaren ihtiyaca cevap verememesi üzerine, Ali Paşa'nın Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanlığı döneminde, 1859'da, "Muhacir Komisyonu" kurulmasına karar verildi²⁸³. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın komisyona dair 1 Ocak 1860'da hazırladığı mazbata 4 gün sonra padişahın onayından geçerek komisyon kurulmuş oldu²⁸⁴. Fakat bu komisyon dahi muhacir meselesinde yetersiz kalıyordu²⁸⁵.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat, Şehremaneti ve Muhacir Komisyonu'nun meseleyi idare etmekte yetersiz kalması üzerine muhacirlerin iskanı ve problemlerinin giderilmesi için gerekli gördüğü müdahaleleri yapmaya başladı. İlk muamelatın kendi alanına giren kısmıyla ilgilense de zamanla birçok meseleye müdahil olmak zorunda kaldı. Nitekim Meclis-i Vâlâ ile birleşene kadar Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın gündemini en fazla meşgul eden meselelerin başında muhacirlerin sevk ve iskanı geliyordu. Meclis, bu meselede daha çok karar mercii görevini üstlenmişti. Meclis; mali işlemlerde Maliye Nezareti, takip edilen iskan politikasında ise Ticaret Nezareti, Şehremaneti ve Muhacir Komisyonu ile yazışmalar yapıyordu. Alınan kararlar meclis tarafından Şehremaneti'ne ya da Muhacir Komisyonu'na doğrudan doğruya ya bildirilirken, bu kararlar sadaret aracılığıyla da ilgili kurumlara iletilebiliyordu. Bu doğrultuda Şehremaneti ve Muhacir Komisyonu'nun uygulamaları bazen Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın onayını gerektirebiliyordu. İstanbul'a gelen muhacirlerin Anadolu ve Balkanlar'da iskan ettirilmesine dair muameleler de Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın oluru alınarak yapılıyordu²⁸⁶. Yani Meclis-i Âlî-i Tanzimat muhacir iskanında, zaruri sebeplerden ötürü de olsa, birinci derecede yetkili bir meclis görünümü kazanmaya başlamıştı. Meclis-i Âlî-i Tanzimat, özellikle 1859 ile 1861 (1277-1278) yılları arasında muhacir meselesine ciddi oranda yoğunlaşmak zorunda kalmıştı²⁸⁷. Bunun sebebi diğer ilgili kurumların sevk ve iskan işlerinin üstesinden gelememesiydi. Meclis-i Âlî-i

²⁸³ Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, 54-55.

²⁸⁴ Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, 55-61; Shaw, *Modern Türkiye*, 152.

²⁸⁵ Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, 67.

²⁸⁶ Bu konuda çokça belge mevcuttur. Muamelata dair örnek bir belge olarak Kastamonu'ya gönderilen muhacirler için bkz. *BOA., A.MKT.MHM.*, nr: 225/33, 24 Zilhicce 1277 [3 Temmuz 1861].

²⁸⁷ Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın Muhacir Komisyonu, Şehremaneti, Ticaret ve Maliye Nezaretleri ile Seraskerlik makamına muhacir meselesiyle ilgili gönderdiği çok sayıda tezkire mevcuttur. Bkz. *BOA., BEO.AYN.d*, Defter nr: 1718-1719.

Tanzimat'ın muhacir meselesinde ne gibi bir görev üstlendiği, örnekler ışığında aşağıda incelenmeye çalışılacaktır.

Muhacir Komisyonu'nun üyeleri Meclis-i Âlî-i Tanzimat kararları doğrultusunda atanıyordu. Bâb-ı Âlî'nin 1861 yılında Osmanlı topraklarına gelen muhacirleri iskan etmekte sıkıntıya düşmesine çare olarak muhacir komisyonunun yeni üyeler alımıyla güçlendirilmeye çalışıldı. Meclis-i Âlî-i Tanzimat meselenin ciddiyetinin yanı sıra muhacir meselesine *mesalih-i hayriyye ve milliye* nazarıyla baktığından ilmiyeden 3 zatın yanı sıra eski Trablus Valisi İzzet Paşa, eski Edirne Mutasarrıfı Bican Paşa ve Reşid Paşa'nın kethüdalığını yapmış olan Raşid Efendi'yi komisyona dahil etmeyi uygun bulmuştu²⁸⁸.

Muhacir iskanında karşılaşılan problemler Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a başvurularak halledilmeye çalışılıyordu. Örneğin 1859 ortalarında Dersaâdet'e gelen 580 Çerkes muhacirin tahsis edilen hanelerde iskanı mümkün olmayınca durum Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a bildirilerek meclisin verdiği karar ve padişahın da onayıyla Şehremaneti ve Maliye Nezareti'ne yazılan bir emirname ile Darulfünun binasının bazı kısımlarının muhacirlere tahsis edilmişti²⁸⁹. Muhacir iskanı sırasında karşılaşılan sorunlar ya doğrudan doğruya ya da sadaret aracılığıyla Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a soruluyordu. İzmit'teki muhacirlerin sevkinde kullanılan araba ve bargirlerin (beygir) ücretlerinin nasıl karşılanması gerektiği Muhacir Komisyonu'ndan sadarete sorulmuş, sadaret konuyu Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a taşıyarak meclisin; ücretlerin devlet hazinesinden karşılanması yönünde verdiği cevabı tekrar komisyona bildirmişti²⁹⁰. Bununla birlikte Meclis-i Âlî-i Tanzimat, iskan ettirildiği yeri beğenmeyip geri dönen muhacirler hakkında, bir yaptırım niteliğinde olan, yol masraflarının devlet tarafından karşılanmayacağı kararını aldı²⁹¹. Zira Konya'ya gönderilen Nogay muhacirlerinin hem tayin edilen yerlerini beğenmemesi hem de iskan esnasında ağır davranıp bu nedenle devletin kendilerine yerleşene kadar verdiği yevmiyelerini almaya devam etmeleri üzerine Meclis-i Âlî-i Tanzimat kendilerine başka bir yer tahsis edilmeyeceğiyle birlikte başka bir yere gitmeleri halinde yevmiyelerinin ve yapılan maddi yardımın da kesileceği

²⁸⁸ BOA., *BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1719, Tezkire nr: 850-851, 22 Şevval 1277 [3 Mayıs 1861].

²⁸⁹ BOA., *A.MKT.MHM.*, nr: 160/74, 19 Zilhicce 1275 [20 Temmuz 1859].

²⁹⁰ BOA., *A.MKT.MHM.*, nr: 225/5, 29 Zilhicce 1277 [8 Temmuz 1861].

²⁹¹ Bu karar Sadaret Müsteşarlığı'ndan Muhacir Komisyonu'na bildirilmişti; BOA., *A.MKT.NZD.*, nr: 358/6, 5 Muharrem 1278 [13 Temmuz 1861].

kararını almıştı²⁹². Bu uygulama hem devlet giderlerini sınırlamaya hem de iskanın bir kargaşa haline dönüşmesini engellemeye yönelikti. Bu tür yaptırımlar karşısında muhacirlerin, iskan ettirilirken, fikirlerinin alınması da ihmal edilmemiştir. Böyle bir uygulama ile iskan ettirilen muhacirlerin baskı ve zorlamalardan ziyade gönül rızalarının da kollandığı dikkate değer bir bilgidir. Nitekim İstanbul'a gelen 1060 kadar Çerkes ve Nogay muhaciri geçici olarak iskan edildikten sonra Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a davet edilerek nerelere gönderilmek istedikleri kendileri ile müzakere edilmiştir²⁹³.

Muhacirlerin sağlıklı şartlarda yaşaması ve ihtiyaçlarının giderilmesi Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın ilgilendiği meselelerdendi. 1859 yılındaki yaklaşan Ramazan Bayramı münasebetiyle Dersaâdet'teki muhacirlerin çocuklarının eskiyen elbiselerinin yerine yeni elbiseler dağıtılması Meclis-i Âlî-i Tanzimat ve Meclis-i Vükelâ'da kararlaştırılmıştı²⁹⁴. Darufünan'a yerleştirilen muhacirlerin sağlık koşullarının yetersiz olmasından dolayı Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın da onayı ile sadaret tarafından Mekteb-i Tıbbiye'den bir memur görevlendirilmişti²⁹⁵. Aynı zamanda muhacirlerin konut ihtiyaçları da mecliste gündeme gelen meselelerdendi. İlk dönemlerde ihtiyaç sahibi her muhacire yeterli konut desteğinin verilmesi amaçlandıysa da muhacir sayısının yüzbinleri bulması, sonucu Kırım Harbi'nden yeni çıkmış ve maddi imkanları kısıtlı olan Bâb-ı Âlî'yi daha makul kararlar almaya sevk etmiştir. Bu husus 13 Temmuz 1860 tarihindeki Meclis-i Âlî-i Tanzimat oturumunda ele alınmıştır. Konu ile ilgili düzenlenen mazbatada; son dönemlerdeki muhacirlerin mal ve mülklerini satarak Osmanlı topraklarına geldiklerine, bundan dolayı öncekilere oranla ekonomik durumlarının iyi olduğuna değinilmiş ve konutlarını kendilerinin yapmasının daha uygun olacağına karar verilmiştir. Ancak daha sonra imkanlar dahilinde yardım yapılması kararlaştırılmış olsa da muhacirlerin ekonomik sorunları karşısında bu tedbirler yetersiz kalmıştır²⁹⁶.

²⁹² BOA., A.MKT.NZD., nr: 191/76, 27 Muharrem 1277 [15 Ağustos 1860]; Benzer bir durum Bolu ve Düzce kazalarındaki muhacirlerin iskanında gerçekleşmiş, Meclis-i Âlî-i Tanzimat bu bölge muhacirlerinin de yevmiyelerinin kesilmesi kararını almıştı. Bkz. BOA., A.MKT.MHM., nr: 193/58, 14 Şaban 1277 [1 Eylül 1860].

²⁹³ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, 124.

²⁹⁴ BOA., A.MKT.NZD., nr: 281/8, 27 Ramazan 1275 [30 Nisan 1859].

²⁹⁵ BOA., A.MKT.NZD., nr: 293/69, 29 Rebiülevvel 1276 [26 Ekim 1859].

²⁹⁶ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, 165.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat muhacir iskanını yönetebiliyordu. Bu doğrultuda ilgili kurumları devreye koymak suretiyle kurumlar arasındaki organizasyonu sağlıyordu. Adana’da iskanı düşünülen Nogay muhacirlerinin sevkinde çıkan aksaklıkların Şehremaneti tarafından Meclis-i Âlî-i Tanzimat’a bildirilmesi üzerine, muhacirlerin Tersane-i Amire’ye ait bir gemiyle Mersin limanına ulaştırılmaları yönünde alınan karar meclisten Tersane-i Amire ve Şehremaneti’ne iletilmişti²⁹⁷. Ayrıca İstanbul’a gelmek amacıyla yola çıkan 450 Nogay muhacirin bulunduğu geminin İnebolu’da batması Meclis-i Âlî-i Tanzimat’a intikal etmişti. Meclis oturumunda meselenin ele alınması sonucunda bu felaketten kurtularak İstanbul’a ulaşmayı başaran 277 muhacirin ihtiyaçlarının karşılanması ve iskan ettirilmesi yönünde alınan oturum kararı Şehremaneti ve Maliye Nezareti’ne bildirilmiştir²⁹⁸.

Muhacirlerin Anadolu’da belli bölgelere yerleştirilmeleri ile ilgili muameleler, sadaret aracılığıyla Meclis-i Âlî-i Tanzimat riyaseti tarafından yürütülmüştür. Sadareten taşra idarecilerine gönderilen *isti lâmnâmelerle* açıkta kalan muhacirlerin iskan ettirilecekleri bölgeler ile haneler tespit edilerek durum Meclis-i Âlî-i Tanzimat’a havale ediliyordu. Eldeki veriler ışığında iskan işlemleri de meclisçe kararlaştırılarak sadarete bildiriliyor, buradan da Muhacir komisyonu’na yazılan karar tezkiresi sonucunda iskan süreci başlatılıyordu. Örneğin Kocaeli ve Biga sancaklarına bir *isti lâmnâme* gönderen sadaret, buralarda epey bir muhacirin iskan edilebileceğine dair gelen cevabı Meclis-i Âlî-i Tanzimat’a havale etmiştir. Meclis-i Âlî-i Tanzimat’ın değerlendirmesi sonucu Kocaeli ve Biga’ya Dersaadet’te bulunan 525 Kırım muhacirinin iskanı kararı alınarak tekrar sadarete bildirilmiştir. Sadaret de bu kararı Muhacir Komisyonu riyasetine ileterek gereğinin yapılması talimatını vermiştir²⁹⁹. Yine Bolu Sancağı’na meclisten gönderilen tahriratta buraya yerleştirilmek istenen 200 hane civarında muhacir için uygun arazi ve imkan olup olmadığı sorulmuş, Liva Meclisi’nden gelen olumlu cevap üzerine Meclis-i Âlî-i Tanzimat, toplamda 300 haneyi buraya gönderme kararı almıştı³⁰⁰. Sivas Mutasarrıfı’nın Darende, Elbistan ve Sultan Korusu mahallerinde 500 kadar haneyi iskan edebileceklerine dair sadarete verdiği bilgi üzerine de durum Meclis-i Âlî-i Tanzimat’a bildirilmiş, meclisin uygun gördüğüne dair

²⁹⁷ BOA., A.MKT.MHM., nr: 168/98, 3 Rebiülahir 1276 [30 Ekim 1859].

²⁹⁸ BOA., A.MKT.MHM., nr: 169/4, 4 Rebiülahir 1276 [31 Ekim 1859].

²⁹⁹ BOA., A.MKT.MHM., nr: 193/17, 9 Safer 1277 [27 Ağustos 1860].

³⁰⁰ BOA., A.MKT.MHM., nr: 195/64, 2 Rebiülevvel 1276 [29 Eylül 1859].

mazbatası yine sadaret tarafından Muhacir Komisyonu'na gönderilmişti³⁰¹. Bazı özel durumlardan dolayı muhacirlerin sevkedildikleri bölgelerde değişiklikler de Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından kontrol edilmiş, örneğin Trabzon'da bulunan ve Hasankale'ye sevkedilen muhacirleri, Meclis-i Âlî-i Tanzimat, Sivas'a gönderme kararı almıştı³⁰².

Muhacir iskanının sistematik bir şekilde yapılması için Meclis-i Âlî-i Tanzimat'tan muhacirlerin iskan durumlarını gösteren listeler hazırlanarak Takvimhane'de 1200 adet bastırılması istendi³⁰³. Meclisin amacı nereye ne kadar muhacir gönderildiğinin, bunlara ne kadar masraf yapıldığının ve muhacirlere tahsis edilen hanelerin sayısının bilinmesiydi. Taşraya gönderilerek ilgili idari ve mülki yetkililer tarafından hazırlanan listelerdeki bilgiler ışığında Şehremaneti ve Muhacir Komisyonu bu hususları içeren defterleri hazırlayacaklardı³⁰⁴. Bununla birlikte bu tarihten itibaren muhacirlere harcanan paranın meblağı da hazine tarafından ayrıca tutulacaktı³⁰⁵. Düzenlenen defterlerin bir nüshası Bâb-ı Âlî'ye, bir nüshası da Maliye Nezareti'ne teslim edilecekti. Bu karar gereği Muhacir Komisyonu, kurulduğundan itibaren geçen yedi aylık zaman zarfında iskan edilen muhacirlere ait 109 nüfus defteriyle 1736 adet pasaportu tanzim ederek incelemesi için Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a gönderdi. Meclisin incelemesinden sonra bu defterler, meclisin daha önce aldığı karar üzere, Maliye Nezareti'ne sevk edildi³⁰⁶.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat, muhacir iskanı için Dersaâdet'ten Anadolu ve Rumeli'ye görevlendirilen memurların görev ve maaşlarıyla ilgili kararlar da verebiliyordu. Rumeli'de iskan ettirilecek olan muhacirlerin iskanlarının düzenli ve sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi için Erkân-ı Harbiye miralaylarından Nusret Bey memur olarak Rumeli'ye tayin edildi. Nusret Bey'in, Edirne Eyaleti'ne iskanı düşünülen muhacirlerin nerelere ve nasıl iskan ettirilmesi hususunda bölgede araştırmalar yapılmasına karar verildi³⁰⁷. Ayrıca Meclis-i Âlî-i Tanzimat, Nusret Bey'in bu memuriyeti sırasındaki

³⁰¹ BOA., A.MKT.MHM., nr: 204/74, 21 Cemaziyelahir 1277 [4 Ocak 1861].

³⁰² Muhacirlerin Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a havale edilen arzuhalleri ve meclisin karar yazısı için bkz. BOA., A.MKT.NZD., nr: 326/97, 23 Rebiülevvel 1277 [9 Ekim 1860].

³⁰³ BOA., A.MKT.NZD., nr: 318/49, 28 Zilhicce 1276 [17 Temmuz 1860].

³⁰⁴ BOA., A.MKT.NZD., nr: 319/17, 5 Muharrem 1277 [24 Temmuz 1860]; BOA., A.MKT.NZD., nr: 319/16, 5 Muharrem 1277 [24 Temmuz 1860].

³⁰⁵ BOA., A.MKT.NZD., nr: 319/16.

³⁰⁶ BOA., A.MKT.NZD., nr: 347/2, 14 Ramazan 1277 [26 Mart 1861].

³⁰⁷ BOA., A.MKT.MHM., nr: 191/73, 27 Muharrem 1277 [15 Ağustos 1860].

alacağı harcırahla da ilgilenmişti³⁰⁸. Adana’da muhacirlere tahsis edilen araziye taksim etmek üzere padişahın iradesi üzere görevlendirilen Erkân-ı Harbiye subaylarından Binbaşı Tefvik Efendi’nin mahiyetinde bulunan Hasan Çavuş’a tahsis edilecek maaş, Meclis-i Âlî-i Tanzimat’ın Seraskerlik ile yaptığı görüşmeler sonucunda tanzim edilmişti³⁰⁹.

Dersaâdet, muhacirlerin sevk edildikleri bölgelerdeki memurların keyfi hareketleri Meclis-i Âlî-i Tanzimat’a bildiriyordu. Zira meclisin bu gibi durumlara karşı tedbir alma yetkisi vardı. Örneğin Konya Meclis üyesi Mehmed Ağa ve Akşehir Müdürü’nün Konya’daki Nogay muhacirlerine karşı uygunsuz hareketleri bildirilen Meclis-i Âlî-i Tanzimat, gerekli tedbirlerin alınması emri vermişti³¹⁰.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat, muhacir meselesi ile ilgili süreci değerlendirmek için 1861 yılında toplanıp bir durum müzakesi yaptı. Bu toplantı neticesinde Osmanlı topraklarına 150 bin kadar muhacirin geldiğini, bunlardan takriben üçte birinin vefat ettiğini, 1861 yılındaki muhacir sayısında artış olmasına rağmen birçoğunun iskan edildiği ancak devletin iskan politikasını başarılı bir şekilde yürütebilmesi için 16,5 milyon kuruş civarında maddi yardım yapması gerektiği belirtilmiştir³¹¹. Kırım ve Kafkasya’dan gelen muhacirlerin iskanı meselesi Meclis-i Âlî-i Tanzimat’ın Meclis-i Vâlâ ile birleşmesinden sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Bu mesele ile ilgili olarak Muhacir Komisyonu da uzun bir süre gayret sarfetmek zorunda kalacaktı³¹².

3.3.8. Bosna Hersek İsyanları ve Bosna Çiftlikât Kanunu

XIX. yüzyıla gelindiğinde Bosna Eyaleti’nde küçük çaplı da olsa bazı isyanlar baş göstermişti. Çeşitli nedenlere dayanan Bosna isyanları, Tanzimat Fermanı’nın ilan edilmesi ile birlikte yeni bir seyir izlemeye başladı³¹³. İsyanların birçok nedeni olmakla birlikte özellikle reformların Bosna’da uygulanmaya çalışılması, huzursuzluğun asıl nedeni idi. Bosna’da Müslümanlar ile gayrimüslim ahaliye tanzimat anlayışına göre

³⁰⁸ BOA., A.MKT.MHM., nr: 192/39, 3 Safer 1277 [21 Ağustos 1860].

³⁰⁹ BOA., A.MKT.MHM., nr: 204/89, 24 Cemaziyelahir 1277 [7 Ocak 1861].

³¹⁰ BOA., A.MKT.MHM., nr: 196/43, 10 Rebiülevvel 1277 [26 Eylül 1860].

³¹¹ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, 130-131.

³¹² Lütfî Efendi, 1891-1892 yıllarında komisyonun halen görev yapmakta olduğunu belirtmiştir. Bkz. *Lütfî Efendi Tarihi*, IX, 156.

³¹³ Geniş bilgi için bkz. Zafer Gölen, *Tanzimat Dönemi Bosna İsyanları (1839-1878)*, Alter Yayınları, Ankara 2009.

eşitlikçi yaklaşım tarzı her iki kesim tarafından da hoş karşılanmamıştı. Bu nedenle tanzimat uygulamaları Bosna'da 1851 yılına kadar ihdas edilemedi³¹⁴. 1850'nin sonunda Bosna Eyaleti'nin tanzimata dahil edileceği ilan edilmiş ayrıca Ömer Lütfi Paşa tarafından bastırılan 1849-1851 isyanına karışanlara yönelik şiddetli bir cezalandırma süreci başlamıştır. Nihayetinde uzun bir aradan sonra da bölgede sükunet sağlanmıştır³¹⁵.

1856 Islahat Fermanı'nın etkisiyle Bosna Eyaleti'nde ve Hersek Sancağı'nda gayrimüslimler harekete geçerek bazı taleplerde bulundular. Toprak sahibi olabilmek, üçleme vergisinden muaf tutulmak gibi taleplerde bulunan gayrimüslimler böylece toprak beylerinin boyunduruğundan kurtulmak için harekete geçmişlerdi³¹⁶. Bu talepler karşılık bulmayınca 1857'de yeniden baş gösteren Bosna isyanı 1859'a kadar iki yıl boyunca sürecekti. Özellikle İzvornik, Banaluka ve Travnik sancaklarındaki reaya, üçleme konusundaki sıkıntıları sebebiyle çeteler kurarak devletin bölgedeki kolluk kuvvetleri ile çatışmaya başladılar. Bâb-ı Âlî komisyonlar kurarak isyancıları teskin etmeye çalıştıysa da başarılı olamadı³¹⁷.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat, bu isyanlarda kilit bir rol üstlendi. Sultanın isteğiyle "ashâb-ı alâka" veya "eshâb-ı çiftlikât" diye adlandırılan arazi sahipleri ile "müsta'cer"ler yani toprağın kiracısı olan ve "Baştınalı" olarak adlandırılan çiftçiler³¹⁸ arasında ortaya çıkan ihtilafların ortadan kaldırılması ve bölgede sükûnetin tesis edilmesi için girişimlere başlandı. Çiftliklerde çalışan reaya, eshâb-ı alâka tarafından ezildiğini iddia ediyordu ve toprak sistemine göre kendilerine düşen payı az buluyorlardı. İsyan ettiği için Hüseyin Kaptan adlı bir çiftçinin çiftliklerine devlet tarafından el konulmuş ve çiftliklerin üçleme gelirleri de mültezimlere verilmişti. Mültezimler, aşarla ilgili suistimallerini üçlemede de yapmaya kalkışınca şikayetler artmış ve olaylar büyüyerek içinden çıkılmaz bir hal almıştı³¹⁹. Meclis, Bosna'da ve Hersek'de meydana gelen olayların bastırılması için alınması gereken tedbirleri içeren bir mazbata hazırladı. Hazırlanan bu mazbata Sultan Abdülmecid tarafından çok yerinde

³¹⁴ Gölen, *Bosna İsyamları*, 102.

³¹⁵ Ömer Paşa'nın Bosna teftişi hakkında bkz. *Lütfi Efendi Tarihi*, IX, 26-28; 1849-1851 Bosna İsyamı hakkında bkz. Gölen, *Bosna İsyamları*, 82-104.

³¹⁶ Gölen, *Bosna İsyamları*, 105.

³¹⁷ Gölen, *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek*, TTK Yayınları (1.Baskı), Ankara 2010, 326.

³¹⁸ Cevdet Paşa, *Ma'ruzât*, 80.

³¹⁹ Cevdet Paşa, *Ma'ruzât*, 81.

karşılanarak takdir edildi. Bundan ötürü padişahın emri ve isteği üzerine Osmanlı topraklarında çıkabilecek benzer olaylarda Meclis-i Âlî-i Tanzimat, *me'muriyet-i mahsûsa* ile görevlendirilecekti³²⁰.

Bu kısa süreli yatıştırmanın ardından olaylar yeniden tırmanmış ve Avusturya'nın olaylara müdahil olma ihtimali de artmıştı. Avusturya, daha önce de Bosna konusunda Osmanlı Devleti'ni sıkıştırmıştı. Ziraatle uğraşan Bosna'lı Hıristiyanların vergilerin yüksek olduğuna ve Müslümanların da kendilerine baskı yaptıklarına dair şikayetlerini gündeme getiren Avusturya Sefareti, 1853 yılında Osmanlı Devleti'ne bir müzekkere göndermişti³²¹.

Fuad Paşa arazi sahipleri ile çiftçiler arasındaki meseleyi çözmek için tarafları İstanbul'a çağırdı³²². Meclis-i Âlî-i Tanzimat kararına göre her kazadan söz anlayan iki çiftçi kaza meclisine (Meclis-i Livâ) çağrılarak, Meclis-i Umûmî'de hazırlanarak kendilerine verilen *mazbata-ı umûmî* ile birlikte, harcırahları mal sandıklarından karşılanmak suretiyle Dersaadet'e gönderilecekti³²³. Görüşmelere Bosna Eyaleti'nin 7 sancağından (Saray, Travnik, Banaluka, Bihke, İzvornik, Yenipazar ve Hersek) 6'şar temsilci katılacaktı. Dersaadet'e davet şu şekildeydi: Arazi sahiplerinden ikişer Müslüman ve Hıristiyan, kendi arazisini ekip biçenlerden ise biri Müslüman diğeri Hıristiyan olmak üzere iki kişi ile 7 sancaktan yarısı Müslüman yarısı Hıristiyanlardan oluşan toplam 42 kişi, diğer ahaliye vekâlet edeceklerdi³²⁴. Vekiller, Dersaadet'e gelerek Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından sorgulanma işlemi başladı.

Sorgulamalar ve olayın karara bağlanma süreci şöyle işliyordu. Öncelikle üç grubun temsilcileri gördükleri aksaklığı bildiren raporları ayrı ayrı Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a sunuyor, bu raporlar meclis tarafından değerlendirildikten sonra kiracıların raporları çiftlik sahiplerine verilerek kendilerini savunmaları isteniyordu. Her iki tarafın da ifadeleri doğrultusunda uzlaşmaya varılan kararlar tarafsız çiftçilerin raporlarıyla karşılaştırılıp nihai karar ortaya çıkarılıyordu³²⁵. Görüşmeler esnasında tespit edilen

³²⁰ BOA., *İ.MVL.*, nr: 419/18369, 5 Zilkade 1275 [6 Haziran 1859].

³²¹ BOA., *MVL.*, nr: 263/30, 19 Muharrem 1270 [22 Ekim 1853].

³²² Cevdet Paşa, *Ma'ruzât*, 83.

³²³ BOA., *BEO.VGG.d.*, Defter nr: 673, Mazbata nr: 37, 21 Rebiülahir 1275 [28 Kasım 1858].

³²⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, III, 3-5.

³²⁵ Gölen, *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek*, 327; Sorgular esnasında Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanı Mütercim Rüştü Paşa idi. Temsilcilerin ifadelerini dinleyerek özetlemek suretiyle Meclis-i Âlî'ye sunmak görevi meclis üyelerinden Cevdet Paşa'ya verilmişti. Bkz. Cevdet Paşa, *Ma'ruzât*, 84.

yanlış uygulamalara Meclis-i Âlî-i Tanzimat anında ilgili nezaret aracılığıyla müdahale ediyordu. Örneğin Yenipazar Sancağı temsilcilerinin ifadelerine göre usullere aykırı olarak sancağın Metroviç kazasına bağlı yirmi kadar köyün aşar vergisi Priştine ve Kosova aşarıyla birlikte satılıyordu ve bu köylerin mültezimleri öreke* parası diye bir vergi icad ederek köylüden usulsüzce üçer dörder kuruş para topluyorlardı. Ahali ise bu duruma itiraz edemiyordu. Bu ifadeler üzerine meclis, Maliye Nezareti'ne durumu bildirerek gereken incelemenin yapılmasını ve böyle bir şey varsa hemen müdahale edilip ortadan kaldırılmasını istedi³²⁶. Temsilcilerin sorguları ilerledikçe, Meclis-i Âlî-i Tanzimat, devletin bir süreden beri Bosna Eyaleti'ni ihmal ettiği kanısına varmış olacak ki yerel idarenin ihmali neticesinde eyalet dahilinde bulunan camilerin, vakıf mallarının, doğal afetler sonucu zarar görmüş hane ve dükkânların derhal tanzim işlerine mesai harcamaya başladı³²⁷.

Bu şekilde yaklaşık on ay süren görüşmeler neticesinde Meclis-i Âlî-i Tanzimat 13 maddelik bir nizamname hazırladı³²⁸. Bosna Eyaleti ile Hersek Sancağı ve diğer sancaklar çiftliklerinde yürürlükte olan *yarıcılık*, *üçleme*, *dörtleme* ve *beşleme* usullerinde “ashâb-ı alâka” ile “müsta'cer” yani kiracı çiftçiler arasında toprağın ne şekilde işleneceği karara bağlandı. Bu karar Saray, Travnik, Banaluka, Bihke, İzvornik, Yenipazar ve Hersek sancakları için her biri ayrı ayrı hazırlanan düzenleme gereği uygulamaya girecekti. Kanununun bir an evvel Maliye Nezareti'ne gönderilerek 1200 adet basılması ve meclise gönderilmesi talep edildi³²⁹. Ayrıca her sancakta geçerli olacak genel bir kanun da hazırlandı. Bosna Eyaleti ile Hersek Sancağı'ndan toplanması gereken 23 bin 132 kese vergi 23 bin keseye indirilerek iki taraf arasında yapılan senet ve kontratlar tüm sancak ve kazalara gönderilecekti³³⁰.

* Öreke; kadınların yün ve ip bükümünde kullandıkları bir araçtır.

³²⁶ BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1718, Tezkire nr: 454, 30 Ramazan 1275 [3 Mayıs 1859].

³²⁷ BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1718, Tezkire nr: 457-463,471,472,492.

³²⁸ Nizamnamenin tam adı: “Bosna Eyaletiyle Hersek Sancağı Çiftlikâtında Cari Olan Yarıcılık ve Üçleme ve Dörtleme ve Beşleme Usullerinde Ashâb-ı Alâka ile Müsta'cerler Beyninde Cereyan Eden Muzâraa Muamelatında Bu Def'a İcra Olunan Ta'dilâtı Mutazammın Nizamname”dir. Bkz. BOA., Cevdet Maliye (C.ML.), nr: 139/5925, 29 Rebiülahir 1276 [25 Kasım 1859]; Düstûr, I, 765-771. Nizamnamenin Düstûr'daki tarihi 14 Safer 1276 [12 Eylül 1859]; Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ta yapılmış tarihi 29 Muharrem 1276 [28 Ağustos 1859]'dir. Nizamnamenin tahlili için bkz. Gölen, *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek*, 330-334.

³²⁹ BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1718, Tezkire nr: 496, 14 Rebiülevvel 1276 [11 Ekim 1859].

³³⁰ BOA., C.ML., nr: 139/5925; Cevdet Paşa, bu kontratların Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliği zamanında kendisi tarafından hazırlandığını ifade etmektedir. Bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, III, 5; Bu nizamnamenin kısa süreli bir memnuniyet yaşanmış olsa da uzun vadede beklentilere cevap veremediği anlaşılıyor. Nitekim dört yıl sonra Bosna taraflarını teftişe memur edilen Cevdet Paşa'ya, ıslahat için numune seçilen

Bosna'da *üçleme* adıyla bilinen vergi düzeninden bizzat sorumlu olan Meclis-i Âlî-i Tanzimat, bu hususta yargı organlarının dahi başvurduğu ve görüşlerini istediği bir organ mahiyeti kazanmıştır. Zira üçleme vergisinin toplanmasında halkı kışkırtan papazlara Meclis-i Vâlâ'da ceza kanununa göre kürek cezası verilmesi düşünülmüşse de Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın özel görevinden dolayı cezanın uygulanmasının münasip olup olmayacağı sadareten meclise sorulmuştu. Meclis, verdiği cevapta papazların ne gibi bir suç işlediği çok açık ifade edilmediğinden ve üçleme vergisi hakkında henüz çalışmaların tamamen bitmediğinden dolayı papazların prangasız olarak münasip bir yerde muhafaza edilmelerini uygun buldu. Meclis-i Vâlâ, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın bu görüşünü aynen uygulayarak papazların hapsedilmek suretiyle tevkif edilmesi kararını verdi³³¹.

Bu nizamname vesilesiyle Bosna Eyaleti ile Hersek Sancağı'nda toplanan vergiler de Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın çalışmaları ile bir düzene konulmasına çaba gösterildi. Nitekim Hersek'te evvelden beri toplanan vergilerin, meclisin hazırladığı mazbata doğrultusunda bir kısmı kaldırılıp bir kısmı üzerinde de iyileştirmeler yapıldı³³².

Bosna ve Hersek'ten gelen heyetin Dersaâdet'te kaldıkları süre boyunca masrafları, tercüman maaşları ve görüşmeler sonucunda hazırlanan nizamnameyi Boşnakça'ya çevirenlerin maaşları Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından Maliye Nezareti'ne ödetilmişti³³³.

Şuma ahalisinden bir grup Mostar'a gelip ashâb-ı çiftlikâtın haksız yere kendilerinden peynir, yumurta ve kuzu gibi şeyler talep ettiğini ve arazilerini de Avusturyalılara icar ettiklerini, kendilerinin hayvanlarını otlatacak meralardan mahrum kaldıklarını bildirerek ashâb-ı çiftlikâtı şikayet etmişlerdi. Cevdet Paşa kendilerine Bosna Çiftlikâtı Nizamnamesi'nin ilgili maddelerince bunların olmaması gerektiği cevabını verince kendileri bu nizamnameden haberdar olmadıkları ortaya çıkmıştı. Olayı araştıran Cevdet Paşa, 4 yıl önce çiftçilerin gönderdiği nizamname ve kanun ahkâmının dipte köşede atıl halde olduğu ve unutulmaya yüz tuttuğunu görmüştü. Yani 4 yıl boyunca nizamname ahkâmı uygulanmamıştı. Bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, III, 5; Cevdet Paşa, *Ma'ruzât*, 84-85.

³³¹ BOA., *A.MKT.NZD.*, nr: 280/50, 11 Zilkade 1275 [12 Haziran 1859]; BOA., *A.MKT.MVL.*, nr: 108/83, 16 Zilhicce 1275 [17 Temmuz 1859].

³³² BOA., *İ.DH.*, nr: 444/29375, 19 Rebiülevvel 1276 [16 Ekim 1859].

³³³ BOA., *A.MKT.MHM.*, nr: 169/3, 3 Rebiülahir 1276 [30 Ekim 1869]; 1859 yılı ortalarında heyetin misafirhane müdürü Ahmet Bey'in evinde kaldıkları bir aylık dönemde yapılan 38 bin 843 kuruş masrafın, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ta alınan kararda maliye hazinesinden karşılanması uygun görülmüştü. Bkz. BOA., *İ.DH.*, nr: 442/29190, 6 Safer 1276 [4 Eylül 1859] tarihli Meclis-i Âlî-i Tanzimat mazbatası; Tanzimat döneminde Bosna Hersek'te toprak rejimi ile ilgili detaylı bilgiler için bkz. Tevfik Güran-Ahmet Uzun, "Bosna-Hersek'te Toprak Rejimi:Eshâb-ı Alâka ve Çiftçiler Arasındaki İlişkiler (1840-1875), *Bulleten*, TTK Basımevi, 70 (259), Ankara 2006, 867-902.

3.3.9. İnhisarlar Hakkında Düzenleme

İnhisar, bir diğer adı ile yed-i vâhid (tekel), terim olarak üreticilerden alınan çeşitli malların bir yerde toplanarak ihraç edilmek üzere yabamcı tüccarlara satılması ya da perakendecilere toptan satılmasının devlet eliyle yapılması işiydi³³⁴. 1826-1838 yılları arasında uygulanan bu devletin tekelci sistemi İngiltere ile yapılan Baltalimanı Antlaşması'ndan sonra kaldırılmış olmasına rağmen tanzimat döneminde bazı ticari işlerde devletin benzer uygulamaları inhisar adı altında varlığını sürdürmüştür³³⁵. Meclis-i Âlî-i Tanzimat, bazı ticari uygulamalarda devletin uyguladığı inhisar usulünü kaldırma yolunda önemli adımlar atmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi kitap basımı hakkında meclisin aldığı karar doğrultusunda tekel uygulamasına son verilmişti. Bu uygulama sadece kitaplar ile ilgili değildi. Henüz bu karar alınmadan önce Meclis-i Âlî-i Tanzimat, vatandaşın zaruri ihtiyaçlarından olan erzak, eşya, ekmek ve et üzerindeki tekeline son verip bunlarla ilgili konulan narhı kaldırdı. Bu uygulama sonucunda örneğin Osmanlı tebaasından olanlar İstanbul dışından getirdikleri koyunları sur dışında kesip sonra İstanbul'da serbestçe satabileceklerdi. Ancak hükümet satışların fahiş fiyatlara çıkmasını önlemek için memurlar vasıtasıyla, gerekli tedbirler alabilecekti³³⁶.

3.3.10. Hapishanelerin Islahı

Ceza ve tevkif evlerinin ıslah edilmesi ve suistimallerin önlenmesi için tanzimat döneminde bir takım çalışmalar yapılmıştır. Özellikle büyük devletlerin müdahalelerini önlemek için gayrimüslimlerin hukuki şartları ıslah edilmeye çalışılmıştır. Islahat Fermanı'nda buna dair bir vaadde bulunulmasının altında yatan neden buydu. Fakat Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın, Islahat Fermanı henüz ilan edilmeden önce birtakım ıslah çalışmalarına başladığı görülmektedir. Bir belgede yer alan "...*Meclis-i Âlî-i Tanzimat'da kaç aylardanberü beyne'l-me'mûrîn leyl ü nehâr müzâkere ve tanzimiyle iştilgal olunarak...*"³³⁷ ifadelerinden de anlaşıldığı üzere, Meclis-i Âlî-i Tanzimat kurulduktan hemen sonra hapishanelerin ıslahı için çalışmalara başlamış ve bu mesele meclisin gündemini hayli meşgul etmişti.

³³⁴ Mehmet Genç, "Yed-i Vâhid", *DİA*, 2013, XXXXIII, 378.

³³⁵ Genç, "Yed-i Vâhid", 378.

³³⁶ *TV*, nr: 539, 25 Cemaziyelahir 1272/3 Mart 1856.

³³⁷ *BOA*, *İ.DH.* nr: 321/20811, 20 Şaban 1271 [8 Mayıs 1855].

Meclis-i Âlî-i Tanzimat, hapisanelerin mevcut durumları hakkında hazırladığı bir mazbatayı sadarete sunmuştu. Bu mazabatada verilen bilgilere göre taşra hapisanelerinin birçoğu hukuki bir görünümünden uzaktı. Ağır suç işleyenler ile hafif suç işleyenler aynı koşullarda hapsedilmiyor ve hiçbir fark gözetilmeksizin her iki suçluya aynı muameleler uygulanıyordu. Meclis-i Âlî-i Tanzimat, bu husus ile ilgili olarak yerel mülki amirler tarafından taşralardaki hapisanelerin mevcut durumlarının tespit edilmesini sadareten talep etti³³⁸. Bu teklif padişah tarafından uygun görüldü³³⁹. Zaten Islahat Fermanı'nda Sultan Abdülmecid'in aşağıdaki ifadeleri bu çalışmalar için birer işaret etti: “...*hukûk-ı insâniyeyi hukûk-ı adalet ile tevfiik etmek için mazanne-i sû' olanların veyahud te'dibât-ı cüz'iyeye müstehak bulunanların habs ve tevkiflerine mahsûs olan kâffe-i mahbes ve mahâll-i sâirede usûl-i habsiyyenin mümkün mertebe müddet-i kalîle zarfında ıslâhına mübâşeret olunması ve her hâlde habishânelerde bile cânib-i Saltanat-ı Seniyyemden vaz' kılınan nizâmât-ı inzibâtiyyeye muvâfık olan mu'âmelâtdan ma'âda hiç bir gûnâ mücâzât-ı cismâniyye ve eziyet ve işkenceye müşâbih kâffe-i mu'âmele dahi kâmilen lağv ve ibtal kılınması ve bunun hilâfında vukû' bulacak harekât-ı şedide men' ve zecr olunacağından ma'âda bunun icrâsını emreden me'mûrîn ile bi'l-fi'il icra eyleyen kesânın dâhi Ceza Kanunnâmesi iktizâsınca tekdîr ve te'dib olunması...*”³⁴⁰ ifadeleri ile bu alanda düzenlemeler yapılacağına işaret edilmişti.

Fermandaki bu ifadeler gereği Meclis-i Âlî-i Tanzimat ve Meclis-i Vâlâ ortak bir mazbata düzenleyerek yeni ve modern tevkifhaneler yapılana kadar, cezası kesinleşmemiş olan mahkumların uygun şartlarda hapsedilmesi kararını almışlardır³⁴¹. Yeni Ceza Kanunu'nun yirmi beşinci maddesinde³⁴² kalebendlik cezasına çarptırılan mahkumlar, taşra kalelerindeki geçirdikleri mahkumiyetleri sürecinde şartların elverişsiz olması sebebiyle hayatlarını kaybettiklerinin altı çizilmiştir. Meclis-i Âlî-i Tanzimat ve Meclis-i Vâlâ aldıkları kararlar bu gibi durumlarla karşılaşılmasını için hapisane olmayan bölgelerde hapisane yapılması için bir fizibilite çalışması yapılmasını uygun gördüler³⁴³. Yeni hapisanenin yapımı için gerekli olan masrafların,

³³⁸ BOA., İ.DH., nr: 321/20811, 11 Şaban 1271 [29 Nisan 1855]; BOA., A.AMD., nr: 65/23, 1271 [1854-1855].

³³⁹ BOA., İ.DH. nr: 321/20811.

³⁴⁰ *Düstûr*, I, 11.

³⁴¹ BOA., A.MKT.MHM, nr: 166/26, 26 Safer 1276 [24 Eylül 1859].

³⁴² Ceza Kanunu'nun yirmi beşinci maddesi için bkz. *Düstûr*, I, 541.

³⁴³ BOA., A.MKT.MVL., nr: 115/71, 3 Ramazan 1276 [25 Mart 1860].

hazine başta olmak üzere “ceza-yı nakdî” ve “harc-ı deavî” denilen dava gelirlerinden karşılanması düşünülüyordu³⁴⁴.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat hapishanelerin ıslahı ve gerekli kanunların çıkarılması için bir süreden beri çalışıyordu. İstanbul ve taşrada bulunan hapishaneleri ıslah etmek için Londra’dan Major Gordon namında bir uzman getirtilerek kendisine Meclis-i Maâbir üyeliği verilmişti³⁴⁵. Meclis dairesinde, Gordon’un da üye olduğu, bir Meclis-i Mahsûs-u Muvakkat dahi kurulmuştu. Meclis-i Muvakkat yaptığı çalışmalar sonucunda ıslah hususundaki öngörülerini hazırladığı bir mazbata ile sadarete sundu³⁴⁶. Hapishaneler ile ilgili sorunlar mazbatalar ile çözülmeye çalışılmışsa da, 1861 yılı başlarına kadar bu soruna kökten bir çözüm getirebilecek herhangi bir nizamname hazırlanamamıştır.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat, Meclis-i Vâlâ’nın çalışma alanına girse de, çeşitli kurumlardan kendisine gelen adli konularla ilgili başvuruları aldığı geçici kararlar ile halletmeye çalışmıştı. Örneğin Tersane-i Amire zindanlarında adam öldürme suçu sebebiyle yatan mahkumların kendi aralarında çıkardıkları olaylarla ilgili verilecek cezanın ne olması gerektiğine dair bir başvuru üzerine meclis; bu olaya karışanlara işkence derecesine varmamak şartıyla yirmi dört saat karanlıkta bekletilme cezası verilmesini uygun görmüştü³⁴⁷. Ayrıca taşrada meydana gelen adli vakalar için taşra idarecileri de Meclis-i Âlî-i Tanzimat’a danışarak bu hususları bir karara bağlayabiliyorlardı. Örneğin Kütahya sancağı meclisi cinayet işlerinin görülmesi için bir “meclis-i cinayet” oluşturma talebini Meclis-i Vâlâ’ya bildirilmişti. Meclis-i Vâlâ konu ile ilgili bir karar vermeden önce durumu Meclis-i Âlî-i Tanzimat’a danıştı. Cinayet işlerinin görülmesi için taşralarda “Meclis-i Hakkaniyet”ler oluşturulduğunu ifade eden Meclis-i Âlî-i Tanzimat, bu meclislerin yeterli olmadığı durumlarda liva meclisi üyelerinden uygun kişilerin seçilerek bir heyet oluşturulmasını ve bu işlemlerle ilgilenmesini öngördü. Meclis-i Vâlâ, bu kararı aynen kabul ederek Hüdavendigâr mutasarrıfına bildirmiştir³⁴⁸.

³⁴⁴ BOA., A.MKT.MVL., nr: 116/14, 10 Şevval 1276 [1 Mayıs 1860].

³⁴⁵ BOA., A.MKT.MHM., nr: 209/27, 6 Şaban 1277 [17 Şubat 1861].

³⁴⁶ Bahsi geçen mazbatanın değerlendirilmesi ve mazbata metni için bkz. Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi*, 110.

³⁴⁷ BOA., A.MKT.MHM., nr: 209/89, 10 Şaban 1277 [21 Şubat 1861].

³⁴⁸ BOA., A.MKT.UM., nr: 422/95, 8 Safer 1277 [26 Ağustos 1860].

Buraya kadarki konulardan da anlaşılacağı üzere Meclis-i Âlî-i Tanzimat öncülüğünde osmanlı kurumlarının reform hareketinde yoğun bir dönem geçirdiği görülmektedir. İdari, ictimai ve iktisadi alanlar başta olmak bir çok alanda hayata geçirilmeye çalışılan reformlar, meclisin yasama fonksiyonu sayesinde hukuki bir süreç dahilinde yapılmaya çalışılmıştır. Bunda tanzimat döneminin birikimlerinden istifade edildiği gibi devlet ve toplum bütünlüğünün korunması dürtüsüyle yabancı devletlerin etkileri de göz ardı edilmemelidir. Bunun yanı sıra belirli bir program dahilinde olmaksızın döneminin siyasi ve sosyal gelişmeleri de eklendiğinde Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın iş temposunun hayli yükseldiği de görülmektedir. Zira Bosna olayları ve Kırım muhacirlerinin Osmanlı'ya sığınması gibi gelişmeler buna örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca reformların bir kısmında başarı sağlanmakla birlikte, medeni kanun hazırlama çabası gibi, girişimlerin bazılarında başarı elde edilememiştir.

Tablo 3.1. Meclis-i Âlî-i Tanzimat Nizamât Defteri Fihristi'ni gösterir Tablo³⁴⁹:

Sahife Numrosu	Fihrist	Tarih
1	<i>Meclis-i Âlî-i Tanzimat Vezâif-i Mürettibesine Dâir Nizamnâme</i>	21 Safer 271
4	<i>Meclis-i Âlî-i Umûmî'nin Suret-i Terkibi ve Vezâifine Dâir Nizamnâme</i>	15 Rebiülahir 271
6	<i>Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın Usûl-i Dâhiliyesine Dâir Nizamnâme</i>	21 Safer 271
11	<i>Bundan Böyle Umûmî Yapılacak Nizamâtın Usûl-i Tertibine Dâir Nizamnâme</i>	21 Safer 271
12	<i>Men'î İrtikâba Dair Cezanâme Lâyhası</i>	15 Cemaziyelevvel 271
17	<i>Tevcihât-ı Menâsıb-ı Kazâ Nizamnâmesi</i>	29 Receb 271
21	<i>Nüvvâb Hakkında Nizamnâme</i>	19 Cemaziyelevvel 271
23	<i>Hazine-i Celile Muvazene Defteri'nin Sûret-i Tanzimine Dâir Nizamnâme</i>	19 Zilkade 271
26	<i>Selâtin-i İzam ve Kaza Odalarında Kaimmakamlık Vechle Rü'yet Olunan Mazbut ve Mülhak Evkâfa Dâir Nizamnâme (s.28, Vezâif Tevziine ve İmaretlerin Sûret-i idaresine Dâir Nizamnâme³⁵⁰)</i>	19 Muharrem 272
30	<i>Dersâadet ve Taşraca İhale Olunacak Kâffe Aşâr ve Rüsûmatın Taahhüd ve Kefâlete Rabtna Dâir Nizamnâme³⁵¹</i>	11 Rebiülahir 272
33	<i>Saltanat-ı Seniyye'nin Menâfi-i Umûmiye'ye Dâir Şeylerin Tanzimi Halinde Lüzumu Olub Kıymet-i Lâyıkasıyla Sahiblerinden Mübâyaa Edeceği Arazi vesaire Hakkında Nizamnâme</i>	14 Muharrem 272

³⁴⁹ BOA., A.DVNSMTAN.d.01.

³⁵⁰ Fihristte bulunmamakla beraber 9 madde olarak defterin 28 ve 29. Sayfalarında mevcuttur.

³⁵¹ Külliyyât-ı Kavânîn'de *Dersaadet ve Taşraca Kâffe-i A Şar ve Rüsûmatın Sûret-i Müzâyede ve İhalesi ve Kefâlete Raptı Hakkında Nizamnâme*" ismiyle verilmiştir. Bkz. Karakoç Sarkis, *Külliyyât-ı Kavânîn*, I, 274.

Tablo 3.1. (Devam)

34	<i>Mecâlisin Tevsi'î ve Umûmuna Dâir Şamil Olmak Üzere Nizamnâme</i>	19 Şevval 272
38	<i>Eytam Çiftlikâtına Dâir Nizamnâme</i>	6 Rebiülahir 274
39	<i>Dersaâdet ve Bilâd-ı Selâse'nin Ondört Daire-i Belediyeye Taksimine Dâir Nizamnâme</i>	29 Cemaziyelevvel 274
42	<i>Hutût-ı Telgrafigenin Kat' ve Ta'diline İctisâr Edenler Hakkında Ta'şin Olunan Cezâ</i>	13 Muharrem 274
43	<i>Masârif-i Hazâin-i Şahane'den Rü'yet Olunan Bilcümle Ebniye Hakkında Nizamnâme (s.46, Zeyl madde)</i>	29 Receb 274
46	<i>Arazi-i Emiriyye'nin Mutasarrıf Tarafından Deyne Mukabil Vefâen Ferâğı Hakkında Nizamnâme</i>	27 Ramazan 274
48	<i>Vâridât-ı Rûsûmiye Hakkında Nizamnâme</i>	22 Şevval 274
49	<i>Masârif-i Hazâin-i Şahane'den Rü'yet Olunan Bilcümle Ebniye Hakkında Bu Kere bil-Ta'dil Kaleme Alınan Nizamnâme</i>	23 Şaban 274
52	<i>Devâir-i Belediye'den Altıncı Daire İ'tibar Olunan Beyoğlu ve Galata Dairesinin Nizâm-ı Umûmîsi</i>	10 Zilkade 274
65	<i>Hazine-i Celile'den İhale ve İlzâm Olunan Vâridât-ı Öşriyye ve Rûsûmiyenin Müteahhidleri Tarafından Sûret-i Te'diyyesini Mübeyyin Nizamnâme</i>	27 Zilhicce 274
69	<i>Meclis-i Maâbir'in Sûret-i Me'muriyetiyle Vezâif-i Müterettibesini Mutazammın Nizamnâme</i>	5 Safer 275
70	<i>Mekteb-i Mülkiye Nizamnâmesi</i>	29 Cemaziyelevvel 275
72	<i>Meclis-i Muhasebe'nin Vezâifini Mübeyyin Nizamnâme</i>	Gurre-i Cemaziyelahir 275
73	<i>Meclis-i Maliye'nin Vezâifini Mübeyyin Nizamnâme</i>	Gurre-i Cemaziyelahir 275
74	<i>Altıncı Daire-i Belediye'nin Tathir-i Esvak vesairesine Dâir Nizamnâme</i>	13 Şevval 275
88	<i>Sarrafanın Nizamât-ı Mer'iyesine Te'kid ve İlâveten Bu Kere Zeyl Olunan Bendler</i>	27 Rebiülevvel 276
89	<i>Cezâ Kanunnâme-i Hümayûnu</i>	28 Rebiülahir 274
133	<i>Devletlerin Mekâtîbât-ı Resmîyyesine Dâir Beyannâme (Telgraf Nizamnâmesi)</i>	27 Rebiülevvel 276
145	<i>Bil-umûm Mahâkim-i Şer'îye Hakkında Müceddeden Kaleme Alınan Nizamnâme</i>	16 Safer 276
155	<i>Gümrüklerce Ashâb-ı Ma'lum Olmayarak veyahûd Sûret-i Ahirle Kalmış Olan Eşya Hakkında Olunacak Muameleye Dâir Nizamnâme</i>	19 Cemaziyelevvel 276
156	<i>Memâlik-i Sâireden Memâlik-i Mahrûsa'ya Gelib Tavattun Edecekler Hakkında Olan Nizamnâmeye Zeyl</i>	18 Ramazan 274
157	<i>Ticaret Kanunnâme-i Hümayûnu'na Zeyl</i>	3 Zilkade 276
172	<i>Silk-i Celîl-i Askerî'ye Duhûl ve Terfî'i Merâtib Usûlü Hakkında Nizamnâme</i>	17 Zilhicce 276
194	<i>Cezâ Kanunnâme-i Hümayûnu'na Müceddeden Zeyl ve İlâve Olunan Ba'zı Fıkârât</i>	16 Receb 277
196	<i>İltizâmdan Dolayı Vukûa Gelen Deâvi'nin Rü'yetine Dâir İlmuhaber</i>	28 Zilkade 278
196	<i>Telgraf Nizamnâmesine Zeyl ve İlâve Olunan Bendler</i>	28 Safer 273

Tablo 3.2. Meclis-i Âlî-i Tanzimat Nizamât Defteri Kayıtları Dışında Meclis-i Âlî-i Tanzimat Döneminde Hazırlanan Kanun, Nizamname ve Talimatnamelerin Listesini Gösterir Tablo

	Tarih
<i>İhtisâb Nezâreti'nin Lağvıyla Kurulan Şehremâneti Nizamnâmesi</i> ³⁵²	27 Şevval 1271
<i>Taşra ahvâl-i ziraiyesinin beher sene Mart ibtidalarında Bâ-defter bildirilmesi ve akça iskontosu irtikâbâtının adem-i vukûu için mülkiye ve maliye memurlarına verilen talimat</i> ³⁵³	2 Cemaziyelahir 1273
<i>Tab'hane-i Âmire'de Basdırılacak Kitaplar Hakkında Mevadd-ı Nizamiye</i> ³⁵⁴	8 Receb 1273
<i>Matbaâ Nizamnâmesi</i> ³⁵⁵	20 Cemaziyelahir 1273
<i>Kabul-i Tabiiyyet ile Hariçten Devlet-i Aliyye Memâlikine gelib Tavattun Etmek Arzu Eden Familyalar Hakkında Nizamnâme</i> ³⁵⁶	24 Cemaziyelahir 1273
<i>Arazi Kanunnâmesi</i> ³⁵⁷	23 Şevval 1274
<i>Vülât-ı izâm ve Mutasarrıfîn-i kirâm ile Kaymakam ve Müdürlerin Vezâifini Şâmil Talimat</i> ³⁵⁸	13 Safer 1275
<i>Tapu Nizamnâmesi</i> ³⁵⁹	8 Cemaziyelahir 1275
<i>Bosna Eyaletiyle Hersek Sancağı Çiftlikâtında Cari Olan Yarıcılık ve Üçleme ve Dörtleme ve Beşleme Usullerinde Ashâb-ı Alâka ile Müsta'cerler Beyninde Cereyan Eden Muzâraa Muamelatında Bu Def'a İcra Olunan Ta'dilâtı Mutazammın Nizamnâme</i> ³⁶⁰	14 Safer 1276
<i>Tapu Senedâtı Hakkında talimat-ı cedîde ve sûret-i tanzimi hakkında tarifnâme</i> ³⁶¹	28 Receb 1276
<i>Vulât-ı İzâm ve mutasarrıfî-i kirâmın mevâdd-ı maliye hakkındaki vezâifine dair talimat-ı umûmiye</i> ³⁶²	28 Şaban 1276
<i>Muhasebeci efendiler ile mal kâtiplerinin vezâifini şâmil talimat</i> ³⁶³	28 Şaban 1276
<i>Tahrîr-i Nüfus ve Emlâka Dâir Nizamnâme</i> ³⁶⁴	14 Cemaziyelevvel 1277
<i>Eyalât ve Elviye'de Kura ve Mahallâtın Muayyen Olan Vergilerinin Beyne'l-ahâli Tevzii Hakkında İcrâsı Lazım Gelen Muamelâta Dâir Nizamnâme</i> ³⁶⁵	15 Receb 1277
<i>Beledî İspençyarlık San'atının İcrasına Dâir Nizamnâme</i> ³⁶⁶	22 Receb 1277
<i>Gayr-i ez-harir Duhan ve Zeytin İlzâmen İhale Olunan sâir Vâridât-ı Öşriyye Hakkında Nizamnâme</i> ³⁶⁷	9 Şaban 1277

³⁵² BOA., BEO.AYN.d., Defter nr: 1723.

³⁵³ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, I, 284.

³⁵⁴ TV., nr: 551.

³⁵⁵ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, I, 284; *Düstûr*, II, 227-228.

³⁵⁶ TV., nr: 562, 9 Şevval 1274 [23 Mayıs 1858]; Meclis-i Âlî-i Tanzimat Nizamât Defteri 156.sayfadaki zeylin nizamnamesidir.

³⁵⁷ BOA., A.DVNS.NZAM.d., Defter nr: 40, 1-40; *Düstûr*, I, 165-199; Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, I, 297.

³⁵⁸ TV. nr: 566-574; Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, I, 302.

³⁵⁹ BOA., A.DVNS.NZAM.d., Defter nr: 40, 42-52; *Düstûr*, I, 200-215.

³⁶⁰ *Düstûr*, I, 765-771; Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, I, 309.

³⁶¹ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, I, 312,313.

³⁶² Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, I, 314.

³⁶³ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, I, 315.

³⁶⁴ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, I, 320.

³⁶⁵ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, I, 323; *Vergi Nizamnâmesi* adıyla *Düstûr*, II, 22.

³⁶⁶ *Düstûr*, II, 817-823; Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, I, 323.

³⁶⁷ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, I, 324.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MECLİS-İ ÂLÎ-İ TANZİMAT'IN MECLİS-İ VÂLÂ İLE BİRLEŞMESİ ve YASAMA İŞLERİNİN SEYRİ

4.1. MECLİS-İ ÂLÎ-İ TANZİMAT VE MECLİS-İ VÂLÂ'NIN BİRLEŞMESİ

Sultan Abdülmecid'in 26 Haziran 1861'de vefatı üzerine yerine kardeşi Sultan Abdülaziz tahta geçti. Tanzimat reformları kaldığı yerden devam etti. Tanzimatın en önemli devlet adamı Reşid Paşa 1857'de vefat etmişti. Onun vefatı ile birlikte birinci nesil tanzimatçılar devri kapanmıştı. Artık hareketi yönetecek olanlar, vefatlarına kadar, Reşid Paşa'nın yetiştirmesi olan Ali ve Fuad paşalardı. Böylece bir anlamda bir devir kapanmış ve hareket kabuk değiştirmiştir. Zaten birkaç yıl önce 1856'da Islahat Fermanı'nın ilanı, bu değişimin ilk ayağını teşkil ediyordu. Sultan Abdülaziz devrinde tanzimat işlerini Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın birleştirilerek Meclis-i Ahkâm-ı Adliye adı verilen kurumun yönettiği görülmektedir. Önceden olduğu gibi Meclis-i Vâlâ adıyla devam eden bu meclis, 1868'de yerini Şûrâ-yı Devlet ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye'ye bıraktı. Böyle bir değişimin 1861 yılı ayağında her iki meclisin birleştirme nedenlerini eldeki veriler ışığında irdelemek gerekmektedir. Bu değişimin nedenlerini dış ve iç sebepler olarak ikiye ayırmak yerinde olacaktır.

4.1.1. Dış Sebepler

Her iki meclisin birleşmesinde en iddialı tezi Engelhardt ortaya atar. Engelhardt'a göre İngiliz Elçisi'nin baskısı Meclis-i Âlî-i Tanzimat ve Meclis-i Vâlâ'nın birleşmesine neden olmuştu. Buna göre 1859 yılında Avrupa Devletleri Osmanlı Devleti'ne gönderdiği bir memorandumla reformları gerçekleştirmek için gerekli gayretin sarfedilmediği iddia edilmiş, Islahat Fermanı'nın gereklerinin uygulanmadığı dile getirilmiştir¹. Rusya Balkanlarda vadedilen reformların gerçekleşmediği yönünde diplomatik baskılar yapınca hükümet, Sadrazam Mehmed Ali Paşa'yı Bosna Hersek'teki olaylardan dolayı bölgeye göndermiş, fakat bu görevlendirme bölgedeki karışıklıkların dinmesine yetmemişti. Bir taraftan Çarlık Rusya'nın İstanbul'daki Elçisi Osmanlı Devleti'ni Bosna Hersek olaylarından dolayı sıkıştırırken diğer taraftan İngiliz

¹ Engelhardt, *Tanzimat*, 179-181.

Elçisi Sir H. Bulwer² de konsolosluklar aracılığıyla Osmanlı idaresi ile ilgili taşrada araştırmalar yaptırmış ve bir genelge yayınlamıştı. Bâb-ı Âlî'ye ve yabancı elçilere tavsiye niteliği taşıyan bu genelgede İngiliz Elçisi, Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın yerine yargı yetkisiyle donatılmış, esas görevi yapılan reformları kontrol etmek olan ve yüksek rütbeli devlet adamları ve Hıristiyanlar arasından seçilmek suretiyle 12 üyeden oluşacak 5 yıllık bir meclis öneriyordu. Önerilen bu meclisin üyelerden birkaçı müfettiş sıfatıyla geniş yetkilerle donatılıp vilayetlere gönderilerek herbiri bir bölgeyi denetleyecekti. Diğer üyeler, müfettişlerin gönderdiği işlerle ilgili görüşlerini bildireceklerdi. Elçilikler, şikayetlerini bu yeni meclise sunacaklardı. Engelhardt'a göre İngiliz Elçisi bu tekliflerini Rusların baskılarını ve saldırısını önlemek amacıyla yapmıştı³. İddiaya göre İngiliz elçisinin sunduğu bu teklif karşısında telaşa düşen Bâb-ı Âlî, teklifte öngörülen esasların bir kısmını kabul etmek zorunda kalmıştı⁴. Dolayısıyla Engelhardt'a göre Bâb-ı Âlî, baskılar karşısında daha fazla direnemeyip Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın yetkilerinin bir kısmını kaldırıp, diğerlerini de birleştiği Meclis-i Vâlâ'ya devretti.

Her iki meclisin birleşmesine neden olabilecek bir başka gelişme daha vardır. Büyük devletlerin temsilcileri, bilhassa Balkanlar'da, Suriye ve Lübnan'da çıkan olayların da tesiriyle Osmanlı'daki reform hareketlerinin yavaşladığı kanısındaydılar. 1856 Islahat Fermanı'ndan sonra fermanın gereklerinin yerine getirilmesi hususunda zaten diplomatik baskılar yapan dış devletlerin temsilcileri sadrazama ortak bir muhtıra vererek durumdan şikayetlerini belirttiler⁵. Bu şikayetlerin de reformların uygulanması açısından Osmanlı devlet adamlarını yeni bir süreci başlatma eğilimine ittiği düşünülebilir.

4.1.2. İç Sebepler

Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın Meclis-i Vâlâ ile birleşmesinin iç sebebi olarak görülen unsurlardan biri meclisin reform ihtiyaçlarına cevap verememesi ve Meclis-i Vâlâ ile

² Sir Henry Bulwer, Mayıs 1858'de Lord Stratford Redcliff (Canning)'in yerine İngiltere'nin Osmanlı Büyükelçisi olarak atanmıştır. Bkz. Laurence Guymor, "A Question Presenting a Host of Difficulties: Sir Henry Bulwer, Viscount Stratford de Redcliffe and the Danubian Principalities, 1856-1858", *History, The Journal of the Historical Association*, Volume: 96, Issue: 321, January 2011, p.29.

³ Bkz. Engelhardt, *Tanzimat*, 186-190, 263.

⁴ Yaman, *Kalem Tecrübesi*, 136.

⁵ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 167.

aralarında ortaya çıkan yetki karmaşasıdır⁶. Buna göre Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın ağır yasama işlerinin Meclis-i Vâlâ'yı etkilemesi sonucu bu iki meclisin tek çatı altında birleşmesi bir çözüm olarak görülmüştü⁷. Bir diğer görüşe göre de tam tersine Meclis-i Vâlâ'nın hantal yapısı ve gittikçe kalabalıklaşan bir kurum hüviyeti kazanmasına çare olmak amacıyla 1858'de düzenlemeye gidilmesinin çözüm getiremeyeşi, bundan Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın da etkilenmesi, her iki meclisin birleşmesi gereğini ortaya koymuştu⁸.

Meclis-i Vâlâ, genel manada yasama ve yargı güçlerinde yetkin iken Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın çalıştığı süre zarfında (1854-1861) yasama gücü bu kuruma devredilmişti. Meclis-i Âlî-i Tanzimat, üst düzey devlet adamlarını yargılama yetkisiyle de idarî yargı görevini Meclis-i Vâlâ ile paylaşıyordu. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın çalıştığı dönemlere Meclis-i Vâlâ'da yapılan düzenlemelerde *Cemiyet-i Tedkîk-i Kavânin* gibi alt kurullar oluşturulması⁹, Meclis-i Vâlâ'nın kanunları inceleme yetkisine sahip olduğunu göstermektedir. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın hazırladığı kanunları Meclis-i Vâlâ'nın denetleme yetkisi olmamasına rağmen, bu mecliste bu tür cemiyetler ya da daireler oluşturulması aralarında yetki karmaşasından ziyade Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın ilgilenmediği küçük çaplı kanun layihalarının Meclis-i Vâlâ'ya havale edilmesi ihtiyacından doğmuş olabilir. Fakat dönemin belgeleri üzerinde yapılacak çalışmalarda iki meclis arasında yetki karmaşasının olduğuna dair bir izlenim ortaya çıkmamaktadır¹⁰. Meclis-i Vâlâ, kendisine gelen evrak içinde Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın yetki alanına girenleri doğrudan bu meclise havale etmiş, bazı durumlarda Meclis-i Âlî-i Tanzimat ile ortak hareket etmesine rağmen yasamayı ilgilendirebilecek meseleler hakkında dahi Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın bilgisini almadan karar vermemiştir. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a danışılarak verilen kararlarda ise tamamen gelen cevaba uyulmuştur. Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kullandığı yasama, yürütme ve yargı güçlerinin bir üst mercii ise Meclis-i Vükelâ idi. Fakat bu meclislerin tümü statü olarak padişahın danışma organı konumundaydı. Son söz yine padişaha aitti.

⁶ Seyitdanhoğlu, *Meclis-i Vâlâ*, 53-54.

⁷ Seyitdanhoğlu, *Meclis-i Vâlâ*, 51.

⁸ Shaw, "Merkezî Yasama Meclisleri II", 296.

⁹ Seyitdanhoğlu, *Meclis-i Vâlâ*, 51.

¹⁰ Ali Akyıldız da bu konuya temas ederek iki meclisin birbirlerinin yasama ve yargı işlerine müdahil olmadığını açıkça ifade etmektedir. Bkz. Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, 195.

Ayrıca Meclis-i Âlî-i Tanzimat görev yaptığı 8 yıllık süre zarfında nizamnamesinin öngördüğü şekilde çalışmıştır. Meclis-i Vâlâ'yı ilgilendiren işlere müdahale etmekten kaçınmasının yanısıra yine nizamnamesi gereği yükümlü olduğu işleri daha çok Meclis-i Umûmî ve Meclis-i Vükelâ ile gerçekleştirmiştir. Sultan Abdülaziz'in işaret ettiği sebepten yola çıkılırsa her iki meclis, devletin ihtiyaçlarına karşılık veremiyor, işlerin yürümesinde zorluklar ve gecikmeler yaşanıyordu¹¹. Zira hatt-ı hümayûnda her iki meclisin yetersiz kalması şöyle ifade ediliyordu: “*gerek Meclis-i Âlî-i Tanzimat ve gerek Meclis-i Ahkâm-ı Adliyyemizin sûret-i teşkilleri Devlet-i Aliyyemizin ihtiyacât-ı hazırasına kâfi olmayub rü'yet-i mesâlihde bilzarûre bazı müşkilât ve tehirât zuhûra gelmekte olduğuna ve bu halin ıslahı nezdimizde pek müstelzim bulunduğu binaen...*”¹².

Bunun yanı sıra *umûr-i devletin yoluyla ve vakt-i zamaniyle* yapılması¹³, meclislerin birleşmesinde hedeflenen ana gayeydi. İleride de bahsedileceği üzere 1861 yılında her iki meclisin birleşmesinden bir süre sonra 1868'de yeni bir düzenlemeye gidilerek Meclis-i Vâlâ; Şûrâ-yı Devlet ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye adlarıyla ikiye ayrılacaktır. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'da uzun bir süre kanunların hazırlanmasında büyük işler yapan ve daha sonra bu görevini Meclis-i Vâlâ Kavânin Dairesi'nde sürdüren Cevdet Paşa'nın başkan olarak atandığı Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye'nin açılış konuşmasındaki sözleri bu anlamda önemlidir. Zira uzun yıllar kanunların hazırlanması işlerinde ehilleşmiş bir devlet adamı olan Cevdet Paşa 1868 yılındaki konuşmasında ülkenin yararı için daha önceden girişilen teşebbüslerin ve yapılan kanunların zamanın ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak bulunduğu görüşündeydi¹⁴.

Her iki meclisin birleşmesinin saiklerinden birisi olarak tahtın el değişmesi etkenini yadsımamak gerekir. Osmanlı Devleti'nde birçok padişah tahta çıktıktan sonra yürüyen düzen içinde bir takım değişiklikler yapma ihtiyacı hissetmiştir. Son dönemde Sultan III. Selim'in Meşveret Meclisi'ni kurması, Sultan II. Mahmud'un Bâb-ı Âlî teşkilatındaki reformları, Sultan Abdülmecid dönemindeki tanzimatın ilanı ile birlikte merkezi danışma meclislerinin yapısal değişikliği gibi Sultan Abdülaziz de tahta çıktıktan hemen sonra merkezi yasama ve yargı güçlerinde yeni bir değişikliğe gitme

¹¹ BOA., *İ.DH.*, nr: 474/31803, 6 Muharrem 1278 [14 Temmuz 1861].

¹² BOA., *İ.DH.*, nr: 474/31803; TV, nr: 616, 17 Muharrem 1278 [25 Temmuz 1861].

¹³ BOA., *İ.MMS.*, nr: 23/977, 10 Muharrem 1278 [18 Temmuz 1861].

¹⁴ Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, 138.

gereği hissetmiştir. Yeni sultan, tahta çıktıktan sonra yayınlanan hatt-ı hümayûnunda tanzimat ile başlayan sürecin devam edeceğini bildirmişti. Bu meyanda yapılmış olan kanunları da teyid etmişti¹⁵. Ancak tahta çıkışını müteakiben ilk işlerden biri olarak Serasker Rıza Paşa'yı görevden azletmiştir¹⁶. Bundan kısa bir süre sonra da Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanı Ali Paşa'yı Hariciye Nezareti'ne atamış, Şam'da bulunan Fuad Paşa'yı da Meclis-i Âlî-i Tanzimat ile Meclis-i Vâlâ'nın birleşmesi sonucu kurulan Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin başına getirmiştir¹⁷. Dolayısıyla bu yeni uygulamalar ile Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın ilgasının yeni padişahın tahta oturduktan sonraki reflekslerinden sayılması uzak bir ihtimal değildir. Bununla birlikte Sultan Abdülaziz, tahta çıktıktan sonra mali yönden tasarrufa gidileceğinin sinyallerini vermiştir. Yukarıda zikredilen hatt-ı hümayûnda bu hususta şu ifadeler yer almıştır: *“bir müddetden berû esbâb-ı muhtelifeden nâşî malca âriz olan müşkilâtın bi avnihi te'âlâ karîben defî hakkında masrûf olacak himem-i mahsûsa-i şâhânemize her dâire ve idâre cânibinden hakkıyla ve tamamıyla ittiba' olunarak ve zâtımızca devletimizin i'âde ve tezyîd-i i'tibâr-ı mâlisinden ve tebaamızın refâhından başka fikir ve emel olmadığı bilinerek emvâl-i devletin istihsâl ve sarfında ve tasarrufât-ı kâmileyi ve beyhûde telef ve serefden vikâyesini mûcib olacak ıslâhâtın peyderpey tarafımıza arz olunması...”*¹⁸. Hatt-ı hümayûndan sonra Seraskerlikteki Masârif-i Umûmiye-i Askeriyye adlı bir nezaret lağvedildi. Nazıra verilen 24.936 kuruş aylığın bir kısmı hazineye devredildi. Aynı zamanda Tersâne-i Âmire Müsteşarlığı da lağvedildi¹⁹. Bunun bir benzer uygulaması ile Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın Meclis-i Vâlâ ile birleşmesinden dolayı elde edilen 68.884 kuruş da hazineye kaldı²⁰. Böylelikle meclislerin kapanması yoluyla bir tasarruf kapısı açılmış oluyordu. Sultan Abdülaziz hatt-ı hümayûnunda bahsettiği mali tasarrufu böyle bir yol tercih ederek kısmen sağlamaya çalışmıştı.

¹⁵ “...memâlik-i mahrûsa'mızın te'min-i can ve ırz u malları zımında te'sis olunmuş olan kâffe-i kavânîn-i esâsiyye-i adliye tarafımızdan tamâmen te'kid ve te'yîd kıldığını cümleye i'lân ederim...”; *Lütfî Efendi Tarihi*, X, 11.

¹⁶ *Lütfî Efendi Tarihi*, X, 12.

¹⁷ *Lütfî Efendi Tarihi*, X, 15.

¹⁸ *Lütfî Efendi Tarihi*, X, 11.

¹⁹ *Lütfî Efendi Tarihi*, X, 25.

²⁰ *BOA., İ.DH.*, nr: 474/31848.

4.1.3. Birleşme: Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin Kurulması

Sultan Abdülaziz'in hatt-ı hümayûnunun yayınlandığı 6 Muharrem 1278 [14 Temmuz 1861] tarihinde²¹ Meclis-i Âlî-i Tanzimat ilga edilerek Meclis-i Vâlâ ile birlikte Meclis-i Ahkâm-ı Adliye ismiyle tek çatı altında birleşti²². Bu durum biri yargı diğeri yasama işlerinde danışma niteliği taşıyan iki meclisin birleşmesiyle yasama ve yargının tekrar tek elde toplanması anlamına geliyordu. Yani 1854'den beri ayrı organlarca icra edilen adli ve idari güç 1861 yılında birleşmiş oluyordu²³. Buna iki gücün yeniden merkezileşmesi olarak da bakılabilir.

Aynı tarihli bir başka hatt-ı hümayûnda ise her iki meclisin birleşme gerekçesi ortaya koyulmasının yanı sıra yeni meclisin teşkilatı hakkında takip edilecek esas belirtiliyordu. Hatt-ı hümayûnda yeni meclis üç kısma ayrılmıştı. Birisi “*umûr-i idare-i mülkiye*”, bir diğeri “*tezekkür ve tanzîm-i kavânîn ve nizâmât*” ve sonuncusu da “*derdest-i i lân olan cinâyet dîvânları nizâmı iktizasınca oraya havalesi lazım gelecek muhâkemâta mahsûs*” işlerle meşgul olacaktı²⁴.

Hatt-ı hümayûnda belirlenen esaslar üzerine, kurulan komisyon yaptığı çalışmada kurulacak yeni meclisin *mülkiye*, *kavânin* ve *muhakemat* olarak üç kısma ayrılması, bunlardan mülkiye kısmının 8, diğeri iki kısmın da 6'şar üye ile idare edilmesi kararını aldı. Meclis-i Âlî-i Tanzimat ve Meclis-i Vâlâ üyelerinden bir kısmının görevlerine son verilirken bir kısmının da yeni mecliste göreve devam etmeleri uygun görüldü. Diğeri yandan meclise yeni atamalar da yapıldı²⁵. Yeni meclisin başkanı Hariciye Nazırı Fuad Paşa oldu. Ancak Fuad Paşa Lübnan-Suriye olaylarını yatıştırmak için o sırada Şam'da

²¹ BOA., *İ.DH.*, nr: 474/31803, 6 Muharrem 1278 [14 Temmuz 1861]; BOA., *HAT.*, nr: 1648/11, 6 Muharrem 1278 [14 Temmuz 1861]; TV, nr: 616; CH, nr: 1048, 6 Muharrem 1278 [14 Temmuz 1861]; Hatt-ı Hümayûn sureti için bkz. BOA., *A.DVN.MHM.*, nr: 33/37.

²² Cevdet Paşa, *Tezâkir*, II, 153.

²³ Özdeş, “Danıştay'ın Tarihçesi”, 53.

²⁴ BOA., *İ.DH.*, nr: 474/31803; TV, nr: 616.

²⁵ Yeni mecliste yer almayan 10 üyenin adı şöyleydi; Ahmed Celal Paşa, Aşkar Paşa, Zarif Paşa, Hamdi Paşa, İlmî Molla Efendi, Hüseyin Efendi, Şerif Efendi, Mustafa Efendi, Fahreddin Efendi, Rıfat Efendi; görevinde devam edenler 12 kişiydi; Mehmed Nuri Paşa, Edhem Paşa, Mahmud Celal Paşa, Tahir Efendi, Arif Efendi, Ahmed Vefik Efendi, Muhtar Bey, Ali Rıza Efendi, Mehmed Cemil Bey, Cevdet Efendi, İrfan Bey, Rauf Bey; yeni atanan 5 üye ise şunlardı; Eski Ticaret Nazırı Edhem Paşa, Vecihi Paşa, Tevfik Bey, Eski Tersane-i Amire Müsteşarı Said Efendi, Şirvanizade Mehmed Rüşdi Efendi. Bu listeden anlaşıldığı üzere yeni mecliste 5 üyelik bir azalma vardı; BOA., *İ.MMS.*, nr: 23/977; 10 Muharrem 1278 [18 Temmuz 1861] tarihinde hazırlanan mazbata 4 gün sonra sultana sunulurken 14 Muharrem 1278 [22 Temmuz 1861] tarihinde iradesi çıkmıştır. Diğeri taraftan her iki meclisin kalem odası da birleşmişti. Yeni meclisin kâtib-i evvel görevine Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kâtib-i evveli Mustafa Efendi atanarak Meclis-i Vâlâ'nın Başkâtibi Ali Efendi azledilmişti; BOA., *İ.DH.*, nr: 475/31864, 16 Muharrem 1278 [24 Temmuz 1861].

idi. İstanbul'a dönüp görevine başlayana kadar da başkanlığa vekâleten Kâmil Paşa atandı²⁶. Fuad Paşa'nın Şam'dan dönüşü Aralık 1861'i bulunca bu süre zarfında yeniden Hariciye Nazırı olmuş²⁷ ve Kamil Paşa da asaleten Meclis-i Ahkâm-ı Adliye başkanlığına atanmıştır.

Kısa süre sonra Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin nizamnamesi hazırlandı. Meclis-i Âlî-i Tanzimat görev yaptığı süre zarfında başlıca üç görevi vardı. Bunlar; kanun ve nizamname layihaları yapmak, nizama aykırı bir şey gördüğünde ihtar etmek ve gerektiğinde vükelâyı muhakeme etmektir. Meclis-i Vâlâ'nın bu dönem içindeki görevi ise mülki işlerin yürütmesini müzakere etmek, devlet memurlarını muhakeme etmek ve kendine havale edilen davalara bakmaktır. Bu yetkilerden bir kısmı ilga edilmiş, diğerleri de yeni kurulan meclisin içinde açılan dairelere dağıtılmıştır. Şöyle ki; Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kanuna aykırı bir şey gördüğünde gerekli ihtar yapma yetkisi Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin genel kuruluna devredilmişti. Meclis-i Âlî-i Tanzimat ve Meclis-i Vâlâ'nın vüzerâ ve memuru muhakeme yetkisi, kısıtlanarak yeni meclisin bünyesinde kurulan Muhâkemât Dairesi'ne devredilmiştir. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kanun ve nizamname layıhası yapma yetkisi Kavânin ve Nizâmât Dairesi'ne, Meclis-i Vâlâ'nın mülki sorumluluğu da Mülkiye Dairesi'ne devredilmiştir. Böylece her iki meclisin yetkileri Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin Muhâkemât, Kavânin ve Nizâmât ile Mülkiye Dairelerine dağıtılmıştır²⁸.

Meclis-i Vâlâ'da hazırlanan Meclis-i Ahkâm-ı Adliye Nizamnamesi²⁹ dört fasıla ayrılmıştır. Toplam otuz madde ve bir özel maddeden oluşan nizamnamenin üçüncü faslı Kavânin ve Nizâmât Dairesi'nin çalışma şekline ayrılmıştı (14-24. maddeler). Bu fasıl, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kanun ve nizamname hazırlama şekliyle hemen hemen aynı esaslar üzerine hazırlanmıştı. Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin çalışma usulü de şeklen

²⁶ BOA., *İ.DH.*, nr: 474/31803, 6 Muharrem 1278 [14 Temmuz 1861]; BOA., *HAT.*, nr: 1648/11; TV, nr: 616; Her iki meclis birleştirildiği sırada Sadrazam olan Kıbrıslı Mehmet Paşa bir süre sonra 29 Muharrem 1278 [6 Ağustos 1861] tarihli hatt-ı hümâyûn ile azledilince, yerine Ali Paşa Sadrazam olmuş, ondan boşalan Hariciye Nezareti'ne de Meclis-i Ahkâm-ı Adliye başkanı olan Fuad Paşa geçmişti. Bu değişiklik dolayısıyla Kamil Paşa Fuad Paşa'nın yerine meclisin yeni başkanı oldu; TV, nr: 618, 23 Safer 1278 [30 Ağustos 1861]; CH, nr: 1048; Ayrıca bkz. Gümüşsoy, *Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa*, 55-57.

²⁷ Ali Fuad, *Rical-i Mühimme-i Siyasiye*, 159; *Lütfi Efendi Tarihi*, X, 44.

²⁸ Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, 50; Seyitdanlıoğlu, *Meclis-i Vâlâ*, 53-54; Taksim edilen üç daireye atanan üyeler için bkz. Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, 138.

²⁹ Nizamname Layıhası 1 Safer 1278 [8 Ağustos 1861] tarihinde hazırlanarak 8 Safer 1271 [15 Ağustos 1861] tarihinde Padişahın onayına sunulmuş, bir gün sonra iradesi çıkararak uygulamaya konulmuştur. Meclis-i Ahkâm-ı Adliye Nizamnamesi için bkz. BOA., *İ.MMS.*, nr: 23/995.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın dahili nizamnamesi ve yine Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından 1856 yılında yapılmış olan Meclis Nizamnamesi ile örtüşmekteydi. Yeni mecliste de oturumlarda oy usulü biri *alenî* diğeri *hafî* olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Ancak kararı belirleyen oy sayımlarındaki *ekseriyet* usulünde yeni bir anlayış benimsenmiştir. Buna göre nizamname layihaları görüşülürken ve muhakeme esnasında ekseriyette üçte ikilik çoğunluk aranmış, diğer meselelerin oylamasında ise ekseriyet için oturumda bulunan üyelerin yarısından bir fazlası kafi görülmüştür (madde 9)³⁰.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat, Meclis-i Vâlâ, Hariciye Nazırı ve Ticaret Nazırı'nın aldığı toplam 248 bin 884 kuruş aylık, her iki meclis birleşince tek kalemde toplanarak yeni bir ücretlendirmeye gidildi. Düzenlemeye göre 75 bin kuruşu Hariciye Nazırı'na, 70 bin kuruşu yeni kurulan Meclis-i Vâlâ başkanlığına, 35 bin kuruşu ise Ticaret Nazırı'na ayrıldı. Kalan 68 bin 884 kuruş hazineye devredildi³¹. Ayrıca Hariciye Nazırı'na tahsis edilen 75 bin kuruş maaş, Meclis-i Vâlâ başkanının 70 bin kuruş olan maaşının üzerine çıkmış³², merkezi bir danışma meclisinin başkanı, Sultan Abdülmecid dönemindeki nezaretler üstü itibarını Sultan Abdülaziz tahta çıktıktan sonra kaybetmiştir. Meclis-i Vâlâ'nın 1861 yılından itibaren üyelerinin maaşlarında daha önceki durumlarına göre düzenleme yapılmış³³, meclisin üye sayısındaki fazlalığın mali açıdan olumsuz tesirleri göz önünde bulundurularak bir kısım üyelerinin görevine son verilmiştir. Her iki meclisin birleştiği hicri 1278 yılı içinde sadarete gelen bir tezkirenin gereği aynen icra edilerek Meclis-i Vâlâ'nın üyelerinin Maliye hazinesine açtığı masraf

³⁰ Yukarıda değinildiği üzere Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin genel çalışma düzeni ile Kavânîn ve Nizâmât Dairesi'nin işleyiş tarzı 1854 Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın usulleriyle ve 1856 Meclis Nizamnamesi ile neredeyse tamamen örtüşmektedir. Bu konuda 1856 Kanunu önemlidir. Nitekim bu kanunu değerlendirmeye tabi tutmayan araştırmacılar, merkezi yasama ve yargı meclislerinin dönemsel evrimleri hakkında yargılarda bulunurken ciddi yanılgılara düşebilmektedirler. Örneğin Stanford Shaw, 1861'de Meclis-i Vâlâ ile Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın birleşmesinin sonuçlarını değerlendirirken bir takım yeni uygulamalardan bahsetmiş ve meclis müzakerelerindeki gündem maddelerinin sıra ile değil de önem derecelerine göre görüşülmesini yeni bir uygulama olarak addetmiştir. Bu uygulamanın tanzimat işlerinin yeni mecliste aksaklığa uğramasını engellemek ve iş yükünün altında önemli meselelerin görüşülmesinin ertelenmesini önlemek amacıyla yapıldığı sonucuna varmıştır. Bkz. Shaw, "Merkezî Yasama Meclisleri II", 298; Böylece Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın tanzimat işlerini görüşürken ötüne gelen müzakere maddelerini sıraya göre görüşmesi sonucu işlerin aksadığı yolunda bir yorum ortaya çıkıyor. Oysaki aynı madde 1856 Meclis Kanunu'nda da vardı ve Meclis-i Âlî-i Tanzimat bu uygulamayı 1856'dan beri hayata geçirmişti.

³¹ BOA., İ.DH., nr: 474/31848, 15 Muharrem 1278 [23 Temmuz 1861]; *Lütî Efendi Tarihi*, X, 16.

³² BOA., İ.DH., nr: 474/31848.

³³ BOA., İ.MMS., nr: 23/977.

sebeup gösterilerek üyelerden Vecihi Paşa ve Mazlum Paşa ile Nuri Bey'in üyeliklerine son verilmiştir³⁴.

4.2. MECLİS-İ AHKÂM-I ADLİYE KAVÂNİN VE NİZÂMÂT DAİRESİ

Kavânin ve Nizâmât Dairesi, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın üç görevinden birini üstlenmişti. Yani kanun ve nizamname yapma, gelen layihaları değerlendirme ve denetleme yetkisine sahipti. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın nizamnamesinde bu hususta verilen tüm yetkiler ve işleyiş şekli tamamen yeni kurulan bu daireye devredildi. Ancak artık Meclis-i Vâlâ'ya bağlı olarak çalışacaktı. Daireye gelen evrağı Meclis-i Vâlâ havale edecek, daireden giden evrak ise Meclis-i Vâlâ mazbatası ile gidecekti. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın yetkileri dağıtıldığından Kavânin ve Nizâmât Dairesi'nin iş temposu düşerek bürokratik yapısı da Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a göre daha sade bir hale getirilmişti.

Daireye bir başkan atanmamıştı³⁵. Meclis-i Ahkâm-ı Adliye nizamnamesi gereğince Mülkiye Dairesi 8, Kavânin ve Nizâmât ile Muhâkemât Daireleri 6'şar üyeden oluşacaktı. Ancak dairelere ilkin birer üye eksik atandı. Zira Kavânin ve Nizâmât Dairesi; Mustafa Nuri Paşa, Edhem Paşa, Mehmed Cemil Bey, Cevdet Paşa ve Said Efendi olmak üzere 5 üyeden oluşuyordu³⁶. Said Efendi Eski Tersane-i Amire Müsteşarı olarak ilk kez atanmıştı³⁷. Meclis-i Vâlâ'nın yeni yapısına göre daire memurları, meclisin başkatibinin altında sıralanmıştır. Her bir daireye ikinci kâtip ve birer muavin atanmak suretiyle bürokratik hiyerarşi belirlenmiştir³⁸. Meclis-i Âlî-i Tanzimat kalem memurlarının bir kısmı da yeni daireye alınmıştı. Nitekim meclisin serhulefası Raif Efendi, Kavânin ve Nizâmât Dairesi'ne "Birinci Kâtip" olarak atanmış, yardımcılığına da İzzeddin Bey getirilmiştir³⁹. Yeni meclis üyelerinin maaşlarında da gözle görülür bir azalma olmuştu⁴⁰. Zamanla dairenin üyelerinin tamamı değişecektir⁴¹.

³⁴ *Lütfî Efendi Tarihi*, X, 62.

³⁵ Dairenin bir başkanı olmamasına rağmen yazışmalarda kararlar Edhem Paşa'nın üst yazısı ve mühürüyle daireden çıkıyordu, Örnek belgeler için bkz. *BOA., MVL.*, nr: 868/36, 6 Şaban 1281 [4 Ocak 1865]; *BOA., MVL.*, nr: 858/80, 16 Şaban 1280 [25 Mart 1864].

³⁶ *TV*, nr: 617, 27 Muharrem 1278 [4 Ağustos 1861]; *CH*, nr: 1051, 28 Muharrem 1278 [5 Ağustos 1861].

³⁷ *BOA., İ.MMS.*, nr: 23/977.

³⁸ *Devlet Salnâmesi*, Sene 1279, 38.

³⁹ *BOA., A.MKT.MHM.*, nr: 233/18, 21 Safer 1278 [28 Ağustos 1861]; *TV.*, nr: 620, 27 Rebiülevvel 1278 [2 Ekim 1861].

⁴⁰ *BOA., İ.MMS.*, nr: 23/977.

Kavânin ve Nizâmât Dairesi Meclis-i Âlî-i Tanzimat'tan kendisine devredilen yetki dahilinde çalışmalara devam etti. Meclis-i Vâlâ'ya havale edilen yasamayı ilgilendiren tahrirat ve arızalar, bu daireye gönderiliyordu. Dairede okunduktan sonra gerekli tedkikat ve incelemeler yapıp, dairenin verdiği karar tekrar Meclis-i Vâlâ'ya bir mazbata ile birlikte gönderilip, Meclis-i Vâlâ ilgili kuruma ya da şahsa gereken cevabı veriyordu. Ya da herhangi bir yeni nizamname ihtiyacında Kavânin ve Nizâmât Dairesi'nin yaptığı layiha Meclis-i Vâlâ tarafından Meclis-i Vükelâ'ya kendi mazbatasıyla birlikte sunuluyordu⁴². Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın lağvedilmesinden önce meclise gelen başvuru ve layihalar ile birlikte meclisin yarım kalan işleri de Kavânin ve Nizâmât Dairesi'ne devredildi⁴³. Meclis-i Âlî-i Tanzimat döneminde bazı anlaşmazlıklar veya usule dair uyuşmazlıklar, ilgili kurum ve kişilerin davetiyle mecliste çözülmeye çalışılıyordu. Bu usul, Kavânin ve Nizâmât Dairesi'nde de devam etmişti⁴⁴.

Kavânin ve Nizâmât Dairesi, demiryolu ihaleleri ve yapımı, şose yollar, zirai yatırımlar, ormanlardan kereste kesim izinleri ve buna dair layihalar, imar-iskan ve bayındırlık işleri, gayrimüslimlerle ilgili hukuki meseleler, Müslüman ve gayrimüslim

⁴¹ 1861 yılı sonunda Daire'nin verdiği bir kararda Mehmed Cemil Bey yerine Yusuf Rıza Bey'in atandığı anlaşılıyor; *BOA., A.MKT.MVL.*, nr: 138/16, 18 Cemaziyelahir 1278 [21 Aralık 1861]; 1865 yılında Varna-Şumnu arasında bir şose yol yapımı için Nafia Nezareti'nden Meclis-i Vâlâ'ya havale olunan tezkireyi Kavânin ve Nizâmât Dairesi'nde müzakere eden üyelerin isimleri şöyleydi: Yusuf Kamil, Mahmud Taceddin, Mehmed Refik, Subhi, Mehmed Emin, İrfan; *BOA., MVL.*, nr: 1041/14, 4 Cemaziyelahir 1282 [25 Ekim 1865]; Kavânin ve Nizâmât Dairesi'nin üye sayısı ve üyeleri sabit kalmamış, sürekli değişim göstermiştir. Yaklaşık bir yıl sonra dairenin üyeleri neredeyse tamamen değişmişti; *BOA., MVL.*, nr: 1042/7, 20 Rebiülevvel 1283 [2 Ağustos 1866].

⁴² Örnek belgeler için bkz. *BOA., MVL.*, nr: 1041/16, 19 Cemaziyelevvel 1282 [10 Ekim 1865]; *BOA., MVL.*, nr: 1041/27, 18 Zilkade 1282 [4 Nisan 1866]; *BOA., MVL.*, nr: 1041/26, 19 Ramazan 1282 [5 Şubat 1866].

⁴³ Posta idaresinin ıslahı için ve bazı mahallere sandıklar kurulması hakkında daha önce Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a bir layiha sunan Mösyö Vinalis'in layihası Kavânin ve Nizâmât Dairesi'ne gönderilerek gereğinin yapılması istenmişti; *BOA., A.MKT.NZD.*, nr: 372/3, 10 Rebiülahir 1278 [15 Ekim 1861]; Dersaâdet, Galata, Kasımpaşa, Tophane ve Beşiktaş'ta gediksiz olarak açılan kalaycı dükkanlarının durumu hakkında Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın verdiği kararın aynen geçerli olması hakkında Kavânin ve Nizâmât Dairesi'nin Şehremaneti ve Altıncı Daire-i Belediye'ye mazbatasını; *BOA., A.MKT.NZD.*, nr: 418/45, 14 Zilkade 1278 [13 Mayıs 1862]; Dersaâdet ve Bilâd-ı Selâse'deki bazı boş arazinin imara açılması için Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a havale edilen başvuruların Kavânin ve Nizâmât Dairesi'ne sevki için bkz. *BOA., A.MKT.MVL.*, nr: 138/16.

⁴⁴ Örneğin iltizam hakkında hazine ile anlaşmazlığa düşen bazı mütahitler arasındaki davada meseleyi çözüme adına bir "hükm meclisi" kurma kararı alınmış, Maliye Nezareti ile haberleşilerek Dîvân-ı Muhasebât Reisi ve Ohannes Efendi ile Dîvân-ı İstinaf azasından Gavril Efendi Kavânin ve Nizâmât Dairesi'ne davet edilerek ilgili meclisin tüzüğü hazırlanmıştı; bkz. *BOA., MVL.*, nr: 1041/23, 18 Şevval 1283 [23 Şubat 1867].

münasebetleri, gayrimüslimlerin talepleri⁴⁵, arazi tahrirleri, kanun ve nizamnamelerin çoğaltılması⁴⁶, Tuna'da Emanet Sandıkları kurulması, vergi tahsili⁴⁷ gibi işlerle ilgilenmiştir⁴⁸. Ayrıca Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kanun ve nizamname yapma görevi Meclis-i Vâlâ'ya devredildiğinden bu yetki büyük oranda Kavânin ve Nizâmât Dairesi'nin elindeydi. Meclis-i Âlî-i Tanzimat döneminde yapılan nizamnamelerin yeniden kaleme alınması ve maddelerindeki düzenlemeler Kavânin ve Nizâmât Dairesi tarafından yapılıyordu⁴⁹.

Bununla birlikte Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a verilen vezir derecesindeki devlet adamlarını yargılama yetkisi, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin ihdası ile birlikte ortadan kalktı. Yeni mecliste, yukarıda da zikredildiği üzere, yargılama işi devlet memurları ile sınırlandırılarak Muhakemât Dairesi'ne verildi. Böylece Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a verilen olağanüstü bir yetki 1861'den sonra haleflerinin elinden alınmış oluyordu⁵⁰.

4.3. ŞÛRÂ-YI DEVLET DÖNEMİ

4.3.1. ŞÛrâ-yı Devlet'in Kuruluşu

Esasen ŞÛrâ-yı Devlet'i kurma çalışmaları 1867'de Meclis-i Vâlâ'da başlamıştı. 7 Eylül 1867 tarihli komisyon raporuna göre devlet işleriyle ilgili genel konuların görüşüleceği yeni bir meclisin kurulması öngörülmüştü⁵¹. Buna göre yasamayı üzerine

⁴⁵ Sarraf Hanımoğlu İstefan, Gelibolu Keşan Kazası'nda mutasarrıfı olduğu çiftlikten dolayı civar köy halkıyla düştüğü anlaşmazlığı mahkemede çözemeyince meselenin Kavânin ve Nizâmât Dairesi'nde çözümlenmesini talep etmişti; *BOA.*, *MVL.*, nr: 534/36, 7 Muharrem 1284 [11 Mayıs 1867]; Ayrıca gayrimüslim hükümlülerin ailelerine nafaka bağlanması talebi hakkında bkz. *BOA.*, *MVL.*, nr: 847/17, 2 Şaban 1278 [2 Şubat 1862].

⁴⁶ Hüdavendigâr Mutasarrıfı'nın 10 Adet Düstur talebi, *BOA.*, *MVL.*, nr: 1042/5, 11 Safer 1283 [25 Haziran 1866].

⁴⁷ Altıncı Belediye sınırları haricinde açılan "gediksiz kalaycı dükkanlarından" dörder buçuk kuruş vergi alınması hakkında Meclis-i Vâlâ Kavânin ve Nizâmât Dairesi kararı hakkında bkz. *BOA.*, *MVL.*, nr: 1043/13, 23 Ramazan 1283 [29 Ocak 1867].

⁴⁸ Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın nezaret ve dairelerle olan yazışmalarının tutulduğu Bâb-ı Âlî Evrak Odası'nın 1719 numaralı Aynen Kayıt Defteri'nin (BEO.AYN.d) 915 numaralı tezkireden 1299 numaralı tezkireye kadarki kısımları Kavânin ve Nizâmât Dairesi'nden Meclis-i Vâlâ aracılığıyla nezaret ve dairelere gönderilen tezkireleri muhteva etmektedir.

⁴⁹ Örneğin Meclis-i Âlî-i Tanzimat devrinde yapılan Sarraflar hakkında nizamname Kavânin ve Nizamat Dairesi'nde yeniden kaleme alınmıştı; *BOA.*, *MVL.*, nr: 1042/47, 29 Cemaziyelahir 1283 [8 Kasım 1866].

⁵⁰ Bu yetki 1868 yılından itibaren ŞÛrâ-yı Devlet'in Muhakemât Dairesi tarafından kısmen icra edilecek olsa da yüksek rütbeli devlet adamlarının bir yasama meclisinde yargılama işi artık ortadan kalkmış olacaktı. Bkz. Görelî, *Devlet Şûrası*, 17-19. Nitekim artık bu tür yargılama işlemleri, yüksek bir yargı organı olarak 1868'de kurulacak olan Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye'nin yetkilerine dahil edilmiştir.

⁵¹ Shaw, "Merkezî Yasama Meclisleri II", 298; Seyitdanlıoğlu, *Meclis-i Vâlâ*, 55.

alacak olan meclis, aynı zamanda devlet memurlarını kontrol edebilecek, hükümetle halk arasındaki davalara bakıp karar verebilecek ve yerel mahkemelerin karara bağladığı davalar için temyiz mahkemesi görevini ifa edecekti. Ayrıca işlerin alanlarına göre yürümesi için kurulması düşünülen meclis 5 daireye ayrılacaktı⁵². Bu arada Sultan Abdülaziz aynı yıl içinde Avrupa'ya bir seyahat gerçekleştirdi. Hariciye Nazırı Fuad Paşa'nın da refakat ettiği bu seyahat 1867 yılında gerçekleşmiş ve Sultan Abdülaziz Paris, Londra, Viyana gibi merkezleri ziyaret etmişti⁵³. Bu ziyaretler esnasında Avrupa'daki devlet idarelerini yakından gören padişah, üst düzey görüşmelerin yanı sıra Paris'te iken Yasama Meclisi başkanı gibi idarecileri de kabul etmişti⁵⁴. Aynı yıl içinde çıkan isyanı bastırmak için Girit'te bulunan Sadrazam Ali Paşa da Bâb-ı Âli'ye gönderdiği bir layihada Fransa'yı örnek göstererek merkezi yapıda daha demokratik adımlar atılması gerektiğini ifade etmişti⁵⁵. Bu gelişmeler ve Meclis-i Vâlâ toplantıları sonucu hazırlanan komisyon raporundaki tavsiyeler üzerine padişahın başkanlığında geniş bir toplantı tertip edildi. 28 Mart 1868'de Sultan Abdülaziz başkanlığındaki toplantıda ele alınan rapor değerlendirilerek son belirlemeler yapıldı ve 10 Mayıs 1868'de Bâb-ı Âli'de yapılan törenle “Şûrâ-yı Devlet” adını alan bu yeni organ, Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye ile birlikte kuruldu⁵⁶. Böylece yasama ve yargı güçleri 1868 (h. 1284) yılında yeni bir yapılanma ile birlikte birbirinden tekrar ayrıldı. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, yasama gücünü Şûrâ-yı Devlet'e ve yargı gücünü de Dîvân-ı Ahkâm-ı

⁵² Shaw, “Merkezî Yasama Meclisleri II”, 298.

⁵³ Sultan Abdülaziz'in bu seyahati hakkında bir çalışma için bkz. Nihat Karaer, *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati ile Osmanlı ve Batı Kamuoyundaki Yankıları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ) Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003, 56-58 vd.

⁵⁴ Karaer, *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*, 91.

⁵⁵ Karal, Ali Paşa'nın bu layıhasında doğrudan olmasa da dolaylı olarak Şura-yı Devlet'in kurulabileceği yönünde mesajlar verdiğiine işaret etmiştir. Bkz. Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi I-V*, III, TTK Yayınları, Ankara (Tarihsiz), 146.

⁵⁶ Canatar, “Şûrâ-yı Devlet Teşkilatı ve Tarihi Gelişimi” 110; Ayrıca bkz. Arslan, “Şûrâ-yı Devlet”, 75-91; Bâb-ı Âli Evrak Odası'nın aynen kayıt defterlerinde, Meclis-i Vâlâ'nın Şûrâ-yı Devlet'e dönüşmesi ile ilgili ilginç bir detay ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki *BOA.*, *BEO.AYN.d.*, Defter nr: 1718 ve 1719 tasnifli defterler Meclis-i Âli-i Tanzimat kurulduğundan kısa bir süre sonra 12 Cemaziyelahir 1271 [2 Mart 1855] tarihinden itibaren tutulmaya başlanan defterler, 1719 nolu defterin büyük bir kısmından itibaren Meclis-i Vâlâ Kavânîn ve Nizâmât Dairesi dönemini de kapsayarak Şûrâ-yı Devlet'in kurulma aşamasında 1299 numaralı son kayıdı 3 Muharrem 1285 [26 Nisan 1868] tarihinde yazılarak son bulmuştur. Ancak defterin Meclis-i Vâlâ Kavânîn ve Nizâmât Dairesi'ne (ya da Daire-i Kavânîn ve Nizâmât) ait olan son yazışması 1291 numaralı ve 12 Zilkade 1284 [6 Mart 1868] tarihlidir. Bundan sonraki tezkireler “Şûrâ-yı Devlet'den ifade kılınmış olmağın”, ya da “...Şûrâ-yı Devlet'de lede-l-mütalaa evvel emirde bu babda olan mütalaa-yı aliyyelerinin istifsarı Daire-i Kavanin'den ifade olunarak...” şeklinde yazılmıştır. Bu detay, Şûrâ-yı Devlet'in resmen olmasa da fiilen Mart 1868 tarihinde kurulmuş olduğu, en azından bir yasama organı olarak Meclis-i Vâlâ yerine Şura-yı Devlet tabirinin kullanılmaya başlandığının bir delili mahiyetindedir.

Adliye'ye bıraktı⁵⁷. Şûrâ-yı Devlet başkanı olarak Tuna Vilayeti Valisi Midhat Paşa, Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye başkanı olarak da Cevdet Paşa atandı⁵⁸. Böylece Osmanlı Devleti'nde ilk kez yasama işlerinin yanında müstakil olarak idari yargı işlerine bakan bir organ oluşturulmuş oldu⁵⁹.

Şûrâ-yı Devlet'in kuruluşuna gerekçe olarak yasama ve yargı işlerinin tek çatı altında toplanmasının devlet işlerinde gösterdiği aksaklığa vurgu yapılmış ve yeni yapılan Vilayet Nizamnamesi'nin sağlıklı işlemesi için böyle bir ayırımın mecburiyeti dile getirilmiştir⁶⁰. Fransız sistemi örnek alınarak düzenlenmiş bulunan 1864 Vilayet Nizamnamesi'nden sonra, taşrada idarenin karışmasından uzak, modern adliye teşkilatının oluşturulmaya başlanması üzerine, merkezde işlev birliğine dayanan tek meclis sisteminin uygulanması olanaksız hale gelmiştir. Bu Nizamname, vilayetlerde adliye-idare ayrımı ilkesini getirmiş; bu da merkezde yargı birliği ilkesinin uygulanmasını zorlaştırmıştı⁶¹. Sadrazam Ali Paşa'nın yakın dostu olan Fransa'nın İstanbul'daki elçisi Mösyö Bourée, Sadrazam'a daha liberal bir merkezi organ kurulması için tavsiyelerde bulunmuştu. Elçi tavsiyelerine göre Fransa'daki Conseil d'Etat benzeri bir kurumun Osmanlı'da da kurulması gerekiyordu. Ayrıca Cevdet Paşa Ma'rûzât adlı eserinde Şûrâ-yı Devlet ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye'nin kuruluş sebebini şöyle açıklamaktadır; Ecnebler sıklıkla Osmanlı Devleti'ne geldiklerinden ecnebi davaları gittikçe artmış ve davaların sayısı görülemeyecek dereceye gelmişti. Paris Konferansı'nda Ali Paşa'ya “*siz mahkemelerinizi güven duyulacak hale getirdiğinizde biz de ecnebi tercümanların hukuki işlere müdahalesini kaldırırız*” vaadinde bulunmalarına rağmen, o zamandan bu yana mahkemelerin ıslahı ile ilgili bir şey yapılamadığından, Fransa usulüne uygun şekilde mahkemeler kurulmasına ve hukuki işlerin hükümetin yetkisi dışına çıkarılmasına karar verildiğinden 1868 Mart başlarında böyle bir değişikliğe gerek duyulmuştu. İki meclisin de üyelerinin üçte ikisi Müslüman, üçte biri ise gayri müslimdi⁶². 1 Nisan 1868 tarihinde Şûrâ-yı Devlet'in Dahili

⁵⁷ Yeni kurulan meclise Şûrâ-yı Devlet isminin verildiği ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye ile birlikte ilk başkanlarının atandıklarına dair 11 Zilkade 1284 [4 Nisan 1868] tarihinde Bâb-ı Âlî'ye yazılan tezkire için bkz. Görelî, *Devlet Şûrası*, 5-6.

⁵⁸ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 84.

⁵⁹ Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, 147.

⁶⁰ BOA., *İ.DUİT.*, nr: 58/51, 8 Zilhicce 1284 [1 Nisan 1868].

⁶¹ Onur Karahanoğulları, *Türkiye'de İdari Yargı Tarihi*, Yayınlanmamış Doçentlik Çalışması, Ankara 2005, 131; Yaman, *Kalem Tecrübesi*, 194; Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, II, 12.

⁶² Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, 216-217.

Nizamnamesi hazırlandı⁶³. 14 madde olarak hazırlanan nizamnameye göre Şûrâ-yı Devlet; “*mesâlih-i umûr-i mülkiyenin*” müzakere merkeziydi. İkinci madde gereğince Şûrâ-yı Devlet’in görevleri şunlardı:

1- Bütün kanun ve nizamnamelerin incelenmesi ve nizamname layihalarının tanzimi,

2- Mülki işleri incelemek ve kararlarını arz etmek,

3- Hükümet ve kişiler arasında olan davalara bakmak,

4- Davaların temyiz durumunda dava memurlarıyla idare memurları arasındaki ihtilafa müdahale ederek hüküm vermek,

5- Kanun ve nizamnamelerle alakalı, dairelerden gelen evrak ve takrirler hakkında fikir bildirmek,

6- Padişahın emri veya kanun gereği devlet memurlarının görevlerini denetlemek ve memurları muhakeme etmek,

7- Padişahın emri veya ilgili dairelerin talebi üzerine her türlü devlet işi hakkında fikir beyan etmek, Vilayet Nizamnamesi gereği her yıl vilayet merkezlerinde oturumlarına başlanan umumî meclislerin ıslahata dair görüşeceği hususların mazbatasını her meclisin üyelerinden seçilen 3 veya 4 kişiden oluşan heyet aracılığıyla Dersâdet’e getirmek ve Şûrâ-yı Devlet ile birlikte kararlaştırmaktı.

Şûrâ-yı Devlet 5 daireye ayrılmıştı. Bunlar; 1- Umûr-i Mülkiye ve Zabita ve Harbiye, 2- Maliye ve Evkaf, 3- Adliye, 4- Umûr-i Nâfia ve Ticaret ve Ziraat, 5- Maarif daireleridir⁶⁴.

Meclis-i Vâlâ Kavânin ve Nizâmât Dairesi’nin yetkisi bu beş daireye dağıtılmıştı. Şöyle ki Kavânin ve Nizamât Dairesi hukuki düzenlemelere ait her türlü işe bakarken, Şûrâ-yı Devlet yalnızca ilgili olduğu alana göre görev dağılımı yapmıştı. Yani her daire kendisiyle ilgili kanun ve nizamnameleri inceleyecekti.

18 Ekim 1868’de çıkarılan yönetmelik ile Şûrâ-yı Devlet’in iç tüzüğü ve çalışma esasları üç fasıl ve 48 madde olarak tespit edildi⁶⁵. Nizamname gereğince yukarıda da değinildiği üzere her daire kendi alanına giren işlere bakacak ve kanun ve nizamlardan

⁶³ BOA., *İ.DUİT.*, nr: 58/51, 8 Zilhicce 1284 [1 Nisan 1868]; *Lûtfî Efendi Tarihi*, XI, 159-162; Görelî, *Devlet Şûrası*, 9-12.

⁶⁴ BOA., *İ.DUİT.*, nr: 58/51, 8 Zilhicce 1284 [1 Nisan 1868].

⁶⁵ BOA., *Sadâret Mektûbî Şûrâ-yı Devlet Evrâkı (A.MKT.ŞD.)*, nr: 3/52, 1 Receb 1285 [18 Ekim 1868].

ancak ilgili olanlarını inceleme ve düzenleme yetkisine sahip olacaktı. Herhangi bir kanun veya nizamname yapmak veya bir nizamname maddesi görüşüleceği zaman ilgili dairenin bir memuru çağırılarak ve ilgili daireye bilgi verilerek kararlaştırılacaktı. Eğer bir dairede müzakere olunacak bir kanun ya da iş hakkında daire ile nizamın ait olduğu kurum arasında bir anlaşmazlık ortaya çıkarsa bunun sebepleri de dairenin Şûrâ-yı Devlet'e verdiği mazbatada açıklanacaktı (madde 7). Bir konu sadece bir daireyi değil de birkaç daireyi ilgilendirir ise ilgili dairelerden gelen bir veya birkaç kişiden oluşan bir komisyon tarafından konu görüşülecek ve sonucu Şûrâ-yı Devlet'e bildirilerek nihai kararı "Şûrâ-yı Devlet Heyet-i Umûmiyesi" verecekti (madde 12). Kanun ve nizamname görüşmelerinde ilgili dairenin bünyesinde alt komisyonlar oluşturulabilecekti. Bu alt komisyonun kararı da komisyon üyelerinin mühürleriyle daireye mazbata şeklinde sunulacaktı (madde 13). Meclis-i Vâlâ'nın 1861 düzenlemesinde yer alan oy eşitliği durumunda ise başkana tanınan iki oy hakkı Şûrâ-yı Devlet döneminde kaldırılmıştı (madde 14). Ayrıca ilk defa 1856'da Meclis Nizamnamesi ile uygulamaya konulan "gizli oy (rey-i hafi)" hakkından müspet sonuçlar alınmış olunacak ki bu uygulama Şûrâ-yı Devlet devrinde de devam etti (madde 14). Dairelerde yapılan layihaların sebepleri ve maddeleri hakkında daire üyelerinin görüşleri bir mazbatada ayrıca beyan edilecekti. İçinde ayrıca başka bir ifadeye yer verilmeden bir layiha şeklinde temize çekildikten sonra daire tarafından mühürlenip mazbatasına eklenerek Şûrâ-yı Devlet Riyaseti'ne sunulacaktı (madde 23). Dolayısıyla daha önce kanun yapımında rastlanmayan üyelerin görüşlerine yer verme usûlü ilk kez bu dönemde uygulanmaya başlandı. Nezaretlerden ve diğer kurumlardan gelen nizamname layihaları Şûrâ-yı Devlet'in ilgili dairesinde aynen kabul edilse dahi sebebi yazılıp Şûrâ-yı Devlet Riyaseti'ne öyle gönderilecekti (madde 24). İlk kez uygulamaya konulan esaslardan biri de nizamname maddelerine muhalif oy verenlerin nizamname layihasına mühürlerinin basılması yerine sadece isimlerinin yazılmasıydı (madde 25). Böylece muhalif olanların kimler olduğu belli olacaktı.

Şûrâ-yı Devlet'in Heyet-i Umûmiyesi haftada iki gün toplanacaktı ve gerek duyulursa başkanın davetiyle başka günler de toplanabilirdi (34.madde). Bu toplantılarda Meclis-i Âlî-i Tanzimat ve Meclis-i Vâlâ toplantılarında olmayan yenilikler vardır. Örneğin reis söz hakkı vermedikçe üyeler konuşamıyordu (41.madde). Yine Heyet-i Umûmiye'de müzakere olunacak layihalar önceden başkanlık makamı

tarafından bastırılarak heyetin toplanmasından bir hafta veya birkaç gün evvel Şûrâ-yı Devlet üyelerinin ve muavinlerinin her birine birer nüshası dağıtılacaktı (47.madde). Daha önce benzer uygulamalarına rastlanılan nizamname layihalarının önceden hazırlanması işi, burada artık gelişmiş şeklini almıştır. Layihaların son halini alması da yine Şûrâ-yı Devlet Heyet-i Umûmîyesi'nin kontrolünden sonra gerçekleşiyordu. Aynen veya değişiklik yapılarak kabul edilen layihaların altına birer “zeyl” yazılarak Şûrâ-yı Devlet mührü ile birlikte zeyllere de üyelerin mühürleri vurularak Meclis-i Vükelâ'ya gönderilecekti (42. Madde).

Şûrâ-yı Devlet kurulduğunda yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı üzere kanun ve nizamname yapılış esaslarında teknik olarak bir değişikliğe gidilmemişti. Ancak yetki Şûrâ-yı Devlet'in 5 alt dairesine taksim edilmişti.

Kısa süre sonra yapısında bir takım değişiklikler başlayan Şûrâ-yı Devlet, uzun yıllar yeni düzenlemelere maruz kalacaktı. Nitekim ilk değişiklik 7 Mayıs 1869'da yapıldı. Umûr-i Mülkiye Dairesi ve Maarif Dairesi birleştirilerek Dâhiliye Dairesi adını aldı. Ayrıca bir de Muhâkemât Dairesi kuruldu⁶⁶.

Şûrâ-yı Devlet'in teşkilatında tayin edilen esaslar iş bu çalışmayı doğrudan ilgilendirmektedir. Şöyle ki; heyet-i umûmiyenin müzakerelerinde görüşülecek işler şöyle sıralanmıştı. 1- Bütün kanun ve nizamnameler hakkında kaleme alınan layihaları incelemek, 2- Madenlerin imtiyaz ve ihaleleri, 3- Umumun menfaatine olarak emniyet sandıkları, hastaneler ve ıslahhaneler kurmak, 4- Demiryollarının ve karayollarının tayini, mevkilerinin tespit edilmesi, 5- Cetveller düzenlemek suretiyle göl ve nehirlerin temizlenmesi, 6- Köprü inşası, 7- Ticaret mahkemelerinin teşkili, 8- Her türlü ticaret şirketlerinin kurulması, 9- Vergi ve gümrük işleri; Şûrâ-yı Devlet'in merkez heyetinin görüşeceği konulardı⁶⁷. Bu konuların 3, 7 ve 8. maddelerin dışındakiler, 1854-1861 yılları arasında, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın oturumlarında gündeme alınan konulardandı. Dolayısıyla Şûrâ-yı Devlet, bir dönem Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın gündeminde olan konuları şimdi üzerine almış oluyordu.

⁶⁶ *Düstûr*, I, 707-718; Yaman, *Kalem Tecrübesi*, 196.

⁶⁷ Görelî, *Devlet Şûrası*, 16-17.

4.3.2. Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi

1869'daki değişiklikten sonra Şûrâ-yı Devlet'in daire sayısı Dâhiliye, Mâliye, Adliye, Nâfia, Muhâkemât-ı Cezâiye ve Muhâkemât-ı Hukûkiye olmak üzere 6'ya çıkmıştı. Kısa süre sonra yeni bir düzenlemeye gidildi ve Şûrâ-yı Devlet'in hem üye sayısı hem de daire sayısı azaltıldı. 10 Şubat 1872 tarihli iradeyle kabul olunan düzenlemeye göre meclis, yedişer üyeden oluşmak üzere Tanzimat, Dâhiliye ve Muhâkemât adlarıyla üç daireye ayrılmıştı⁶⁸. Tanzimat dairesinin ihdasıyla kanun ve nizamnameleri inceleme ile tanzim yetkisi verilen bir birim, 4 yıl aradan sonra yeniden tesis edilmiş oldu. Zira bu dairenin görevleri daha önce Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ta ve Meclis-i Vâlâ Kavânin ve Nizâmât Dairesi'nde icra ediliyordu. Daire, bütün kanunları ve yabancı şirketlerle yapılacak olan antlaşmaları hazırlayacaktı⁶⁹. Birkaç ay sonra Şûrâ-yı Devlet'in iyice kısıtlanan yetkilerinin büyük bir kısmı yeni kurulan "Islahat Komisyonu"na devredildi. Dâhiliye Dairesi'nin Bâb-ı Âlî Komisyonu'na, Muhâkemât Dairesi'nin de Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye'ye ilhak edilmesi sonucu Şûrâ-yı Devlet, Tanzimat Dairesi vasıtasıyla sadece yasama yetkisini kullanan bir kurum haline dönüştü. Ayrıca bu düzenleme ile mutasarrıf ve kaymakamların seçimi de Tanzimat Dairesi'nin yetkilerine dahil edildi⁷⁰. 15 kişilik bu dairede Nuri Paşa, Edhem Paşa, Cevdet Paşa, İsmail Paşa, Ferik Edhem Paşa ve Said Efendi gibi daha önce Meclis-i Âlî-i Tanzimat ile Meclis-i Vâlâ Kavânin ve Nizâmât Dairesi'nde görev yapmış deneyimli kişiler bulunuyordu⁷¹. 1872 yılındaki bu düzenleme ile Şûrâ, danışma meclislerinin yasama gücünü padişah adına kullanmaya başlamasından itibaren ilk kez bu kadar sınırlı yetkilere sahip bir yasama meclisi görüntüsü arzemiş, Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a nazaran ibtidai bir yapıya dönüşmüştür. Bundan yaklaşık iki ay sonra Islahat Komisyonu'nun kaldırılmasıyla 10 Ağustos 1872'de yeniden Tanzimat ve Dâhiliye adlarında iki daireye ayrılan Şûrâ-yı Devlet'te Tanzimat Dairesi güçlendirilerek artan demiryolu işleri buraya devredildi⁷². Aynı zamanda her iki daireye

⁶⁸ BOA., *İ.DUİT.*, nr: 58/45, 30 Zilkade 1288 [10 Şubat 1872]; Görelî, *Devlet Şûrası*, 23.

⁶⁹ Shaw, "Merkezî Yasama Meclisleri II", 302.

⁷⁰ BOA., *İ.DUİT.*, nr: 58/44, 5 Rebiülahir 1289 [12 Haziran 1872]; Meclis-i Vükelâ mazbatasının metni için bkz. Görelî, *Devlet Şûrası*, 24.

⁷¹ BOA., *İ.DUİT.*, nr: 58/44.

⁷² BOA., *İ.DUİT.*, nr: 58/41, 5 Cemaziyelahir 1289 [10 Ağustos 1872].

birer reis-i sâni ve başkâtib ile sekizer üye atandı⁷³. Aslında bu değişikliklerin arkasında siyasi nedenler yatıyordu. Fuad Paşa'nın 1869'da ve Ali Paşa'nın 1871'de vefatlarından sonra üçüncü kuşak diye adlandırılan Tanzimatçılar, Ali ve Fuad Paşa geleneğinden koparak reform hareketine farklı bir boyut kazandırmaya başlamışlardır. Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazamlığı sırasında (8 Eylül 1871-30 Temmuz 1872) itibarsızlaştırılan Şûrâ-yı Devlet'in yetkilerinin birçoğu paşa tarafından kurulan İslahat Komisyonu'na devredilmiştir. Paşa bu manevrasıyla reform hareketini, kendi kurduğu ve bütün üyeliklerine kendi adamlarını yerleştirdiği komisyon vasıtasıyla eline geçirip, siyasi otoritesini kurarak reformları kendi egemenliğinde yönlendirme niyetindeydi⁷⁴. Ancak Şûrâ-yı Devlet'in ilk başkanı Midhat Paşa Sadrazam olduktan sonra Ağustos 1872 düzenlemesi ile duruma müdahale ederek kaybettiği yetkilerini kuruma tekrar kazandırdı. Buna rağmen Şûrâ-yı Devlet üzerinden siyasi nüfuz kurma çabaları sona ermedi. Nitekim Mahmud Nedim Paşa'nın tekrar sadarete gelmesi ile yeniden itibarsızlaştırılan Şûrâ-yı Devlet, Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanlığını yapmış ve Reşid Paşa döneminden itibaren tanzimat hareketinin içinde olan Mütercim Mehmed Rüşdü Paşa'nın Sadrazam olmasıyla (12 Mayıs-19 Aralık 1876) eski itibarına tekrar kavuşturulmuştur⁷⁵. Bu dönemde yani 1876 yılında Kanun-i Esasi'nin ilanıyla Şûrâ-yı Devlet yapısı yeniden gözden geçirilerek genişletildi. 4 daireye taksim edilen kurumun muavin ve mülazım sayıları artırıldı⁷⁶. Kısa süre içinde daire ve üye sayıları daha da arttı⁷⁷. 1876 düzenlemesinde Kanun-i Esasi'nin 54. maddesi gereği Şûrâ-yı Devlet'in kanun tasarılarını inceleme yetkisi anayasal güvence altına alındı. 117. madde ile de idare ile ilgili bütün kanunların yorumu Şûrâ-yı Devlet'in görevlerinden sayıldı⁷⁸. İdari denetim yetkisinin bu dönemde artmasının yanı sıra özellikle imtiyaz antlaşmalarının

⁷³ Şûrâ-yı Devlet'in bu istikrarsız döneminde sürekli yeniden yapılanması üyelerin de değişmesini beraberinde getiriyordu. Tanzimat Dairesi'ne atananlar şunlardı: Reis-i Sani: Nuri Paşa, Üyeler: İsmail Rahmi Paşa, Necib Efendi, Rauf Bey, Edhem Paşa, Odyan Efendi, Yanko Efendi, Sarkiz Efendi, Behur Efendi; Başkâtib İzzeddin Bey, *BOA., İ.DUİT.*, nr: 58/41. Üyelerden de anlaşılacağı üzere Tanzimat Dairesi'nde Müslim ve gayrimüslim üyeleri bu dönemde dengelenmiştir. Ancak bu durum sadece Tanzimat Dairesi için geçerlidir. Dâhilîye Dairesi'nde yalnızca bir gayrimüslim vardı. Bkz. *BOA., İ.DUİT.*, nr: 58/41.

⁷⁴ Shaw, "Merkezî Yasama Meclisleri II", 302; Şûrâ-yı Devlet'in yapısında 1872 yılındaki değişikliğin mimarı olan Mahmud Nedim Paşa'nın konu hakkındaki tezkiresi için bkz. Canatar, "Şûrâ-yı Devlet Teşkilatı ve Tarihi Gelişimi" 120.

⁷⁵ Benzer tahliller için bkz. Seyitdanlıoğlu, *Meclis-i Vâlâ*, 62,63; Findley, *Bürokratik Reform*, 209; Shaw, "Merkezî Yasama Meclisleri II", 302.

⁷⁶ *BOA., İ.DUİT.*, nr: 58/37, 3 Şaban 1293 [24 Ağustos 1876].

⁷⁷ *BOA., İ.DUİT.*, nr: 58/34, 11 Ramazan 1294 [19 Eylül 1877]; *BOA., İ.DUİT.*, nr: 58/33, 18 Rebiülevvel 1295 [13 Kasım 1878].

⁷⁸ Suna Kili-Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, TİB Yayınları, Ankara 1985, 37-44.

gözden geçirilmesi Şûrâ-yı Devlet'in diğer bir göreviydi⁷⁹. Zaten bu yetki Meclis-i Âlî-i Tanzimat devrinden bu yana yasama organları tarafından kullanılıyordu. Ancak sürekli değişen yapısı ile Şûrâ-yı Devlet istikrarsız bir grafik çiziyordu. Daireleri ve üyelerinin sayısı siyasi nedenler ya da ekonomik tedbirler maksadıyla değişken bir görüntü arz ediyordu. Öyle ki son olarak Dâhiliye ve Tanzimat Dairesi adlarıyla iki şubeye taksim edilirken kaldırılan Muhâkemât Dairesi, 1880 yılında yeni bir düzenleme ile tekrar ihdas edilmiştir. Devletin içinde bulunduğu mali durum da göz önünde bulundurularak Şûrâ-yı Devlet yapısında düzenlemeye gidilmiştir. Yapılan yeni düzenlemeye göre her üç dairenin birer reis-i sâni, üçer üye, birer muavin ve birer mülazimi olacaktı⁸⁰. 1912 düzenlemesine göre Şûrâ-yı Devlet'e bağlı mevcut daireler yeniden düzenlenerek Tanzimat, Mülkiye, Maliye, Nâfia ve Maârif Daireleri olarak beş daireye çıkmıştı. Daha sonra bu dairelerden Maârif Dairesi, Mülkiye Dairesi'ne ilhak edilerek daire sayısı dörde indirildi⁸¹.

Bütün bu düzenlemelerin içinde Tanzimat Dairesi, aldığı kararlar açısından zamanın idari yapısı karşısında bazen sadece Şûrâ-yı Devlet'e karşı sorumlu olmayıp, aldığı kararlar başka kurumlar tarafından da ya değiştirilebiliyor ya da reddedilebiliyordu. Örneğin Dahiliye Nezareti'ne bağlı olarak Tesrî-i Muâmelât ve Islahat Komisyonu adıyla kurulan bir organa ıslahat işlemlerinin hızlandırılması görevi verilmişti⁸². Komisyon, Tanzimat Dairesi'nin kararlarını bozma yetkisine sahipti⁸³. 1897 yılındaki bir düzenleme ile de Mülkiye Dairesi Tanzimat Dairesi'nde alınan kararları yeniden ele alıp görüşebilir konuma geldi⁸⁴. Yani daire zaman zaman bağlı

⁷⁹ *Türk Hukuk Tarihi*, 285.

⁸⁰ Bu düzenlemede Tanzimat Dairesi'nin üç üyesinden ikisi gayrimüslimlerden (Midhat Bey, Noryan Efendi ve Kostantin Efendi) oluşuyordu. Dahiliye Dairesi'nde 1 gayrimüslim varken Muhakemat Dairesi'nde gayrimüslim üye bulunmuyordu; *BOA., İ.DUİT.*, 58/32, 7 Cemaziyevvel 1297 [17 Nisan 1880]; Sürekli teşkilatta yapılan bu düzenlemelerle yapısında değişimler yaşanan Şûrâ-yı Devlet'te, Reis Ahmed Arif Paşa, iç nizamnamelerinin değiştirilmesi için izin istemişti. Bu izin talebi karşılık bulmuş olacak ki h.1298 yılında 110 maddelik yeni bir nizamname hazırlandı. Fakat bu nizamname uzun ömürlü olmayarak kaldırıldı ve eski nizamnamelerin hükmü tekrar ihdas edildi. Bkz. Canatar, “Şûrâ-yı Devlet Teşkilatı ve Tarihi Gelişimi” 123.

⁸¹ *BOA., İ.DUİT.*, nr: 58/18, 6 Zilkade 1330 [17 Ekim 1912]; Şûrâ-yı Devlet teşkilatının geçirdiği evrelerin kronolojik bir sıralaması için bkz; Karahanoğulları, *Türkiye'de İdari Yargı Tarihi*, 167.

⁸² Abdullah Teyfur Erdoğan, *Dahiliye Nezareti Teşkilat Tarihi (1836-1922)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2005, 42.

⁸³ 1896 yılında Limni'de Nahiye Meclisi açılma talebinin Tanzimat Dairesi'nde reddedilmesine karşın, komisyon, bu kararı bozarak meclis açılmasına onay vermiştir; *BOA., Dâhilîye Nezâreti Tesri-i Muamelât ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK.)*, nr: 3/73, 24 Cemaziyelahir 1314 [30 Kasım 1896].

⁸⁴ Canatar, “Şûrâ-yı Devlet Teşkilatı ve Tarihi Gelişimi” 126.

olduğu Şûrâ-yı Devlet'in heyet-i umûmîyesinin dışında başka organların da altında çalışan bir görünüm arz etmişti.

Tanzimat Dairesi'nin üye sayısı sabit kalmayıp devletin yıkılışına kadar sürekli değişiklik arz etmiştir. Ayrıca Şûrâ-yı Devlet Nizamnamesi'ne göre Tanzimat Dairesi üyelerinin geçerli bir mazeretleri olmaksızın yapılan oturumlara katılmaları gerekiyordu. Fakat dairede yapılan oturumlardaki alınan kararların hiçbirinde üye tam sayısına ulaşılamamıştır. Ayrıca Tanzimat Dairesi üyelerin oturumlara katılmayacaklarına dair mazeretlerini ifade eden herhangi bir bilgi mevcut değildir⁸⁵.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra da Şûrâ-yı Devlet üzerinde siyasi çekişmeler devam etmiştir. Bu dönemlerden itibaren daha çok saraya yakın kişilerden seçilen üyeler tarafından yönetilen kurum, Saray ile Bâb-ı Âlî arasında bir nüfuz alanı olarak tarihi seyrini sürdürmüştür⁸⁶. Bütün bu siyasi çekişmeler tarafından kurumsal varlığı etkilenmemiş olan Tanzimat Dairesi, devletin son dönemlerine kadar varlığını sürdürmüştür. Fakat devletin merkez teşkilatında devam eden yapısal değişikliklerden Tanzimat Dairesi de etkilenmişti. Bir ara nizamnamelerin bazılarını inceleme yetkisi Mülkiye Dairesi'ne verilmiş iken II. Meşrutiyet'in 1908'de ilanından sonra yapılan bir düzenleme ile Tanzimat Dairesi yeniden bu görevi tamamen yürütmeye başlamıştır⁸⁷.

Tanzimat Dairesi genelde diğer dairelerden veya nezaretlerden gelen talepler üzerine daha önce yapılan nizamname, talimatname ve layihaların maddelerinin değiştirilmesi veya kaldırılmasıyla uğraştı. Şûrâ-yı Devlet'e gelen talepler, buradan Tanzimat Dairesi'ne havale edilerek gerekli incelemeler ve düzenlemeler yapılıyordu. Bu nizamname maddelerine dair gerekli düzenlemeler hususunda Şûrâ-yı Devlet'e başvuran daireler ve nezaretler, genellikle gerekli düzenlemeyi kendileri yapıyorlardı. Fakat yapılan düzenlemelerin hukuki bir geçerlilik kazanması için nihai incelemenin Tanzimat Dairesi'nce yapılması gerekiyordu. Bu durumdan anlaşılacağı üzere Tanzimat

⁸⁵ 1892 ve 1893 yılında Tanzimat Dairesi'nin Başkanı Ahmet İzzeddin Bey, üye sayısı ise 12 idi, *BOA.*, *İrâde Kanun ve Nizamât (İ.KAN.)*, nr: 1/1310RA3, 26 Zilhicce 1310 [22 Temmuz 1892]; *BOA.*, *İ.KAN.*, nr: 1/1310L3, 3 Şevval 1310 [13 Mayıs 1893]; 1900 yılında dairenin başkanı Hacı Akif (Halilurrahman) Efendi iken üye sayısı da 15'tir; *BOA.*, *İ.KAN.*, nr: 2/1319RA3, 23 Zilhicce 1317 [24 Nisan 1900]; Bu sayı kısa süre içinde 22'ye çıkmıştır; *BOA.*, *İ.KAN.*, nr: 2/1319RA1, 25 Safer 1319 [13 Haziran 1901].

⁸⁶ Bu konuda bir tahlil için bkz. Erkan Tural, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Danıştay (Şura-yı Devlet)" *ÇTTAD*, 5 (13), 2006, 79-89; Sultan Abdülhamid, merkezi kuruluşları elinde tutmaya ve saraya sadık kişiler vasıtasıyla yönetmeye çalışıyordu. Örneğin Tunuslu Hayreddin Paşa'yı İstanbul'a getirterek Şûrâ-yı Devlet'in başkanı yapmıştı. Bkz. TH. Menzel, "Hayreddin Paşa", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, V, 1.kısım, İstanbul 1987, 392-393.

⁸⁷ Özdeş, "Danıştay'ın Tarihçesi", 81.

Dairesi genelde tasarıları inceleme görevlerini üstlenmişti⁸⁸. II. Meşrutiyet döneminde nizamname hazırlayabilme yetkisi kazanmış olan Meclis-i Ayân gibi kurumların hazırladıkları tasarılar da yine Tanzimat Dairesi'nin kontrolünden geçiyordu. Ayrıca Daire, nizamnameye yeni maddeler ekleyebiliyor veya nizamname üzerinde değişiklik yapabiliyordu⁸⁹. Yine de Tanzimat Dairesi'nin verdiği kararlar nihai kararlar niteliği taşıyordu. Meclis-i Âlî-i Tanzimat kadar bağımsız hareket edemeyen daire, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Meclis-i Vükelâ'nın emirleri doğrultusunda hareket etmeye mecbur kaldığı da oluyordu. Örneğin Dârülaceze kurumunun Şehremaneti'ne bağlanması hususunda yapılan teklif üzerine Tanzimat Dairesi hazırladığı mazbatada, böyle bir düzenlemenin Dârülaceze'nin nizamnamesine aykırı bir durum teşkil edeceğini bildirmesine rağmen Meclis-i Vükelâ bu düzenlemenin yapılması için nizamnamede değişiklikler yapabileceğini bildirmişti⁹⁰. Bunun yanı sıra batılı devletlere ayak uydurmak için birtakım yenilikler, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ta olduğu gibi, Tanzimat Dairesi'nde de müzakere edilmeye devam etmiştir. Örneğin Fransa'da kullanılan tartı, tahıl ölçüğü ve uzunluk ölçülerinin Osmanlı Devleti'nde de kullanılması yönündeki müzakereler, Edhem Paşa başkanlığındaki Tanzimat Dairesi'nde yapılmıştı⁹¹.

Tanzimat Dairesi'nin bürokratik işleyişi bazen aksaklıklara neden olabiliyordu. Daire'deki evrak akışı ve takibi zor olduğu gibi, daireden çıkan bir talimatname veya nizamname tasarılarının da yürürlüğe konulmasında bazı aksaklıklar yaşanıyor⁹².

Meclis-i Vâlâ ile başlayan yasama, yürütme ve yargı güçlerinin ayrılması sürecinde Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye ile Şûrâ-yı Devlet'in kurulması, bu sürecin son merhalesini teşkil etmiştir. Devletin 1838 yılından itibaren çalıştığı kanun hazırlayıcı bir yasama organının oluşturulması çabasının son durağı Şûrâ-yı Devlet ve Tanzimat

⁸⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde İrade Kanun (İ.Kan.) tasnifinde konuyla alakalı bir hayli belge mevcuttur.

⁸⁹ Meclis-i Ayân'ın Hazırladığı "İhtiyât Zabitânı Kanunu" Tanzimat Dairesi'nde yetesiz bulunarak kanuna uymayanlar hakkında yaptırım uygulanmasına dair bir madde daire tarafından nizamnameye eklenmişti; *BOA.*, *BEO.*, nr: 3699/277418, 10 Muharrem 1328 [22 Ocak 1910].

⁹⁰ *BOA.*, *Dâhiliye Nezâreti Umûr-ı Mahalliye-i Vilayât Müdüriyeti Belgeleri (DH.UMVM)*, nr: 157/21, 28 Rebiülevvel 1337 [1 Ocak 1919].

⁹¹ Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, 224; Cevdet Paşa bu düşünce üzerine şemsî-kamerî ayları karşılaştıran Takvîmü'l-Edvâr'ı yazdığını ifade etmektedir.

⁹² *Saltanat-ı Seniyye Şehbenderlerinin Me'zuniyetlerine Dâir Olan Kararname'yi Ta'dilen Kaleme Alınan Kararname*, Tanzimat Dairesi'nde 7 Madde olarak 23 Zilhicce 1317 [24 Nisan 1900] tarihinde hazırlanmasına rağmen Meclis-i Vükelâ tarafından ancak 16 Rebiülevvel 1319 [3 Temmuz 1901] tarihinde kabul edilip beş gün sonra da iradesi çıkmıştır; *BOA.*, *İ.KAN.*, nr: 2/1319RA3, 21 Rebiülevvel 1319 [8 Temmuz 1901].

Dairesi'dir. Daire'nin çalışma şekli ve kanunların hazırlanma usulü gibi özellikleri göz önünde bulundurulduğunda Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi'nin, öncesinde kurulan meclislerin devamı özelliğinde olduğu görülecektir. Tanzimat Dairesi'ndeki oturumlarda görüşmelerin “*rûznâme-i müzâkere*” adlı defterlere kaydedilmesi gereğinin⁹³ Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın nizamnamesinde de yer alması bu düşünceye örnek olarak verilebilir.

Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın bir kısım yetkilerini üzerine alan Şûrâ-yı Devlet, Meclis-i Vâlâ'nın yargı yetkisini Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye'ye devretmesinin dışındaki yetkileri bünyesindeki dairelere taksim etmesi ile daha modern ve sistemli çalışma düzenine kavuşmuştu. Ancak üyelerinin padişah tarafından atanması ve aldığı kararların Meclis-i Vükelâ ve padişahın onayına bağlı olması yönleriyle Şûrâ, selefleriyle pek bir farklılık gösterememiştir⁹⁴. Ancak bazı özellikleri ile Meclis-i Âlî-i Tanzimat diğer meclislerden daha serbest hareket edebilmişti. Zira Meclis-i Âlî-i Tanzimat, kendisine verilen görevlerin dışında lüzum gördüğü hususları görüşüp kanunlar hazırlayabilmesinin yanı sıra devlet bütçesini hazırlama gibi mali işlerde de etkin rol üstlenmişti⁹⁵. Ayrıca Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Âlî-i Tanzimat, reform hareketleri için gerekli görülen genel düzenlemeleri hazırlayıcı yönüyle ön plana çıkarken, Şûrâ-yı Devlet ve kendisine bağlı olan daireler genellikle başka nezaretlerden ve dairelerden gönderilen konular üzerinde yoğunlaşmıştır.

Yukarıda oluşum ve dönüşüm sürecine değinilen Şûrâ-yı Devlet'in ve dolayısıyla Tanzimat Dairesi'nin hukuki varlığı, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 30 Ekim 1922 (1338) tarih ve 307 sayılı, “*Osmanlı İmparatorluğu'nun inkıraz bulup TBMM Hükümeti teşekkül ettiğine dair heyeti umumiye kararı*” ile sona ermiştir⁹⁶. 24 Eylül 1921 tarihinde düzenlenen “Cemiyet-i Umumiye-i Belediye” ile ilgili bir mazbata, Tanzimat Dairesi'nin tespit edebildiğimiz son yazışmasıdır⁹⁷.

4.4. MECLİS-İ ÂLÎ-İ TANZİMAT'TAN SONRA YASAMA

Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın Meclis-i Vâlâ ile birleşmesinden sonra kanun yapma ve düzenleme işlevi Meclis-i Vâlâ Kavânin ve Nizâmât Dairesi'ne devredildi. Bu daire

⁹³ Canatar, “Şûrâ-yı Devlet Teşkilatı ve Tarihi Gelişimi” 135.

⁹⁴ Shaw, “Merkezî Yasama Meclisleri II”, 300.

⁹⁵ Shaw, “Merkezî Yasama Meclisleri II”, 300.

⁹⁶ Özdeş, “Danıştay'ın Tarihçesi”, 82.

⁹⁷ BOA., *İ.DUİT.*, nr: 57/8, 20 Safer 1340 [23 Ekim 1921].

Meclis-i Vâlâ'nın alt dairesi olarak hazırladığı tasarıları Meclis-i Vâlâ aracılığıyla Meclis-i Umûmî ve Meclis-i Vükelâ'ya gönderiyordu. 1868'de Meclis-i Vâlâ'nın kapatılarak yasama ve yargı işlerinin Şûrâ-yı Devlet ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye olarak iki yeni kuruma devredilmesiyle haliyle yeni bir düzenlemeye gidildi. Artık bir kanun yahut nizamnamede değişiklik, bazı maddelerinin kaldırılması veya düzenlenmesi ya da kanunun tamamen kaldırılması işlemi önce Şûrâ-yı Devlet'te ve sonra Meclis-i Vükelâ'da kararlaştırılarak padişahın onayıyla geçerlilik kazanacaktı⁹⁸.

Meclis-i Mebusân'ın da açılmasıyla birlikte Kanûn-i Esâsî'nin 53. maddesi gereğince yeniden kanun düzenlenmesi ve mevcut kanunlardan birinin değiştirilmesi Meclis-i Vükelâ'ya verildi. Aynı madde gereğince Meclis-i Âyân ve Meclis-i Mebusân, kanun teklifinde bulunabilecekler, sadaret ve padişah tarafından uygun görüldüğü takdirde ait olduğu dairelerden alınan bilgiler sonucunda kanunun düzenleme işleri Şûrâ-yı Devlet'e havale olunacaktı⁹⁹. 54. madde ise hazırlanacak olan kanunun muamelatına aittir. Şûrâ-yı Devlet'in hazırladığı kanun layihaları Meclis-i Mebusân ve Meclis-i Ayân'da görüşülerek kabul olunduktan sonra *icrâ-yı ahkâmına irâde-i seniyye-i hazreti padişâhi müteallik buyurulursa düstûrü'l amel tutulması* ifadesi daha önceden olduğu gibi eklenerek padişaha sunulmaya başlandı. Bunlar, padişahın onayı ile de yürürlüğe girmiş olurdu¹⁰⁰.

Tanzimat dönemi boyunca yapılan kanunlarda gerek Meclis-i Âlî-i Tanzimat döneminde gerek de Meclis-i Vâlâ ve Şûrâ-yı Devlet dönemlerinde olsun layihalarda meclis üyelerinin muhalif oy kullanmaları pek rastlanan bir durum değildi. Hatta bu durum çok az örnekleri olan istisnai bir nitelik taşıyordu. Meclis üyeleri nizamname hükümlerince kanun tasarılarını reddedebilmesine rağmen böyle bir eğilim yok denecek kadar azdı¹⁰¹.

Tanzimatın son dönemlerinde kanunlaştırma sürecinde önemi artan bir kişiden bahsetmek gerekir ki o da *beylikçidir*. Tanzimat'tan önce kanun tasarılarında önemli bir

⁹⁸ BOA., A.MKT.ŞD., Klasör nr: 12, nr: 12/4, 25 Rebiülahir 1289 [2 Temmuz 1872]; Bu değişiklik ayrıca birinci cilt Düstûr'un 16. sayfasında *Mevadd-ı Umûmiye* adıyla neşredilmiştir.

⁹⁹ Rüştü Aral, "Yargı Organı Olarak Danıştay", *Yüzyıl Boyunca Danıştay*, 245.

¹⁰⁰ Aral, "Yargı Organı Olarak Danıştay", 246.

¹⁰¹ Evkaf-ı Hümayûn İdare-i Maliyesi Müsteşarlığı'nın Şûrâ-ı Devlet'e havale edilen arazi ile ilgili bir tezkiresi Tanzimat Dairesi'nde görüşülüp 7 üyenin onayına karşın sadece İsmail Paşa "muhalif rey"de bulunmuştu; BOA., A.MKT.ŞD., Klasör nr: 12, nr: 12/89, 11 Receb 1289 [14 Eylül 1872]; Bunun dışında benzer örnekler yok denecek kadar azdır.

yeri olan beylikçi, Dîvân-ı Hümâyûn'un bürokratik örgütünde XVI. yüzyıldan beri Tahvil ve Ruûs Kalemleriyle birlikte en önemli kalem olan Beylik Kalemi'nin başındaki kişiydi. Reisülküttab'ın başyardımcısı olarak Dîvân-ı Hümâyûn'un şeriat alanı dışındaki tüm işlerini onun adına yönetirdi. Dîvânda karara bağlanan işlerin hüküm müsveddeleri genelde Beylik Kalemi'nde hazırlanır, son halini alarak Nişancı'ya arz edilirdi¹⁰². Beylikçi kaleminde belgelerin yazdırılmasında ve işlerin takip edilmesinde *kisedar* başrolü oynardı. Beylikçi'nin sıkı denetiminde çalışan *kisedarın* altında bulunan *mümeyyiz*; kâtiplerin yazdıklarını kontrol eder, *kanuncu*; yazılan buyrukların hukuk esaslarına uygun olup olmadığını araştırır, *ilâmcı* ise gerekli konularda rapor düzenlerdi¹⁰³. Nihayetinde antlaşmalar, kanun, nizamname ve talimatnamelerin asılları beylikçi tarafından saklanırdı¹⁰⁴. Tanzimat'ın ilk dönemlerinde kanunların hazırlanışında ve kayıt işlemlerinde görevi olmayan beylikçi, ilerleyen dönemlerde yeniden görev almaya başlamıştır. Hazırlanan nizamnameler padişahın onayından sonra beylikçiye gönderilir, o da Dîvân-ı Hümâyûn Kuyud Odası defterlerine kaydederek suretlerini ilgili nezaretlere ya da dairelere gönderip, evrakı Bâb-ı Âlî Evrak Müdürü'ne verirdi¹⁰⁵. Böylece 1854-1861 yılları arasında Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından yürütülen bu muamelat sonraki dönemlerde beylikçiye verilmiş oldu. Beylikçi, merkezdeki kanun metinlerinin kurumlararası bürokratik dolaşımı içinde Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın yerini almıştır. Bu işlem, devletin son devrinde yeni bir düzenlemeye tabi tutuldu. 1914'ten itibaren yapılan yeni bir düzenlemeyle Beylikçi, padişah tarafından kabul edilmiş olan kanunların asıl nüshalarını *Müdevvenât-ı Kanûniye Dairesi*'ne göndermeye başladı. Bu daire, kanunun yürürlüğe girmesini sağlayan Takvîm-i Vakayi'de ve Düstûr'da basılmasını sağlıyordu. İşlemden sonra evrakların aslı tekrar Beylikçi'ye geri gönderilerek buradan da Hazine-i Evrak'a teslim edilirdi¹⁰⁶. Hazine-i Evrak'ta korunan kanun ve nizamnamelerin asılları 1854-1861 yılları arasında Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ta tutuluyordu.

¹⁰² Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, 66-68.

¹⁰³ Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, 68.

¹⁰⁴ Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügati*, 43.

¹⁰⁵ Örnek teşkil edebilecek belgeler için bkz.; BOA., *İ.KAN.*, nr: 2/1319CA1, 11 Cemaziyelevvel 1319 [26 Ağustos 1901]; BOA., *İ.KAN.*, nr: 2/1319Ş1, 8 Şaban 1319 [18 Ocak 1902]; BOA., *İ.KAN.*, nr: 2/1319RA3, 21 Rebiülevvel 1319 [8 Temmuz 1901].

¹⁰⁶ Findley, *Bürokratik Reform*, 282-283.

SONUÇ

Meclis-i Âlî-i Tanzimat, kuruluşundan 1861 yılında Meclis-i Vâla ile birleşene kadarki dönemde çıkmış olan bütün kanunların hazırlayıcısı ve yetkili kurumu olarak, Osmanlı Devleti'nde ilk kez bu kadar müstakil bir yasama kurumu olma özelliği göstermiştir. Ayrıca Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın ihdas edilmesi ile bir başka ilk daha yaşanıyordu ki o da yasama ile yargı güçleri birbirinden bu dönemde ayrılmaya başlamasıydı. Meclis-i Âlî-i Tanzimat, Meclis-i Vâlâ'nın birtakım yetkilerini aldığından dolayı bazı araştırmacılar tarafından Meclis-i Vâlâ ile birlikte düşünülüp, onun bir parçası olarak addedilmiştir. Ancak buna rağmen Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kurulması, yasama ve yargı hatta yürütme güçlerinin tanzimat döneminde birbirinden ayrılma çabasının bir sonucu olduğu gerçeğini değiştirmez. Bu süreci, 1876 yılında başlayan Meşrutiyet döneminin alt yapısı olarak değerlendirmek gerekir. Hatta meclisin Sultan II. Mahmud döneminde kurulan Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Âlî'nin yerine ihdas edilmiş olarak sayılabileceği yönünde yorumlara da rastlanır.

1868'de Şûrâ-yı Devlet'in kuruluşu, bugünkü Danıştay'ın Osmanlı Devleti dönemindeki en temel yapısı olarak kabul edilmektedir. Ancak bu çalışma Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın, görev ve sorumlulukları ile Şûrâ-yı Devlet'e örnek bir kuruluş özelliğine sahip olduğunu göstermektedir. Meclisin ve Şûrâ-yı Devlet'in yapısına dair hazırlanan nizamnamelerin karşılaştırılması bu savın dayanak noktasını teşkil etmektedir. Esasen yasama ve yargı güçleriyle donatılmış merkezi meclis görüntüsü arzeden Meclis-i Vâlâ'da bu güçlerin ayrılmasıyla birlikte Danıştay'ın Osmanlı dönemindeki tekamül evresi de başlamış oluyordu. Nitekim tarihi süreç içinde Meclis-i Vâlâ'nın yargı gücünün 1868'de kurulan Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye'ye devredilmesi ile de bugünkü Yargıtay'ın temelleri atılmış oluyordu.

Nihayetinde, İlber Ortaylı'nın da ifade ettiği gibi tanzimat dönemi modernleşme hareketinde -Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın da bir parçası olduğu- merkezi meclislerin kurulması Osmanlı parlamentarizminin temelini oluşturan en önemli idari reformdur. Parlamenteoya giden bu yolda Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın özel bir yeri vardır. Çünkü yasama, yargıdan kısmi olarak 1854'te ayrıldıktan sonra modernleşme devri boyunca tanzimata özgü olarak kanun yapma açısından en geniş yetkilere Meclis-i Âlî-i Tanzimat ile ulaşılmıştır. Bunun bir sonucu olarak yasa yapan devlet adamları

sadrazamlık makamı ve diğer nezaretler ile dairelerle doğrudan muhatap olma özelliğini kazanmışlardır. Meclis-i Vâlâ ile birleştiğinden itibaren idari ve mülki işlerin dairelere ayrılmak suretiyle birbirinden ayrılması ile yasama işiyle uğraşan memur ve yönetici kesim de bu ayrıcalığı kaybetmişlerdir. Meclis-i Âlî-i Tanzimat döneminde oturumlarda bağlı olduğu meclis kararları direkt olarak Meclis-i Alî-i Umûmî ile Meclis-i Vükelâ'ya havale edilirken, 1861 düzenlemesinden sonra Meclis-i Vâlâ Kavânîn ve Nizâmât Dairesi'nde hazırlanan taslaklar ve mazbatalar Meclis-i Vâlâ'da görüldükten ve kontrolünden sonra arz edilir olmuştur. Yani yasamanın padişah iradesi altındaki kısmi bağımsızlığı kurumsal küçülme ile birlikte kaybedilmiştir. aynı durum Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi için de geçerlidir.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat, nezaretler üstü bir meclis olduğundan tıpkı Meclis-i Vâlâ gibi vezirlik rütbesinde olan devlet adamlarının başkanlık ettiği bir kurumdu. 1854'ten 1861 yılına kadar meclisin başkanlığını yapan devlet adamları tanzimat süreci boyunca çeşitli dönemlerde Sadrazamlık yapmış kişilerdi. Zira 1854-1861 arasında Sadrazamlık yapmış olan Kıbrıslı Mehmed, Mustafa Reşid, Ali, ve Mütercim Rüşdü paşalar Meclis-i Âlî-i Tanzimat başkanlıkları da yapmışlardır. Yine aynı dönem içinde Reşid Paşa'nın dışındakiler meclisin üyeliklerinde bulunmuşlardır.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat merkezde kurulmuş bir idari yasama meclisi olmasına rağmen 1854-1861 yılları arasında çalışma temposuna bakıldığında ismiyle müsemma olmak üzere tanzimat hareketini ilgilendiren neredeyse bütün meselelerle ilgilenen bir görüntü arzetmiştir. Osmanlı coğrafyasının ıslahı ve tanzimi işleri için kurulmuş diğer merkezi meclislerin kifayetsizliği de bu durumun ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Nitekim Nâfia Meclisi gibi nezaret meclilerinin bürokratik yapısı tanzimat ricalinin düşündüğü reformları yapmaya elverişli olmadığından Meclis-i Âlî-i Tanzimat, demiryolu ve karayolu yapımı gibi meselelerin istişari merkezi haline gelmişti.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ı; Osmanlı devlet adamları, büyük devletlerin elçileri ve bu elçilere bağlı olarak yabancı yatırımcıların mücadele sahası olarak da görmek mümkündür. Reşid Paşa, kısa bir dönem başkanlık yaptığı meclise farkı dönemlerde üç oğlunun ve Cevdet Paşa'nın üye atanmasını sağlayarak muhtemelen merkezdeki yasama faaliyetlerini kontrol etmek gibi bir gaye gütmüştü. Hatta henüz görüş ayrılığının net bir şekilde ortaya çıkmadığı Ali ve Fuad paşaların meclisin kurucu başkanı ve üyesi olarak

atanmalarında da paşanın emeği olduğu düşünülmelidir. Zira Hüdavendigâr Valisi olarak merkezden uzaklaştırılmış olan Ali Paşa, meclise başkan olarak atandıktan sonra Reşid Paşa, Ali Paşa'nın maaşının artırılması için Maliye Nazırı'na baskı yapmış ve amacına ulaşmıştı. Fakat zamanla meclis Sadrazamlık makamına ve Hariciye Nazırlığına dönüşümlü olarak geçmeye başlayan Ali ve Fuad paşaların nüfuz ettiği bir görünüm kazanmaya başladı.

Bu dönemde Cevdet Paşa gibi daha muhafazakar devlet adamları tarafından yerli kanunların yapılmasına ağırlık verilmesi karşısında Ali ve Fuad paşaların dış politikada Fransız taraftarlığının da etkisi ile Fransa'dan iktibas ettirilen kanunlar da hazırlanmıştır. Nitekim Metn-i Metin adı ile toplanan komisyonda Cevdet Paşa'nın yerli bir medeni kanun yapma girişimleri sonuç vermemesine rağmen Arazi Kanunu gibi iktibas ya da resepsiyon yoluyla değil de yerli bir görüntü arzeden kanunlar çıkarılabilmıştır. Ayrıca modernleşme çabaları sonucunda üçüncü bölümde görüldüğü üzere merkez teşkilatında neredeyse bütün nezaretlerde ve dairelerde ciddi düzenlemeler yapılmış ve reform düşüncesi devletin bir çok kurumunun yapısını tanzim etmeye çalışmıştır. Bununla birlikte faaliyette bulunduğu süre zarfında meclisin üyelerinin tamamı Müslümanlardan oluşmuştur. Islahat Fermanı'ndan sonra Meclis-i Vâlâ gibi meclislerde gayrimüslimler görev almaya başlamışlarsa da bu durum Meclis-i Âlî-i Tanzimat için geçerlilik kazanmamıştır.

Sonuç olarak Meclis-i Âlî-i Tanzimat, parlamenter sisteme giden yolda hem merkez teşkilatı hem de yasama yürütme ve yargı fonksiyonlarının birbirinden ayrılması adına önemli bir adım olarak görülmelidir. Yukarıda da vurgulandığı üzere yasama hususunda selefi Meclis-i Vâlâ ve halefi Şûrâ-yı Devlet'in sahip olamadığı yetkiler ara dönemde Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a verilmişti. Hatta 1876 Kanun-i Esasi'de kanunların yapılış şekli dikkate alındığında yasama kurumlarının Anayasalı dönemde dahi bürokratik hiyerarşinin altında ezildiği gerçeği ortaya çıkacaktır. Ancak kanunlaştırmanın, dönemine nazaran danışma mahiyetinde kısmi bir faaliyet alanı kazanması, çok da uygun bir zemin oluşmadığından olacak ki, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın faaliyet süresi ile sınırlı kalmıştır.

KAYNAKÇA

Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi;

1.DeFTERLER

Bâb-ı Âlî Evrâk Odası Ayniyât Defterleri (BEO.AYN.d.): Defter nr: 779, 780, 1718, 1719, 1720, 1722, 1723, 1724, 1725, 1726, 1727.

Bâb-ı âlî Evrâk Odası Vilâyet Gelen-Giden Defterleri (BEO.VGG.d.): Defter nr: 672, 673.

Bâb-ı Âsafî Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Meclis-i Âlî-i Tanzimat Defterleri (A.DVNSMTAN.d.): Defter nr: 1.

Bâb-ı Âsafî Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Nizamât Defterleri (A.DVNS.NZAM.d.): Defter nr: 40.

Maliye Masârîfât Defterleri (ML.MSF.d.): Defter nr: 15364, 17384.

2. DiğER Tasnifler

Bâb-ı Âsafî Âmedî Kalemi Nezâretler Dairesi (A.AMD.NZD.): nr: 341/81.

Bâb-ı Âlî Evrâk Odası Evrakı (BEO.): nr: 3699/277418.

Bâb-ı Âsafî Âmedî Kalemi (A.AMD.): nr: 52/99, 53/38, 53/77, 58/84, 59/3, 61/7, 62/72, 65/19, 93/70.

Bâb-ı Âsafî Dîvân-ı Hümâyûn Evrâkı (A.DVN.): nr: 103/36-2, 112/100-2, 114/94, 119/42, 123/33, 135/41, 148/84, 151/62-1.

Bâb-ı Âsafî Dîvân-ı Hümâyûn Mühimme Kalemi (A.DVN.MHM.): nr: 1/9, 13/99, 20/30, 21/63, 21/56, 26/79, 29/48, 30/27, 30/70, 33/37.

Bâb-ı Âsafî Dîvân-ı Hümâyûn Nâme-i Hümâyûn Kalemi (A.DVN.NMH.): nr: 9/17, 10/6.

Cevdet Askeriye (C.AS): nr: 852/36449.

Cevdet Dâhilîye (C.DH.): nr. 31/1526, 47/2349.

Cevdet İktisad (C.İKTS.): nr: 2/62.

Cevdet Maliye (C.ML.): nr: 139/5925.

Dâhilîye Nezâreti Umûr-ı Mahalliye-i Vilayât Müdüriyeti Belgeleri (DH.UMVM): nr: 157/21.

Dâhilîye Nezâreti Tesri-i Muamelât ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK.): nr: 3/73.

Hatt-ı Hümayûn (HAT): nr: 1648/11.

Hâriciye Nezâreti Belgrat Sefareti (HR.SFR.3.): nr: 47/35.

Hâriciye Nezâreti Mektûbî Kalemî Evrâkı (HR.MKT.): nr: 196/24, 201/7, 215/4, 215/9, 216/56, 221/13, 224/73, 229/72, 230/7, 240/18, 268/50.

Hâriciye Nezâreti Tercüme Odası Evrâkı (HR.TO.): nr: 421/38, 424/1, 425/67, 467/13,

Îrâde Dâhilîye (Î.DH.): nr: 5/197, 306/19484, 309/19648, 310/19809, 312/19984, 314/20193, 316/20421, 317/20519, 321/20811, 324/21114, 336/22066, 337/22155, 339/22257, 340/22400, 341/22470, 349/23036, 356/23521, 357/23604, 363/24058, 366/24247, 372/24619, 372/24647, 373/24676, 374/24765, 378/24966, 385/25457, 386/25515, 394/26050, 396/26204, 398/26332, 398/26336, 404/26724, 404/26732, 411/27219, 412/27253, 413/27376, 415/27469, 425/28116, 428/28322, 442/29190, 442/29210, 444/29375, 447/29592, 450/29791, 469/31389, 474/31848, 475/31864, 1288/101406, 1289/101456.

Îrâde Dosya Usûlü (Î.DUÏT.): nr: 57/2, 57/4, 57/8, 58/18, 58/32, 58/33, 58/34, 58/37, 58/41, 58/44, 58/45, 58/51, 78/29, 78/30, 78/35.

Îrâde Hâriciye (Î.HR.): nr: 115/5616, 149/7857.

Îrâde Kanun ve Nizamât (Î.KAN.): nr: 1/1310L3, 2/1319RA1, 2/1319RA3, 2/1319CA1, 2/1319Ş1.

Îrâde Meclis-i Mahsûs (Î.MMS.): nr: 2/79, 3/96, 4/130, 8/326, 9/390, 13/547, 23/977, 23/995, 132/5647, 132/5650, 132/5652, 132/5655.

Îrâde Meclis-i Vâlâ (Î.MVL.): nr: 320/13587, 419/18369, 441/19603-M, 444/19603.

Meclis-i Vâlâ Evrâkı (MVL.): nr: 263/21, 1042/7.

Sadâret Mektûbî Kalemî Deâvî Evrâkı (A.MKT.DV.): nr: 183/77.

Sadâret Mektûbî Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrâkı (A.MKT.MVL.): nr: 70/86, 70/96, 82/51, 84/3, 90/44, 108/83, 115/71, 116/14, 122/41, 132/91, 138/16.

Sadâret Mektûbî Kalemi Nezâret ve Devâir Evrâkı (A.MKT.NZD.): nr: 120/37, 120/74, 121/41, 138/18, 142/26, 145/9, 156/4, 154/78, 156/88, 179/33, 182/19, 184/19, 185/96, 188/10, 188/45, 188/62, 191/76, 192/71, 197/77, 201/8, 201/13, 217/8, 217/84, 238/34, 243/4, 252/30, 257/77, 259/63, 261/22, 261/47, 261/73, 266/74, 268/32, 269/29, 274/36, 277/3, 277/43, 280/50, 281/8, 285/6, 286/68, 292/40, 293/69, 302/100, 305/17, 308/91, 313/18, 318/49, 319/16, 319/17, 324/26, 326/97, 327/12, 330/50, 330/57, 333/99, 334/1, 343/28, 344/88, 347/2, 347/59, 347/92, 351/61, 352/101, 356/68, 357/69, 358/6, 372/3, 418/45.

Sadâret Mektûbî Kalemi Umûm Vilâyât Evrâkı (A.MKT.UM.): nr: 224/58, 226/93, 233/53, 233/94, 248/6, 248/24, 249/14, 251/94, 272/39, 309/14, 322/40, 335/12, 349/23, 399/41, 408/78, 415/55, 422/95, 431/67, 469/3, 491/42.

Sadâret Mektûbî Mühimme Kalemi Evrâkı (A.MKT.MHM.): nr: 6/62, 60/40, 77/65, 84/75, 93/89, 104/108, 106/82, 134/7, 152/41, 153/33, 155/2, 156/93, 160/13, 160/54, 160/74, 163/67, 165/65, 166/26, 167/4, 168/54, 168/98, 169/3, 169/4, 170/94, 174/67, 175/52, 178/31, 179/24, 182/99, 183/5, 183/56, 184/72, 187/94, 191/42, 191/73, 192/39, 193/17, 193/58, 194/5, 195/64, 196/2, 196/43, 204/74, 204/89, 206/13, 207/81, 208/14, 209/27, 209/89, 213/80, 215/19, 215/23, 215/78, 217/78, 219/13, 219/24, 220/8, 220/65, 225/5, 225/21, 225/33, 225/96, 233/18.

Sadâret Mektûbî Şûrâ-yı Devlet Evrâkı (A.MKT.ŞD.): [Klasör nr: 12; 12/4, 12/89]; nr: 3/52.

Yıldız Sadâret Resmi Ma'rûzât Evrâkı (Y.A.RES.): nr: 23/1.

Gazeteler

Ceride-i Havâdis: nr: 705, 708, 731, 733, 734, 738, 750, 753, 758, 775, 777, 799, 870, 931, 979, 992, 1048, 1051, 1059.

Takvîm-i Vakayi: nr: 508, 510, 512, 513, 514, 515, 516, 518, 519, 521, 522, 523, 529, 537, 538, 539, 541, 544, 548, 551, 552, 553, 555, 557, 560, 561, 562, 564, 565,

566-574, 570, 574, 576, 584, 585, 591, 598, 604, 606, 610, 614, 616, 617, 618, 620, 621-625.

Tercüman-ı Ahvâl: nr: 1, 13, 17.

Resmi Zabıtlar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Ankara 2010.

Düstûr, I.Tertib, I, İstanbul 1289.

Düstûr, I.Tertib, II, İstanbul 1289.

Düstûr, II.Tertib, III, İstanbul 1330.

Ansiklopediler

Encyclopedia of Islam, Leiden 1986.

İslâm-Türk Ansiklopedisi, İstanbul 1941.

MEB İslam Ansiklopedisi, I-XIII, İstanbul 1977-1986.

Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, I-XII, Ankara 1999.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, I-VI, İstanbul 1985.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), İstanbul 2006.

Sözlükler

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları (26. Baskı) Ankara 2010.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, MEB Basımevi, İstanbul 1971.

-----, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, MEB Basımevi, İstanbul 1971.

-----, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, MEB Basımevi, İstanbul 1972.

Sertoğlu, Midhat, *Osmanlı Tarih Lügatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986.

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları (10.Baskı), Ankara, 2005.

Dergiler

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi

Ankara Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi

Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi

Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi

Bellekten

Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi

Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi

İlmî Araştırmalar Dergisi

İslam Hukuku Araştırmalar Dergisi

Istanbul University Journal of the Forestry

Tarih Vesikaları Dergisi

Tarih ve Toplum Dergisi

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları Dergisi

Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi

Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü-Amme İdaresi Dergisi

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi

İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası

İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi

İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi

Osmanlı Araştırmaları Dergisi

Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi

Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi

Araştırma Eserleri-Kitaplar

Abdurrahman Şeref, *Osmanlı Devleti Tarihi*, Musa Duman (Hz.), Gökkuşbe Yayınları, İstanbul 2005.

-----, *Tarih Musahabeleri*, Enver Koray (Sad.), KTB Yayınları (1.Baskı) Ankara 1985.

Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavaidi*, Dersaadet 1328.

-----, *Tekâlif Kavaidi*, II.Kısım, Dersaadet 1330.

Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Yusuf Halaçoğlu (Hz.), Babıâli Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

Ahmed Rasim, *İstibdaddan Hakimiyet-i Milliyeye*, İstanbul 1343-1924.

Akyıldız, Ali, *Para Pul Oldu: Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

-----, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, Eren Yayınları, İstanbul 1993.

Ali Fuad, *Rical-i Mühimme-i Siyasiye*, İstanbul 1928.

Anhegger, Robert - İncalcık, Halil, *Kanunname-i Sultani ber Muceb-i Örf-i Osmani-II. Mehmed ve II.Bayezid Devirlerine Ait Yasakname ve Kanunnameler*, TTK Yayınları (2.Baskı), Ankara 2000.

Aydın, Mahir, *Ahmet Arif Hikmet Beyefendi: Bir Tanzimat Devri Şeyhülislâmı*, TTK Yayınları, Ankara 2013.

Aydın, M.Âkif, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Yayınları, 7.Baskı, İstanbul 2009.

- Ayiter, Ferit, *Yabancı Kanunların Alınması ve Millî Hukuk*, İÜ Yayınları, İstanbul 1943.
- Başgil, Ali Fuat, *Türkiye Teşkilât Hukukunda Nizamname Mefhumu ve Nizamnamelerin Mahiyeti ve Tâbi Olduğu Hukukî Rejim*, Kenan Basımevi, İstanbul 1939.
- Bozkurt, Gülnihâl, *Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi-Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*, TTK Yayınları (2.Baskı), Ankara 2010.
- , *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, TTK Basımevi, Ankara 1989.
- Bingöl, Sedat, *Tanzimat Devrinde Osmanlı’da Yargı Reformu (Nizâmiyye Mahkemeleri’nin Kuruluşu ve İşleyişi 1840-1876)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2004.
- Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Cavid Baysun (Hz.), TTK Yayınları (3.Baskı), I-IV, Ankara 1991.
- Cihan, Ahmet, *Reform Çağında Osmanlı İlmîyye Sınıfı*, Birey Yayınları, İstanbul 2004.
- Cin, Halil, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, KB Yayınları, Ankara 1978.
- Collas, Bernard Camille, *1864’te Türkiye:Tanzimat Sonrası Düzenlemeler ve Kapitülasyonların Tam Metni*, Teoman Tunçdoğan (Çev.), İstanbul 2005.
- Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yayınevi (2.Baskı), Ankara 1997.
- Çelik, Yüksel, *Şeyhü’l-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa:II.Mahmud Devrinin Perde Arkası*, TTK Yayınevi, Ankara 2013.
- Davison, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform (1856-1876)*, Osman Akınhay (Çev.), Papirüs Yayınları (1.Baskı), I-II, İstanbul 1997.
- Ebül-ulâ Mardin, *Ahmet Cevdet Paşa*, Mardin Valiliği Yayınları, 2.Baskı, İstanbul 2011.
- Ekinci, Ekrem Buğra, *Osmanlı Mahkemeleri*, Arı Sanat Yayınevi (1.Basım), İstanbul 2004.

- Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tedkik*, TTK Yayınları (2.Baskı), Ankara 1994.
- Engelhardt, Edouard-Philippe, *Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri-Tanzimat*, Ö.Andaç Uğurlu (Ed.), Örgen-Nurer Uğurlu (Çev), Örgün Yayınevi (1.Baskı), İstanbul 2010.
- Erdoğan, Abdullah Teyfur, *Dahiliye Nezareti Teşkilat Tarihi (1836-1922)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ankara 2005.
- , *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995.
- Eren, Ahmet Cevat, *Tanzimat Fermanı ve Dönemi*, Alişan Akpınar (Hz.), Derin Yayınları, İstanbul 2007.
- , *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri: Tanzimat Devri-İlk Kurulan Göçmen Komisyonu-Çıkarılan Tüzükler*, Nurgök Matbaası, İstanbul 1966.
- Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, Bedir Yayınları, İstanbul 1995.
- Findley, Carter V., *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform Bâbîâli (1789-1922)*, Latif Boyacı-İzzet Akyol (Çev.), İz Yayıncılık (1.Baskı), İstanbul 1994.
- Friedrich Wilhelm von Reden, *Die Türkei und Griechenland in ihrer Entwicklungsfähigkeit: Eine geschichtlich-statistische Skizze*, Frankfurt am Main 1856.
- Gayretli, Mehmet, *Tanzimat Sonrasından Cumhuriyet'e Kadar Olan Dönemde Kanunlaştırma Çalışmaları*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı, İstanbul 2008.
- Gölen, Zafer, *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek*, TTK Yayınları (1.Baskı), Ankara 2010.
- , *Tanzimat Dönemi Bosna İsyanları (1839-1878)*, Alter Yayınları, Ankara 2009.
- Görel, İsmail Hakkı, *Devlet Şûrası*, Ankara 1953.

- Gülsoy, Ufuk, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, Simurg Yayınları, İstanbul 2000.
- Gümüşsoy, Emine (Atılğan), *Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa (1815-1869)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 2006.
- Güran, Tefvik, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi:Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, TTK Yayınevi, Ankara 1989.
- Hayreddin, *Vesaik-i Tarihiye ve Siyasiye*, İstanbul 1326.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, 1-14, I.Cüz, MEB Yayınları, İstanbul 1940.
- , *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, 1-14, 2.Cüz, MEB Yayınları, İstanbul 1941.
- Karaer, Nihat, *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati ile Osmanlı ve Batı Kamuoyundaki Yankıları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ) Anabilim Dalı, Ankara 2003.
- Karaçavuş, Ahmet, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim Cemiyetleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara 2006.
- Karakoç, Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, M.Âkif Aydın-Fethi Gedikli-Mehmet Akman-Ekrem B. Ekinci-M.Macit Kenanoğlu (Hz.), TTK Yayınevi, I-II, Ankara 2006.
- Karal, Enver Ziya, *Büyük Osmanlı Tarihi I-V*, III, TTK Yayınları, Ankara (Tarihsiz).
- Karamursal, Ziya, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, TTK Yayınevi (2.Baskı), Ankara 1989.
- Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTK Yayınları (2.Baskı), Ankara 1985.
- Keskin, Özkan, *Orman ve Ma'âdin Nezâreti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2005.

- Kılıç, Muhammed Tayyib, *İslâm Hukukunda Kanunlaştırma Olgusu*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri (İslâm Hukuku) Anabilim Dalı, Ankara 2008.
- Kili, Suna-Gözübüyük, Şeref, *Türk Anayasa Metinleri*, TİB Yayınları, Ankara 1985.
- Köksal, Yonca - Erkan, Davut, *Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın Rumeli Teftişi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2007.
- Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, TTK Yayınları (3. Baskı), Ankara 2013.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Babür Turna (Çev.), Arkadaş Yayınları, Ankara 2008.
- Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, İstanbul 1338.
- Meriç, Cemil, *Umrandan Uygarlığa*, İletişim Yayınları (13. Baskı), İstanbul 2007.
- Mumcu, Ahmet, *Divan-ı Hümayun*, Birey ve Toplum Yayınları (2.Baskı), Ankara 1986.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları (26.Baskı), İstanbul 2008.
- , *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, TTK Yayınevi (2.Baskı), Ankara 2000.
- , *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat (4.Baskı), Ankara 2012.
- Osmanlı İmparatorluğu Arazi Kanunları*, Hadiye Tuncer (Hz.), Ankara 1963.
- Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1600-1914)*, II, H.İnalcık-Donald Quataert (Ed.), İstanbul 2006.
- Özcan, Besim, *Bursa Afetleri*, Aktif Yayıncılık, Erzurum 2002.
- , *Kırım Savaşı'nda Mâlî Durum ve Teb'anın Harb Siyâseti (1853-1856)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1997.
- , *Sinop Deniz Felaketi*, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Kültür Yayınları, İstanbul 2009.

- Öztuna, Yılmaz, *Tanzimat Paşaları Âlî ve Fuâd Paşalar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006.
- Poole, Stanley Lane, *Canning'in Türkiye Anıları*, Can Yücel (Çev.), Yurt Yayınları (1.Baskı), Ankara 1988.
- Sağlam, Mehmet Hakan, *I.Tertip Düstûr Kılavuzu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, I, İstanbul 2011.
- Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Yayınevi (2.Baskı), Ankara 2010.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, TTK Yayınları (2.Baskı) Ankara 1999.
- Shaw, Stanford J.- Shaw, Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Mehmet Harmancı (Çev.), E Yayınları (2.Baskı), II, İstanbul 2006.
- Shaw, Stanford J., *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, Hür Güldü (Çev.), Kapı Yayınları (1. Baskı), İstanbul 2008.
- Şapolyo, Enver Behnan, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi*, Güven Yayınevi, İstanbul 1945.
- Şimşirgil, Ahmet- Ekinci, Ekrem Buğra, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, KTB Yayınları (2.Baskı), İstanbul 2008.
- Tanzimattan Cumhuriyete Yasalarımız Dizini 1839-1923*, Ahmet Ziya (Hz.), Nuri Onat (Çev.), Ankara 1990.
- Terzi, Arzu, *Hazine-i Hassa Nezareti*, TTK Yayınları, Ankara 2000.
- Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, İstanbul 1330.
- , *Tarih-i Ebu'l-Feth*, Mertol Tulum (Hz.), İstanbul 1977.
- Türkgeldi, Ali Fuat, *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye*, Bekir Sıtkı Baykal (Hz.), I, TTK Basımevi, Ankara 1960.
- Türk Hukuk Tarihi*, Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu, Gülnihal Bozkurt (Hz.), Savaş Yayınevi (9.Baskı), Ankara 1999.

Ubicini, F.H.A., *1855'de Türkiye*, Ayda Düz (Çev.), Tercüman Yayınları, I, İstanbul 1977.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, TTK Yayınevi (3.Baskı), Ankara 1988.

Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi, Yücel Demirel (Çev.), VI-VII-VIII, Yapı Kredi Yayınları (1.Baskı), İstanbul 1999.

-----, Münir Aktepe (Hz.) İÜEF Yayınları (1.Baskı), IX, İstanbul 1984.

-----, Münir Aktepe (Hz.), TTK Yayınevi, X, Ankara 1988.

-----, Münir Aktepe (Hz.), XI, Ankara 1989.

-----, Münir Aktepe (Hz.), XII, Ankara 1989.

-----, Münir Aktepe (Hz.), XIII, Ankara 1990.

Makaleler- Bildiriler-Ansiklopedi Maddeleri

Abadan, Yavuz, "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", *Tanzimat:Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.), TİB Yayınları (1.Baskı) İstanbul 2011, 59-88.

Ahışhalı, Recep, "Divan-ı Hümâyûn Teşkilâtı", *Osmanlı I-XII*, YTY, VI, Ankara 1999, 24-33.

Akgündüz, Ahmet, "Ahmet Cevdet Paşa ve Kanunlaştırma Hareketleri", *Ahmet Cevdet Paşa Sempozyumu 9-11 Haziran 1995*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1997, 335-341.

-----, "1274/1858 Tarihli Osmanlı Ceza Kanunnamesinin Hukuki Kaynakları, Tatbik Şekli ve Men'î İrtikâb Kanunnamesi", *Belleten*, 51 (199), 153-191.

-----, "Osmanlı Kanunnamelerinin Şer'î Sınırları", *Osmanlı I-XII*, YTY, VI, Ankara 1999, 401-411.

Akman, Mehmet, "Osmanlı Ceza Hukuku Çalışmaları Üzerine Bir İcmal", *TALİD*, 3 (5), 2005, 489-512.

- , “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Osmanlı Hukuk Mevzuatı I I.Tertip Düstûr’un Tarihî Fihrist ve Dizini”, *THAD*, (3), 2007, 67-224.
- Akyıldız, Ali, “Bir Teknolojik Transferin Değişim Boyutu: Köstence Demiryolu Örneği”, *Osmanlı Araştırmaları*, XX, İstanbul 2000, 313-327.
- , “II.Abdülhamid’in Çalışma Sistemi, Yönetim Anlayışı ve Bâbîli’yle (Hükümet) İlişkileri”, *Osmanlı I-XII*, YTY, III, Ankara 1999, 286-297.
- , “Sâdık Rifat Paşa”, *DİA*, XXXV, 2008, 400-401.
- Aral, Rüştü, “Yargı Organı Olarak Danıştay”, *Yüzyıl Boyunca Danıştay*, TTK Basımevi, Ankara 1968, 225-439.
- Arslan, Süleyman, “Tanzimat Döneminin Yarattığı Bir Yargı Organı Şûra-yı Devlet”, *Prof.Dr. Jale G. Akipek’e Armağan*, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Konya 1991, 75-91.
- Azrak, Ülkü, “Tanzimat’tan Sonra Resepsiyon”, *TCTA*, 3 (19), İstanbul 28 Ekim 1985, 602-606.
- Barkan, Ömer Lûtfi, “Kanun-nâme”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, VI, İstanbul 1977, 185-196.
- , “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, *Tanzimat I*, MEB, İstanbul 1999, 321-421.
- , “Türkiye’de Sultanların Teşriî Sıfat ve Salâhiyetleri ve Kanunnâmeler”, *İÜHFD*, 12 (2-3), İstanbul 1946, 713-733.
- Bayındır, Abdülaziz, “Osmanlı’da Yargının İşleyişi”, *Osmanlı I-XII*, YTY, VI, 429-446.
- Baytop, Turhan, “Osmanlı Döneminde Eczacılık ve Eczacılar” *Osmanlı I-XII*, YTY, VIII, 587-594.
- Beyazıt, Yasemin, “Tanzimat Devri Şeyhülislâmlarından Meşrebzâde Arif Efendi ve Kadılık Kurumundaki İstihdam Sorunu”, *Bilig-TDSBD*, (54), Yaz 2010, 47-74.
- Beyoğlu, Süleyman, “Yusuf Kâmil Paşa”, *DİA*, XXIV, 2001, 283-284.
- Bilim, Cahit, “İlk Türk Bilim Akademisi: Encümen-i Daniş”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (2), 1985, 81-104.

- , “Tercüme Odası”, *OTAM*, (1), Ankara 1990, 29-43.
- Butrus Abu Manneh, “Âli ve Fu’ad Paşaların Bâb-ı Âlî’deki Nüfuzlarının Kökleri (1855-1871)”, Fatih Yeşil (Çev), *Tanzimat:Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.), TİB Yayınları (1.Baskı) İstanbul 2011, 479-490.
- Buzpınar, Tufan, “Mustafa Fâzıl Paşa”, *DİA*, XXXI, İstanbul 2006, 300-301.
- Canatar, Mehmet, “Şûrâ-yı Devlet Teşkilatı ve Tarihi Gelişimi Üzerine Bazı Tespitler”, *İlmî Araştırmalar Dergisi*, (5), İstanbul 1997, 107-139.
- Ceylan, Ayhan, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Basım ve Yayımında Hukukî Düzen (1839-1876)”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (1), 2006 Bahar, 139-155.
- Çadırcı, Musa, “Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı”, *AÜDTCTAD*, 15 (26), Ankara 1991, 153-167.
- Çağatay, Neşet, “İslam Hukukunun Ana Hatları ve Osmanlıların Bunun Bazı Kurallarını Değişik Uygulamaları” *Belleten*, 51 (200), Ağustos 1987, 625-636.
- Çiçek, Kemal, “Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa”, *DİA*, XXVIII, 2003, 463-464.
- Demirel, Fatmagül, “Osmanlı Devleti’nde Kitap Basımının Denetimi”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, (5), İstanbul 2004, 89-104.
- Doğan, Muzaffer, “Divân-ı Hümayûn’dan Babıâli’ye Geçiş”, *Osmanlı I-XII*, YTY, VI, Ankara 1999, 199-210.
- Findley, Carter, “Madjlis Al-Shûrâ” *Encyclopedia of Islam*, Leiden 1986, 1082-1086.
- Genç, Mehmet, “Yed-i Vâhid”, *DİA*, 2013, XXXXIII, 378-383.
- Gökbilgin, M. Tayyib, “Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilâtına Etkileri”, *Belleten*, 31 (121-124), TTK Basımevi, Ankara 1967, 93-111.
- Gözübenli, Beşir, “Türk Hukuk Tarihinde Kanunlaştırma Faaliyetleri ve Mecelle”, *Ahmet Cevdet Paşa Sempozyumu 9-11 Haziran 1995*, TDV, Ankara 1997, 285-299.

- Guymer, Laurence, "A Question Presenting a Host of Difficulties: Sir Henry Bulwer, Viscount Stratford de Redcliffe and the Danubian Principalities, 1856-1858", *History, The Journal of the Historical Association*, 96(321), January 2011, 26-47.
- Gültepe, Necati, "Osmanlılarda Bürokrasi: Merkezin Yönetimi", *Osmanlı I-XII*, YTY, V, Ankara 1999, 241-255.
- Gündoğdu, Raşit, "Arşiv Belgeleri Işığında Kırım ve Çerkes Göçleri", *Uluslararası Göç Sempozyumu Bildiriler-8-11 Aralık 2005*, Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, İstanbul 2006, 122-126.
- Güran, Tevfik – Uzun, Ahmet, "Bosna-Hersek'te Toprak Rejimi:Eshâb-ı Alâka ve Çiftçiler Arasındaki İlişkiler (1840-1875)", *Bellekten*, TTK Basımevi, 70 (259), Ankara 2006, 867-902.
- Heyd, Uriel, "Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat", (Çev.: Selahaddin Eroğlu), *AÜİFD*, (26), 1983, 633-652.
- Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I*, MEB Yayınları (2.Baskı), Ankara 1999, 139-209.
- Huart, CL. "Kanun", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, VI, İstanbul 1977, 167-168.
- İnalcık, Halil, "Osmanlı Hukukuna Giriş Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları", *AÜSBFD*, 13 (2), Ankara 1958, 102-126.
- , "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Tanzimat:Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.), TİB Yayınları (1.Baskı) İstanbul 2011, 89-109.
- , "Tanzimat Nedir?", *Tanzimat:Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.), TİB Yayınları (1.Baskı) İstanbul 2011, 31-56.
- Karal, Enver Ziya, "Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nda Batı'nın Etkisi", *Tanzimat:Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.), TİB Yayınları, (1.Baskı) İstanbul 2011, 113-132.

- , “Rüşvetin Kaldırılması İçin Yapılan Teşebbüsler”, *Tarih Vesikaları*, Maarif Vekâleti Yayınları, 1 (1), Haziran 1941, 45-65.
- , “Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri (1718-1839)”, *Tanzimat I*, MEB, İstanbul 1999, 13-30.
- Keleş, Erdoğan, “Tanzimat Dönemi’nde Rüşvetin Önlenmesi İçin Yapılan Düzenlemeler (1839-1856)”, *AÜDTCFTAD*, 24 (38), Ankara 2005, 259-280.
- Kenanoğlu, M.Macit, “Osmanlı Kanunnâmeleri Neşriyatı Üzerine Bir Tahlil”, *TALİD*, 3 (5), 2005, 141-186.
- Keskin, Özkan, “Osmanlı Devleti’nde Maden Hukukunun Tekâmülü (1861-1906)”, *OTAM*, (29), Bahar 2011, 125-147.
- , “Osmanlı Ormancılığında Kanunlaştırma Hareketleri ve Yabancı Uzmanların Bu Alandaki Etkileri”, *Journal of the Forestry, Istanbul University*, 2010, (60), 5-13.
- Kılıç, Selda, “Tanzimat’ın İlanından 1864 Düzenlemesinin Uygulanmasına Kadar Geçen Dönemde Valilik Kurumu”, *AÜDTCFTAD*, 28 (45), Ankara 2009, 43-62.
- Kodaman, Bayram, “Mustafa Reşid Paşa’nın Paris Sefirlikleri Esnasında Takip Ettiği Genel Politikası”, *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri 13-14 Mart 1985*, TTK Yayınları, Ankara 1994, 71-75.
- Küçük, Cevdet, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi ve Tanzimat”, *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri 13-14 Mart 1985*, TTK Yayınları, Ankara 1994, 13-23.
- Kütükoğlu, Mübahat S., “Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisâdî Faaliyetleri”, *150. Yılında Tanzimat*, Hakkı Dursun Yıldız (Hz.), TTK Yayınları, Ankara 1992, 91-138.
- Lewis, Bernard, “Meşveret”, *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi Prof. Dr. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı*, (12), İstanbul 1982, 775-782.
- Mardin, Şerif, “Tanzimat Fermanı’nın Manâsı; Yeni Bir İzah Denemesi”, *Tanzimat:Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.), TİB Yayınları (1.Baskı) İstanbul 2011, 147-165.

- Menzel, TH., “Hayreddin Paşa”, *MEB İslâm Ansiklopedisi*, V, 1.kısım, İstanbul 1987, 392-393.
- Okandan, Recai, “Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri”, *Tanzimat I*, MEB, İstanbul 1999, 97-128.
- Özcan, Besim “Bursa Depremleri (2 Mart-12 Nisan 1855)”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 1999, (5), 73-118.
- Özçelik, A.Selçuk, “İslâm Hukukuna Göre Hükümdarın Hukukî Durumu”, *Tahir Taner’e Asırmağan-İÜHF*, İstanbul 1956, 143-165.
- Özdeş, Orhan, “Danıştay’ın Tarihçesi”, *Yüzyıl Boyunca Danıştay*, TTK Basımevi, Ankara 1968, 41-224.
- Özdönmez, Metin- Ekizoğlu, Abdi, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemleri Ormancılığında Katkıları Olan Yabancı Uzmanlar”, *İÜOFD*, 43 (3-4), 57-68.
- Özyüksel, Murat, “Anadolu ve Bağdat Demiryolları”, *Osmanlı I-XII*, YTY, III, Ankara 1999, 663-677.
- Saydam, Abdullah, “Kırım ve Kafkasya’dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskân Siyaseti”, *Osmanlı I-XII*, YTY, IV, Ankara 1999, 677-686.
- , “Mütercim Rüşdü Paşa”, *DİA*, XXXII, 2006, 202-203.
- Sencer, Muzaffer, “Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimat Sonrası Siyasal ve Yönetimsel Gelişmeler”, *TODAİE Amme İdaresi Dergisi*, 17 (3), Eylül 1984, 46-71.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, “Divan-ı Hümayûn’dan Meclis-i Mebusan’a Osmanlı İmparatorluğu’nda Yasama”, *Tanzimat:Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (1.Baskı), Halil İncalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.), TİB Yayınları İstanbul 2011, 371-385.
- Shaw, Stanford J., “19. Yüzyıl Osmanlı Reform Hareketinde 1876 Öncesi Merkezî Yasama Meclisleri”, Püren Özgören (Çev.), *Tarih ve Toplum*, 13 (76), İstanbul Nisan 1990, 203-208.
- , “19.Yüzyıl Osmanlı Reform Hareketinde Merkezî Yasama Meclisleri II”, Püren Özgören (Çev.), *Tarih ve Toplum*, 13 (77), İstanbul Mayıs 1990, 296-303.

- Sivrikaya, İbrahim, “Osmanlı Devleti’nde Hukuku Kaidelerinin Gelişimi ve Tanzimat’dan Sonraki Uygulanışı”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, (1), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1972, 139-146.
- Sungu, İhsan, “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”, *Tanzimat 2*, MEB Yayınları, Ankara 1999, 777-857.
- Şener, Abdullatif, “Osmanlı Bütçeleri ve Türkiye’de Bütçe Hakkının Ortaya Çıkışında Cumhuriyet Öncesi Gelişmeler”, *Tanzimat:Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İncılık-Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.), TİB Yayınları (1.Baskı) İstanbul 2011, 743-753.
- Taner, Tahir, “Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku”, *Tanzimat I*, MEB, İstanbul 1999, 221-232.
- Tekeli, İlhan, “19.Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü”, *Tanzimat:Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İncılık-Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.), TİB Yayınları (1.Baskı) İstanbul 2011, 527-539.
- Tızlak, Fahrettin, “Osmanlı Devleti’nde Madencilik”, *Osmanlı I-XII*, YTY, III, Ankara 1999, 312-321.
- Tozlu, Selahattin, “Osmanlı Yol Düzenlemeleri (1839-1908)”, *Osmanlı I-XII*, YTY, III, Ankara 1999, 644-662.
- Tural, Erkan, “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Danıştay (Şura-yı Devlet)” *ÇTTAD*, 5 (13), Güz 2006, 79–89.
- Türcan, Talip, “İslâm Hukukunda Yasamanın Yargı Yoluyla Denetlenmesi”, *İHAD*, (3), 2004, 143-154.
- Türköne, Mümtaz’er, “Tanzimat Fermanı ve Mehmet Sadık Rıf’at Paşa”, *Osmanlı I-XII*, YTY, VII, İstanbul 1999, 275-287.
- Ünver, Süheyl, “Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar”, *Tanzimat 2*, MEB, Ankara 1999, 933-966.
- Yakut, Esra, “II.Meşrutiyet Dönemi’nde Müftülerle İlgili Gerçekleştirilen Hukukî Düzenlemeler”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (1), 2005, 33-54.

Yazıcı, Nesimi, “Tanzimat Dönemi Basını Konusunda Bir Değerlendirme”, *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslar arası Sempozyumu, 31 Ekim-3 Kasım 1989*, TTK Yayınevi (1.Baskı), Ankara 1994, 55-84.

Yıldırım, Nuran, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, *TCTA I-VI, V*, 1320-1338.

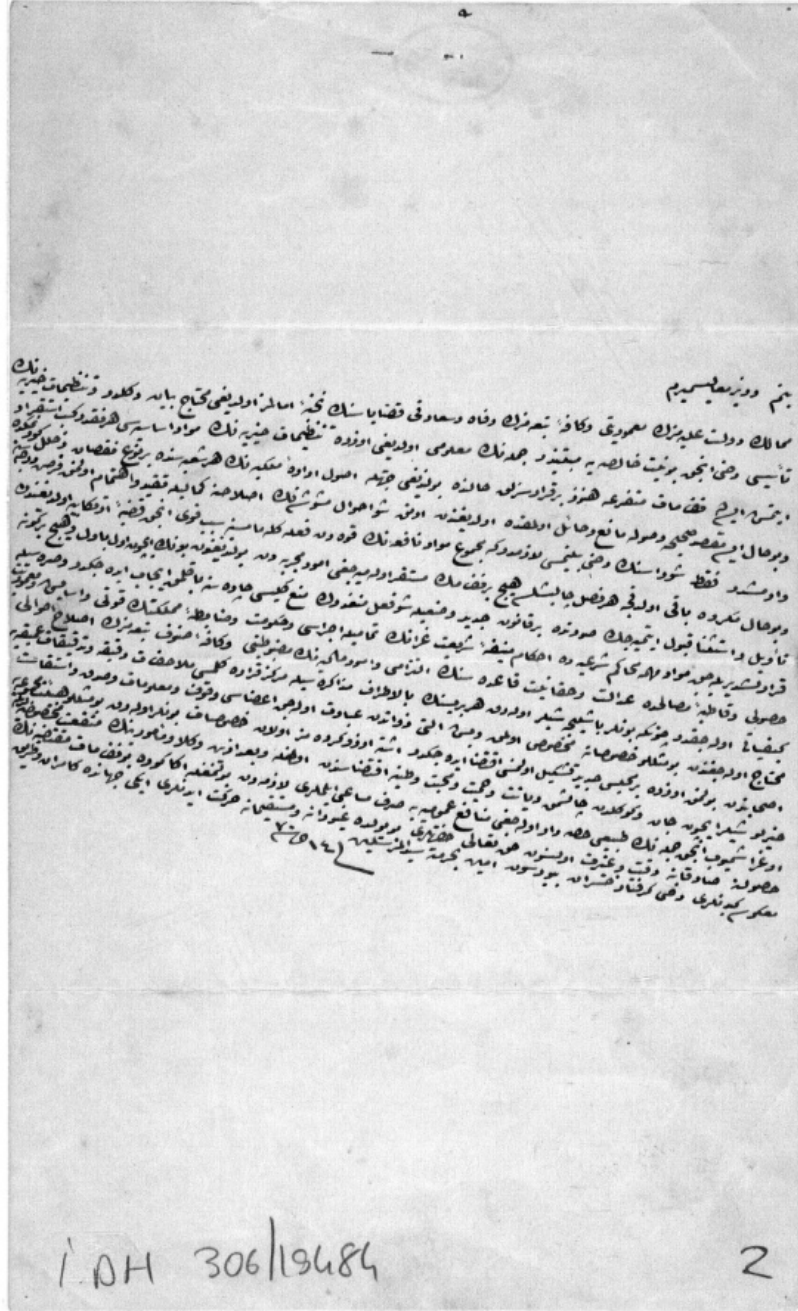
EKLER

EK 1. BELGELER

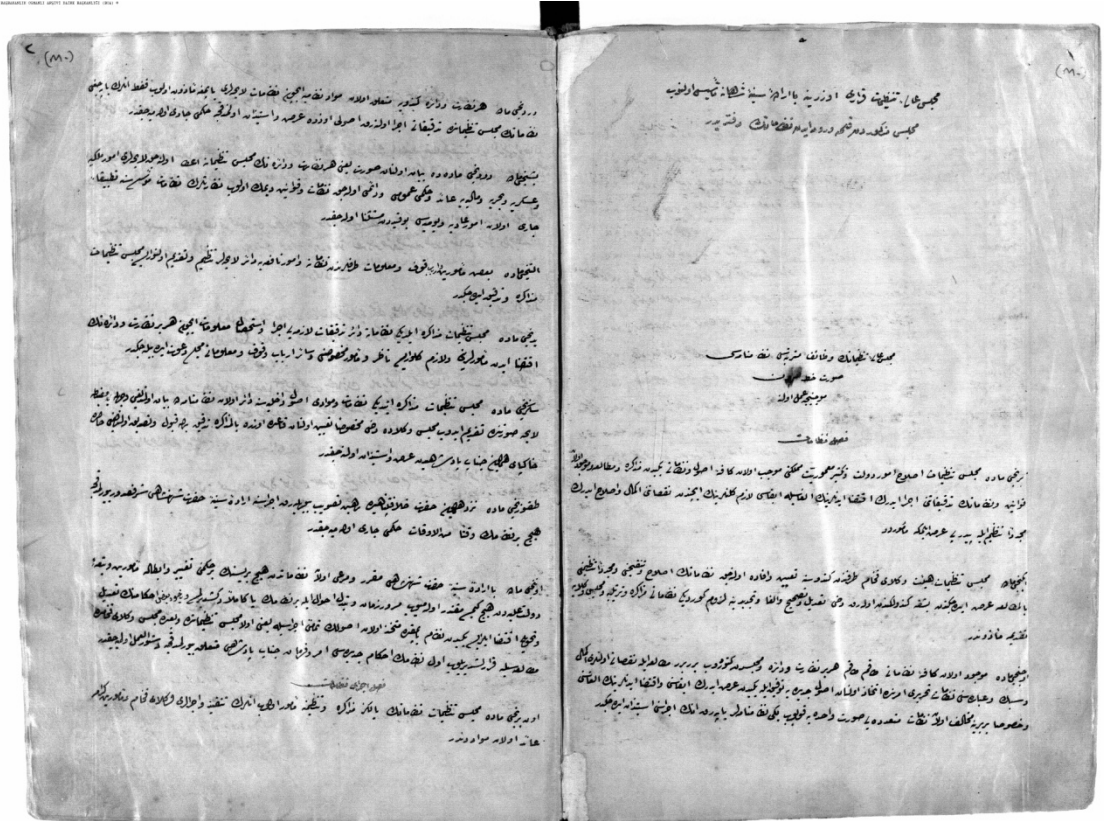
Ek 1.1.

Sultan Abdülmecid'in Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kurulacağına işaret edilen 14 Zilhicce 1270 [7 Eylül 1854] tarihli hatt-ı hümayûnun sureti:

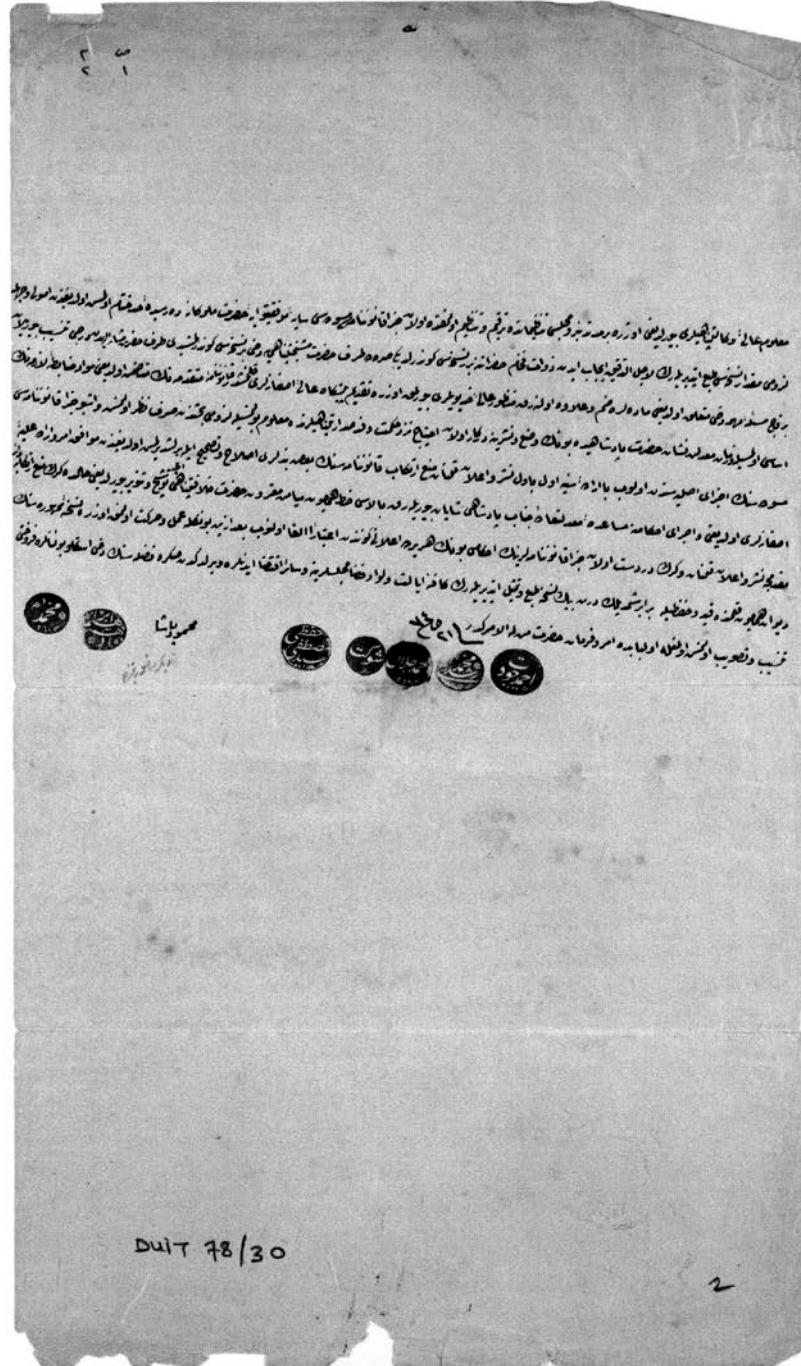
T.C. İZMİR MÜHÜR VE İZMİR İZMİR İZMİR İZMİR İZMİR

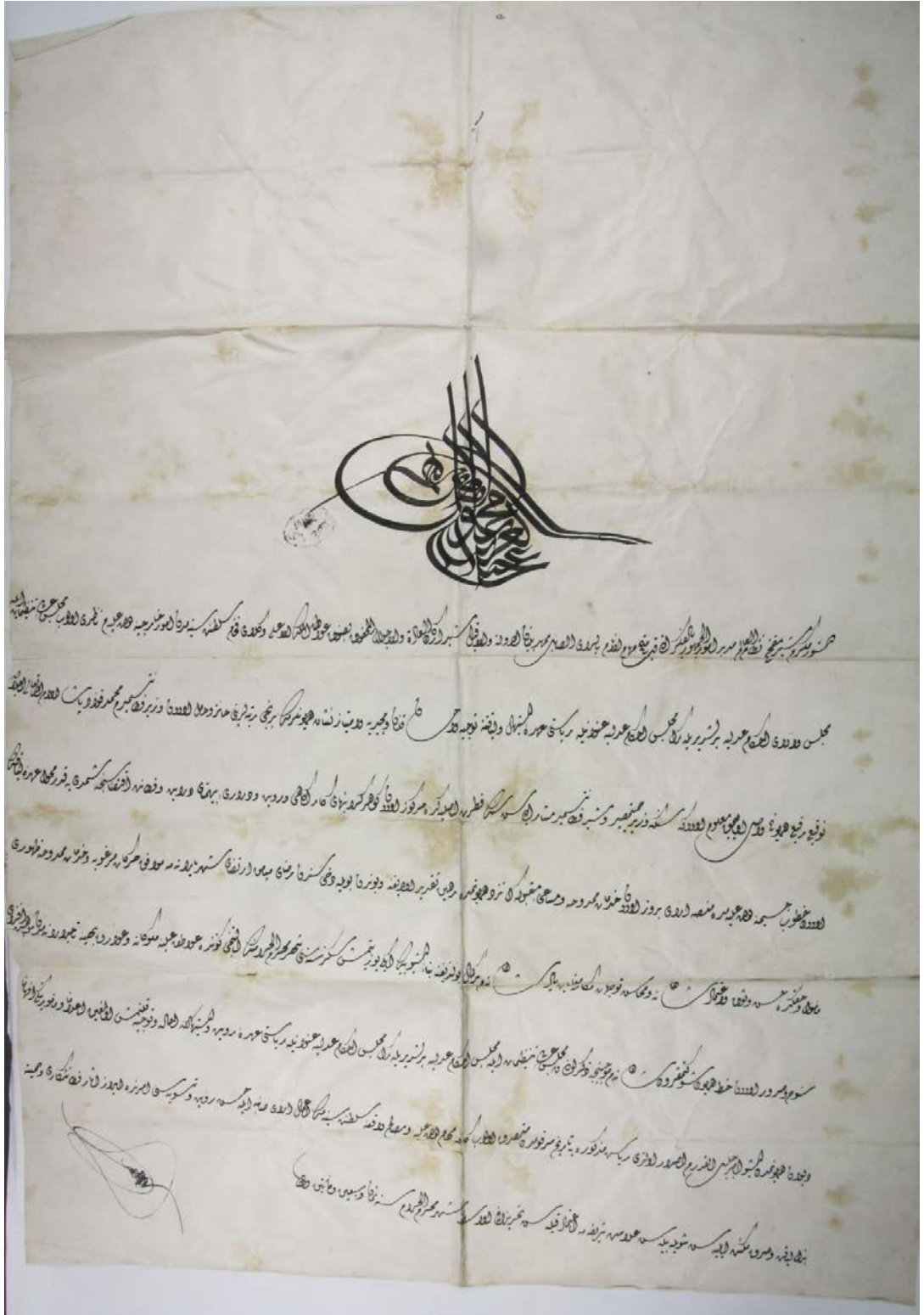
Ek 1.3. Meclis-i Âlî-i Tanzimat Vezâif-i Mürettibesine ve Usûl-i Dâhilîyesine Dâir Nizamnameler:

Ek 1.4. 1858 (1274) tarihli Ceza Kanunnamesi hakkında üyelerinin mühürlerinin de bulunduğu bir Meclis-i Âlî-i Tanzimat mazbatası:

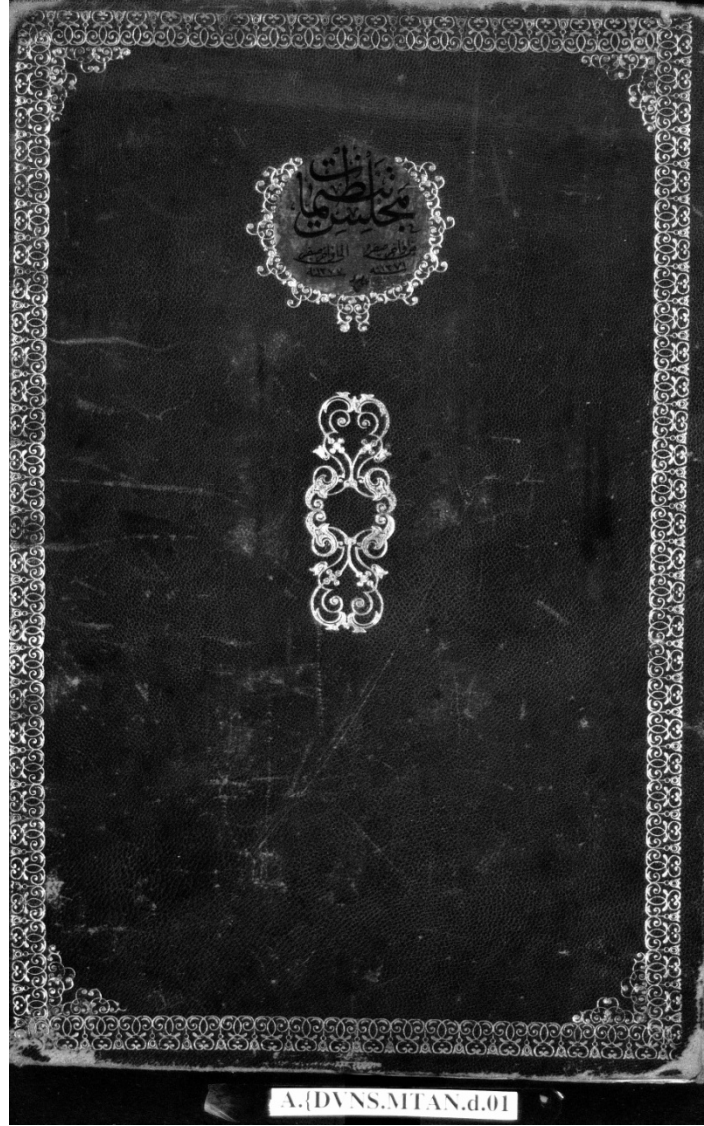

Ek 1.5. Meclis-i Âlî-i Tanzimat ile Meclis-i Vâlâ'nın Meclis-i Ahkâm-ı Adliye adı altında birleştiğine dair Sultan Abdülaziz'in hatt-ı hümayûnu (BOA., A.DVN.MHM., 33/37):

EK 2. RESİMLER

EK 2.1. Meclis-i Âli-i Tanzimat dairesinde hazırlanan ve meclis tarafından yapılan kanuni düzenlemelerin yer aldığı Nizamât Defteri:

EK 2.2. Meclis-i Âlî-i Tanzimat Mührü (BOA., İ.DH. 321/20811):

EK 2.3. Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a verilen muharrerat Defterleri (BOA., VGG.d. Defter N:672,673):

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Muhammed Yasin TAŞKESENLİOĞLU
Doğum Yeri ve Tarihi	Erzurum - 1980
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	Bayburt Üniversitesi
İletişim	
E-Posta Adresi	yasintaskesenlioglu@gmail.com
Tarih	